

DOOPSGEZINDE BIJDRAGEN

THEMANUMMER:
DOOPSGEZINEN TIJDENS DE
TWEDE WERELDOORLOG

DOOPSGEZINDE BIJDAGEN

NIEUWE REEKS
NUMMER 41

Verzameld door de
Redactiecommissie van de
Doopsgezinde Historische Kring

Jelle J. Bosma (eindredactie)
Daan de Clercq
Alle G. Hoekema (gastredactie)
Jaap de Jong (webredactie)
Marcel Kremer
Yme Kuiper
Adriaan Plak
Pieter Post
Mirjam G.K. van Veen
Piet Visser (hoofdredeactie)
Anna Voolstra

Uitgegeven door de
Doopsgezinde Historische Kring
Singel 454, 1017 AW Amsterdam
<http://www.dhkonline.nl/>

DOOPSGEZINDE BIJDRAGEN

NIEUWE REEKS
NUMMER 41 (2015)

Doopsgezinden tijdens de
Tweede Wereldoorlog

AMSTERDAM
DOOPSGEZINDE HISTORISCHE KRING
2015

Omslagillustratie: Een groep kinderen gaat scheep naar het noorden of oosten van het land om aan te sterken (foto Menno Huizinga: Haags Gemeentearchief).

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK

Doopsgezinde

Doopsgezinde Bijdragen [verz. door de redactiecommissie van de
Doopsgezinde Historische Kring]

Nieuwe reeks 1 (1975)-...

Amsterdam: Doopsgezinde Historische Kring

ISSN 0167-0441

Versijnt jaarlijks

Bijdragen nr. 41 (2015)

Met lit. opg.

ISBN 978-90-8704-526-5

Trefw.: doopsgezinden; opstellen/bibliografie

©2015 Doopsgezinde Historische Kring

Uitgever: Uitgeverij Verloren, Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum

Inhoud

JELLE BOSMA & ALLE HOEKEMA, Redactioneel 7

ARTIKELLEN

RUTH M.M. HOOGEWOUD-VERSCHOOR, 'Oog voor de stoffelijke en geestelijke nood'. De Vereenigde Doopsgezinde Gemeente Haarlem 1940-1945 17

THOMAS B. ROEP & ALLE G. HOEKEMA, De doopsgezinde gemeente te Alkmaar tijdens de Duitse bezetting 67

GERKE J.J. VAN HIELE, Wageningen, stad van bevrijding. Een kleine geschiedenis van de Arboretumkerk 103

ALLE G. HOEKEMA, Doopsgezind Den Haag tijdens de Tweede Wereldoorlog 129

MATTHIJS DE VRIES, De Doopsgezinde Vredesgroep in de periode 1945 tot 1953 153

KLAAS PRINS, Fredeshiem in de jaren '40 tot '45 173

GABE G. HOEKEMA, Idealisten en baasjes met oogkleppen voor. Voorgangers van doopsgezinde gemeenten die van 1933 tot 1945 aangesproken werden door het gedachtegoed van de NSB of tijdens de oorlog meewerkten met de Duitse bezetter 183

ALEX NOORD, 'Den meest bewogen tijd van zijn geheele bestaan.' Het Doopsgezind Seminarium in oorlogstijd 247

LIES VAN DER ZEE, 'De Gemeente van Christus moet blijven het geweten der wereld'. Oorlogspreken van ds. Abraham Mulder te Giethoorn 269

INHOUD

GERT VAN KLINKEN, Andre du Croix en Albert Keuter herdacht in
doopsgezind Nederland 303

PIET VISSER & ANNIE REKKER (ED.), Onze houding nu, bij Nederlands
herrijzenis. Een principieel pleidooi van Hendrik Harm Gaaikema, predikant
van de Doopsgezinde Gemeente Dantumawoude 321

BIOGRAFIEËN

PIETER POST, Gedreven door een nieuwe wereld. Frits Kuiper, studie- en
vormingsleider voor *Vrij Nederland* (1945-1947) 357

MIEKE KREBBER, Mammie Mies. Een geschreven portret van
Mies Boissevain-van Lennep 360

ALLE G. HOEKEMA, Jan Hendrik Adriaan Gualthérie van Weezel
(1911-1944). Een 'goede' burgemeester tijdens de bezetting 365

ELMA POSTHUMA-GRINWIS, Sibold Sicco Smeding en zijn Goereese
geschiedenis 369

ALLE G. HOEKEMA, Ruurd Geert Torenbeek (1914-1944). Een schoen-
handelaar uit Groningen 377

WIES BLOMJOUS-MAILLETTE DE BUY WENNIGER, Yad Vashem onder-
scheiding voor Miny te Winkel (1915-1995) en Willem Maillette de
Buy Wenniger (1914-1996) 381

FOTOKATERN 385

YAD VASHEM 401

BIBLIOGRAFIE 403

PERSONALIA AUTEURS 406

Redactioneel

KERKEN IN OORLOGSTIJD

Vlak na de bevrijding van ons land – in juni 1945 – gaf de Urgentie-Commissie van de Nederlandse Hervormde Kerk aan de Leidse predikant H.C. Touw de opdracht om de strijd van de Nederlandse Hervormde Kerk (hierna: NHK) tegen het nationaalsocialisme in al zijn aspecten te beschrijven en om tevens de documenten te publiceren, die op die strijd betrekking hadden. Dat leidde al in 1946 tot een uitvoerig en nog altijd indrukwekkend, tweedelig boekwerk: *Het verzet der Hervormde Kerk*.¹ Daarmee legde het synodebestuur van de NHK publiekelijk verantwoording af van het handelen van deze kerk in oorlogstijd. Het ging nadrukkelijk om de geschiedenis van het *verzet*, niet om andere aspecten van het kerkelijk leven in oorlogstijd, zoals ontberingen of verwoesting van kerkgebouwen door bombardementen en inundatie. Touw kon onder andere gebruik maken van de resultaten van een enquête, die na de oorlog naar alle predikanten was gestuurd en waarop 300 reacties waren binnengekomen. In het tweede deel van zijn werk vinden we ook de teksten van gezamenlijke kanselboodschappen, alsmede van officiële protestbrieven, rekestten en andere documenten, die gedurende de oorlogsjaren door het zogenaamde *Convent van Kerken* (later *Interkerkelijk Overleg* genoemd) werden gestuurd aan de bezetter *in extenso* terug, mét de namen van de ondertekenaars.²

Een jaar eerder, eind 1945, waren de herderlijke brieven, instructies en andere documenten, die de rooms-katholieke bisschoppen in deze tijd hadden doen uitgaan, reeds in samenvatting verschenen, met een uitvoerige toelichting, onder andere over de consequente houding van het episcopaat tegenover de NSB vanaf 1934.³ En tenslotte verscheen een soortgelijke verantwoording van gereformeerde kant in 1949 onder redactie van de Groningse studentenpredikant Th. Delleman. Een aantal betrokken auteurs werkte aan dit boek mee. Het hoofdstuk over ‘Het Jodendom en de Kerk in bezettingstijd’, van de hand van de predikant J. van Nes (aangesteld voor ‘zending onder de Joden’) zou naderhand de nodige kritiek oproepen.⁴

Toen deze werken verschenen, was er natuurlijk nog onvoldoende distantie tot de gebeurtenissen en de gevestigde macht van deze kerken stond nog

niet onder publieke druk. Dat is wel enigszins merkbaar; van een werkelijk kritische houding is slechts hier en daar sprake en dat is de auteurs naderhand soms enigszins kwalijk genomen, zowel uit kerkelijke als uit seculiere hoek. In 1973 schreef Ger van Roon een diepgravend en kritisch proefschrift over de relatie tussen de protestantse kerken in Nederland en Duitsland. Zijn studie werd in 1990 herdrukt. Ook aan gereformeerde kant verschenen enkele kritische overzichtswerken van H. Dam (1986) en J.M. Snoek (1990).⁵ Dam gaat in zijn studie tevens in op de rol van de doopsgezinde predikanten G. Hofstede en C.B. Hylkema binnen de NSB. Overigens handelen beide studies vooral over de belangwekkende vooroorlogse periode.

In doopsgezinde kring bleef het lang stil. Meihuizen publiceerde in 1949 in het *Doopsgezind jaarboekje* een overzicht van wat Nederlandse doopsgezinden tussen 1938 en 1948 hadden ervaren.⁶ Hij blijft teleurstellend aan de oppervlakte, hoewel hij als predikant in Den Haag toch het nodige had meegemaakt en een geliefde collega had verloren in een concentratiekamp. Persoonlijker is de bijdrage uit 1963 van F.H. Pasma, dorpsdominee uit Grouw, die vlak voor de oorlog (in 1939) tot zijn eigen verrassing tot voorzitter van de Algemene Doopsgezinde Sociëteit (hierna: ADS) werd verkozen. In 'A.D.S.-voorzitter in oorlogstijd' (opgenomen in: *Stemmen uit de Doopsgezinde Broederschap*) beschrijft hij, hoe de ADS groeide in zijn positie als centraal broederschapsorgaan, welke belemmeringen een goed functioneren van dat bestuur in de weg stonden en hoe eenzaam hij zich af en toe voelde.⁷ Toch hadden we van Pasma graag meer willen weten: hoe was het, om een Duitsgezinde ADS-secretaris naast zich te hebben? Hoe kwam de keuze tot stand van andere bestuursleden? Wat werd er binnenskamers besproken en besloten? Hoe stond men tegenover het eigen functioneren? Hoe sterk leunde men op informatie van grote, andere kerken? Pasma erkent in zijn slotwoord, dat eigenlijk iemand anders, 'minder nauw bij de geschiedenis van de A.D.S. in oorlogstijd betrokken' dit tijdperk had moeten beschrijven. 'Maar niemand heeft het gedaan'!

In zekere zin heeft Elisabeth I.T. Brussee-van der Zee deze handschoen opgepakt in haar kritische doctoraalscriptie over de rol van de ADS vóór en tijdens de oorlog. Deze uitvoerige studie (65 pagina's en bijlagen) werd geschreven in 1985 – dus nog vóór de boeken van Dam en Snoek – maar is helaas nooit uitgegeven.⁸ Daarna bleef het opnieuw een tijd stil, totdat een enkel herdenkingsbundeltje en een aantal artikelen van de Amerikaans-Nederlandse historicus Gerlof D. Homan en van anderen in de *Doopsgezinde Bijdragen* een plaats vonden.⁹ Aan de hand van een vragenlijst had Homan in

juli 1989 aan predikanten en kerkenraden informatie gevraagd over de houding van de gemeenten, de relatie met de NSB, hulp aan Joden en verzet van predikanten en gemeenteleden gedurende de Tweede Wereldoorlog (hierna: WO II). Het was voor de eerste maal dat een enquête als hulpmiddel werd ingezet – en dan nog door een Amerikaanse onderzoeker. Het resultaat van zijn onderzoek verscheen in 1995 in de *DB*.¹⁰ Opmerkelijk is Homans vermelding, dat sommige gemeenten geen gegevens wensten te verstrekken, omdat ze er geen behoefte aan hadden dat deze nare periode werd opgerakeld en het thema ‘gevoelig’ lag. Opvallend is dat intussen de Duitse Mennonieten wel tot een zekere mate van zelfreflectie ten aanzien van het nationaalsocialisme waren gekomen; hier moeten vooral de namen van Hans-Jürgen Goertz en Diether Götz Lichdi worden genoemd. Reeds in 1977 verscheen Lichdi’s studie *Die Mennoniten im Dritten Reich* en het thema bleef hem en anderen in Duitsland later bezig houden, tot op vandaag de dag.¹¹

Wie verwacht dat de plaatselijke geschiedschrijving over doopsgezinde gemeenten in ons land veel relevante informatie oplevert, komt bedrogen uit. Het is opvallend, hoe vaak deze dikwijls gedetailleerde studies eindigen in de achttiende of negentiende eeuw. Enkele meer recente werken beschrijven wel de jaren dertig van de twintigste eeuw of – maar dan uiterst summier – de oorlogsjaren. Op het lokale niveau lag (of ligt?) het thema blijkbaar nog te gevoelig.¹² Wel verscheen een persoonlijk getuigenis: het ontroerende relaas over de quilts van An Keuning-Tichelaar.¹³ Ook zijn enkele egodocumenten bekend.

EEN DOOPSGEZINDE LACUNE?

Er zijn natuurlijk redenen te bedenken waarom het aan doopsgezinde kant nooit is gekomen tot een generale verantwoording of zelfs maar tot de publicatie van de voornaamste bronnen (rondschrijven, kanselboodschappen en andere berichten).¹⁴ In de eerste plaats kon men niet terugvallen op een vorm van kerkelijk gezag. Uit de studies van Touw, Stokman en Delleman blijkt, dat synodaal dan wel episcopaal (leer)gezag voor, tijdens en na de oorlog wel degelijk invloed heeft gehad op de houding van het kerkvolk en als waarschuwing tegen de gevaren van het nationaalsocialisme. En na de oorlog, waarin normale gezagsverhoudingen hadden ontbroken, voelde de leiding van de grote kerken de noodzaak haar handelen te verwoorden. Het ontbreken van zo’n gezag leidde in de jaren dertig tot een slappe, zogenaamd neutrale houding van de ADS en het broederschapsorgaan *De Zondagsbode*. Pas

in 1938 en 1939 vielen bij een aantal leidinggevende figuren in de doopsgezinde broederschap de schellen van de ogen, ondanks eerdere, felle proteststemmen van Frits Kuiper en enkele anderen. Gelukkig dwong de oorlog zelf de ADS in een meer centrale rol; daardoor konden vooral vanaf 1942 enkele sterke persoonlijkheden de broederschap op koers houden. Maar door het ontbreken van centraal leergezag en een directe verantwoordingsplicht naar gemeenten en leden, deed de naoorlogse ADS leiding geen moeite zich bestuurlijk te verantwoorden. Niemand vroeg er blijkbaar om!

Daarbij komt dat veel doopsgezinde predikanten aanhangers waren van een vage, modernistische theologie, waarin de Bijbel soms slechts een marginale plaats bekleedde. Een gereformeerde collega uit Haarlem noemde in dit licht de theologie van C.B. Hylkema ‘modernisme nog armer dan heidendom’ wat uiteraard erg boud gesteld was.¹⁵ Maar het ontbrak modernistische vrijzinnigheid soms wel degelijk aan een vast oriëntatiepunt. Al zijn ook hier uitzonderingen te noemen, vooral uit kringen van de weinige Barthianen onder de doopsgezinden en uit die van de Elspeetse Vereniging. Het ontbrak hoe dan ook nogal eens aan een ondubbelzinnig beroep op de Schriften en dan met name op het Oude Testament met zijn profetische geluid en nadruk op de bijzondere rol van Israël. Bovendien kan men stellen, dat ook het Doopsgezind Seminarium in zekere zin deelde in de misère. Want anders dan bij bijvoorbeeld de remonstranten, kenden de doopsgezinden in deze periode geen spraakmakende en gezaghebbende theologen, naar wier profetische geluid werkelijk werd geluisterd. Ook theologisch werd er daarom nauwelijks om verantwoording geroepen. Dat laat overigens onverlet, dat het soms nauwelijks helder verwoorde gevoel – men behoorde Christus na te volgen – voor een aantal mensen wel degelijk een leidraad vormde bij hun verzet. Anderen uit doopsgezinde kring deden dat uit zuiver humanitaire motieven en aarzelden soms zelfs niet om daarbij van wapens gebruik te maken.

Tenslotte heeft de historische verbondenheid met Mennonieten elders in Europa, van Danzig tot de Oekraïne en Duitsland, de broederschap ook enigszins in slaap gesust. Vormde de doopsgezinde geschiedenis, veeleer dan de theologie, niet de voornaamste identiteitsbepalende rode draad? En ofschoon er in de eerste naoorlogse jaren nauwelijks directe contacten met Duitse Mennonieten bestonden (al kwam men elkaar bijvoorbeeld wel tegen bij het eerste naoorlogse Doopsgezinde Wereldcongres in de Verenigde Staten), stonden wel direct na de oorlog groepen Duitstalige doopsgezinde vluchtelingen uit Rusland en de Oekraïne op de stoep, die zorg en aandacht vroegen. Ook dat leidde af van de noodzaak tot zelfreflectie.

HERNIEUWDE BELANGSTELLING EN DESIDERATA

De noodzaak van een doopsgezinde bronnenpublicatie over deze zwarte periode, bij wijze van verantwoording achteraf, blijft bestaan, ook al is het driekwart eeuw geleden dat de oorlog begon. Maar wie zal de opdracht geven tot de verzameling en uitgave van die bronnen? In elk geval is dit themanummer van de *DB* niet bedoeld als een soort *verantwoording*. Hooguit kan en wil dit themanummer enkele witte plekken invullen in onze toch al lapidaire kennis over de oorlogstijd. De redactie realiseert zich ten volle, dat méér nodig is. Wat weten we bijvoorbeeld over het lot van Joodse leden van doopsgezinde gemeenten en hoe groot was hun aantal? Er moet een lijst met namen ingeleverd zijn bij de Duitse *Behörden*, toen nog de hoop bestond dat ze als christenen onder voorwaarden gevrijwaard konden worden van deportatie. Die lijst, op zichzelf al *fragwürdig*, is niet terug te vinden in doopsgezinde archieven.¹⁶ Wat weten we voorts van de aantallen doopsgezinde mannen die gedwongen in Duitsland te werk gesteld werden en van hun lot? Er werd een afzonderlijk bureau voor opgericht onder leiding van ds. O.T. Hylkema in Amsterdam en soms zijn brieven van en aan zulke dwangarbeiders bekend. Maar ook op dit gebied ontbreekt veel informatie; hetzelfde geldt voor Nederlandse krijgsgevangenen (militairen) in Duitsland, waaronder zich ook doopsgezinden bevonden. En hoe zat het met de honderden kinderen, die in 1943 en 1944 vanuit het benarde westen van het land naar het oosten en noorden werden gestuurd om op krachten te komen? Ook andere kerken organiseerden overigens zulke, soms gevaarlijke overtochten naar rustiger gebieden.

Dit themanummer kan ook geen antwoord geven op een andere vraag: deden doopsgezinden het in het algemeen goed of slecht in deze oorlogstijd? Het ontbreekt namelijk aan betrouwbaar vergelijkingsmateriaal. We weten dus niet, of het getal van 25 doopsgezinde namen, die door de staat Israël als 'rechtvaardigen onder de volkeren' zijn erkend, verhoudingsgewijs groot of klein is. In totaal hebben meer dan 5000 Nederlanders deze onderscheiding gekregen. Evenmin kunnen we beoordelen, of het aantal doopsgezinden, dat in het verzet of ten gevolge van de oorlog omkwam (gefusilleerd dan wel omgekomen in concentratiekampen), groot of klein is geweest. Er worden getallen van 60 tot 100 omgekomenen genoemd. Uit verschillende bronnen weten we, dat tenminste twintig doopsgezinde predikanten bij verzetshandelingen betrokken waren. Hoe verhoudt zich dat getal tot soortgelijke cijfers onder bijvoorbeeld gereformeerde predikanten? Aan de andere kant is er wel gesteld (ook door doopsgezinden zelf), dat zich onder hen relatief veel

aanhangers van de NSB bevonden, waaronder tenminste vijf (emeriti-)predikanten, een oud-minister en twee burgemeesters (naast, overigens, ‘goede’ burgemeesters!). Als deze stelling klopt, rijst de vraag hoe dat mogelijk was. Hierboven zijn enkele vermoedelijke factoren genoemd, maar meer onderzoek zou nodig zijn. In ieder geval wordt één artikel in dit themanummer (van Gabe Hoekema) aan deze laatste problematiek gewijd.

Tenslotte moest, door gebrek aan gegevens, in dit themanummer één aspect helaas geheel onbesproken blijven: dat van het lot van Nederlandse doopsgezinden die tijdens WO II in het toenmalige Nederlands-Indië woonden en in Japanse concentratiekampen terecht kwamen. We mogen, als we de gegevens over lidmaten van enkele doopsgezinde gemeenten (zoals Den Haag en Haarlem) extrapoleren, aannemen, dat het om enkele honderden personen ging. Hoeveel van hen zijn omgekomen (ook elders in Zuidoost Azië) en hoe het lot van de overlevenden is geweest, is nog nooit onderzocht. Ook hier ligt nog een *desideratum*.

DE INHOUD VAN DIT NUMMER

Alhoewel er talloze vragen blijven zoals hierboven genoemd wordt, zijn er de afgelopen tien jaar toch verschillende artikelen over de oorlog verschenen in de *DB*. Dit nummer brengt veel nieuwe inzichten naar voren, maar we verwijzen in een biografie achter in dit nummer ook naar de inmiddels recent gepubliceerde teksten. Daarin worden vaak onderwerpen behandelend die het algemene beeld helpen verhelderen. Behalve over dagboeken uit de bewuste periode gaat het over gevluchte Mennonieten die hier in Nederland verbleven na hun avonturen in het oosten en later doortrokken naar Noord- of Zuid-Amerika. Daarnaast zijn er ook artikelen verschenen over de ontwikkelingen op lokaal gebied of bijvoorbeeld over omgekomen verzetsmensen. Er is dus inderdaad nog steeds belangstelling voor de gebeurtenissen tijdens WO II, die nu in een speciaal themanummer aan de orde komen.

Een belangrijk onderwerp in het huidige nummer vormt de praktische uitwerking van de oorlogstijd op lokale gemeenten, waarvan er nu een viertal (eigenlijk vijf stuks) besproken worden. In het eerste artikel, geschreven door Ruth Hoogewoud-Verschoor, wordt ingegaan op de Haarlemse gemeente die soms tijdens de oorlog onder druk stond en waar bepaalde veranderingen plaatsvonden. Zo raakte men bepaalde locaties in Haarlem kwijt, zoals het weeshuis, was er een probleem met de uitgesproken politieke voorkeur van

sommige leden, en werden verschillende leden benaderd voor de verplichte tewerkstelling in Duitsland. Jongeren organiseerden zich op een nieuwe wijze, en deden hun best aan de verplichtingen te ontkomen. Het artikel gaat op tal van aspecten in en schetst een interessant helder beeld, dat deels berust op ooit afgenomen interviews met leden uit de oorlogsperiode. Toch is de auteur voorzichtig en betitelt zij dit artikel als een ‘aanzet tot’, omdat er meer naspeurwerk nodig zal zijn om te komen tot een volledig beeld. In een ander artikel, geschreven door Alle Hoekema die gebruik maakt van het werk van Thomas Roep, komt de gemeente uit Alkmaar aan de orde. Met name de kerkenraadsnotulen worden nu gebruikt als belangrijke bron van de veranderingen tijdens de oorlogsperiode. Naast interne problemen omtrent voedsel of brandstof, speelde ook hier de uiteenlopende politieke houding van bepaalde leden in de kerkenraad. Enkele predikanten waren verder nauw betrokken bij de oorlogsproblematiek, wat sommigen deed besluiten mee te doen in het ondergronds verzet. In de omgeving van Alkmaar speelde verder ook de evacuatie een rol, waardoor mensen soms verplaatst werden. Gerke van Hiele gaat in zijn artikel in op Wageningen, een plaats die zwaar getroffen was tijdens de oorlogshandelingen. Dit zorgde opnieuw voor evacuatie van burgers maar daarnaast ook voor grote verwoesting. Zo raakte men een groot deel van het oude centrum kwijt, waaronder ook de doopgezinde kerk die in de as gelegd werd. Aan de orde komen verder de plannen voor nieuwbouw, die reeds ontstaan waren na de terugkeer van de bevolking. Verder komt ter sprake alle inzet van mensen bij dit project, dat vrij kort na de oorlog inderdaad uitgevoerd werd. In het vierde artikel, geschreven door Alle Hoekema, komt de gemeente in Den Haag aan bod. Opnieuw vormen de kerkenraadsnotulen de aanzet voor het hier geschetste beeld. In deze gemeente speelden voor een deel de eerdergenoemde problemen, rond zaken als voedsel, brandstof en tewerkstelling bijvoorbeeld. Verder waren er nauwe banden met het landelijke bestuur, omdat enkele leden werkten bij ministeries of andere departementen. Ook was er een voorganger die opgepakt werd en uiteindelijk de oorlog niet heeft overleefd. Opnieuw krijgen we zo een overzicht van gebeurtenissen in de oorlogsperiode, en wordt duidelijk dat bepaalde omstandigheden zich overal voordeden. Er is nog een gemeente beschreven, namelijk de Friese gemeente te Dantumawoude, die verderop aan de orde komt tezamen met een bronuitgave door Piet Visser en Annie Rekker.

In de twee volgende artikelen komt de Vredesbeweging en het broederschapshuis Fredeshiem aan de orde. De Vredesbeweging ontstond pas na de

oorlog en kwam voort uit de reeds bestaande Arbeidsgroep tegen de Krijgsdienst. Matthijs de Vries geeft een goed beeld van de ontwikkeling die deze groep doormaakte, die in het begin van de jaren dertig vrij actief was, maar zich tijdens de oorlog niet duidelijk kenbaar kon maken. Immers hun standpunt tegen elk oorlogsgeweld stond in die tijd buiten de heersende orde. Dit was een probleem dat ook na de oorlog voortduurde, tenminste waar het bijvoorbeeld ging om de politionele acties, die door sommige landgenoten als noodzakelijk werden gezien. Niettemin kon men in de naoorlogse periode weer makkelijker naar buiten treden en jongeren adviseren over dienstplicht weigering etc. In het tweede artikel van Klaas Prins wordt ingegaan op het gebruik van het huis Fredeshiem in de oorlogsjaren. Hoewel dit huis normaliter open bleef staan voor alle gewone gasten, werd er in de oorlogstijd ook vaak gebruik van gemaakt door allerlei andere passanten, die bijvoorbeeld uit het westen afkomstig waren. Soms waren er bedreigingen; ook wilde men op een bepaald moment het huis vorderen, maar dit ging uiteindelijk niet door. Direct na de oorlog kon het voor de normale gebruikers weer geopend worden en bovendien was er al snel een groep uit Rusland gevluchte immigranten, die hier geruime tijd gehuisvest werd.

In een omvangrijk artikel van Gabe Hoekema wordt nauwer ingegaan op een groep voorgangers die zich in WO II aansloten bij de NSB, of steun verleenden aan de bezetter. In dit zeer uitgewerkte artikel wordt steeds beschreven wat deze predikanten bewoog en hoe ze, bestuurlijk dan wel als publicist, de nieuwe ontwikkeling ondersteunden. Zo ontstaat een duidelijk beeld waaruit blijkt dat sommige van deze predikanten zochten naar nieuwe banen, anderen naar nieuwe ideeën die hen beïnvloedden en ze dus wonderwel geloofden.

Alex Noord gaat in zijn artikel in op het Doopsgezind Seminarium dat in deze tijd gebukt ging onder alle problemen die universiteiten in deze periode ondervonden. Dat bleek niet alleen uit de bestuurlijke problematiek maar vooral ook uit de omgang met studenten en personeel. Studenten moesten een verklaring tekenen die velen weigerden (trouw aan het landsbestuur van de bezetter) en ettelijke studenten werden opgeroepen om tewerkgesteld te worden in Duitsland. Ook de dood van twee studenten wordt genoemd.

In het volgende artikel gaat Lies van der Zee in op het werk van de Giethoornse predikant Abraham Mulder. Zij doet dit door zijn prediking tijdens WO II te analyseren, wat mogelijk werd omdat de preekteksten van deze predikant nog beschikbaar zijn en ten dele terechtgekomen zijn bij het NIOD. Uit deze teksten blijkt dat Mulder zijn mening zonder probleem duidelijk

naar voren bracht. Als 'ethische' predikant zette hij de rechtvaardigheid voorop en nam hij afstand van het op dat moment geldende geweldsmonopolie. Aan de orde komt verder dat hij zich inzette voor een groot aantal onderduikers van Joodse komaf, die hij in zijn huis opnam, en dat terwijl in het dorp een vrij grote aanhang was van de NSB.

Gert van Klinken gaat in het volgende artikel in op de naoorlogse rouwverwerking en de wijze van herinnering door doopsgezinden van een twee omgekomen voorgangers. Zijn bijdrage schetst, hoe het denken over herdenken van omgekomen predikanten zich langzamerhand wijzigde, enigszins parallel aan de veranderingen in de omgang met het herdenken van WO II gedurende de afgelopen decennia.

In het laatste artikel door Piet Visser en Annie Rekker vindt u de oorlogsgeschiedenis van de Friese gemeente Dantumawoude. Het is een uitgebreid en zeer leesbaar verhaal over de gebeurtenissen in WO II in de 'Wâlden', een tamelijk uitgebreid gebied in het Noorden des lands, waar een heel eigen cultuur heerste. Naast een beschrijving van de lokale schermutselingen vindt u hier het verhaal van de voorganger H.H. Gaaikema, die niet alleen zijn stempel drukte op deze gemeente in die tijd, maar die meteen na de oorlog tevens een brochure uitgaf, waarin hij zijn standpunt te kennen gaf over de rechtspraak in verband met de zuiveringsacties die in die tijd speelden. De tekst en de inleiding vormen een interessante afsluiting van de artikelreeks in dit themanummer.

Verder vindt u in dit een nummer nog een aantal interessante biografische schetsen, zes in totaal, die ingaan op mensen die hetzij in de oorlog omkwamen in verband met duidelijk verzetswerk, hetzij anderszins een opmerkelijke eigen rol speelden. Naast deze interessante verhalen is een fotokatern opgenomen met beelden uit WO II. En tenslotte is een lijst opgenomen met doopsgezinden die door Yad Vashem onderscheiden zijn alsmede een beknopte bibliografie. De redactie van de *Bijdragen* is alle auteurs zeer erkentelijk voor hun op uitnodiging geschreven bijdragen. Dat is vooral het werk geweest van dr. Alle G. Hoekema die als gastredacteur van dit themanummer is opgetreden. Deze WO II jaargang zou zonder zijn inhoudelijke expertise, zijn acribie en accurate aansturing niet tot stand zijn gekomen. De redactie is hem dan ook veel dank verschuldigd. 'Tige tank, Alle!'

NOTEN

- 1 H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk* ('s-Gravenhage, 1946); I: 'Geschiedenis van het kerkelijk verzet', II: 'Documenten van het kerkelijk verzet'.
- 2 Eenmaal deed de ADS om zuiver-formele redenen niet mee aan de verspreiding van een kanselboodschap, namelijk op 19 april 1942. Dat zou tot een verhitte discussie in eigen kring leiden. Zie o.a. F.H. Pasma, 'A.D.S.-voorzitter in oorlogstijd', in: *Stemmen uit de doopsgezinde broederschap* 12 (1963) 1, 1-40; hier vooral 11 en 12.
- 3 S. Stokman O.F.M., *Het verzet van de Nederlandsche bisschoppen tegen Nationaal-Socialisme en Duitse tyrannie; herderlijke brieven, instructies en andere documenten* (Utrecht, 1945).
- 4 Th. Delleman (red.), *Opdat wij niet vergeten; de bijdrage van de Gereformeerde Kerken, van haar voorgangers en leden, in het verzet tegen het nationaal-socialisme en de Duitse tyrannie* (Kampen, 1949).
- 5 Harmjan Dam, *De NSB en de kerken; de opstelling van de Nationaal Socialistische Beweging in Nederland ten opzichte van het christendom en met name de Gereformeerde Kerken 1931-1940* (Kampen, 1986); J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de joden 1940-1945; de protesten bij Seyss-Inquart; hulp aan joodse onderduikers; de motieven voor hulpverlening* (Kampen, 1990).
- 6 H.W. Meihuizen, 'De Nederlandse doopsgezinden van 1938-1938', in: *Doopsgezind Jaarboekje* 43 (1949), 19-31. Zijn bijdrage was een vertaling van een voordracht, gehouden op 4 augustus 1948 tijdens het Doopsgezind Wereldcongres in Goshen, Indiana.
- 7 F.H. Pasma, 'A.D.S.-voorzitter in oorlogstijd'.
- 8 Elisabeth I.T. Brussee-van der Zee, *De Doopsgezinde Broederschap en het nationaal-socialisme in de jaren 1933-1945*, doctoraalscriptie Faculteit der Godgeleerdheid, Universiteit van Amsterdam, mei 1985 (aanwezig in Doopsgezinde Bibliotheek, Bijzondere Collecties UvA, als Scriptie 55). Voor een deel vonden de resultaten uit haar scriptie een plaats in 'De Doopsgezinde Broederschap en het nationaal-socialisme, 1933-1940', in: *Doopsgezinde Bijdragen* (hierna: *DB*) 11 (1985), 118-129.
- 9 Zie de beknopte bibliografie elders in dit nummer van de *DB*.
- 10 Gerlof D. Homan, 'Nederlandse doopsgezinden in de Tweede Wereldoorlog', in: *DB* 21 (1995), 165-197.
- 11 Diether Götz Lichdi, *Mennoniten im Dritten Reich; Dokumentation und Deutung* (Weierhof, 1977). Zie voorts voor een toelichting op het thema 'Mennoniten und der Nationalsozialismus' en voor een uitvoerig literatuuroverzicht: Hans-Jürgen Goertz in het digitale *Mennonitisches Lexikon V*, lemma 'Drittes Reich'.
- 12 B. Rademaker-Helfferich, *Een wit vaantje op de Brink; de geschiedenis van de Doopsgezinde gemeente te Deventer* (Deventer, 1988); S.L. Verheus, *Naarstig en vroom; doopsgezinden in Haarlem 1530-1930* (Haarlem, 1993); A.M.L. Hajenius, *Dopers in de Domstad; geschiedenis van de Doopsgezinde Gemeente Utrecht 1639-1939* (Hilversum, 2003).
- 13 An Keuning-Tichelaar & Lynn Kaplanian-Buller, *Passing on the comfort; the war, the quilts and the women who made a difference* (Intercourse, PA, 2005), vertaald als: *De verbindende kracht van quilts; lappendeken van verhalen* (Witmarsum, 2008).
- 14 Zie ook de conclusies van de doctoraalscriptie van E.I.T. Brussee-van der Zee, 53.
- 15 J.W. Siertsema in Dam, *De NSB en de kerken*, 144.
- 16 Snoek, *De Nederlandse kerken en de Joden*, 126-127, wijst erop dat de Duitsers aan de hand van bevolkingsgegevens en gegevens van de betrokkenen zelf, ook over lijsten beschikten en dus konden controleren of gegevens, door kerken verstrekt, wel klopten.

‘Oog voor de stoffelijke en geestelijke nood’

De Vereenigde Doopsgezinde Gemeente Haarlem 1940-1945*

RUTH M.M. HOOGEWOUDE-VERSCHOOR

In *Naarstig en vroom*¹ beschrijft dr. Simon L. Verheus de geschiedenis van de doopsgezinden in Haarlem van 1530 tot 1930. Aan de periode daarna heeft hij zich in zijn informatieve en belangwekkende boek niet gewaagd. In zijn eigen woorden:

Ik ben met de geschiedschrijving opgehouden in 1930. Ik vind namelijk dat je tegenover je eigen tijd wat distantie moet hebben [...] Ook wou ik mezelf niet belasten met de oorlogsperiode, waarvan ik nog steeds last heb.

Een toekomstige geschiedschrijver moet natuurlijk ook aandacht geven aan de oorlogsperiode, het moet ook goed beschreven worden hoe dat allemaal zit.²

Bij de samenstelling van dit nummer van de *Doopsgezinde Bijdragen* (hierna: *DB*) over de doopsgezinde broederschap in de Tweede Wereldoorlog (hierna: WO II) mocht een bijdrage over de doopsgezinde gemeente in Haarlem niet ontbreken. Daarom presenteren wij deze schets van de geschiedenis van de Haarlemse doopsgezinde gemeente in de oorlogsperiode en de tijd vlak daarvoor en daarna. Een aantal jaren geleden waren er al enkele interviews gedaan met leden die de oorlogsperiode hadden meegemaakt. De bedoeling van deze interviews was vooral om gegevens te verzamelen waarmee een latere onderzoeker aan de slag zou kunnen. Deze interviews hebben, met de resultaten van archief- en literatuuronderzoek en een enkel recent interview, de basis gevormd van dit artikel. Te hopen valt dat er mogelijk door dit artikel meer materiaal tevoorschijn zal komen, in de vorm van mondelinge geschiedenis of brieven, knipsels, voorwerpen, zodat er mogelijk een aanvulling op dit artikel kan komen. De resultaten van het onderzoek zijn derhalve in alle voorlopigheid weergegeven.

IN HET KORT: DOOPSGEZINDEN IN HAARLEM

Al in de zestiende eeuw waren er doopsgezinden in Haarlem. Aan het eind van de zestiende en in de loop van de zeventiende eeuw ontstonden er verschillende doopsgezinde gemeenten, van zeer orthodox tot vrijzinniger. In 1683 liet de Vlaamsch-Waterlandsche gemeente een kerk bouwen in de tuinen achter de Peuzelaarssteeg, de andere gemeenten bleven elders hun samenkomsten houden. In 1784 kwam het tot een 'Vereenigde Doopsgezinde Gemeente' die het kerkgebouw aan de Peuzelaarssteeg en Grote Houtstraat bleef gebruiken. Intussen had het gebouw een duidelijk zichtbare ingang aan de Grote Houtstraat gekregen. Begin twintigste eeuw werd een aantal stijlkamers bijgebouwd en de ingang aan de Frankestraat, waarmee het kerk-complex drie ingangen kreeg. Rondom de kerk bezaten de gemeente en Het Fonds tot den Predikdienst ook enkele panden en dat is zo tot de dag van vandaag, nu bijvoorbeeld het jeugdwerk Snel een plek heeft op de plaats waar vroeger de 'gemeentezuster' haar spreekuur hield en later, tussen 1980 en 1990, het poppentheater MIJKO van gemeentelid Marijke Kots was gehuisvest.

In 1903 telde de gemeente 2351 leden, in 1930 was het ledenaantal 4230. In de loop van de jaren dertig zou dit aantal nog stijgen. De periode van de negentiende eeuw en de twintigste eeuw samenvattend, kenschetst Simon Verheus de Vereenigde Doopsgezinde Gemeente te Haarlem (hierna: VDGH) als 'burgerlijk' – bedoeld zonder de negatieve betekenis die dit woord tegenwoordig heeft. En verder merkt hij op:

Met een vrij hoog percentage intellectuelen, veel middenstanders en een ondervertegenwoordiging van de arbeidende stand, vormde de gemeente geen uitzondering binnen de Nederlandse Broederschap. Wel was zij binnen die Broederschap een van de meest welgestelde, door de rijke vrijgevigheid van voorgeslachten, die niet nalieten te beklemtonen dat het met milde hand gegevene op zorgvuldige wijze beheerd en besteed diende te worden.³

Later maakte hij nog een aanvullende opmerking:

Wat de structuur van de VDGH betreft: dat was eigenlijk een kleine bank met notabelen en heel veel uit de kleine burgerij. Er werd veel uitgedeeld aan de leden, levensmiddelen etc. Ik heb dat altijd een vreemd patroon gevonden. De notabelen blijven weg en er zit veel kleine burgerij.⁴

Dat niet alleen de eigen gemeente, maar ook andere gemeenten en instellingen in binnen- en buitenland geprofiteerd hebben van de Haarlemse gemeente en haar Fondsen⁵ wordt duidelijk in de vele kasboeken, die inderdaad nauwgezet waren bijgehouden (en worden!).

De VDGH had aan de vooravond van WO II een goed georganiseerd gemeenteleven. Er waren drie predikanten of leraren: J.G. Frerichs, J.M. Leendertz en J. IJntema, die samen het dagelijks bestuur vormden van zowel de dienende als de grote kerkenraad.⁶ Ze waren afwisselend voorzitter, vicevoorzitter en secretaris van de kerkenraad. Verder waren er als vaste krachten in het kerkgebouw werkzaam de organist Jacob Bijster, administrateur P. Rentjes en de koster Th. Zeilmaker. Enkele stovenzetsters zorgden voor de warme voeten van kerkgangers en ook voor de schoonmaak. Naast de kerkdiensten en catechisaties, waren er onder meer een zondagsschool met een vaste, betaalde leerkracht en vrijwilligers, een jeugdkerk, zusterkringen, een afdeling van de Doopsgezinde Jongerenbond en enkele andere kringen en groepen voor jeugd en jongvolwassenen, een doopsgezind koor en een dames kerkkoor. Bovendien telde Haarlem twee doopsgezinde scholen (de enige in Nederland), het Doopsgezinde Weeshuis, het Doopsgezinde Kinderhuis (vóór 1930 Armen- of Bestedehuis genoemd) dat was bestemd voor kinderen van wie één of beide ouders nog in leven waren, vier hofjes en een huis voor ouderen: ‘Spaar en Hout’. Voorts waren er het College van Diaconessen, de Commissie voor de Ziekenverpleging met een eigen gemeentezuster, J. Schellingerhout, die spreekuur hield in een ruimte bij de kerk en op de fiets huisbezoeken aflegde, een diaconaal huisbezoekster, J. Bergsma. Om al dit werk te steunen en mede te financieren waren er commissies en fondsen, zoals het Kindersteunfonds, de verschillende fondsen Hugaert, de al genoemde Commissie voor de Ziekenverpleging, het Fonds van Wijlen dr. Jacobus van Zanten en het Fonds tot den Predikdienst. Aan de Kleine Houtweg stonden het monumentale pand van het Weeshuis en het luisterrijke rusthuis ‘Spaar en Hout’, er waren vier hofjes, misschien niet de mooiste van Haarlem, doch één ervan, het Bruiningshofje, wel het kleinste. Kortom: het kerkgebouw van de Haarlemse doopsgezinde gemeente stond dan wel niet aan de weg, de gemeente en sommige van haar leden deden wel hun best om áán die weg het nodige timmerwerk te verrichten.

Onder hen waren bekende en vooraanstaande Haarlemmers, we noemen slechts enkelen: de gemeentesecretaris van Haarlem, A.F. Wesstra, de advocaat en plaatsvervangend (kanton)rechter mr. F. van der Goot, verder P.A. Dijkema, directeur van de uitgeverij Erven Bohn,⁷ dr. A.A.G. Land, rönt-

genoloog in het Diaconessenhuis, allen lid van de grote kerkenraad, dr. C. Spoelder, de rector van het Stedelijk Gymnasium, die na de bezetting lid van de grote kerkenraad zou worden, en de tuin- en landschapsarchitect Leonard Springer, een adviseur van de kerkenraad en diakenen.

De jaren dertig, politiek en gemeente

De politieke ontwikkelingen van de jaren dertig hadden ook in de doopsgezinde gemeente van Haarlem aandacht gevraagd. Al vroeg probeerde de Nationaal Socialistische Beweging (hierna: NSB) in Haarlem voet aan de grond te krijgen. In 1935, bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten was het kiezersaandeel in Haarlem 9,57%, in Bloemendaal 15,20% en in Zandvoort 23,35%. Vooral de percentages in de laatste twee gemeenten waren ook landelijk gezien bijzonder hoog. Bij latere verkiezingen, in 1937 en 1939, waren ze aanmerkelijk lager.⁸

Ook dr. C.B. Hylkema, doopsgezind predikant te Haarlem van 1906 tot 1936, had gekozen voor het fascisme en nationaalsocialisme. Voor hem ging het vooral om het gemeenschapsideaal, de nationale samenleving en het christelijke karakter van het fascisme. Zijn in 1934 gepubliceerde boek *Het Nederlandsch fascisme*,⁹ waarin hij zijn ideeën ontvouwde, beleefde al in 1935 zijn vijfde druk. Het werd daarmee het meest verkochte ideologische geschrift van de NSB.¹⁰ In het landelijke doopsgezinde periodiek *De Zondagsbode* wijdde hoofdredacteur Koekebakker er pas in dat jaar (1935) een aankondiging aan, onder de titel 'Een verzwegen boek'. Hij verklaarde hierin uitdrukkelijk 'dat ons blad zich aan geen enkele partij verbindt', ook als het af en toe de aandacht vestigt op een werk waarin de politieke kleur geen geheim blijft.¹¹ Hylkema's echtgenote, Goverta Hylkema-de Clercq sloot zich eveneens bij de NSB aan, evenals later drie van hun vier kinderen.¹²

In 1934, mogelijk als reactie op de publicatie van *Het Nederlandsch fascisme*, kreeg de kerkenraad twee brieven uit de gemeente. De eerste was van een catechisant, die liever een andere predikant toegewezen kreeg, omdat hij het met de opvattingen van ds. Hylkema niet eens was. De tweede was van een ouder gemeentelid uit Zandvoort, mevrouw Van Rijnberk, die de kerkenraad liet weten dat iemand met zulke overtuigingen volgens haar geen predikant kon zijn. Beide brieven gaven overigens geen *concrete* voorbeelden van politieke beïnvloeding binnen de gemeente aan.¹³ De reactie van de kerkenraad was dat een ieder vrij was in zijn of haar politieke keuze. Ook de catechisant kon vrij de predikant kiezen bij wie hij de doopcatechisatie zou volgen. De

zuster in Zandvoort zou bezoek krijgen van een der andere predikanten, ds. Leendertz, om met haar te spreken.¹⁴ Hoe dit verder afliep wordt niet vermeld.

Ook was er een incident, waaraan door betrokkenen in die tijd nauwelijks ruchtbaarheid is gegeven. Een aankomende student theologie kreeg van ds. Hylkema bijles voor zijn staatsexamen. De bijlessen bleken echter ook besteed te worden aan het nationaalsocialistische gedachtengoed met het doel hem lid van de beweging maken – dit tot grote verontwaardiging van zijn moeder, broers en zusters. De moeder (een predikantsweduwe) schreef Hylkema dat ze haar zoon aan hem had toevertrouwd en dat hij dat vertrouwen had beschaamd. Hylkema bleek niet onder de indruk: een Nederlandse jongen moest weten waar het om ging in deze tijd en hij was met zijn leerling al aardig op weg, was zijn reactie. ‘Ik ga nooit meer naar de kerk’, was de reactie van een van de broers, die later ook contact met het verzet kreeg.¹⁵

Ds. Hylkema nam in 1936 afscheid van de gemeente wegens emeritaat. Ondanks het feit dat hij had aangegeven geen drukte en geen hulde te willen, kwamen velen hem de hand drukken. Zijn opvolger was de Fries Jan IJntema die te voren achtereenvolgens in de doopsgezinde gemeenten Surhuisterveen, Hallum en Oudebildtziyl, Dantumawoude en Leeuwarden had gestaan. De vertrekkende en komende leraar hadden de Friese afkomst en taal gemeen. Verder waren er nogal wat verschillen. Hylkema kon moeilijk zijn in de omgang, een autoritaire man, die zijn collega’s en zijn familie regelmatig tegen de haren in streek.¹⁶ Al was er ook waardering voor hem in de gemeente waar hij dertig jaar werkzaam was geweest. IJntema werd alom geprezen om zijn collegialiteit, zijn enthousiasme, zijn pastorale inzet, en zijn prettige omgang met de jeugd, hij wist ook van wanten in organisatie, bestuur en had goed contact met collega’s. Ook in hun politieke opvattingen verschilden ze hemelsbreed. In het *Doopsgezind jaarboekje* van 1936 had IJntema het artikel ‘Modern Heidendom’ gepubliceerd waarin hij zijn kritiek op en afkeer van het nationaalsocialisme duidelijk verwoordde:

Zij, voor wie de woorden *volk* en *ras* tot heilige begrippen geworden zijn, waarvoor men in aanbidding heeft neder te knielen en die de liefdeleer van het Christendom willen vervangen door een levenshouding welke beheerscht wordt door het Germaansche eergevoel [...].¹⁷

Al lijkt het onwaarschijnlijk dat Jan IJntema uit de zes kandidaten voor de predikantsplaats was gekozen vanwege zijn standpunt ten aanzien van het nazisme, het had blijkbaar ook niet in zijn nadeel gewerkt. Niet alleen in de

doopsgezinde gemeente, ook in vrijzinnig protestantse kring in de regio werd hij bekend en landelijk, bij interkerkelijke organisaties als Kerk en Vrede. Het was IJntema die bij de overgang van 1938 naar 1939 aandacht vroeg voor ‘de stakkerds die in 1938 niet bewaard bleven en hunkerend staan bij zoveel landgrenzen in hetzelfde Europa’.¹⁸

HET BEGIN VAN DE OORLOG IN EUROPA, MOBILISATIE IN 1939

Op 15 november 1938 telde de gemeente 4567 leden, de meesten van hen (3796) woonden in Haarlem en directe omgeving, 419 in Nederland buiten Haarlem en omstreken en 352 in het buitenland, merendeels in Nederlands Oost-Indië. In de loop van 1939 zouden er 102 leden door de doop toetreden en een iets kleiner aantal door overschrijving en attestatie.

In het mededelingenblad druppelden af en toe berichten door over de situatie in Duitsland en Oostenrijk. Soms raakte die ook de doopsgezinde gemeente, bijvoorbeeld toen het gemeenteweekend in Schoorl in juni 1939 moest worden afgelast omdat het broederschapshuis daar tijdelijk werd bewoond door Joodse vluchtelingen uit die landen. Ook de discussie over de uit Duitsland verdreven aan doopsgezinde verwante Hutteren ging niet aan Haarlem voorbij.¹⁹ Maar voor het overige leken de spanningen aan de oostgrens en verder veraf voor de doopsgezinde en de meeste andere inwoners van Haarlem en omstreken. Dat het gemeenteweekend niet doorging was jammer, in 1938 was het voor het eerst georganiseerd om ‘nadere kennis-making en geestelijk contact in onze – voor deze dingen langzamerhand te uitgebreide – gemeente te bevorderen.’ Maar het was een pluspunt dat het geplande weekend voor 1939 werd omgezet in twee goed bezochte ‘bouwdagen’ met allerlei activiteiten in de tuin van het Doopsgezinde Weeshuis, inclusief een actie voor de nieuwe gemeentesaal.

In de dienende en grote kerkenraad werd in de zomer van 1939 gediscussieerd over het al dan niet aanleggen van centrale verwarming. Ondanks een enkele tegenstem ging die aanleg door. Toen de verbouwing van enkele catechisatielokalen tot gemeentesaal en de aanleg van de centrale verwarming in het najaar van 1939 werden uitgevoerd, was de oorlog al uitgebroken. Op 7 september 1939 noemde voorzitter ds. Frerichs bij de opening van de kerkenraadsvergadering.

de ernstige tijdsomstandigheden waaronder wij na de vakantie onze werkzaamheden moeten hervatten, nu opnieuw de catastrofe van een oorlog over ons werelddeel gekomen is.²⁰

Ook was er aandacht voor Joodse gevluchte kinderen, voor wie in de doopsgezinde broederschap een bijdrage werd gevraagd.²¹ Overigens was op een verzoek van het Protestantisch Hulpcomité voor Uitgewekenen om ras of geloof, dat zich ook over gedoopte Joodse kinderen ontfermde en had gevraagd of enkele van deze kinderen mogelijk in het Doopsgezind Kinderhuis konden worden opgenomen, al eind 1938 zeer aarzelend, eigenlijk afwijzend, gereageerd.²² Het Doopsgezinde Weeshuis had vanwege ziekte van de binnenmoeder ook afwijzend gereageerd op deze vraag, maar hier werd vlak na het begin van de bezetting wel de zevenjarige tweeling Dolly Carmen en Herbert Pick opgenomen.²³

Het Nederlandse leger mobiliseerde zich, ook in Haarlem. De beide doopsgezinde scholen werden gevorderd voor de gemobiliseerde soldaten evenals het Doopsgezind Weeshuis aan de Kleine Houtweg, eerst voor de inkwartiering van de ‘Schoolcompagnie Onbereden Artillerie’, later deed het dienst

Nederlandse militairen in regentessenkamer Kleine Houtweg 18, tijdens mobilisatie 1939. Tekst achterop luidt: ‘Luitenant A.J.C. Nout en Majoor L.C. van der Schee, kwartier Weeshuis kleine Houtweg 18, medio sept. tot 19 nov. 1939’ (foto: in Stichting Weeshuis der Doopsgezinden).

Tekst achterop luidt: 'Bezetting weeshuis der Doopsgezinden te Haarlem in sept-oct-nov 1939 Kleine Houtweg 18. In de eetzaal van voorheen, thans cantine voor de manschappen. Luitenant S.J.C. Nout (gefallen voor ons vaderland) in speciale dienst bij de Majoor van der Schree uit Assen. 1^e Bat.staf, 9 Reg. Inf.' (foto: Stichting Weeshuis der Doopsgezinden).

als opleidingsschool voor verlofsofficieren. Bier en sigaretten, contrabande voor de vroegere jeugdige bewoners, vonden hun weg naar de eetzaal van het weeshuis, die als kantine werd gebruikt. In de regentenkamers zetelde de commandant. Doopsgezinde gezinnen stelden hun huizen open voor de militairen. De kerkenraad schonk de Vereniging van Chr. Militaire Tehuizen een bedrag van f 40 voor het inrichten van extra tehuizen.

Na enige tijd werd de school in de Ripperdastraat weer vrijgegeven. Daar werden ook de leerlingen van de Eerste Doopsgezinde school ondergebracht. Pas na de zomervakantie van 1940 kon de school aan het Groot Heiligland weer worden betrokken.²⁴ Het weeshuis was inmiddels verhuisd naar Baan 25 en daar zou het gevestigd blijven tot de opheffing in 1962. Het statige pand aan de Kleine Houtweg werd na mei 1940 ontruimd, waarbij bleek dat talloze goederen, ook persoonlijke bezittingen van weeskinderen, waren onvreemd. Daarna werd het onder meer gebruikt door het Korps Vrouwelijke Vrijwilligers voor de opvang van kinderen uit het gebombardeerde Rotterdam en in oktober 1940 voor bewoners van Haarlem, wier huizen door een Engels bombardement op de buurt het Rozenprael waren verwoest. In 1942 werd

het gebouw min of meer gedwongen verkocht aan de Rijksgebouwendienst.²⁵

Terug naar begin 1940. In januari 1940 sprak de dienende kerkenraad over een door een architect ontworpen plan voor veiligheidsmaatregelen voor het kerkgebouw, waarvan de kosten (f 969) aanzienlijk waren. Vanwege de urgentie kreeg de commissie die zich ermee had bezig gehouden de volmacht de direct noodzakelijke stappen te nemen en te zoeken naar drie personen die brandwacht zouden kunnen zijn.²⁶ Letterlijk aan de vooravond van de Duitse inval, donderdag 9 mei, besloot de dienende kerkenraad f 100 te schenken aan Wijk 3 van de Luchtbescherming voor het aanschaffen van een blokbrandput.²⁷ Het was een van de laatste kerkenraadsbesluiten in een vrij en onbezet Nederland.

Het eerste oorlogsjaar: ‘moedig voorwaarts gaan’

In de nacht en ochtend na de vergadering van 9 mei 1940 viel het Duitse leger Nederland binnen. Na vier dagen strijd en de capitulatie begon een periode van bezetting en onzekerheid. Er kwam na de schok van die eerste dagen een gevoel van berusting en afwachten: niemand wist hoe alles zou uitpakken, niet wat de bezetter precies beoogde en al helemaal niet hoelang dit alles zou gaan duren. Bij het vertrek uit het Doopsgezinde Weeshuis aan de Kleine Houtweg op 14 mei 1940 assisteerde binnenmoeder Bolkestein de officieren die daar gelegerd waren met het verscheuren van papieren die niet in Duitse handen mochten vallen.²⁸ Op 16 mei trokken de Duitse bezetters Haarlem binnen.²⁹ Op het enthousiasme van een aantal NSB-sympathisanten na was de stemming gelaten. Na de capitulatie kwam de kerkenraad weer voor het eerst bijeen in een vergadering van de grote kerkenraad, op woensdag 29 mei. Voorzitter ds. J.G. Frerichs spoorde aan tot

zelfbeheersing, en het houden van een open oog voor de stoffelijke en geestelijke nood die ons te wachten staat in de tijd die ongetwijfeld zwaar zal worden. Laten wij in vertrouwen op God moedig voorwaarts gaan.³⁰

Er was dankbaarheid over teruggekeerde zonen, mannen en vaders. De gesneuvelde gemeenteleden Henri Lansdorp en Jan Hendrik Taarling werden echter niet ter vergadering genoemd. Later zou hun overlijden wel bericht worden in het mededelingenblad van de gemeente, met de vermelding: ‘gevallen voor het vaderland.’³¹

Het landelijke Doopsgezind Hulpbureau was al snel begonnen met een actie voor de door oorlogsgeweld getroffen gemeenten: Wageningen en

Rotterdam. In de vergadering van de dienende kerkenraad van 6 juni werd besloten voor het werk van het Hulpbureau te collecteren op drie achtereenvolgende zondagen, de totale opbrengst van de collectes zou f 400 bedragen. ‘De werkelijkheid van de oorlog is ons land binnengedrongen’, schreef de redacteur van het gemeenteblad in juni 1940. Weer kon het geplande week-einde in Schoorl niet doorgaan.³² In Haarlem bleef de bevolking aanvankelijk afwachtend, maar op de 29e juni werd de Anjerdag, de verjaardag van prins Bernhard, er uitbundig gevierd, met het dragen van bloemen, sjerpen en kortades.³³

Te midden van dit alles werd het gewone kerkelijke gemeenteleven voortgezet. Diensten, bijeenkomsten, zondagsschool: het meeste ging gewoon door. In de diensten werd de oorlogssituatie wel aangeduid, meestal met de toevoeging dat het in de dienst ging om het Woord, niet om het bespreken van de problemen van de oorlog. Het besluit tot aanstelling van een jeugd-predikant werd op 20 juni 1940 genomen.³⁴ In dezelfde vergadering kreeg IJntema als afgevaardigde van de VDGH de opdracht een dringend verzoek van de Haarlemse kerkenraad over te brengen aan het bestuur van de Algemene Doopsgezinde Sociëteit (hierna: ADS) dat er leiding werd verwacht in deze moeilijke tijd.

Via de burgemeester van Haarlem kwam in de zomer van 1940 bij de Commissie Ziekenverpleging binnen een aanbod van de bezetter voor een kindervakantie naar de Ostmark (Oostenrijk). Deze vakantie was vooral bestemd voor slachtoffertjes van het bombardement van Rotterdam op 14 mei 1940, en voor andere kinderen in moeilijke omstandigheden. Het aanbod werd aan de ouders van kinderen die ervoor in aanmerking kwamen doorgegeven, maar er werd niet op ingegaan.³⁵ Wel gingen er drie leerlingen van de doopsgezinde school mee met deze reis, die deels ook Duitse propaganda was: 500 kinderen werden in juli 1940 in Rotterdam uitgeleide gedaan door Rijkscommissaris Seyss Inquart, met draaiende filmcamera's. Het lukte de Commissie Ziekenverpleging nog om negen kinderen uit te zenden naar buiten in de zomer van 1940.³⁶

Een scheur in de windlade van het orgel die veroorzaakt zou zijn door de juist aangelegde centrale verwarming hield in juli de kerkenraad bezig, en vooral de vraag: wie betaalt de schade van meer dan f 1000? Ook de verduisteringsmaatregelen waren gespreksonderwerp en dat inspireerde voorzitter IJntema in de septembervergadering tot de opmerking ‘terwijl we als christelijke gemeente juist geroepen zijn licht te brengen.’³⁷ De toon was gezet, ook voor de tijd daarna: naast de zorgen om de bezetting die regelmatig

aan de orde kwamen, werden ook de gewone beleidsbeslissingen genomen en er werd op het geld gepast. Hetzelfde gebeurde in de meeste andere kerken, sportverenigingen, muziek- en toneelverenigingen en koren en andere cultuur- en gezelligheidsclubs, op scholen en kantoren en in bedrijven. De voortzetting van het dagelijks leven zorgde immers voor een geruststellend gevoel van ‘normaliteit’ in een niet normale situatie. Voor velen werd dit het ‘moedig voorwaarts gaan’.

Intussen werd dit gevoel voortdurend verstoord en niet alleen door verduiseringsmaatregelen, maar bijvoorbeeld ook door een schrijven van de burge-meester dat speciale godsdienstoefeningen en kerkdiensten op verjaardagen en andere gedenkdagen van het huis van Oranje verboden waren,³⁸ door het verbod van het houden van de herfstcollecte,³⁹ door registratie van ambtenaren en het invullen van de ariërv verklaring in oktober 1940, en het daarop volgende ontslag van Joodse ambtenaren, onder wie ook leraren, onderwijzers en hoogleraren, door dreigende brandstofschaarste, waardoor meer bijeenkomsten op zondagmiddag moesten worden gehouden,⁴⁰ om maar een paar maatregelen, verordeningen en problemen uit die eerste oorlogsmaanden te noemen. Ook in de kersttijd gingen de avondbijeenkomsten niet door. De kerstwijdingsdienst van 24 december 1940 en het kinderkerstfeest op de 26e december verhuisden naar de middag, de oudejaarsavonddienst werd een nieuwjaarsmorgendienst. In januari 1941 besloot de grote kerkenraad geen collecteplan in te stellen, zoals dat verplicht werd, en af te wachten. Op het verzoek aan de diaconie om te vergaderen over medewerking aan Winterhulp werd afwijzend beslist.⁴¹

Voor de Joodse gemeenschap in Nederland, ook in Haarlem, was de druk van de bezetter vanaf najaar 1940 veel sterker voelbaar. Na een redelijk kalme zomer werd het isolement van de Joodse gemeenschap stap voor stap versterkt. In september 1940, vlak voor het Joodse Nieuwjaar werd vrijwel de gehele Joodse pers met één pennenstreek verboden. Bij de eerste dag van het Nieuwjaar hield rabbijn Simon Philip de Vries een van de laatste preken in de gemeente waar hij 48 jaar lang had gewerkt. Hij zei onder meer (sprekend over Hagar die de woestijn in was gestuurd):

Mijne Vrienden, hier hebt ge onze situatie in beeld. Woestijn alom. Al is er geen stilte. Of: dreigende stilte. Het Jodendom ligt terneer geworpen en schijnt den dood der uitputting nabij.⁴²

Ook voor de Joden van Haarlem en omgeving, in 1941 volgens de Duitse telling 1826 personen, was de weg naar totaal isolement begonnen, eerst door

beperkingen en verboden, tenslotte door het dragen van de jodenster en eindigend in gevangenneming, deportatie en vernietiging.⁴³

De eerste grote krachtmeting met de bezetter na de strijd in de meidagen van 1940 vond plaats in begin 1941: de Februaristaking in Amsterdam die ook oversloeg naar andere plaatsen in Noord-Holland. Aanleiding was een Duitse strafexpeditie op 22 en 23 februari in de Joodse buurt van Amsterdam, waarbij zeer gewelddadig werd opgetreden en 425 Joodse mannen naar het concentratiekamp Mauthausen werden gedeporteerd. Deze gebeurtenissen hadden ook vele niet-Joden in Amsterdam geschokt. De illegale CPN riep een staking uit en aan deze oproep werd op 25 en 26 februari op grote schaal gehoor gegeven, later ook in Zaandam, Hilversum en Haarlem.⁴⁴ De staking werd met geweld onderdrukt, zeven stakingsleiders werden gefusilleerd. Amsterdamse ambtenaren werden ontslagen.

In de kerkenraadsvergadering van maart 1941 werd een bericht van de ADS behandeld over het adres dat door de gezamenlijke Protestantse Kerken aan de overheid was gestuurd ‘om naar aanleiding van wat er in de laatste weken in ons land gebeurd is, in het bijzonder de mishandeling van de Joden, aan te dringen op het bevorderen van recht, waarheid en barmhartigheid’. Aan een daarop volgend verzoek van de ADS om zondag 23 maart 1941 ‘in het gebed de gevoelens aan God op te dragen, die thans door ons volksleven gaan naar aanleiding van het groote onrecht dat alom in den lande plaats vindt’, werd door ds. Frerichs, die op die dag de dienst leidde, gevolg gegeven.

In de burgerlijke gemeente Haarlem werd in maart 1941 burgemeester De Vos van Steenwijk gedwongen tot vertrek. De gepensioneerd plantier en NSB’er van het eerste uur S.L.A. Plekker werd in zijn plaats benoemd, eerst als regeringscommissaris van Haarlem, later werd hij burgemeester. Plekker (vanwege zijn initialen door de Haarlemse bevolking spottend Slaap Lekker genoemd) probeerde in korte tijd veel invloed te krijgen. Hij liet in snel tempo een aantal anti-Joodse maatregelen uitvoeren, waaronder het aanbrengen van biljetten met het opschrift ‘verboden voor Joden’ bij hotels, bioscopen, openbare leesalen, badhuizen etc.⁴⁵

Een jaar bezetting was bijna voorbij. Precies op 14 mei 1941 was er een vergadering van de grote kerkenraad en werd het moment van capitulatie van een jaar daarvoor genoemd.⁴⁶ In de doopsgezinde gemeente van Haarlem werd er op de Duitse bezetting verschillend gereageerd. Er waren er die sympathiseerden met de Duitse bezetters en het nationaal-socialisme. Van enkelen kennen we hun namen, van anderen niet, doch ze waren er wel.⁴⁷ Er waren er ook die op een of andere manier in verzet kwamen, soms welbewust, soms

door toeval; ze ‘rolden’ er als het ware in. De overgrote meerderheid stond afwijzend tegen de bezetter, uitte dat niet actief, doch probeerde het leven zo goed en kwaad als het ging voort te zetten. Thuis, op het werk, in de kerk en elders. Op de eerstgenoemde twee groepen gaan we hieronder wat dieper in.

Nationaalsocialistische sympathieën in de VDGH tijdens de oorlog

De bezetting veroorzaakte waarschijnlijk een wijziging in de houding tegenover die gemeenteleden die lid waren van de NSB of met de partij sympathiseerden. Waren ze te vertrouwen, wat konden ze doorvertellen? Wie het waren weten we niet, we kennen hun namen niet en veel aanwijzingen hierover zijn echter niet te vinden. Na de bevrijding werd gevraagd of er gemeenteleden bereid waren politieke delinquenten na hun vrijlating te begeleiden en op te vangen. Het ging daarbij ook om doopsgezinden.⁴⁸ Een enkeling vertelt dat de oudere kinderen thuis werden gewaarschuwd dat ze bij bepaalde mensen op hun woorden moesten letten.⁴⁹

Volgens een jongere uit die tijd – Simon Verheus – werd ds. Hylkema in de gemeente niet al te serieus meer genomen, men sprak wat meesmuilend van ‘Hylkepaatje’.⁵⁰ Ds. C.B. Hylkema en zijn vrouw namen nauwelijks aan het gemeenteleven deel en gingen na het begin van de bezetting niet meer naar de kerk.⁵¹ Na zijn afscheid was hij al niet meer gevraagd voor te gaan in de kerkdiensten. De oudste zoon, Govert Willem, die na het overlijden van zijn grootvader Willem de Clercq bij zijn tweede naam Willem werd genoemd, was huisarts in Haarlem-Noord en ook gemeente-arts van Haarlem. Hij was lid van de doopsgezinde gemeente. Zijn echtgenote, Rudolfine Rombach met wie hij in 1940 was getrouwd, kwam uit een remonstrants gezin en was opgegroeid in Rotterdam en Groningen. Zij trad in 1941 met attestatie toe tot de VDGH. Haar vader, mr. Adriaan Rombach, was advocaat-generaal (en naderhand raadsheer) van de Hoge Raad. Fien Hylkema-Rombach was geen lid van de NSB en sympathiseerde niet met het nationaalsocialisme: ‘ik kon er niet in meegaan.’ Wel heeft zij bij voortduring getracht de goede intenties van haar echtgenoot en zijn ouders te begrijpen. Dat leidde soms tot heftige discussies en ‘dat ging wel met schreeuwen en stampvoeten gepaard’. Het jonge gezin van Willem en Fien Hylkema kwam in de bezettingstijd niet veel in de kerk.⁵² De tweede zoon van de Hylkema’s, Bonne, ging zijn eigen weg en vertrok uit Haarlem. Dochter Jetske werd zeer actief in de Nationaalsocialistische Vrouwenorganisatie en de Nederlandse Arbeidsdienst.⁵³ Zij had wiskunde gestudeerd en woonde tijdens de oorlogsjaren in Den Haag. Van-

daaruit schreef zij een brief naar de kerkenraad van de VDGH om voor de gemeente te bedanken.⁵⁴ De jongste zoon, Govert, arts evenals zijn oudste broer, zou als militair arts naar het Oostfront trekken en daar omkomen.⁵⁵ Tijdens de bezetting publiceerde ds. Hylkema samen met zijn oudste zoon het boek *Ras en toekomst* (1941), waarin onder meer werd gepleit voor raszuiverheid en waarin de auteurs zich niet onthielden van een aantal negatieve kwalificaties van Joden en hun veronderstelde eigenschappen.⁵⁶

Ook de ‘binnenvader’ van het kindershuis, F.A. Niepoth, was lid van de NSB. Officieel zou dat pas blijken bij zijn arrestatie na de bevrijding. Maar officieus was dat waarschijnlijk al langer bekend. ‘Het verhaal ging dat daar een portret van Hitler hing en als de regenten kwamen werd het weggehaald’.⁵⁷ Het echtpaar Niepoth-Falk, zelf kinderloos, was sinds 1927 aangesteld als vader en moeder van het kindershuis. In dit huis werden kinderen opgenomen van wie de ouders – of één der ouders – nog in leven waren, maar die tijdelijk niet thuis konden wonen. Er was dus met de ouders contact en soms werden pupillen teruggeplaatst bij de eigen vader of moeder. Gedurende de periode dat de Niepoths de praktische leiding hadden over het kindershuis waren er regelmatig klachten over de pedagogische aanpak van met name ‘vader’ Niepoth. Soms kwam dat voort uit een moeizame relatie met de ouders van de kinderen. Maar er was ook personeel dat klachten meldde.⁵⁸ Menigmaal moest er door het bestuur met de leiding overlegd worden en werd er beterschap beloofd. De klachten gingen onder andere over slechte bejegening van de kinderen, zelfs mishandeling en sarren, de inperking van vrijheid van de oudste kinderen, over het vele uitgaan van het echtpaar zelf en over een vrijpostige houding.⁵⁹ In 1942 werd het kindershuis gesloten en verhuurd aan het Elisabeth Gasthuis als quarantaine gebouw voor besmettelijke ziekten. Het echtpaar Niepoth kreeg een regeling voor vervroegd pensioen.⁶⁰ Na de bevrijding kreeg het bestuur echter weer met het echtpaar te maken, toen de heer Niepoth werd gearresteerd vanwege zijn NSB-lidmaatschap (zie hierna).

Verzet: hulp aan Joden en andere onderduikers, en anderszins

In het gehele land werden vanaf september 1941 maatregelen van kracht om de niet-Joden van de Joden te scheiden, zoals de verwijdering van Joodse leerlingen van scholen en het verbod voor Joden om van algemene verenigingen lid te zijn; genoemde verenigingen moesten hun Joodse leden uitschrijven. Joodse artsen mochten al per 1 mei 1941 geen niet-Joodse patiënten

meer behandelen. Niet-Joods personeel mocht niet meer werken bij Joodse gezinnen. Enzovoort, enzovoort.

In de grote en dienende kerkenraad kwam de behandeling van de Joodse land- en vooral stadgenoten vooral in bedekte bewoordingen aan de orde. Dat wil zeggen: als we de geschreven notulen volgen. Het is heel goed mogelijk dat gesprekken hierover niet genotuleerd zijn. Verklaringen van het landelijke Convent van Kerken, later Interkerkelijk Overleg (IKO) werden doorgezonden door de ADS. Ze werden in de vergaderingen meestal voorgelezen, soms behandeld. Of dit ook altijd in de kerkdiensten gebeurde is niet duidelijk, hoewel het minstens eenmaal expliciet wordt genoemd.

In de Zaanstreek was al sinds 1939 een werkgroep die zich vooral inspande voor Joods-protestantse vluchtelingen, ook toen deze later in kamp Westerbork waren geïnterneerd. Aanvankelijk was dit een groep van doopsgezinden en quakers. Na enige tijd trokken de quakers zich echter terug, en werd de groep in plaats van werkgemeenschap van doopsgezinden en quakers (WDQ) het werkverband van doopsgezinden en geestverwanten genoemd.⁶¹ De Zaanse groep probeerde te stimuleren dat er soortgelijke groepen in andere doopsgezinde gemeenten gesticht werden. Dit ging moeizaam, het lukte voor een tijd in Rotterdam. Blijkens de notulen van de Zaanse groep was het in Haarlem niet van de grond gekomen. Wel werd de groep, waarin onder anderen het echtpaar Cor en Ellen Inja-Weyl en het echtpaar Pel actief waren, in ieder geval eenmaal gesteund met een bedrag van f 100 uit het Fonds Hugaert.⁶²

Aan het Westerhoutpark was sinds 1934 een door een Duits quaker echtpaar, Manfred en Lili Pollatz, geleid kinderhuis gevestigd: Instituut Pollatz. Niet-Joodse en Joodse kinderen, door hun ouders als vluchteling naar Nederland gezonden, konden hier worden opgenomen. Hoewel er wel enig contact met doopsgezinden lijkt te zijn geweest,⁶³ waren er hoogstwaarschijnlijk geen directe banden met de Haarlemse doopsgezinde gemeente, al had dat voor de hand gelegen. Tijdens de oorlog werden er Joodse baby's en peuters als onderduikertjes gehuisvest, de oudere kinderen hadden het huis toen al verlaten. In 2013 werden Manfred (Erwin) en Lili Pollatz door het herdenkingscentrum *Yad Vashem* te Jeruzalem erkend als 'rechtvaardigen onder de volkeren'.⁶⁴

In de lijst van Rechtvaardigen onder de Volkeren van *Yad Vashem* vinden we ook de namen van een aantal Haarlemse (of tijdens WO II in Haarlem woonachtige) doopsgezinden die deze onderscheiding voor hulp aan en redden van Joden hebben ontvangen. Hier volgen hun geschiedenissen in het kort.

Geesje Nieuwenhuis-Brussé nam in augustus 1943 de vierjarige Nannette de Vries uit Amersfoort in huis. Het lukte haar het meisje na de bevrijding veilig aan haar ouders, die ook de onderduik overleefden, terug te geven. Tussen Nannette en mevrouw Nieuwenhuis is tot het overlijden van de laatste een sterke band blijven bestaan.⁶⁵

Stien Warner-Swart, afkomstig uit Grosthuizen (bij Scharwoude) en lid van de Doopsgezinde Gemeente Beemster-Oosthuizen, en haar man Thijs Warner maakten in Haarlem-Noord kennis met de hervormde predikant M. van der Voet, en via hem leerden ze het echtpaar Horneman-Blok kennen, dat eind 1942 bij hen onderdook in de Van Nesstraat in Haarlem-Noord. In het voorjaar van 1943 kwam ook het echtpaar De Vries bij hen in de onderduik. Toen een jaar later de ouders De Vries een nieuw adres nodig hadden, werden ook zij opgenomen, het echtpaar Horneman verhuisde naar de predikant. Alleen overleefden de oorlog.⁶⁶

Martha (Makkie) ter Haar-Craandijk, in Heemstede, was de kleindochter van ds. J. Craandijk, die van 1884 tot 1900 predikant was van de Doopsgezinde Gemeente in Haarlem. Martha had heel bewust belijdenis gedaan en wilde leven uit haar geloof.⁶⁷ Haar echtgenoot Otto ter Haar overleed in 1938 en Martha bleef met haar zes kinderen achter. Samen met haar huishoudster Hanna Miersch besloot ze eind 1943 de één-jarige Uri Rozelaar, zoon van de classicus Marc Rozelaar en Fanny Ichenhäuser, in huis te nemen. Martha informeerde de ondergedoken ouders regelmatig over de ontwikkeling van hun zoon en zij hield een dagboek bij over zijn dagelijks leven. Uri was gewoon lid van het gezin in die jaren. Zoon en ouders overleefden de oorlog. Later emigreerde het gezin Rozelaar naar Israël. Ook Lily van Cleef-Simon, een vriendin van Martha heeft drie maanden bij haar ondergedoken gezeten tot ze weer naar haar andere adres kon terugkeren.⁶⁸

Raimond en Hester Dufour-van Hall in Haarlem (later Aerdenhout) verleenden in hun gezin onderdak aan de tweejarige Bernard Groen die als een ‘tweelingbroer’ van de even oude zoon van het echtpaar werd opgenomen; er waren nog twee andere kinderen in het gezin. Hoewel de hongerwinter een heel zware tijd was en Bernard heel ziek werd door ondervoeding, lukte het hen om hem en de andere kinderen er doorheen te loodsen. De vader en broer van Bernard overleefden, de moeder werd gedeporteerd en vermoord in Auschwitz. Het echtpaar Dufour getuigde later dat het hun geloofsover-

tuiging was geweest, naast het verzet tegen de Duitsers, dat hen had geïnspireerd. Hesters broer, Walraven van Hall – ‘de bankier van het verzet’ – werd begin 1945 gearresteerd, en met zeven andere verzetsstrijders gefusilleerd in Haarlem op 12 februari 1945.⁶⁹

Aafje Talea Schaft-Vrijer kwam uit een socialistisch georiënteerd, doopsgezind predikantengezin, en was lid van de Doopsgezinde Gemeente Haarlem. Haar echtgenoot *Piet Schaft* was leraar. Het echtpaar had twee dochters, de oudste, Annie was op 12-jarige leeftijd overleden. De tweede dochter, Johanna (Jo), was aanvankelijk een wat verlegen teruggetrokken meisje. Ze bezocht de HBS in Haarlem-Noord, ging rechten studeren in Amsterdam en werd lid van de AVSV, waarin ze een van de oprichtsters van het dispuut Gemma werd. Haar Joodse mededispuutsleden Philine Polak en Sonja Frenk werden haar beste vriendinnen. Toen de deportaties begonnen, vroeg Jo haar ouders of Philine en Sonja bij hen konden onderduiken. Dat gebeurde. Jo raakte ook betrokken bij ander, gewapend verzet en voor de onderduiksters werden nieuwe adressen gezocht, omdat het in huize Schaft voor hen te gevaarlijk werd. Philine Polak zou de oorlog overleven, Sonja Frenk werd gearresteerd, gedeporteerd en vermoord in Auschwitz.⁷⁰ Toen zomer 1944 hun dochter gezocht werd door de bezetters, werd het echtpaar Schaft onder druk gezet en als gijzelaars naar concentratiekamp Vught gevoerd.

Dochter *Johanna (Jo, Hannie) Schaft* stopte in 1943 met haar studie rechten en sloot zich aan bij een verzetsgroep, die onder andere Joodse kinderen onderbracht bij onderduikadressen. Later sloot ze zich aan bij een groep van communistische signatuur, de ‘Raad van Verzet’, waarbij ook Willem Groenendaal was betrokken, en deed mee onder meer aan liquidaties van collaborateurs. In het voorjaar 1945 werd ze gearresteerd, de SD was al langere tijd naar haar op zoek. Hannie Schaft werd op 17 april 1945 gefusilleerd in de duinen van Overveen en ligt begraven op de Eerebegraafplaats in Bloemendaal.⁷¹ In Haarlem staat in het Kenaupark een Hannie Schaft-monument, ontworpen door mede-verzetsstrijdster Truus Menger-Oversteegen. Bij dit monument vindt jaarlijks op de laatste zondag van november de Hannie Schaft-herdenking plaats.

Simon Dierdorp en Suzanne Dierdorp-de Wit vestigden zich begin 1943 in Haarlem. Suzanne was in Amsterdam bevriend geraakt met medestudente Netty, ziekenoppasser, en haar verloofde Henk Gompén, beiden Joods. Zij

hielp hen financieel om te vluchten naar Zwitserland. In 1943 namen zij de moeder van Henk enkele weken in huis en zorgden voor een vals persoonsbewijs. Bij de latere onderduik van Martin Cohen ging het mis, hij werd gearresteerd en gedeporteerd. Ook Simon werd gepakt, naar Vught en verder naar Duitsland gestuurd. Gelukkig keerde hij al in mei 1944 terug. Martin Cohen kwam om, de anderen die het echtpaar Dierdorp had geholpen overleefden de oorlog.⁷²

Meer verhalen over verzet en hulp aan onderduikers

Bij de groep van Jo of Hannie Schaft behoorde ook *Willem Groenendaal*. Hij kwam uit een sociaal-democratisch gezin en was op 7 november 1937 door ds. Leendertz gedoopt. Groenendaal kwam in het begin van de oorlog in contact met mevrouw T. Oversteegen-van der Molen, moeder van Truus en Freddynanda Oversteegen, de zussen die later een rol zouden spelen in de groep van Hannie Schaft. Zo kwam hij terecht in het verzetswerk, waarin hij onder meer Joodse kinderen naar onderduikadressen bracht, fietsen stal voor koeriersters, met valse stamkaarten voedselbonnen bemachtigde. Later kwam daarbij ook gewapend verzet. Bij een bespreking in december 1943 die was verraden, werd hij aangeschoten in zijn rug, maar wist te vluchten en via wegen en weilanden een vriend te bereiken, die hem bracht naar de woning van ds. Leendertz aan het Wilhelminapark (in die jaren: Hooglandpark). Daar werd hij drie maanden door de familie *Leendertz* (ds. Leendertz, zijn echtgenote en dochter Truus, die medicijnen studeerde) verzorgd en verpleegd. Dr. Wieberdink, waarnemend geneesheer van het Diaconessenhuis was bereid de kogel te verwijderen, een operatie, die bij de arts thuis aan de Nieuwe Gracht werd verricht. Nadat hij genezen was, werd Willem Groenendaal niet meer bij het gewapend verzet betrokken en verrichtte hij ander werk voor de verzetsgroep.⁷³

Willem Alexander P.F.L. van Leeuwen was als fysiotherapeut werkzaam in het Nederlandse leger; na de oorlog ook in Nederlands Indië. Hij was betrokken bij het gewapend verzet en hij en zijn vrouw hadden in de oorlog drie onderduikers in huis. Dochter Willy werd hierbuiten gehouden, opdat ze haar mond niet zou voorbij praten. Toch moest ze wel eens boodschappen rondbrengen hiervoor. Bij de familie Van Leeuwen thuis werden ook vergaderingen van het verzet gehouden. De dochter trouwde later met één van de onderduikers.⁷⁴

Bij de familie *Luikinga* was in 1942 gedurende enkele maanden een Joods jongetje van een jaar of vijf ondergedoken, dat ‘Hansje’ werd genoemd. Na verloop van tijd werd het kind opgehaald door een Haarlems echtpaar dat verzekerde dat hij een goede andere schuilplaats zou krijgen. Of ‘Hansje’ de oorlog heeft overleefd is niet bekend. Twee van de zonen uit het gezin, *Menno* en *Albert*, waren betrokken bij ander verzetswerk, via een vriend van hen: Arend Hijner.⁷⁵ Na de deels mislukte overval op het distributiekantoor aan de Zijlstraat (het latere ABN-AMRO kantoor) in juni 1944, waarbij een van de leden van de knokploeg, Jan Wildschut, werd aangeschoten en gearresteerd, werd de ‘buit’ naar het huis van de Luikinga’s gebracht. De tafel lag vol bonkaarten en Hijner, moe en vuil, bleef die nacht in huize Luikinga slapen. Hij kon de volgende dag veilig vertrekken. Menno en Albert Luikinga doken daarna onder en zijn nooit gepakt.⁷⁶ Uiteindelijk betekende deze overval ook het einde voor de verzetsstrijder en knokploegleider Johannes Post. Hij wilde zijn vriend Jan uit de gevangenis bevrijden, maar ook die actie mislukte⁷⁷ – een groot deel van de groep werd gearresteerd. Zij werden allen gefusilleerd op 16 juli 1944 te Amersfoort. Jan Wildschut stierf in concentratiekamp Le-onberg in januari 1945.⁷⁸

Willem Adolf de Tello, kwam uit een doopsgezind gezin. Hij was (sport)journalist bij de Arbeiderspers en gemeenteraadslid voor de SDAP in Heemstede. In 1941 raakte hij betrokken bij het vervaardigen en verspreiden van de illegale krant *Het Parool*. Toen er problemen kwamen met de drukkerij schakelde hij de Zandvoortse drukker Wim Gertenbach in. Bij een inval in de drukkerij werd een pakketje met zijn naam gevonden, Gertenbach en later ook De Tello werden gearresteerd. Willem Adolf de Tello en Willem Johannes Gertenbach werden met elf andere medewerkers van de Paroolgroep en nog zeven anderen gefusilleerd op de Leusderhei op 5 februari 1943. De Tello ligt begraven op de Eerebegraafplaats te Bloemendaal.⁷⁹

Arend Cornelis Hijner, afkomstig uit Bergeyk, student scheikunde, mag hier ook worden genoemd. Als vrijzinnig protestantse jongere was hij ook bekend bij de Doopsgezinde Jeugd Gemeenschap (hierna: DJG). Voorjaar 1944 speelde hij als ‘gast’ mee in het toneelstuk *Het visioen van Kain* van R. Oostra dat onder leiding van Herman Deinum, directeur van de Haarlemse Stadsschouwburg een paar maal werd opgevoerd door DJG en DJB.⁸⁰ Hijner speelde de rol van Kain, Piet Couzy, een ouder lid van de DJG speelde Abel. Arend C. Hijner was een duizendpoot in het verzet: hij zocht adressen voor

Joodse onderduikers of hielp hen over de grens, vervalste en drukte papieren, was betrokken bij het drukken van onder andere *Vrij Nederland* en *Het Parool*. Hij zette verschillende knokploegen op en was onder andere betrokken bij de al genoemde overval op het distributiekantoor in Haarlem in juni 1944. Hij werd opgepakt in december 1944 en op 7 januari 1945 gefusilleerd in Limmen.⁸¹ Na zijn dood herdacht ds. Frater Smid hem in het blad van de DJG, *De kaarsvlam*, en herinnerde aan zijn rol in het toneelstuk:

hoe weinig beseftte de toenmalige Kaïn van het toneel dat hij als werkelijke Abel zou vallen door de Kaïn die hij verbeeldde. Arend Hijner was immers zelf een Abel, één die met God wandelde, één die God getrouw was tot het laatste en wiens daden voortkwamen uit een hartedrang die de hem ingeboren liefde opwekte, een liefde die Godes was.⁸²

Waarschijnlijk waren er meer Haarlemse doopsgezinden en vrienden van de gemeente die actief waren in het verzet, maar hun namen kennen we niet.⁸³ *Jenny van Veldhuijsen*, vanaf 1943 secretaresse van de DJG, verspreidde illegale krantjes die ze ook uitdeelde onder de jongeren. Van het feit dat jongeren soms ondergedoken waren in de kerk als er razzia's waren, was vrijwel niemand op de hoogte. Evenmin werden bovenstaande onderduikgeschiedenissen in brede kring bekend. Men wist het niet of nauwelijks van elkaar. In de oorlog was dat gevaarlijk, daarna werd het niet meer verteld, men keek vooruit.⁸⁴

DE JAREN 1941-1944: DE DOOPSGEZINDE GEMEENTE ALS VEILIGE
HAVEN ZORG VOOR TEWERKGESTELDEN IN DUITSLAND, GEËVACUEERDEN,
UITZENDING VAN KINDEREN, VOEDSEL EN BRANDSTOF

Gemeenteleven

Het gemeenteleven ging zo normaal mogelijk door, en werd ook af en toe in de rede gevallen door de oorlogssituatie. Voor een avondmaalsviering moesten bijvoorbeeld extra broodbonnen worden gevraagd als de schatting te laag was gebleken.⁸⁵ De kerkenraad bestuurde en regelde dit. In de kamer van ds. IJntema was een tafel die gebroken was door een groep jongeren. Wie moest er opdraaien voor de kosten? In de kerkenraad klonk gemor, maar 'gedachtig dat wie nooit in de kerk komt ook niets kan breken en wij ons moeten verheugen dat er een jongerengroep is die actief aan het gemeenteleven deel-

Toegangsbewijs concert Haarlemsche Orkest Vereeniging m.m.v. Doopsgezind Zangkoor, 1942 (Archief VDGH, inv. nr. 1971).

neemt’ werd besloten dat de dienende kerkenraad de kosten (f 10) voor zijn rekening zou nemen.⁸⁶

Met het dames kerkkoor werd op 1 juli 1943 minder coulant omgegaan. In verband met uitbreiding van het repertoire wilde men in de maanden juli en augustus ‘doorrepeteren’ in de kerk. Een lofwaardig initiatief, maar de kerkenraad sprak van ‘eigenmachtige uitbreiding van de oorspronkelijke taak’ en besloot ‘niet op deze nieuwigheid in te gaan’. Ook werd er geklaagd over het ‘trage tempo van de gemeentezang’. De kerkenraad had er een hard hoofd in dat een nieuwe gezangenbundel hierin verandering zou brengen. De zondagsschool ging door met het vertellen van verhalen, voorjaar 1942 waren Jezus’ gelijkenissen aan de beurt en zondagsschoolleidster Gretha Kusters had ze zorgvuldig in haar schrift uitgeschreven om ze te kunnen vertellen.⁸⁷ Het doopsgezinde zangkoor repeteerde en gaf concerten, zoals voor de bezetting: in de kerk en in de concertzaal, en verheugde zich op de viering van het 50-jarig bestaan in 1944. De Doopsgezinde Jongemannen Vereeniging hield zijn bijeenkomsten, meestal met een stevige bijbelbespreking of ander theo-

logisch betoog, onder leiding van ds. Frerichs. Verder werd er gewerkt aan de wijken, kwam er een nieuwe jongerengroep, waren er de circulaire van de ADS en die van de gezamenlijke kerken die door de ADS werden doorgezonden. De zorg voor zieken en minder bedeelden werd als gewoonlijk aan de betreffende fondsen overgelaten, pas in de hongerwinter zouden voor de toen ontstane nood centrale maatregelen worden genomen.

Wijken

De oorlogssituatie vroeg om meer aandacht voor de wijken, een onderwerp waarmee de vroegere predikanten Hylkema en Binnerts zich ook al hadden bezig gehouden. In 1943 werd een enquête gehouden waaruit bleek dat de leden in de buitenwijken meer mogelijkheden wilden voor onderling contact en ook kerkdiensten in de eigen wijk, naast andere activiteiten. In Heemstede was januari 1943 al de emerituspredikant ds. H. Britzel (na zijn aanbod) aangesteld als hulppredikant; hij zou die functie ruim een jaar vervullen tot zijn overlijden in het voorjaar van 1944. Naast de wijkcommissies en vertegenwoordigers voor Heemstede, Bloemendaal, Aerdenhout, de Bollenstreek en Zandvoort werd er ook voor Haarlem-Noord een wijkcommissie ingesteld. Er kwamen gemeenteavonden en ds. IJntema begon met een verteluur voor kinderen. Ook werden er buurtvertegenwoordigers aangezocht voor elk deel van de wijk, een systeem dat zeker tot het begin van de eenentwintigste eeuw in stand zou blijven.

Ondanks de wetenschap van de ernst van zijn ziekte was het overlijden van wijkpredikant IJntema in juni 1944 een schok voor de wijk Haarlem-Noord. Het wijkbestuur herpakte zich en samen met consulente ds. P. Keuning uit De Rijp en anderen werden de werkzaamheden voortgezet. In de Noorderkapel in de Minahassastraat kwam een zondagsschool die veel belangstelling trok. Ook werden de eerste stappen gezet voor een eigen kerkgebouw en mogelijk een school in Haarlem-Noord, maar zover zou het nooit komen. In 1954 zou de Noorderkapel worden aangekocht door de VDGH en omgedoopt worden tot Mennokapel.

Oog voor stoffelijke nood, zorg voor zieken

In de zomer van 1941 kon de Commissie voor de Ziekenverpleging weer zorgen voor de uitzending van 23 kinderen naar buiten, hetzij naar een koloniehuis, hetzij naar een gastgezin. Daarna zou de kinderuitzending anders wor-

Sinterklaasviering Doopsgezinde Jongeren Gemeenschap in gemeentenzaal VDGH met ds. E. Frater Smidt, 1943 (foto: Archief VDGH, F97).

den opgezet. In 1942 werden de koloniehuzen gesloten door de bezetter, maar uitzending naar gastgezinnen bleef mogelijk. In 1942 ging het om 27, in 1943 om 55 en in 1944 zelfs om 60 kinderen.⁸⁸ Door zo'n verblijf in een doopsgezind gastgezin werden soms 'blijvende banden gesmeed'.⁸⁹

De gemeentezuster fietste vele kilometers door Haarlem en omgeving, ze legde per jaar enkele duizenden bezoeken af. Meestal bestond haar werk uit het verzorgen en wassen van zieken, verbinden en soms de dokter assisteren bij kleine ingrepen. Ook hield ze een spreekuur in een ruimte in de Peuzelaarsteeg. De voorziening van versterkend voedsel bleef de taak van de ziekenverpleging, dit bestond uit melk, eieren en soms vlees en fruit en werd verstrekt via een bonnensysteem bij bepaalde daarvoor aangewezen leveranciers. In 1941 kwamen er klachten binnen over een melkboer die 'leden der Ziekenverpleging waar hij melk moet afleveren, soms onvriendelijk en onjuist behandelt wanneer hem blijkt dat deze een andere politieke mening zijn toegedaan dan de zijne'. Besloten wordt de klachten niet aan de betreffende melkboer over te brengen, maar een andere melkboer voor deze klanten te zoeken. Naast de ziekenverpleging zorgde ook de diaconie voor voedsel, zoals dat voor de oorlog was gebeurd. Alleen het assortiment veranderde in de

loop der oorlogstijd: meer koolraap, minder vlees. Voor sommigen was de nood nog niet hoog genoeg en ze zagen daarom af van de voedselverstrekking.⁹⁰

Jeugd organiseert zich

Een initiatief van de jeugd tussen 16 en 20 jaar, samen met een leider van de Vrijzinnig Christelijke Jeugd in Haarlem, Jan Lammers, zorgde voor de oprichting van de DJG. Lammers zorgde samen met de initiatiefnemers voor de opzet en hij werd de eerste 'hoofdleider', naar het VCJC-systeem. Er kwamen verschillende secties, interessegroepen en zowel de algemene bijeenkomsten als de secties kwamen tweemaal per maand bij elkaar. Het werd een intensief verenigingsleven, dat voor veel afleiding en inspiratie zorgde. De groep voerde al met Kerstmis 1941 een kerstspel op en stelde zich zo voor aan de gemeente. Na Lammers werd Simon Verheus de voorzitter. Over die tijd schreef hij een eigenhandig verslag.⁹¹

Brandstof en elektriciteit in de kerk

Eind 1941 ging de tweede oorlogswinter in. De berichten over het debacle van het Duitse leger in Rusland bereikten ook Nederland. Een kachelhandelaar in Haarlem maakte een etalage waarin op een sneeuwachtige ondergrond allerlei poppetjes en materieel in een chaos door elkaar heen lagen. In het midden stond een kachel met daarop een Napoleontische steek. De voorbijgangers begrepen en vermaakten zich, mogelijk hebben ook Haarlemse doopsgezinden van het tafereel genoten. De humor was aan de bezetter niet besteed en de winkelier werd gearresteerd.⁹² De versierde kachel in de etalage werd verboden, de kachels thuis en in de kerk niet, doch ze konden lang niet altijd branden. Het tekort aan brandstof bleek een blijvende zorg. Soms raakten de toegemeten voorraden steenkool en gas voortijdig op en moest er een beroep gedaan op de voorraad van het volgende jaar. Het besluit om een paar ouderwetse kachels te plaatsen en die met turf of hout te stoken,⁹³ loste het probleem slechts ten dele op. Om boetes te voorkomen, moest er zuinig met de kubieke meters gas worden omgegaan, er kon niet altijd om meer worden gevraagd. Hetzelfde gold voor elektriciteit. Een oplossing werd bijvoorbeeld gezocht in het tijdelijk sluiten van de kerk rond de jaarwisseling, of in het verwarmen van minder vertrekken. Door de verduistering was het moeilijk 's avonds naar de kerk te komen, vooral in de winter als het vroeg donker was.

Doopzondag 1943, aan een ramp ontsnapt

Een zwaar bombardement op de Amsterdamse buurt, dat bedoeld was geweest voor het spoorwegemplacement, zorgde op 16 april 1943 voor veel slachtoffers en grote schade. Er vielen 85 doden, vele gewonden en talloze huizen waren in puin. Tijdens hetzelfde bombardement vielen er ook enige bommen op het dak van de Grote Kerk op de Grote Markt en ook één in de binnentuin van de doopsgezinde kerk, die daar gelukkig geen schade aanrichtte, omdat hij niet tot ontploffing was gekomen. Merkwaardigerwijs werd de bom pas drie dagen erna, op maandag 19 april, ontdekt. Daags daarvoor was de voorjaarsdoop geweest, het was Palmzondag en de kerk was overvol. Kerkgangers en kerkgebouw waren aan een ramp ontsnapt.⁹⁴ Voor de vele slachtoffers van het bombardement in de Amsterdamse buurt werd later door de doopsgezinde gemeente gecollecteerd. Dit was, voor zover bekend, de enige keer dat het kerkgebouw in de bezettingstijd in gevaar is geweest.

Arbeidsinzet, zorg voor tewerkgestelden en onderduik in de kerk

Toen in maart 1942 de arbeidsinzet werd ingesteld, die inhield dat ieder die naar werk zocht bijna automatisch verplicht werd om in Duitsland te gaan werken als hij of zij geen *Ausweis* had, gaf de gemeente ook aandacht aan hen die daar verbleven. Vooral jongeren met een voltooide schoolopleiding zonder werk liepen het risico naar Duitsland te worden gestuurd. Ook oudere weesjongens overkwam dat en enkelen werden in Duitsland te werk gesteld.⁹⁵ Met feestdagen (Pasen en Kerstmis) werden er bemoedigende brieven met goede wensen gestuurd aan allen van wie het adres bekend was en soms ook een gift in geld. Hierop kwamen dankbare reacties.⁹⁶ De ADS stelde een Bureau voor Buitenlands Verblijvenden in, om de adressen van hen die in Duitsland verbleven te registreren en hen lectuur, krantjes etc. te kunnen sturen of anderszins van dienst te kunnen zijn.⁹⁷

De DJG stuurde brieven en pakketjes met boeken naar hun leden die verplicht naar Duitsland gingen. Immers: ‘Je kon je er niet aan onttrekken dan werd er gedreigd dat ze je ouders iets zouden doen.’⁹⁸ In *De kaarsylam* verschenen ook bedankjes en brieven; zo stuurde Hans Vogelesang een uitgebreide brief waarin hij de vraag stelde: ‘We verwachten nu allen spoedig het einde van de oorlog, maar zijn we eigenlijk klaar de vrede te ontvangen?’ en de leden van de DJG tenslotte opriep te ‘weten wat we schuldig zijn aan God, aan de mensen, aan ons Vaderland’.⁹⁹

Soms liepen jonge mannen het gevaar op straat te worden opgepakt. Dan doken ze onder in de kerk, als ze daar al waren, bijvoorbeeld om te vergaderen voor de zondagschool. Volgens Simon Verheus ging dit aldus:

We kwamen eenmaal in de week bij elkaar, voor de voorbereiding van de zondagsschool. En dan kwam soms Zeilmaker, de koster, binnen en zei: 'Pas op, pas op, want het is gevaarlijk.' Zo zijn we een paar keer naar boven gevlucht in de kerk, een kamer achter de kerk. We bleven er soms slapen, dan zorgde de koster voor matrassen van de Ziekenverpleging. Je moet niet vergeten: de Ziekenverpleging had daar een vestiging in het kamertje aan de overkant, waar nu Snel is. Daar zat ook de gemeentezuster. En Zeilmaker had bedacht dat hij daar wel een matras vandaan haalde als er iemand moest onderduiken. In een van de kamers, ik weet niet meer waar precies. En wat ik me nog goed herinner was dat we op een ochtend in onze pyjama's die twee stovenzetsters tegenkwamen die iets hadden van 'Wat moet dat hier' (die kwamen ook door de week wel, om schoon te maken). Als er kerk was ben ik wel in de ruimte bij de kachels gaan zitten, dan kon je door het hekwerk de dienst ook een beetje volgen en ze zagen je niet.¹⁰⁰

Gegijzeld of gevangen

Zowel voor de burgerlijke als voor de doopsgezinde gemeente was het een verlies dat op 13 juli 1942 A.F. Wesstra, gemeentesecretaris van Haarlem, als gijzelaar naar Haaren werd gevoerd. Zijn internering zou tot 11 september 1944 (vlak na Dolle Dinsdag) duren en werd in de kerkenraadsvergaderingen meermaals gemeld, evenals de tijdelijke gevangenschap van enkele andere kerkenraadsleden, tandarts F.E. Paesi en H. Felix die docent was op de Middelbare Technische School aan de Verspronckweg. Felix werd gearresteerd op 18 december 1943. De leiding van zijn school was in handen van nationaal-socialisten die eind 1943 op de school het vak 'nationaal-socialistische vormingsleer' wilden invoeren. Hierop kwam protest van ouders en leerlingen en mogelijk ook van docenten. Dit was ook de enige keer dat de kerken van Haarlem apart hun stem lieten horen in protest tegen zo'n voornemen.¹⁰¹ In deze periode werd Felix gearresteerd, op 18 december 1943.¹⁰² Hij zou een aantal maanden gevangen blijven en was in de zomer van 1944 in het kamp Vught, van waaruit hij via zijn vrouw een groet zond aan wijkpredikant ds. IJntema, die toen echter al was overleden. De voornemens van de school werden overigens niet doorgezet, omdat het ministerie van Onderwijs de plannen afwees.

Predikanten

Ds. W. Banning, predikant van de vrijzinnig hervormden in Haarlem, werd in dezelfde periode als Wesstra gegijzeld in Michielsgestel. Hij kwam eerder vrij (in december 1943), maar mocht daarna niet naar Haarlem terugkeren.¹⁰³ Voor sommige jongeren was Banning een aantrekkelijker predikant dan de predikanten van de doopsgezinde gemeente en zij waren ook wel bij hem naar de kerk gegaan.¹⁰⁴ Ook anderen stoorden zich soms aan de Haarlemse doopsgezinde predikanten, die geen principieel standpunt leken in te nemen.¹⁰⁵

Dit beeld verdient nuancering, zoals we al zagen in de geschiedenis van verzetssrijder Willem Groenendaal die enkele maanden een schuiladres had en verpleegd werd bij de familie Leendertz. Niemand wist daarvan iets af, zelfs Groenendaals familie niet. Ds. IJntema was in de oorlogsjaren geruime tijd ernstig ziek, keerde terug, maar was daarna nooit meer de oude, en bleek in 1944 een hersentumor te hebben. Ds. Frerichs woonde juni 1943 de zomervergadering van de ADS bij waar werd gediscussieerd over vrijstellingen voor seminariestudenten. Hij zag hier een kans om het Haarlemse gemeentelid S.L. Verheus een *Ausweis* te bezorgen; hij verliet de vergadering en reisde naar huis via het arbeidsbureau, waar hij het felbegeerde papiertje bemachtigde. Dankzij deze actie kon Simon Verheus nog ruim een jaar clandestiene colleges volgen aan het seminarie.¹⁰⁶

De nieuw opgerichte DJG kreeg een extra stimulans door de nieuwe jeugdpredikant, ds. E. Frater Smid, proponent en doopsgezind, afkomstig uit een bekende redersfamilie en wonende in Bloemendaal. Hij werd in september 1942 geïnstalleerd en deed intrede in een volle kerk op 6 september. Hij zou in de jaren die volgden een pastor zijn voor de jeugd, de mede-inspirator van de DJG, en zou met zijn catechese, jeugddiensten, en artikelen en brieven velen bemoedigen. Vooral toen ds. IJntema voor de jongeren door zijn ziekte minder kon betekenen, werd het werk van Frater Smid wezenlijk voor de voortgang van het jeugdwerk in de oorlogstijd. De jongeren begrepen vaak niet waarom hij door bestuurders en collega's zo weinig werd gerespecteerd en gewaardeerd.¹⁰⁷

Jodenvervolging

Van de Joodse bevolking van Haarlem was in augustus 1942 al een deel opgevoerd en gedeporteerd vanaf de Westergracht naar concentratiekamp Westerbork. Op 31 januari 1943 werden na de moord op een Duitse soldaat de

dag ervoor 100 gijzelaars opgepakt. Volgens de Duitsers moest deze moord door iemand uit de Joodse gemeenschap gepleegd zijn. Onder de gijzelaars waren daarom ook opperrabbin Ph. Frank, voorzitter van de Joodse Gemeente B.J. Chapon en mr. H.O. Drilmsa, secretaris van de Joodse Raad in Haarlem. Zij zouden behoren tot de groep van tien gijzelaars die als represaille op 2 februari werden gefusilleerd. De families van de drie Joodse gijzelaars werden daarna direct op transport gesteld naar Westerbork en vandaar doorgestuurd naar Auschwitz. Vervolgens werden de Joden die nog in Haarlem en omstreken woonden, gedwongen om naar Amsterdam te verhuizen, van daaruit volgde later verdere deportatie. In de vergadering van de DK van 13 februari 1943 bracht de voorzitter ‘de ernstige gebeurtenissen in herinnering die hebben plaatsgevonden en die ons hoofd en hart vervullen’.

Juni 1944: overlijden van ds. Jan IJntema

Op 6 juni 1944 begon de geallieerde invasie in Frankrijk. Dat was verheugend nieuws, maar er werd niet verwacht dat dit snel voor Nederland verandering zou brengen. Droevig maar niet onverwacht was het overlijdensbericht van ds. IJntema, kort daarna. Zijn gezondheid was al een paar jaar niet in orde en er waren een paar perioden van afwezigheid geweest, waarna de predikant weer monter met zijn werk begon. Of de hersentumor waaraan hij op 13 juni 1944 geopereerd zou worden de oorzaak van zijn veelvuldige afwezigheid was, is niet duidelijk. Ds. IJntema overleed op de operatietafel en hij werd 50 jaar. Door de oorlogsomstandigheden konden weinig Haarlemmers naar Surhuisterveen komen waar hij begraven werd. De predikanten Frerichs en Hylkema waren bij de uitvaart aanwezig. In de kerkenraadsvergadering werd hij herdacht door ds. Frerichs:

Zijn stentorstem zal in onze gangen niet meer weerklinken. Hij heeft de laatste jaren door zijn slechte gezondheidstoestand veel werk in onze gemeente moeten laten liggen, maar hij heeft ook in de harten van veel mensen door zijn prediking, door heel zijn persoonlijkheid iets laten liggen – dat blijft ook nadat hij gestorven is.¹⁰⁸

In het eerste nummer van het blad van de DJG, dat later *De kaarsvlam* zou heten, schreef de redactie een in memoriam. De DJG herdacht IJntema ook tijdens een declamatieavond met een minuut stilte en het voordragen van zijn lievelingsgedicht ‘Honestum Petimus Usque’¹⁰⁹ van Albert Verwey uit 1937 waarin de regels:

Schone bevolkingen werden tot horden.
Tot waanzin steeg het menselijk verstand.

[...]

Er is geen schaamte meer en geen betamen,
Geen vaste straat waar elk zijn voeten zet.¹¹⁰

Ook in de *Mededeelingen* werden herinneringen aan hem opgehaald, en ds. Leendertz zou hem in Haarlem-Noord op zorgvuldige en pastorale wijze gedenken. Er kwam een brief van meegevoel van het bestuur van de Nederlandse Protestanten Bond in Haarlem-Noord. Twee gemeenteleden zonden giften van f 25 en f 50 om de nagedachtenis van ds. IJntema te eren.¹¹¹ Ds. P.J. Keuning uit de Rijp nam voorlopig het pastorale werk in wijk III over voor drie dagen in de week. Kerkenraadslid J.G.L. Wieringa vroeg of het geen tijd was om nu in Noord grond aan te kopen voor een kerkgebouw – er was immers een terrein beschikbaar in de Planetenlaan. Door de oorlogssituatie kwam daarvan voorlopig niets.

HET LAATSTE OORLOGSJAAR:

STIJGENDE NOOD, SINTERKLAASRAZZIA, HONGER EN KOU

September en oktober: Dolle Dinsdag, evacuatie

In september 1944 waren er plotseling berichten over de opmars van de geallieerde legers. De opwindings was groot, zeker nadat premier Gerbrandy de avond van de 4de september op Radio Oranje had gezegd ‘nu de geallieerde legers in hun onweerstaanbare opmars de Nederlandse grens overschreden hebben’. In het gehele land sloegen de volgende dag, dinsdag 5 september, NSB’ers op de vlucht. Ook burgemeester Plekker en zijn gezin vertrokken oostwaarts,¹¹² terwijl vele anderen in Haarlem met spanning en blijdschap op de bevrijders wachtten. Een 17-jarige Haarlemse scholier had de ochtend van die dag al gehoord dat de bevrijders gesignaleerd waren in Lisse: ‘we maakten de vlag klaar, knipten oranje lintjes, we konden haast niet eten van blijdschap: vanmiddag vrij!’¹¹³ Ook Wil van Leeuwen ging enthousiast op weg, hoewel ze van haar ouders niet mocht, ze kwam tot Bennebroek.¹¹⁴ De berichten bleken onjuist, de bevrijders verschenen niet. De geallieerde opmars werd na Zuid-Nederland de voet dwars gezet en het Noorden en Westen stonden voor een lange koude winter vol honger en Duitse terreur, waarin velen het leven zouden laten door standrechtelijke executies, ook in Haarlem

Klasfoto 2^e DG school (Ripperdastraat) klas 4 1943/1944, met in het midden juffrouw E.M. Wempe Augustinus (foto: Archief VDBGH, F2103).

en omgeving, door voedselgebrek of verplichte arbeid in Duitse werkkampen.

Na Dolle Dinsdag, zoals de 5e september 1944 als snel genoemd zou worden, werd de draad ook in de doopsgezinde gemeente weer opgepakt. Op 12 september vertelde ds. Keuning in de kerkenraadsvergadering dat hij 500 gezinnen in de wijk bezocht had. Ds. J.L. de Wagemaker uit Den IJp zou in de wijk Noord catechisatie geven. De jeugd schortte in de eerste dagen na 5 september de bijeenkomsten op, mede op verzoek van de ouders. Later werd alles hervat, maar op kleinere schaal, en met duidelijke waarschuwingen als: 'loop niet in groepsverband op straat', 'geen uitlatingen, geen gebaren, geen onbezonnen handelingen jegens geüniformeerden'.¹¹⁵

In september werden de bewoners van het gedeelte van Haarlem-Noord ten noorden van de Jan Gijzenkade gedwongen te evacueren; ook bepaalde delen van Overveen en Ramplaan moesten verlaten worden. Er vond een hele uittocht plaats met (bak)fietsen, kinderwagens en karretjes. De kerkenraad besloot dat in geval van nood inboedels in de gemeentezaal konden worden opgeslagen.¹¹⁶ Omdat er nauwelijks gecontroleerd werd en bewoners af en toe naar hun huizen gingen kijken, ging men soms eenvoudigweg weer terug,

naar het eigen of naar een ander onbewoond huis in de buurt. Al was het wel vreemd in zo’n grotendeels lege wijk te wonen.¹¹⁷

Gemeentesecretaris Wesstra keerde na Dolle Dinsdag terug uit gevangenschap en woonde de kerkenraadsvergaderingen weer bij. Zich zeer bewust van het feit dat hij daar stond in plaats van de gestorven predikant IJntema herdacht ds. Leendertz bij de najaarsdoop in een persoonlijk woord tot de dopelingen nogmaals zijn collega.¹¹⁸

Het ‘Hulp in Nood Comité’

Eind september werd er door ds. Leendertz met kerkenraadslid J. de Reede, en anderen overlegd over hulp die bij een eventuele volgende evacuatie geboden kon worden en ook over de zorg voor oudere en minder draagkrachtige leden van de gemeente. Hieruit ontstond het ‘Hulp in Nood Comité’, waarbij ook br. A.L. Ophuijsen, die contacten had met het Rode Kruis, werd betrokken als secretaris.¹¹⁹ Het DJG blad *De kaarsvlam* van november 1944 bevatte een oproep aan alle doopsgezinde jongeren om zich voor verschillende hulpdiensten op te geven: afhaaldienst, transporthulp voor zieken en ouden van dagen, afhalen van voedsel uit de centrale keuken, brandstoffen. Daarnaast was er transportdienst: hulp bij evacuatie, voor vervoer van huisraad, levensmiddelen (goed kunnen inpakken!). Verder was er koerierdienst: berichtendienst bij eventuele evacuatie of bominslag (vlug ter been zijn, dus bijvoorbeeld bezit van rolschaatsen!). Tenslotte nog was er versteldienst: ter ontlasting van overbelaste huismoeders. Dit alles vergezeld van de vraag om opgave van alle rollend materiaal waarover ieder beschikt. ‘Geheimhouding van de ons verstrekte inlichtingen verzekerd.’

Voor 5 december kwam de doopsgezinde jeugd met een eigen initiatief. Om Sinterklaas in deze koude, donkere oorlogswinter toch te laten rijden voor een aantal kinderen uit de doopsgezinde gemeente, hield de DJG op Sinterklaasmiddag een tocht door Haarlem in vijf groepen waarbij met bakfietsen en zwarte pieten cadeautjes werden rondgebracht. De vrijdag ervoor was er al van alles verzameld aan snoep, fruit, kleding en speelgoed, dat werd gerepareerd en ingepakt. De middag was een groot succes voor de bringers en de ontvangers en de karren trokken aardig wat bekijks in de buurten. ‘Wij waren het er allen over eens dat dit St. Nicolaasfeest nog fijner was dan het vorig jaar, toen St. Nicolaas naar de D.J.G. kwam’, aldus Wiesje Donkel.¹²⁰ Eén van de pieten vertelde over het afschminken in de kerk en het gemors van water en hoe hij de volgende dag zijn werk niet kon afmaken vanwege de razzia in Haarlem.

Sinterklaasrazzia in Haarlem

Op 6 december 1944 lag er voor mannelijke inwoners van Haarlem vroeg in de ochtend een oproep in de bus om meteen gereed te gaan staan met de nodige bagage om naar Duitsland te vertrekken voor tewerkstelling. De razzia van die dag was er één in een lange reeks van razzia's in het najaar van 1944: onder andere de grote razzia van Rotterdam op 10 november waarbij 50.000 mannen werden weggevoerd, maar ook in Hoek van Holland, Delft, Den Haag en andere steden. Met harde hand verzamelden de bezetters arbeidskrachten die ze in eigen land hard nodig hadden. Vanzelfsprekend probeerden de meesten hieraan te ontkomen en verborgen zich. Hierover zijn legio verhalen. In het Doopsgezinde Weeshuis wist weeshuisvader Bolkestein een toevallige voorbijganger in de kassen in de tuin te verbergen en een van de weesjongens binnen onder de parketvloer. Aan de soldaten die langs kwamen toonde hij een lijstje met namen van jongens die al in Duitsland waren. De weesjongen werd niet gevonden.¹²¹

De vader van Henk Wieringa, het kerkenraadslid had zijn *jongere* kinderen voor het raam gezet, en zei tegen de Duitser die aanbelde en naar zijn gezin vroeg: 'daar staan mijn kinderen'. Een mooie 'menniste leugen'.¹²² Een ander¹²³ dook onder in het St. Elisabeth Gasthuis aan het Groot Heiligland dat in de oorlog op de zolder velen zou herbergen die voor even of langer 'onzichtbaar' moesten zijn. Piet Couzy, penningmeester van de DJG, verstopte zich op de 6e december thuis. De dag erna trok hij op een gammele fiets Noord-Holland in op weg naar een doopsgezinde pastorie. Er moest een doopsgezind predikant wonen in Barsingerhorn, wist hij. Deze bleek bij zijn hervormde collega te zijn ingetrokken, dus hij trof hem niet thuis aan. Daarna 'kwam alles goed', de predikant, ds. J.A. Oosterbaan, ontfermde zich over de dappere fietser en bracht hem onder bij een kerkenraadslid van zijn gemeente, molenaar Cor Rezelman in Wieringerwaard. In het gezin Rezelman, vader, moeder, zoon en dochter, verbleef Piet Couzy met tussenpozen (eerst drie dagen, toen drie weken en tenslotte drie maanden), hij werkte ook mee, onder andere in de maalderij. Stoeten mensen op zoek naar voedsel kwamen bij de molen langs, en hij mocht hen zo mogelijk van boterhammen voorzien. 'Dat heeft grote indruk op me gemaakt.'¹²⁴

Wie ontsnapte aan de Haarlemse razzia van 6 december hoorde bij de gelukkigen. De ongelukkigen kwamen terecht in een werkkamp in Rees (bij Kalkar). Daar heerste een waar schrikbewind, met weinig eten en veel mishandelingen. Sommigen mochten vertrekken, anderen vluchtten, ze kwamen vaak meer dood dan levend over de grens bij de Achterhoek waar vanaf ja-

nuari 1945 in een illegale actie voor hen allerlei noodhospitalen waren ingericht. De achterhoekers deden hun best om velen te redden. Duitse artsen die in het kamp werkten, deden hun best, maar konden te weinig uitrichten en werden door de kampleiding tegengewerkt.¹²⁵ Willem Hylkema, de huisarts uit Haarlem en lid van de NSB, was ook meegegaan. Pas toen hij met eigen ogen zag wat er gebeurde, schrok hij hevig.¹²⁶ Een getuige uit het werkkamp in Rees vertelt dat er een Nederlandse arts was: ‘dokter Hylkema, maar deze is nadat hij als NSB’er de verschrikkelijke toestand gezien had, spoedig naar Haarlem teruggekeerd en heeft niets meer van zich laten horen’.¹²⁷ Inderdaad was Hylkema via Drenthe, waar zijn vrouw met de kinderen verbleef, met zijn gezin naar Haarlem teruggekeerd. Het kamp Rees kostte velen het leven, onder hen minstens 81 mannen uit Haarlem en omgeving, er waren ook tientallen vermisten.

Ijzige kou en honger

Voor inwoners van Haarlem brak een barre winter aan. Door het Hulp in Nood Comité (hierna: HINC) werd aan leden van de doopsgezinde gemeente hulp geboden. In een circulaire van januari van het HINC werd een en ander vermeld. De gemeentezaal werd vanaf 1 februari op werkdagen tussen 10 en 5 opengesteld voor hen die thuis in de kou zaten. Voorts werkte het HINC hard aan de verwerving van voedsel en brandstof, en aan het uitzenden van kinderen naar boeren in het noorden. Vooral het laatste ging moeizaam, dus werden leden gevraagd om kinderen te eten te vragen. Toch lukte het eind februari 60 kinderen naar Friesland te sturen. Op het nippertje, want vlak daarna werd Friesland ‘gesloten’.¹²⁸ De kinderen kwamen na een lange reis via Amsterdam in Friesland aan, waar de meesten tot ver na bevrijding zouden blijven.¹²⁹ Vele organisaties zorgden in deze maanden voor uitzending van ondervoede kinderen: kerken, bedrijven, vakverenigingen, gemeenten. Soms waren ouders zo wanhopig, dat zij hun kinderen zelf alleen op reis stuurden om een adres te vinden waar zij gevoed en verzorgd zouden worden.¹³⁰ Ter inzameling van gelden voor al dit werk van het HINC werden extra bussen in de kerk geplaatst. Ook droegen er fondsen bij: Het Weeshuis, de Ziekenverpleging, het fonds Van Wijlen dr. Jacobus van Zanten.¹³¹

Naast het werk van de doopsgezinde gemeente werkten kerken ook samen en was er een centrale voorziening in Haarlem voor ondervoede kinderen: het Centraal Bureau voor de Kindervoeding, dat maaltijden voor kinderen verzorgde.¹³² Ook leden van de VDGH werden aangemoedigd kinderen aan

tafel uit te nodigen. Een en ander werd in de vergadering van de grote kerkenraad medegedeeld en ‘met grote instemming aangehoord.’¹³³

Voor het afhaken en rondbrengen van voedsel, brandstof werden ook DJG’ers ingezet met al het rollend materieel dat ze eerder op lijsten hadden opgegeven, van fiets zonder banden tot rolschaatsen. Anderen boden bijvoorbeeld karretjes aan. Het was ‘alle hens aan dek’. Vaak was het een heel gepuzzel om tot een goede verdeling van voedsel en/of brandstof te komen. Uiteindelijk waren er in de veertiendaagse uitdelingen wel 1500 personen betrokken die steun kregen!¹³⁴ Leden van de breikring Mevea, die zich bezig hielden met het breien van allerlei kledingstukken voor armlastige gezinnen, deden in Heemstede in de hongerwinter hun uiterste best om mensen in hun omgeving brandstof en voedsel – ‘een pan warm eten’ – te bezorgen.¹³⁵

In het voorjaar werd al een begin gemaakt met het aanleggen van lijsten van jongeren die in aanmerking wilden komen voor een maand uitzending naar het platteland in de zomer. Bij dit plan zou het mes snijden aan twee kanten: oogsthulp voor de boer en bijvoeding voor de ondervoede jongeren. De heer Roggeveen werd door de sectie landbouw van de DJG ingeschakeld voor het geven van een cursus ter voorbereiding.¹³⁶

Ook het kerkenraadswork ging door. Er werden beroepspreken gehouden, na de winter en de stagnatie door de spoorwegstaking. En de voorjaarsdoop? Er werd besloten tot doorgang, al zou het aantal dopelingen aanmerkelijk lager zijn dan anders. Misschien zou het doopgeschenk moeten bestaan uit ‘enig godsdienstig geschrift’.¹³⁷ Er werd zelfs een bescheiden feestje gevierd: zondagsschool- en jeugdkerkleidster juffrouw C.A. Schepers vierde op 18 februari 1945 haar zilveren jubileum, met een

‘keurig feestprogramma’, waarbij de aanwezigen in vogelvlucht de ontwikkelingen van het Zondagsschoolonderwijs te zien en te horen kregen, met een ‘pakkende toespraak’ van ds. Leendertz en geschenken¹³⁸

Ook de in Haarlem-Noord gestarte zondagsschool had aan dit feest een bijdrage geleverd.

In maart werd gemeld dat zowel de gemeente (die haar voorkeur had mogen uitspreken) als de beroepingcommissie de voorkeur hadden uitgesproken voor de predikanten C.P. Hoekema (predikant in Hallum) en S.M.A. Daalder (predikant in Enschede). ‘Vertrouwend en hoopvol’ werd ‘uitgezien naar de overkomst van deze jonge krachten!’¹³⁹ Op 25 maart werden 19 nieuwe leden aangenomen en gedoopt, een minder groot aantal dan andere jaren. De bijbelcursus van ds. Leendertz stond gepland voor april en mei, de naaikrans,

en de kring Mevea kwamen bijeen en er zou een gemeentemiddag zijn in het NPB-gebouw in Heemstede.

Het HINC berichtte over de goede aankomst van de twee transporten van kinderen in Friesland en over de gunstige berichten over hen. Maar het belangrijkste was dat de bodem van de levensmiddelenvoorraad voor zieken in zicht was. ‘Daarom een dringend verzoek tot ieder die ons daaraan kan helpen: doe het toch vooral, hier gaat het om leven en dood van medeleden uwer gemeente.’ De bevrijding was nabij, maar het Comité zou daarna nog hard in touw zijn om de voorraden weer aan te vullen.

Maar er waren ook berichten van terreur en executies. Op de Jan Gijzenbrug in Haarlem-Noord werden op 12 februari 1945 acht verzetsstrijders gefusilleerd, onder wie Walraven van Hall, en nog geen maand later werden op de Dreef vijftien mannen die verdacht waren van verzetsactiviteiten geëxecuteerd. Op beide plaatsen werden voorbijgangers, onder wie ook kinderen, gedwongen te blijven staan en toe te kijken. De toen 21-jarige Albertha (Bep) Luikinga overkwam dat op de Dreef:

Ik kwam er langs, ik moest afstappen van mijn fiets en kijken, ik vond het verschrikkelijk. Heb mijn ogen dichtgehouden, maar dat geluid van die geweren...

5 MEI 1945 EN VERDER:

‘EN NU - EN NU - IS AL DIE ZORG VAN ONS AFGENOMEN’

Tenslotte werd het 5 mei, de dag van de bevrijding. Op zondag 6 mei 1945 waren er bevrijdingsdiensten in het centrum en in Haarlem-Noord. Laatstgenoemde dienst werd geleid door ds. Leendertz, die voor hij aan de lezing van de zondag (Handelingen 1:4-8, over de Hemelvaart) begon, eerst gewaagde van de angsten van de weken daarvoor, en de opluchting daarna:

De Haarlemmermeer zou onder water gezet worden, Amsterdam een prooi van krijgsbedrijf, IJmuiden bestormd, en Haarlem zou de plaats worden waar hevig gevochten zou worden. En nu – en nu – is al die zorg van ons afgenomen, nu is alles ineens anders geworden. Nu zou ik u van de kansel wel allen de hand willen drukken om u geluk te wensen.

In het vervolg begroette de predikant:

- in het bijzonder de jongemannen die als opgejaagd wild zich maandenlang schuil hebben moeten houden,
 - de jongere generatie, de ouden van dagen,
 - de ouders wier kinderen nog in Duitsland waren of elders, de jonge ouders,
 - de rouwdragenden en beroofden,
- en ‘in die geest ook allen die ver weg zijn, door afstand – ja zelfs door de dood van ons gescheiden; in de geest zijt gij bij ons – voor Gods aangezicht.’¹⁴⁰

Voor sommigen die in het centrum ter kerke waren gegaan, was de thuisreis niet zo vreedzaam. Albertha Luikinga vertelde:

Mijn moeder en ik lopen die 6e mei half twaalf, kwart voor twaalf, door de Grote Houtstraat, uit de kerk vandaan. En we zijn amper in de Grote Houtstraat en we werden achterop gereden, komen twee auto's vol met Duitse soldaten aan, die in de lucht schoten. Die schoten in de lucht, tegen de ramen, wat ze konden raken. Die vluchtten kennelijk, of zoiets. Op mensen schoten ze niet. Toen zijn we teruggerend naar de Peuzelaarsteeg.

Dat was de kerkgang na 5 mei. Dat zouden we nooit vergeten. We waren net voorbij de grote groene deuren die altijd zo keurig opengingen. We zijn gevlucht naar de Peuzelaarsteeg en stonden daar tegen de muur gedrukt.¹⁴¹

Alle leed was nog niet geleden, en alle zorg nog niet voorbij. De voedselvoorraden waren echt helemaal op. Dus was er bij de afkondigingen een dringend verzoek van het NIHC om de voorraden die voor een ‘kwade dag’ bewaard waren nu aan te spreken. Want de voorraden van het NIHC zelf waren uitgeput. In de kerk zouden op 13, 20, 21 en 24 mei manden staan ‘waar men bij het opgaan tot de dank en erediens levensmiddelenpakjes in kan deponeren. Is dat niet de schoonste wijze om onze dank aan God voor onze uitreding te tonen?’

De gemeente ging voortvarend aan de slag. De twee al aangekondigde beroepen werden uitgebracht, de jeugd begon weer met allerlei activiteiten. Een bijzondere avond was de 14e juni 1945 toen Corrie ten Boom werd uitgenodigd, om voor de DJG jongeren te spreken over haar verzetswerk en haar gevangenschap in het concentratiekamp Ravensbrück. Het werd een denkwaardige avond die diepe indruk maakte,¹⁴² omdat de jongeren uit de eerste hand hoorden over de gevaren van de onderduik voor onderduikers en onderduikgevers, Duitse concentratiekampen, en van de steun die de spreekster uit haar geloof had geput.

VEREENIGDE DOOPSGEZINDE GEMEENTE

PEUZELAARSTEEG 3

A. Koster-v. Amstel
Spaarwouderstraat 110
H A A R L E M.

Haarlem, Februari 1945.

HULP IN NOOD!

BROEDERS EN ZUSTERS.

Ondienw. richt het Hulp-in-Nood-Comité zich tot U allen. De nood in onze gezinnen geeft ons volle vrijmeedigheid op U allen een beroep te doen. Meer dan ooit is het nu een tijd dat wij de handen in één moeten slaan, om koude en honger en mistroostigheid te weerstaan.

Daarom vragen wij Uw aandacht voor het volgende:

Verwarmde gemeentezaal. Met instemming van den kerkeraad stellen wij voor, hen, die thuis in de koude zitten, de verwarmde gemeentezaal beschikbaar, om daar over dag te vertoeven. Wie geïllustreerde tijdschriften, boeken, spelletjes daarvoor beschikbaar wil stellen, laat die het vooral doen. Op Donderdag 1 Februari 10 uur zal dit broederschapverblijf geopend worden en van af dien datum iederen werkdag, behalve Zaterdags, van 10 tot 5 uur beschikbaar staan. Er zal steeds een leider of leidster aanwezig zijn.

Stop en Verstelclub. Ook hierop vestigen wij nog eens Uw aandacht. Iederen Maandag, Donderdag en Vrijdagmiddag van 2—4 uur wordt deze aan de kerk in een verwarmd vertrek gehouden. Er komt thans zooveel verstelgoed binnen, dat de krachten te kort schieten. Dringend doen wij een beroep

Het plan om jongeren een aantal weken naar het platteland te laten gaan, werd verder uitgewerkt. Allerlei adresboekjes waren al ‘doorgevlooid’ om adressen bij boeren te vinden.¹⁴³ Nu moesten er doktersbriefjes komen of dit vanwege ondervoeding noodzakelijk was, en ook toestemming van het Militair Gezag om te mogen reizen. Het werd een hele administratie voor ieder echt op reis kon gaan. Maar ze gingen, en de jongeren hadden een goede tijd, al liep er soms wel eens wat mis met de afspraken. Zo goed werkte de post nog niet. De bezettingstijd had de jongeren inventief gemaakt en alles werd opgelost. Het uitzenden van kinderen naar koloniehuzen of gastgezinnen bleek nog niet mogelijk. Maar de gemeentezuster kon weer vrijelijk op bezoek gaan, al was de brandstofschaarste en voedseldistributie nog altijd een probleem.

De in Duitsland tewerkgestelden keerden terug, soms na een reis vol hindernissen en ontberingen. Ze schreven dankbrieven voor de ontvangen steun en bemoediging en werden meestal hartelijk ontvangen door hun familie en vrienden. Enkel namen hun Duitse verloofde mee. Dat gaf in die eerste periode na de bezetting soms problemen, die echter met de jaren minder werden en verdwenen.

Een brief van de Nederlandse Israëlitische Gemeente van Haarlem zorgde in de kerkenraadsvergadering van 6 december 1945 voor verbazing. In deze brief werd zeer grote erkentelijkheid betuigd ‘voor de zo welwillende wijze waarop u de Ned. Israël. Gemeente in uiterst moeilijke omstandigheden van dienst zijt geweest’. Niemand bleek te weten waarover het hier ging. Na navraag werd in de vergadering van 3 januari 1946 meegedeeld dat voor de bewaring van een aantal kostbare voorwerpen van de Joodse gemeente door de VDGH f 450 geschonken was uit het legaat Van de Wateren. Dit was blijkbaar in stilte besloten en uitgevoerd. Merkwaardigerwijs werd aan de terugkeer van de Haarlemse Joden, maar ook aan het voorgoed verdwenen zijn van een deel van de Joodse gemeenschap in beide vergaderingen waar deze brief ter sprake kwam geen woord gewijd.¹⁴⁴ Het HINC kwam in januari 1946 met een uitgebreid rapport over het verrichte werk.¹⁴⁵

Arrestaties, internering en vrijlating

Bij de vele collaborateurs en NSB'ers die na de bevrijding werden gearresteerd, waren ook emeritus predikant C.B. Hylkema en zijn echtgenote, hun zoon, de arts Willem Hylkema, en andere leden van de doopsgezinde gemeente. Albertha Luikinga zag bij toeval hoe Willem Hylkema werd ‘opgebracht’.

Ik stond aan de stoeprand. Het was een hele rij en 25 meter achter die stoet van NSB'ers sjokte Willem Hylkema met een koffertje in zijn hand. Helemaal alleen. Dat heeft diepe indruk gemaakt.

De familieleden werden op verschillende plaatsen geïnterneerd. Voor de echtgenote van Willem Hylkema, die alleen bleef met een stel jonge kinderen werd het een zware tijd. Ze woonde ook de processen tegen haar man en schoonfamilie bij, waarbij ook zij verwijten over zich heen kreeg. Willem Hylkema werd in de tweede helft van 1946 vrijgelaten en begon weer met zijn dokterspraktijk in Haarlem-Noord. Veel patiënten kwamen terug.

Ds. Hylkema kwam op zaterdag 13 juli vrij, eerder dan zijn zoon en echtgenote, en was vastbesloten zijn plaats in de gemeente weer in te nemen. Hij deed daartoe enkele pogingen, op die dag en de volgende dag zondag 14 juli. Hij ging naar de dameskamer en kwam op samen met de kerkenraad. Dit viel niet in goede aarde.¹⁴⁶ Uit de notulen van de speciale kerkenraadsvergadering over deze kwestie bleek dat Hylkema in feite hoopte dat alles weer ‘bij het oude’ zou worden, blijkbaar zich niet bewust van het feit dat ook de gemeente en haar leden een en ander hadden meegemaakt. De gekwetste Hylkema schreef een brief waarin hij zich vergeleek met de halfdode man uit de gelijkenis van de Barmhartige Samaritaan, die men langs de weg laat liggen. Hij had ‘al [!] in 1943/44’ afstand genomen van de NSB en achtte zich niet verantwoordelijk voor de wreedheid en het geweld die door nazi-Duitsland waren begaan. Ook schreef hij dat hij ‘bereid was’ een gesprek aan te gaan onder bepaalde voorwaarden, en ook om ‘mijn gevoelens ten opzichte van de Joden mee te delen, en mijn denkbepelden over ‘antisemitisme’ en het Joodsche vraagstuk.’ Na een gesprek met ds. Hoekema, die hem afried de brief te sturen, want ‘dan zou het hard tegen hard gaan’, verzond Hylkema de brief niet.¹⁴⁷ Hoekema stelde een ander, kalmer en bescheidener schrijven voor. Hylkema besloot echter hierna zijn lidmaatschap van de grote kerkenraad op te zeggen en niet meer in de gemeente terug te keren. Dit verslag werd gedaan in de bovengenoemde vergadering van de grote kerkenraad, waarin ook werd meegedeeld dat de juist beroepen predikante ds. C. Soutendijk, het beroep had aanvaard.¹⁴⁸ Na de woorden van ds. Hoekema over ds. Hylkema zegden twee kerkenraadsleden hem dank voor zijn bemiddeling, met de opmerking: *‘the rest is silence’*. Een meerderheid van de kerkenraad was het daarmee eens en men besloot dit verder te laten rusten.¹⁴⁹

Er kwam nóg een arrestatie. Op 18 augustus 1945 kwam bij een gezamenlijke vergadering van diaconessen en de regenten van het Doopsgezinde Kinderhuis aan de orde dat voorzitter en secretaris een bezoek hadden gehad van

een delegatie van de Politieke Opsporingsdienst. Men wilde inlichtingen inwinnen over de vroegere ‘vader’ van het Kinderhuis, de heer F.A. Niepoth, die inmiddels geïnterneerd was vanwege zijn NSB-lidmaatschap. De vergadering stemde ermee in dat ‘zoveel mogelijk een passieve houding in deze zal worden aangenomen’. ‘De man zal als nationaal-socialist zijn straf niet ontkomen: het Kinderhuis heeft echter nooit veel hinder of nadeel van zijn politieke gezindheid gehad.’¹⁵⁰ Op zijn minst was deze conclusie voorbarig, omdat men zich niet realiseerde wat voor invloed de ‘politieke gezindheid’ (mogelijk) op de pupillen had gehad. Dit blijkt uit de mededeling van Simon Verheus:

Mijn vader bracht bezoeken aan ex-gedetineerde jongeren, na de oorlog. En hij hoorde van hen: ‘we willen niets met de doopsgezinden van doen hebben, want wij zijn in het doopsgezind kinderhuis die richting opgedreven’. [...] Wat er precies gebeurd is daar weet ik niet, ik weet alleen dat het niet klopte.¹⁵¹

Een en ander zou nog een nasleep krijgen, omdat mevrouw Niepoth, die geen lid was geweest van de NSB, eerst geen pensioen meer kreeg. De regenten verwezen haar naar het Militaire Gezag. Enkele maanden later, op 5 november 1945, overleed F.A. Niepoth in Castricum, vermoedelijk in interneringskamp ‘Duin en Bosch’ te Bakkum. Daarna volgde nog wat correspondentie over financiële afwikkelingen, de belemmeringen voor mevrouw Niepoth werden later opgeheven. Na het overlijden van mevrouw Niepoth in januari 1947 en de financiële afhandeling van haar nalatenschap kon het dossier Niepoth worden gesloten.¹⁵²

In de loop van 1946 werd er gevraagd om gemeenteleden die vrijgelaten politieke delinquenten zouden willen begeleiden. Een aantal geeft zich op, zij het soms na aarzeling. Ds. Hoekema schrijft in het mededelingenblad van de gemeente een oproep om zorgvuldig met hen om te gaan. ‘Vooral de vraag hoe de kinderen van de politieke delinquenten weer een normale plaats krijgen in de samenleving is van het grootste belang.’¹⁵³ Kerkenraadslid mr. F. van der Goot was in deze periode na de bevrijding voorzitter van één der kamers van het Haarlemse Tribunaal en later Vice-President van het Bijzonder Gerechtshof te Amsterdam. Hij had de laatste functie aanvaard na veel innerlijke strijd, om dat hij daarin mogelijk de doodstraf zou moeten uitspreken.¹⁵⁴

Nieuwe predikanten, nieuw jeugdwerk

Op de voorpagina van de *Mededeelingen* van juni 1945 stond vermeld dat ‘zowel ds. Daalder als ds. Hoekema officieus hun verlangen hebben uitgesproken hun werk hier zo spoedig mogelijk te aanvaarden’. Beide predikanten zouden in september 1945 hun intrede doen in de Haarlemse gemeente. Was het goed voor de gemeente om vlak na de oorlog verder te gaan met twee predikanten die noch de situatie noch de sfeer van de stad Haarlem en die van de doopsgezinde gemeente kenden? Die weinig wisten van zowel Haarlem als de VDGH in oorlogstijd? Het paste in de stemming van ‘vooruit- en niet terugkijken’. Maar dat vooruitkijken was wellicht wat al te voortvarend.

Daarbij kwam nog een onverwachte mededeling in juli 1945 van ds. E.H. Frater Smid, die in 1944 nog een verlenging van zijn aanstelling met twee jaar had gekregen, toen ook als wijkpredikant voor Bloemendaal. Hij stelde het jeugdwerk voor een nieuwe koers te gaan varen, meer gericht op de padvindrij. Dat zou het jeugdwerk voor de toekomst zijn. Voor hemzelf was dat echter minder aantrekkelijk, dus hij kondigde ook zijn vertrek aan. Vele jongeren die zeer aan de jeugdpredikant gehecht waren geraakt, waren hierdoor zeer verrast. Zij vonden dat de jeugdpredikant die zij zeer hoog hadden niet altijd was gewaardeerd en gerespecteerd door kerkenraad en de oudere leden.¹⁵⁵ Ds. Frater Smid nam afscheid en het padvinderswerk werd met veel animo aangepakt. Er werden verschillende groepen opgezet en oudere DJG’ers werden hopman of akela.¹⁵⁶ In de zomer van 1946 werd het blad van de DJG na enkele maanden afwezigheid opnieuw uitgegeven voor de nieuwe Doopsgezinde Jongeren Federatie (hierna: DJF) van Haarlem. Onder dezelfde naam *De kaarsylam* werd weer opnieuw begonnen met jaargang 1 nr. 1.¹⁵⁷

In de zomer van 1946 werd er om de gastvrije Friese doopsgezinden die in de oorlogsjaren kinderen en jongeren hadden geherbergd en van voedsel hadden voorzien, te bedanken – op initiatief van ds. Hoekema – voor Friese jongeren ‘een week voor het platteland’ georganiseerd. Samen met de Haarlemse DJF die na de zomer van 1945 was opgericht was Hoekema al vrijwel direct na zijn komst begonnen met het uitwerken van dit plan, ook met de werving van fondsen. Zo bood het Weeshuis al vroeg onderdak aan voor enkele jongeren.¹⁵⁸ Er werd een interessant programma gemaakt voor de gasten en de week werd een groot succes.

In diezelfde periode, juli 1946, werd de facto afscheid genomen van ds. Hylkema. Met de afstand die genomen werd van en door de predikant die hardnekkig en tegen beter weten bleef geloven in de idealen van het nationaalsocialisme, al distantieerde hij zich van het geweld dat ook in zijn naam

was geschied, met de ‘nieuwe start’ van het jeugdwerk en het blad *De kaarsvlam*, en ook met de dank aan de weldoeners ‘op het platteland’, leek de VDGH in die zomer van 1946 de oorlog achter zich te laten... Dat de geschiedenis van die vijf jaar nog voor velen levend zou blijven, een last voor gemeenteleden persoonlijk, maar ook voor de gemeente, zou later pas blijken.

EEN SAMENVATTING

Voor een afgewogen conclusie over de VDGH in WO II lijkt het – hoe vreemd het ook moge klinken – nog te vroeg. In de eerste plaats omdat veel materiaal om nadere studie vraagt en bovendien is het van belang de (nu nog niet beschreven) geschiedenis van soortgelijke (kerk)gemeenschappen in het onderzoek te kunnen betrekken. Toen in mei 1940 Nederland bezet werd, moest men leren leven met een bezetting. Dat gold ook voor bestuur, vrijgestelden en andere leden van de VDGH. Binnen korte tijd kwamen er regels, verboden en later brandstofschaarste, oproepen voor arbeidsinzet, uitsluiting en vervolging van Joodse inwoners. Toch moest er bestuurd worden, georganiseerd en voor een log bestuurslichaam als de kerkenraad bleek dat soms lastig te zijn. Maar er waren genoeg anderen die het initiatief en het heft in handen namen.

De VDGH had in WO II in ruime mate ‘oog voor de geestelijke en stoffelijke nood’ van haar gemeenteleden en soms voor ook anderen. Dat hoorde ook bij de traditie van de gemeente, en dat werd ook mede door de verschillende fondsen mogelijk gemaakt. Zorg voor tewerkgestelden in Duitsland, voor kinderen, voor minder bedeelde gezinnen, voor ouderen en zieken, dat alles was bijna vanzelfsprekend. In de hongerwinter redde het NIHC, een initiatief van de predikant J.W. Leendertz en kerkenraadslid J. de Reede, waarschijnlijk vele levens met hulp van velen in geld, natura en man- en vrouwkracht, het laatste vooral van de jongeren.

Doordat allerlei activiteiten in gemeenteverband werden voortgezet en er zelfs nieuwe initiatieven werden genomen als de DJG en het werk in de wijken, werd de onderlinge band aangehouden en versterkt. Bijbelstudie, catechese, zondagsschool, zang en muziek, de interessegroepen van de DJG, er werd getracht troost te putten uit wat wezenlijk is, geloof, onderlinge solidariteit, de schoonheid van kunst en literatuur.

De saamhorigheid was groot in de diverse groepen. Het pastoraat en de prediking van de predikanten (inclusief de jeugdpredikant) waren voor velen

Notaris Johannes de Reede, kerkenraadslid VDGH van 1929-1967 (foto: Bibliotheek VDGH, Kerkenraadsboek VDGH, R5-06).

belangrijk. Er waren grote groepen dopelingen en de kerk was vol. De gemeente werd daardoor een veilige haven, waar je je even kon koesteren in de illusie van ‘normaliteit’, omdat het in de kerk net zo leek te gaan als altijd. Meer dan naar buiten duidelijk werd, was de kerk ook een *concrete* veilige schuilplaats voor jongeren om ‘even’ onder te duiken, en voor jong en oud in de hongerwinter een plek waar de kachel brandde, een ‘thuis’ waar je terecht kon en waar een goede sfeer heerste. Een kleine minderheid was nationaal-socialistisch gezind en mogelijk bereid tot collaboratie. Een andere minderheid zette zich actief in voor onderduikers of ging op andere wijze in verzet.

NOTEN

* Veel dank aan de archivaris/bibliothecaris van de VDBGH, Mechteld Gravendeel, die onvermoeibaar stukken uit het archief heeft aangewezen en aangedragen. Voorts aan gastredacteur en oud-collega Alle Hoekema, die vóór mij het archief van de kerkenraad en enkele andere bestanden bekeek en mij de eerste gegevens aanreikte. En tenslotte aan mijn echtgenoot Frits (F.J.) Hoogewoud, die de bibliografische afwerking van dit artikel voor zijn rekening nam. Ik baseerde mijn onderzoek op het Archief van de VDBGH, met name op de notulen van de kerkenraadsvergaderingen, de in het Archief opgenomen schriftelijke weergaven van de interviews van (oud-archivaris) B. van den Bosch-Vervoort met J. Latenstein van Voorst-van Veldhuisen (2001) en van vraaggesprekken van mijzelf met S.L. (Simon) Verheus: (1999, aangevuld 2002), Pieter Couzy (2002), Rudolfine Hylkema-Rombach (1999), en Albertha Luikinga (2012), verder op literatuur en op mededelingen van enkele leden, als aangegeven.

- 1 S.L. Verheus, *Naarstig en vroom; doopsgezinden in Haarlem 1530-1930* (Haarlem, 1993).
- 2 Interviews met Simon L. Verheus 18-2-1999 en 9-8-2002.
- 3 Verheus, *Naarstig en vroom*, 172.
- 4 Interview S.L. Verheus.
- 5 Een overzicht bij: Mechteld Gravendeel, *Stichting De Blok 1974-1999* (Haarlem, 1999).
- 6 In het bestuur van de VDBGH werd en wordt onderscheid gemaakt tussen de grote kerkenraad (GK) en de dienende kerkenraad (DK). De grote kerkenraad bestond uit alle kerkenraadsleden (diakenen) en de leraren van de gemeente (inclusief de emeriti), de dienende kerkenraad uit 12 leden uit de grote kerkenraad en de leraren (toen drie in getal). De aantallen zijn vandaag de dag verschillend, de structuur nog altijd dezelfde. (We gebruiken de thans gangbare spelling kerkenraad.)
- 7 In 1951 werd P.A. Dijkema directeur van Martinus Nijhoff uitgevers.
- 8 Zie Peter E.M. Hammann, *De Nationaal Socialistische Beweging in Haarlem en omgeving* (Haarlem, 1996), 21, 23.
- 9 C.B. Hylkema, *Het Nederlandsch fascisme; wat het is, wat het leert, hoe het geworden is* (Utrecht, 1934). 1e dr.: sept. 1934; 5e dr.: maart 1935. Er is sprake van totaal 9 drukken.
- 10 Zie ook het artikel van G.G. Hoekema in deze bundel.
- 11 *De Zondagsbode* 48 (3 februari 1935).
- 12 De oudste zoon Govert Willem, dochter Jetske, en de jongste zoon Govert. Zie over Cornelis Bonne Hylkema ook de bijdrage van G.G. Hoekema in deze bundel.
- 13 Archief VDBGH, inv. nr. 37, Notulen vergaderingen DK, februari 1934 en 5 april 1934.
- 14 Volgens sommige gegevens heeft zuster Van Rijnberk later bedankt, haar overlijden in 1940 wordt echter wel in het *Haarlemsch doopsgezind gemeenteblad* (hierna: *Gemeenteblad*) genoemd. Dit zou betekenen dat ze toen nog lid was.
- 15 Interview met Albertha Luikinga.
- 16 Zie: Jet van Voorst Vader-Duyckinck Sander, 'Henriëtte de Clercq-Teding van Berkhout 1853-1938. Een vooruitstrevend regentes', in: *Haarlem jaarboek 2000* (2001), 148-189.
- 17 J. IJntema, 'Modern Heidendom', in: *Doopsgezind jaarboekje* 35 (1936), 71-85, 84. Gerlof Homan noemt het artikel 'een van de beste kritieken op het nationaal-socialisme', in zijn artikel 'Nederlandse doopsgezinden in de Tweede Wereldoorlog', in: *Doopsgezinde Bijdragen* (hierna: *DB*) 21 (1995), 165-197, 169.
- 18 *Gemeenteblad*, 21 (januari 1939).
- 19 Zie bijvoorbeeld: *Gemeenteblad* 19 (december 1936), 19 (maart 1937), 20 (september 1937).
- 20 Archief VDBGH, inv. nr. 37, Notulen vergadering DK, 7-9-1939.

- 21 *Gemeenteblad* 22 (oktober 1939).
- 22 Archief VDGH, inv. nr. 919, Ingekomen en Uitgaande Brieven Doopsgezind Kinderhuis, brief van F. van der Goot aan het Protestantsch Hulpcomité voor uitgewekenen om ras en geloof, 25 oktober 1938.
- 23 Zie: Piet Visser (eindred.), *Wezen en weldoen; 375 jaar doopsgezinde wezenzorg in Haarlem* (Hilversum, 2009), 114 en voorts Alle G. Hoekema, ‘Dutch Mennonites and German Jewish Refugee Children, 1938-1945’, in: *The Mennonite quarterly review* LXXXVII (april 2013), 133-153, in het bijzonder 151-152.
- 24 De geschiedenis van de Haarlemse Doopsgezinde scholen tijdens de Duitse bezetting blijft buiten de opzet van dit artikel.
- 25 Voor een uitvoerige beschrijving van deze periode: Visser, *Wezen en weldoen*, 110-115.
- 26 Archief VDGH, inv. nr. 37, Notulen vergadering DK, januari 1940.
- 27 Een brandput is een speciale waterbron in de grond waaruit in geval van nood voldoende bluswater kan worden gehaald. In dit geval waarschijnlijk bedoeld voor het blok huizen waar het doopsgezinde kerkcomplex deel van was.
- 28 Visser, *Wezen en weldoen*, 110.
- 29 L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* 14 dln., 30 bd., (’s-Gravenhage, 1969-1991), populaire uitgave; een wetenschappelijke editie verscheen in 1969-1994, via het NIOD digitaal beschikbaar; (hier voorzien van asterisk) De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden*, 4/1, 231 (*252).
- 30 Archief VDGH, inv. nr. 14, Notulen vergadering GK, 29-5-1940.
- 31 *Gemeenteblad* 22 (juni 1940).
- 32 *Gemeenteblad* 22 (juni 1940).
- 33 De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden* 4/1, 260 (*284).
- 34 Archief VDGH, inv. nr. 14, Notulen vergadering GK, 20-6-1940.
- 35 Archief VDGH, inv. nr. 1119, Notulen vergadering Ziekenverpleging, 8-7-1940.
- 36 Archief VDGH, inv. nr. 1124, Jaarverslagen Ziekenverpleging, verslag over 1940-1942.
- 37 Archief VDGH, inv. nr. 37, Notulen vergaderingen DK, 4-7-1940; 5-9-1940.
- 38 Archief VDGH, inv. nr. 37, Notulen vergadering DK, 5-9-1940.
- 39 Archief VDGH, inv. nr. 37, Notulen vergadering DK, 8-11-1940. In plaats van het aan huis collecteren bij de leden werd gevraagd de giften per giro over te maken en de opbrengst was hoger dan het jaar daarvoor. Archief VDGH, inv. nr. 37, Notulen vergadering DK, 6-2-1941.
- 40 Archief VDGH, inv. nr. 37, Notulen vergadering DK, 6-10-1940.
- 41 Archief VDGH, inv. nr. 14, Notulen vergadering GK, 16-1-1941.
- 42 S. Dasberg et al., *Rabbin de Vries, dienaar des Jodendoms; ter gelegenheid van zijn afscheid als rabbin te Haarlem* (Amsterdam, 1940), 30-31.
- 43 Voor meer informatie over de Joodse gemeenschap van Haarlem en omstreken zie onder meer: Jozeph Michman et al., *Pinkas; geschiedenis van de Joodse gemeenschap in Nederland* (Amsterdam/Antwerpen, 1999), 404-409.
- 44 De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden*, 4/2, 858 (*918).
- 45 J. Presser, *Ondergang; de vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945* 2 dln. (’s-Gravenhage, 1965), I, 103-104.
- 46 Archief VDGH, inv. nr. 14, Notulen vergadering GK, 20-6-1940.
- 47 Interview S.L. Verheus, die ook wijst op mensen die in Nederlands Indië hadden gewoond.
- 48 Archief VDGH, inv. nr. 14, Notulen vergadering GK, 30-1-1946.
- 49 Interview Albertha Luikinga.
- 50 Interview S.L. Verheus.
- 51 Archief VDGH, inv. nr. 2606, Brief (concept) van ds. C.B. Hylkema geschreven voor de GK na zijn vrijlating uit Kamp Koudenhorn.

- 52 Interview R. Hylkema-Rombach.
- 53 Zonneke Matthee, *Voor volk en vaderland; vrouwen in de NSB 1931-1948* (Amsterdam, 2007), 106 (met foto's na 96).
- 54 Archief VDGH, inv. nr. 96, brief 23 lentemaand 1942 (23-3-1942).
- 55 Op zijn kaart in het ledenarchief van de VDGH staat vermeld 'in oorlogsjaren overleden'.
- 56 G.W. Hylkema, *Ras en toekomst* (Amsterdam, 1941; 3e dr. 1944).
- 57 Interview S.L. Verheus.
- 58 Archief VDGH, inv. nr. 907, Notulenboek van regenten en regentessen. Bijvoorbeeld: vergadering 19-3-1934, met klacht van voormalig werkneemster.
- 59 Archief VDGH, inv. nr. 907, Notulenboek van regenten en regentessen, met onder meer notulen vergaderingen 19-1-1934 (ernstige grieven), 5-5-1934 ('geen liefde in huis'), 27-8-1937 (geraadpleegde psychiater voor een lastige pupil 'bleek weinig waardering te hebben voor de bewaamheid van de heer Niepoth'). De jongen moest het kindertehuis verlaten, de heer Niepoth bleef.).
- 60 Archief VDGH, inv. nr. 907, Notulenboek van regenten en regentessen, vergadering 27-10-1942.
- 61 Zie: Alle G. Hoekema, *'Bloembollen' voor Westerbork; hulp door Zaanse en andere doopsgezinden aan (protestants-)Joodse Duitse vluchtelingen in Nederland, 1939-1945* (Hilversum, 2011), 121-200.
- 62 Archief VDGH, inv. nr. 14, Notulen vergadering GK, 28-1-1942.
- 63 Hoekema, *'Bloembollen' voor Westerbork*, 125.
- 64 Omdat de erkenning van het echtpaar Pollatz plaatsvond na de verschijning van het boek over Nederlanders onder de Rechtvaardigen onder de Volkeren, zijn hun namen daarin niet vermeld doch wel op de internetsite van Yad Vashem. Zie ook: Isobel Wijnberg & Anja Hollaender, *Er wacht nog een kind ... de quakers Lili en Manfred Pollatz, hun school en kindertehuis in Haarlem 1934-1945* (Diemen, 2014).
- 65 Israel Gutman & Jozeph Michman & Bert Jan Flim, *Rechtvaardigen onder de Volkeren; Nederlanders met een Yad Vashem-onderscheiding voor hulp aan Joden* (Amsterdam, [2005]), 644-645. (Hierna: *Rechtvaardigen*)
- 66 *Rechtvaardigen*, 946.
- 67 M. Craandijk werd gedoopt op 18 maart 1923 in Haarlem door ds. Binnerts. Haar belijdenis bevindt zich in het privéarchief van ds. N.J. Cuperus.
- 68 *Rechtvaardigen*, 343.
- 69 De geschiedenis van het echtpaar Dufour-van Hall is te vinden op de internetsite van Yad Vashem, database 'The Righteous Among the Nations'.
- 70 De geschiedenis van het echtpaar Schaft-Vrijer is te vinden op de internetsite van Yad Vashem, database 'The Righteous Among the Nations'.
- 71 *Rechtvaardigen*, 775; Peter H. Heere & Arnold Th. Vernooij, *De Eerebegräafplaats te Bloemendaal* (Den Haag, [2005]), 1002-1013; Ton Kors, *Hannie Schaft; het levensverhaal van een vrouw in verzet tegen de nazi's* (Amsterdam, 1976).
- 72 *Rechtvaardigen*, 240-241.
- 73 Gegevens uit privéarchief familie Groenendaal.
- 74 Mededelingen van W.S.K. Tabernal-van Leeuwen (2014).
- 75 Interview Albertha Luikinga.
- 76 Interview Albertha Luikinga.
- 77 De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden*, 7/2, 754-756 (*782-784).
- 78 Heere, *De Eerebegräafplaats*, 441, noot 11.
- 79 Heere, *De Eerebegräafplaats*, 240.
- 80 In januari 1944 in de doopsgezinde kerk te Haarlem en in april 1944 in de doopsgezinde

vermaning van Aalsmeer. Vrijwel de hele groep vertrok toen in een soort ‘Jan Plezier’ vanaf het plein bij de Stadsschouwburg, voor een tocht door de Haarlemmermeer. Piet Couzy en zijn verloofde Toos Wijnands vonden dat te gevaarlijk en gingen per trein (Mededeling P. Couzy). Herman Deinum werd vlak na de oorlog lid van de kerkenraad van de VDGH.

81 Heere, *De Eerebegraafplaats*, 631, noot 24, 635.

82 *De kaarsvlam* 1 (maart 1945) 7.

83 Interview S.L. Verheus.

84 Simon Verheus kende bijvoorbeeld Marc Rozelaar als zijn leraar aan het Kennemer Lyceum, maar wist niet dat diens zoontje bij een doopsgezind gemeentelid was ondergedoken geweest.

85 Archief VDGH, inv. nr. 37, Notulen vergadering DK, 30-4-1942, de vergadering was door de voorzitter geopend met ‘een saluut aan een jarige die verre is’.

86 Archief VDGH, inv. nr. 37, Notulen vergadering DK, 10-5-1941.

87 Cahier *Zondagschoolverhalen Nieuwe Testament* in het privéarchief van R.F.W. de Weerd.

88 Archief VDGH, inv. nr. 1124, Jaarverslagen ziekenverpleging 1940-1942, 1942-1943, 1943-1944; inv. nr. 1119, Notulen vergadering bestuur Ziekenverpleging, 6-1-1944.

89 Archief VDGH, inv. nr. 96, Correspondentie Kerkenraad, dankbrief van C. Wesselius over het verblijf van zijn dochter Sonja in Nieuwe Pekela.

90 De diakenen zorgden hiernaast voor kleding, schoenreparaties, wekelijkse ondersteuning.. In de loop van de oorlog steeg het aantal bedeelden en stegen ook de uitgaven. Zie: Archief VDGH, inv. nr. 788, 809, 810.

91 Archief VDGH, inv. nr. 449, Jaarverslag DJG 1943-1944.

92 De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden* 5/1, 170 (*180).

93 Archief VDGH, inv. nr. 38, vergadering 5 maart 1942

94 Archief VDGH, inv. nr. 1553, Notitie over een bom in de tuin van de kerk.

95 Visser, *Wezen en weldoen*, 113.

96 Archief VDGH, inv. nr. 96, Brieven van onder anderen Cornelis van Luijken, 27-12-1943 en Huibert Koel aan ds. IJntema, 26-12-1943.

97 Archief VDGH, inv. nr. 2503. Brief van T.O. Hylkema, Bureau voor Buitenlands Verblijven aan Gemeenten en Leraren, 24-6-1943.

98 Interview S.L. Verheus.

99 *De kaarsvlam* 1 (oktober 1944) 3.

100 Interview S.L. Verheus.

101 H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk* 2 dln. (’s-Gravenhage, 1946), II (*Documenten van het Kerkelijk Verzet* 144), 175-176.

102 Archief VDGH, inv. nr. 37, Notulen vergadering GK, 12-1-1944.

103 Dr. W. Banning werd in 1943 beroepen in Naaldwijk. Na de oorlog had hij een groot aandeel in de oprichting van ‘Kerk en Wereld’. In 1946 werd hij benoemd tot buitengewoon hoogleraar aan de Rijksuniversiteit van Leiden.

104 Mededeling N. Martens-Heijblok.

105 Interview Albertha Luikinga.

106 S.L. Verheus, ‘Een merkwaardig document’, in: J. van der Meer et al. (red.), *Indien ik u vergeet. ... vijftig jaar na dato; leden van de Verenigde Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam en een aantal pastoriebewoners in Nederland aan het woord* (Amsterdam, 1995), 37-38.

107 Frater Smid was proponent van doopsgezinde broederschap, maar had in de VDGH een beperkte opdracht. Hij heeft er noch gedoopt, noch het Avondmaal (mee) geleid.

108 Archief VDGH, inv. nr. 14, Notulen vergadering GK, 20-6-1944.

109 Vertaling: Onafgebroken zoeken wij het eervolle, motto van het Amsterdams Studenten-corps.

110 Archief VDGH, inv. nr. 449, Jaarverslag DJG 1943-1944.

- 111 Archief VDBGH, inv. nr. 14, Notulen vergadering GK, 20-6-1944.
- 112 Het gezin zou al op vakantie gaan naar het oosten des lands. Plekker bleef daar en keerde pas in december '44 terug naar Haarlem. Bij de bevrijding vluchtte hij naar Duitsland. Zie: Hammann, *De NSB in Haarlem*, 63-64.
- 113 De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden*, 10a/1, 205(*212).
- 114 Mededeling W.S.K. Tabernal-van Leeuwen.
- 115 Archief VDBGH, inv. nr. 452, Circulaires aan leden D.J.G.
- 116 Archief VDBGH, inv. nr. 14, Notulen vergadering GK, 27-9-1944.
- 117 Mededeling van M. Pieke-Leijsing (lid van de VDBGH).
- 118 Archief VDBGH, Collectie Preken en toespraken van ds. J.M. Leendertz.
- 119 Archief VDBGH, inv. nr. 38, Notulen vergadering DK, 5-10-1944.
- 120 *De kaarsvlam* 1 (januari 1945) 5.
- 121 Visser, *Wezen en weldoen*, 114.
- 122 Mededeling H. Wieringa (gemeentelid).
- 123 F. Kappelhof, belangstellende en later lid van de bouwcommissie van de VDBGH.
- 124 Interview P. Couzy.
- 125 Getuigenverklaring van Piet Eggink, Nat. Archief Den Haag, geciteerd in: Dick Verkijk, *De Sinterklaasrazzia van 1944* (Soesterberg, 2004) 89, 90.
- 126 Interview R. Hylkema-Rombach.
- 127 Zie noot 118.
- 128 Rob Vallenduik, 'Herinneringen aan de hongerwinter', in: *Mededelingen*, december 2005.
- 129 Over de totaal 40.000-50.000 kinderen die in de hongerwinter vanuit het westen naar het platteland van de noordelijke provincies werden gezonden, zie: Frans Nieuwenhuis, *Naar de boeren! kinderruitzendingen in de hongerwinter* (Rotterdam, [2010]).
- 130 Zie ook: De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden*, 10b/1, 241-244 (*252-256).
- 131 Barbara van den Bosch-Vervoort, *De nalatenschap van dr. Jacobus van Zanten 1750-2000* (Haarlem, 2000), 63.
- 132 G.M. Nieuwenhuis, *Vijf jaren oorlog over Haarlem; verslag van de gemeentelijke bemoeiingen van 1940-1945* (Haarlem, 1947), 30-32. Kerkenraadslid Lefevbre deelde dit mee in de vergadering van de grote kerkenraad in januari 1945 en moedigde ook aan tot het zelf uitnodigen van kinderen.
- 133 Archief VDBGH, inv. nr. 14, Notulen vergadering GK, 24-1-1945.
- 134 Archief VDBGH, inv. nr. 96, Verslag Hulp in Nood Comité; inv. nr. 457, Stukken inzake Hulp in Nood Comité. Valse *Ausweis* van Jenny van Veldhuijsen om naar IJmuiden te kunnen komen en een vergunning voor het vervoer van 'geraapt brandhout' op 2 februari tussen 2 en 4 uur.
- 135 Archief VDBGH inv. nr. 369 Notulenboek van de zusterkring Mevea.
- 136 *De kaarsvlam* 1 (maart 1945) 7.
- 137 Archief VDBGH, inv. nr. 14, Notulen vergadering GK, 24-1-1945.
- 138 *Mededeelingen bestemd voor de Doopsgezinde gemeenten van Haarlem, Aalsmeer, Beverwijk*, maart 1945.
- 139 *Mededeelingen* maart 1945.
- 140 Archief VDBGH, Collectie preken en toespraken ds. J.M. Leendertz.
- 141 Interview Albertha Luikinga.
- 142 *De kaarsvlam* 2 (juli 1945) 1.
- 143 Interview S.L. Verheus.
- 144 Archief VDBGH, inv. nr. 38, Notulen vergadering DK, dec. 1945, jan. 1946.
- 145 Archief VDBGH, inv. nr. 14, Notulen vergadering GK, 30-1-1946.
- 146 Archief VDBGH, inv. nr. 14, Notulen buitengewone vergadering GK, 18-7-1946.
- 147 Het concept is bewaard gebleven. Archief VDBGH inv. nr. 2606.

- 148 Zij zou de eerste vrouwelijke predikant van de VDGH worden.
- 149 Archief VDGH, inv. nr. 38, Notulen vergadering DK, dec. 1945, jan. 1946.
- 150 Archief VDGH, inv. nr. 907, Notulen vergaderingen regenten Kinderhuis, vergadering van Diaconessen en Regenten, 18-8-1945.
- 151 Interview S.L. Verheus.
- 152 Archief VDGH, inv. nr. 921. Hierin bevinden zich alle stukken over de afhandeling van de zaken met mevrouw Niepoth, de rouwcirculaires van het echtpaar, de overlijdensverklaring van de heer Niepoth etc.
- 153 *Mededeelingen bestemd voor de Vereenigde Doopsgezinde Gemeente van Haarlem*, september-oktober 1946.
- 154 Zie het In Memoriam door C.E. Muller, in: *Jaarboek Haerlem* (1964), 25-28.
- 155 Interview met P. Couzy; interview met J. Latenstein van Voorst-van Veldhuijsen.
- 156 Zie voor het uitvoerige verhaal: Ingrid van der Vlis, *Een nieuwe koers! doopsgezinde padvinderij Elfregi in Haarlem* (Hilversum, 2010).
- 157 Men kan zich afvragen waarom tegenover de DJG jongeren die met zoveel inspanningen en toewijding het blad in het laatste oorlogsjaar acht keer hadden uitgegeven niet het gebaar werd gemaakt om gewoon te blijven doornummeren vanaf juni 1944.
- 158 *Mededeelingen bestemd voor de Vereenigde Doopsgezinde Gemeente van Haarlem*, november 1945, januari 1946.

De Doopsgezinde Gemeente te Alkmaar tijdens de Duitse bezetting

THOMAS B. ROEP (†) & ALLE G. HOEKEMA

INLEIDING EN ACHTERGROND

In juli 1993 schreef Thomas B. Roep (1936-1997)¹ een uitvoerig overzicht over de Doopsgezinde Gemeente Alkmaar gedurende de oorlogsjaren 1940 tot 1945. Hij ging daarbij voornamelijk uit van de notulen van de kerkenraad, de diaconie en van ledenvergaderingen in die periode.² Daarnaast interviewde Roep in 1993 en voorgaande jaren in totaal veertien gemeenteleden en anderen over hun herinneringen aan de gemeente in oorlogstijd. Daarbij kwam ook de illegale arbeid aan de orde van de predikant, Frits Kuiper, die van 1932 tot 1945 voorganger was in Alkmaar.³ Aanleiding tot het samenstellen van deze documenten was een brief van de Amerikaanse, doopsgezinde historicus Gerlof D. Homan (1929), destijds werkzaam als hoogleraar geschiedenis aan de *Illinois State University*. Homan had in 1989 alle doopsgezinde gemeenten in ons land vragen gesteld over hun wel en wee in de oorlog. Mede op grond daarvan publiceerde hij verschillende artikelen in de *Doopsgezinde Bijdragen* (hierna: *DB*) en in de *Mennonite Quarterly Review*. De door Roep samengestelde documenten over de oorlogstijd zijn nooit gepubliceerd en alleen in zeer beperkte kring verspreid. Zijn geschrift over de Doopsgezinde Gemeente Alkmaar in oorlogstijd wordt hieronder enigszins beknopt weergegeven. Opmerkingen uit de bovengenoemde interviews alsmede andere gegevens, deels uit de archieven van de doopsgezinde gemeente, deels uit andere bronnen, zijn in de tekst of in de voetnoten toegevoegd. Vooraf schetsen we een kort beeld van de gemeente en van enkele specifieke aspecten van het leven van deze gemeente in oorlogstijd.

CONTEXT EN WERKGEBIED VAN DE DOOPSGEZINDE GEMEENTE ALKMAAR

De vooroorlogse Doopsgezinde Gemeente Alkmaar had zevenendertig jaar lang dezelfde voorzitter: J. de Lange C.J. zn. (1851-1940). Hij was maar

liefst zestig jaar lang lid van de kerkenraad! Ook enkele anderen vervulden verschillende termijnen een functie als kerkenraadslid. Daaruit spreekt aan de ene kant een zeer grote trouw, anderzijds dreigde het gevaar, dat men onvoldoende oog had voor de noodzaak van verandering. In die situatie was Frits Kuiper in 1932, tot verrassing van velen overigens, in Alkmaar beroepen. In het daaropvolgende jaar werden de eerste dreigende schaduwen van de komende oorlog zichtbaar. In Alkmaar lag het percentage NSB-stemmers bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten in 1935 en 1939, alsmede voor de Tweede Kamer in 1937 hoger dan het landelijke gemiddelde, al was het in 1939 wel fors teruggelopen.⁴ Dat was de context, waarin deze gemeente functioneerde.

Het werkkerrein van de Doopsgezinde Gemeente Alkmaar omvatte niet alleen de burgerlijke gemeente Alkmaar maar ook omliggende burgerlijke gemeenten zoals Heiloo, Egmond, Bergen, Schoorl en (gedeeltelijk) Heerhugowaard. Volgens gegevens van het jaarverslag over 1944, samengesteld door de kerkenraadssecretaris Pieter de Jager, woonden 113 van de leden in 1944 in de gemeente Alkmaar. In totaal telde de gemeente toen 875 leden (368 mannen en 507 vrouwen), waarvan 44 leden geschorst waren. Volgens enkele kerkenraadsnotulen werd iemand geschorst wegens wanbetaling of omdat iedere belangstelling voor de gemeente ontbrak. Eind 1943 was het ledental nog 883, waarvan 31 geschorst waren. In 1944 liep dit getal nog iets terug omdat 19 mannen en 44 vrouwen moesten evacueren.⁵ Hoewel niet aangegeven wordt uit welke plaatsen de geëvacueerde leden kwamen, mogen we aannemen dat het om mensen uit Egmond aan Zee, Bergen en Schoorl ging. In deze kustdorpen werden vanaf eind 1942 duizenden inwoners geëvacueerd om de bouw van de *Atlantikwall* mogelijk te maken. Alleen al vanuit Bergen ging het volgens verschillende bronnen om ruim 5000 personen. Omgekeerd verbleven in het werkgebied van de gemeente Alkmaar in deze jaren ook verdreven leden uit Den Helder. In februari 1943 stuurde de kerkenraad zelfs een circulaire aan veertig leden, die naar elders moesten evacueren:

De bedoeling is, dat de Doopsgezinde Gemeente, in wier midden U tijdelijk verblijf houdt, U zoveel mogelijk aan het godsdienstig gemeenschapsleven zal doen deelnemen, en dat de predikant persoonlijk contact met u onderhoudt. Het lidmaatschap onzer gemeente blijft echter gehandhaafd, tenzij dat gij U blijvend elders mocht vestigen, in welk geval aan ons attestatie behoort de worden aangevraagd.⁶

VIJF BELANGRIJKE TERREINEN

In zijn inleiding geeft Thomas Roep vier en feitelijk vijf gebieden aan, waarop de gemeente zich in oorlogstijd concentreerde:

- a Het bewaren van godsdienstige en zedelijke normen. Vooral de voorzitter, Klaas Blaauboer, zette zich hiervoor in. Blaauboer was kerkenraadslid vanaf 1924 en bleef dat, met een enkele tussenpoos, tot 1950. In 1935 nam hij het voorzitterschap over van Jan de Lange Corn. Joh.zn, die op 22 augustus 1940 zou overlijden.⁷ Blaauboer, een zeer gelovig en integer man, was verzekeringsagent van de Hollandsche Societeit.
- b Praktische hulpverlening aan zieke en behoeftige leden. Dit was het werk van de kring 'Hans de Ries', waarvan voorzitter was zuster P.E. Dege-naar-de Lange, een dochter van de vroegere voorzitter van de gemeente. Het werk van 'Hans de Ries', dat in een bijeenkomst van 26 mei 1941 een nieuw bestuur had gekregen, lag in het verlengde van dat van de diaconie, die ook een eigen kas had. Men bezocht zieken, eenzamen en oude leden en zorgde waar nodig voor gaven in natura. In het bestuur zaten verschillende bekende leden en daarnaast beschikte men over ongeveer twaalf 'hulpposten' uit de gemeente, die elk twee leden bezochten.⁸ Enkele malen per jaar vergaderde de kerkenraad met het bestuur van 'Hans de Ries' tijdens zijn reguliere vergaderingen; de verslagen van die bijeenkomsten zijn in het notulenboek te vinden.
- c Het opzetten van (oecumenisch) jeugdwerk. De predikant, Frits Kuiper, en de oktober 1942 aangestelde hulppredikante ds. Marianne van Hamel hebben zich hiervoor ingezet. Mej. Van Hamel was benoemd, nadat pogingen van de doopsgezinde gemeente Nieuwe Niedorp om gezamenlijk een hulppredikant te beroepen, uiteindelijk waren stukgelopen. Marianne van Hamel werkte in de gemeente speciaal voor het geven van catechisatie, om ds. Kuiper te ontlasten. Zij had een speciale aanbeveling van professor Kühler gekregen, maar tegelijkertijd maakte de ADS Commissie tot de proponenten bezwaar tegen haar benoeming en weigerde om haar proponentsgeld (f 300 per jaar) door te laten betalen. Dat leverde voor Alkmaar wel problemen op, die men gelukkig wist op te lossen.
- d Het ontwikkelen van plannen voor de bouw van een nieuwe kerk; dat was met name een idee van Jan Koopal, die tussen 1937 en 1951 kerkenraadslid was. In het laatste oorlogsjaar werd verschillende malen voor dit doel gecollec-teerd en kwam er een soort bouwfonds. Uiteindelijk zou dit in de naoorlogse

- jaren leiden tot restauratie van het bestaande kerkgebouw en de bouw van een Mennozaal op de plaats, waar tot 1960 een doopsgezind hofje stond.⁹
- e Het opzetten van gesprekskringen, waarin ook de wereldproblemen theologisch werden doordacht. Frits Kuiper was hiervan de stimulerende kracht. Deze door gewone gemeenteleden geleide kringen kunnen gezien worden als een poging om gestalte te geven aan het zogenaamde 'leken-apostolaat'. Dat was ten dele de vrucht van het werk van de 'Elspeetse Vereniging', ten dele geschiedde het in navolging van soortgelijke initiatieven binnen de Nederlandse Hervormde Kerk.

VOORZICHTIGHEID WEGENS DUITSGEZINDE LEDEN

In de kerkenraad had men, in elk geval tot 1942, te maken met het gegeven dat de vicevoorzitter, Willem Stroink, lid was van de NSB. Stroink was directeur van de Twentsche Bank in Alkmaar en wordt in interviews omschreven als een vriendelijke man: 'zeer sympathiek en er is geen kwaad woord van hem te vertellen'.¹⁰ Een zoon van Stroink, Wim, ging onder druk van zijn ouders naar het oostfront en is daar vermoedelijk in de winter van 1944 omgekomen.¹¹ In de ledenvergadering van 12 mei 1942 nam Stroink afscheid van de kerkenraad. De voorzitter bedankte hem hartelijk voor zijn werk als kerkenraadslid en 'vooral voor de financiële adviezen, die hij naast destijds dhr. De Lange in zijn 29 jarige loopbaan met onderbreking van telkens 1 jaar ons had gegeven'.¹² Stroink was in 1913 voor het eerst lid van de kerkenraad geworden. Men voelde dat men, ook na zijn aftreden in 1942, voorzichtig moest zijn.

Opvallend genoeg weten de meeste geïnterviewden zich nauwelijks andere NSB'ers of Duitsgezinden in de gemeente te herinneren. Ze waren er wel. Volgens broeder Ab de Graaf waren het er minder dan tien.¹³ Ans Kuiper-Heuvelink herinnerde zich de dochter van wijlen ds. H. de Boer (predikant in Alkmaar van 1867 tot 1893, overleden in 1909), die 'zwaar NSB was' en als 'kameraadske' in het NSB blad *De strijd* haar partijgenoten eind 1940 een voorspoedig nieuw jaar wenste.¹⁴ Een ander lid der gemeente, vroeger trouw bijdragend, wenste niet meer te betalen. In de vergadering van 15 september 1941 merkte de voorzitter op het te betreuren, dat de kerk minder inkomsten kreeg door een politieke overtuiging. Het bewuste lid wilde nog wel een keer in gesprek met ds. Kuiper. In de vergadering van 6 augustus 1942 bleek hij al bedankt te hebben voor de gemeente, wegens een verklaring 'welke in de gemeente is voorgelezen en waardoor hij zich beleedigd gevoeld'. Overigens schrijft Frits Kuiper zelf:

De houding van de gemeenteleden – óók van de meeste der met het Nationaal Socialisme sympathiserenden – ten aanzien van mij als hun predikant was in het algemeen bijzonder loyaal.

Voor de oorlog had de plaatselijke NSB juist een hetze tegen hem gevoerd. ‘Gij zijt ontmaskerd en hoort niet op de kansel thuis’, aldus het NSB-blad *De strijd* in 1936. Maar al had de kerkenraad kritiek op Kuipers politieke optreden, men sprak unaniem zijn vertrouwen in hem uit, inclusief het kerkenraadslid Stroink.¹⁵

ILLEGALE ARBEID DOOR PREDIKANT EN GEMEENTELEDEN

In de interviews die Thomas Roep met een aantal leden voerde, wordt weinig gemeld over illegaal werk door gemeenteleden. Kuiper zelf stelt, dat hij weinig doopsgezinden ontmoette in het ondergrondse circuit.¹⁶ Volgens Kuipers communistische vriend Jaap Heemskerk waren er wel enkele andere doopsgezinden, die Joden hielpen; ze kwamen meestal uit ‘de linkse, antimilitaristische hoek’.¹⁷ Namen zijn helaas niet bekend. Kuiper hielp zelf ook Joden. Onder de Alkmaarse verzetsmensen die in de oorlog omkwamen, bevonden zich geen doopsgezinden.¹⁸ Als uitzondering worden in de interviews genoemd mevrouw G. Gilles-van Helden en haar man, die in hun – naar eigen zeggen – grote huis soms wel zes onderduikers hadden. Mevrouw Gilles vertelde nuchter daarover:

Op een keer op 12 december was er razzia. We hadden zes jongens in huis. Ik had net een pan boerenkool gemaakt. M’n man stond op de hoek van de Oude Gracht en de Westerkolkstraat uit te kijken. Huis aan huis werd door de Duitsers onderzocht. De jongens hadden net een portie opgegeten. Ik zeg: ‘Hier hebben jullie allemaal nog een portie en nu naar de schuilplaats’. Ik er achteraan om het luik dicht te doen. De jongens aten het restje boerenkool op in de schuilplaats. Toen kwamen de Duitsers. Mijn man stond aan de voordeur. ‘Heb je ook jongens?’ ‘Ja, een zoon, maar ik weet niet waar hij is. Hij is niet in Alkmaar.’ De hele werkplaats beneden werd onderzocht; de WC nagekeken (waar de jongens boven zaten). Niets gevonden. Mijn man zei: ‘Ga maar naar boven, kan je ook daar alles nakijken’. Ze vonden het genoeg en de jongens kwamen weer uit de schuilplaats vandaan. [...] Niemand, behalve Ds Kuiper wist, dat hier onderduikers zaten en hij was wel zo wijs het niemand te vertellen.¹⁹

Uiteraard komt de betrokkenheid van Frits Kuiper wel aan de orde in deze interviews. Een aantal respondenten had daarvan een vermoeden, zij het niet meer dan dat. Kuiper zelf zou in de eerste algemene ledenvergadering na de bevrijding opening van zaken geven en hij deed dat later ook in zijn te boek gestelde herinneringen: *Met de gemeente de wereld in*. Daaruit blijkt, dat hij in de winter van 1942/43 in Amsterdam een gesprek had met de leider van de verzetsgroep 'Vrij Nederland', H.M. van Randwijk, door Kuiper alleen als Sjoerd van Vliet gekend. 'Van toen aan wist ik, wáár ik in het verzet te staan had.'²⁰ Zelf zou hij 'Ton van Nieuwkuyk' als verzetsnaam gebruiken en in de loop van 1944 de leiding op zich nemen van het illegale blad: *De Vrije Alkmaarder*. In die bewuste ledenvergadering verantwoordde hij zich als volgt. Na de voltooiing van zijn boek *De ware vrijheid* over de Galatenbrief wilde hij eerst een ander onderwerp voor studie kiezen:

Maar in de loop van de winter werd het mij onmogelijk op die wijze voort te gaan. Mijn eerbied voor de moed van anderen, die werkzaam streden zou onecht geweest zijn, wanneer ik geweigerd had te doen wat mij van die zijde gevraagd werd. Wat mij gevraagd werd was tweeledig. In de eerste plaats of ik actief aandeel wilde nemen in de voorbereiding te Alkmaar aan de organisatie der onderlinge hulpverlening van ons volk, zoodat daarin werkelijk het als geheel zou kunnen worden betrokken. Het bleek mij reeds spoedig, dat er wel allerlei werd aangepakt, waaruit thans de afdeling Alkmaar van het Ned. Volksherstel is gegroeid, maar dat verschillende groepen van de bevolking daarin niet waren opgenomen [...] Eigenlijk 'illegaal' was dit werk op sociaal gebied niet. [...] Heel anders was dit met de tweede zaak waarvoor een beroep op mij werd gedaan, de organisatie van de ondergrondse pers.²¹

Als christen en predikant kreeg hij op deze wijze tevens de positie van vertrouwenspersoon, met als gevolg hij na de oorlog adviseur van de burgemeester werd en de commissaris van het militair gezag met raad en daad terzijde stond. In de oorlog zelf moest hij af en toe, met een zekere diplomatieke gave (die hij bezat), onderhandelen met de Duitse *Ortskommandant* in Hui-ze Voorhout.²² Hij realiseerde zich, dat hij daardoor werk in de gemeente had laten liggen, maar...

is het voorts niet zoo geweest, dat ik in het meest centrale van mijn predikantswerk, in mijn wekelijksche prediking, door mijn deelgenootschap in de ondergrondse strijd, niet minder, doch meer heb kunnen geven.²³

ONDERDUIKEN EN GEDWONGEN ARBEID IN DUITSLAND

Uit verschillende interviews van Roep blijkt dat nogal wat jongemannen moesten onderduiken. Verschillenden werden gepakt en moesten in eigen land dwangarbeid verrichten. In de laatste oorlogsjaren durfden zij om deze redenen geen catecheseonderricht te volgen en zelfs de organist moest een keer verstek laten gaan. Enkele anderen werden tewerkgesteld in Duitsland. Een lijst uit november 1943, opgesteld ten behoeve van het ADS Bureau voor Buitenlands verblijvenden, noemt vier personen in Duitsland, alsmede twee gemeenteleden die daar en in Polen als krijgsgevangenen verbleven, de een in het zogeheten *Stalag* (= *Stammlager*) 369 in Kobierzyn nabij Krakow in Polen, waar enkele duizenden Nederlandse militairen als krijgsgevangenen zaten, de ander in *Stalag* IV A in Hohenstein, Saksischer Schweiz, ten noordoosten van Dresden.²⁴

KERKENRAADSNOTULEN 1940

Er werd volgens de notulen op maandag 3 juni 1940 een kerkenraadsvergadering gehouden. De voorzitter Klaas Blaauboer begon de vergadering met het voorlezen van een verklaring:

Mijne Heeren! Het is wel onder zeer bijzondere omstandigheden, dat ik u heden het welkom toeroep op onze Kerkenraadsvergadering. U weet allen, dat Vrijdagmorgen 10 Mei ons land geheel onverwacht zonder eenige oorlogsverklaring werd aangevallen door het groote Duitse Rijk. Reeds op 14 Mei moest Holland den ongelijken strijd opgeven.

Hoewel we allen zullen hopen dat de zaken zich ten goede moge keeren en wij spoedig weer onze vrijheid, waaraan wij zoo gehecht zijn, zullen herkrijgen, is de toestand op het moment toch zoo, dat wij vergaderen, staatkundig gesproken als zijnde geen Hollanders meer. 't Is u bekend, dat in onze vergaderingen, nimmer de politiek als zoodanig in het geding is geweest en het behoeft dus geen betoog, dat ik als uw voorzitter ook thans, hoe geschokt we ook allen zijn, in dit verband stellig niet zal toelaten, dat de huidige situatie in verband met politieke gevoelens zou mogen worden besproken.²⁵

Kort daarop, tijdens het voorlezen der notulen, kwam kerkenraadslid Stroink binnen. Ter vergadering kwam een verzoek ter sprake van het Doopsgezind Hulpbureau²⁶ om een collecte te houden voor vijftig gezinnen van de door

het bombardement getroffen doopsgezinde gemeente te Rotterdam. Aan het eind van de vergadering stelde ds. Kuiper voor, om zangkoor, jongerenkring, zendingsafdeling en naaikrans direct onder verantwoordelijkheid van de gemeente te plaatsen. 'De kerk geniet vrijheid, indien zij zich haar plaats in de wereld bewust is en deswege keurt de Burgemeester goed dat deze instanties, als gewoonlijk, kunnen bijeenkomen.' Kuiper vervolgde met de woorden:

De taak der kerk is niet vastgelegd in wetten en verordeningen. Doopsgez. Gem. in Nederland heeft een bijzondere geschiedenis en groei en we dienen ons bewust te maken: waar staan wij op dit oogenblik. We staan geheel zelfstandig en het nationale element is in onze broederschap veel kleiner, dan bv. bij de R. Katholieken, Calvinisten en Luterschen. In Nederland en in West Duitschland zijn we echter in de volksgemeenschap gegroeid. Eerst werden we vervolgd, daarna geduld en sinds 125 jaar erkend. In organisatievorm zijn we steeds minder met andere kleine Kerkgenootschappen gaan verschillen. De geestelijke verantwoordelijkheid is bij ons het grootste gebleven. Daarnaast hebben we onze doop op belijdenis als een persoonlijke daad en treden vrijwillig als volwassenen tot de gemeente toe; dit is een geloofskwestie.

Nu ligt de zaak heel anders, volgens Kuiper; we hebben een nieuwe overheid en velen van onze leden weten niet meer zeker, of we een vereniging dan wel geloofsgemeenschap vormen. Nu moeten we ons bewust worden van de plaats, die we als godsdienstige gemeenschap hebben te vervullen. God is het hoogste gezag, waarmee alle aardse gezag verbonden is; binnen de gemeente geldt dit in het bijzonder. We moeten onderscheiden, wat tot kerkelijk en tot staatsgebied behoort en beseffen, dat er een groot verschil is of we leven boven hetgeen boven dood en graf uitgaat, of dat alles met de dood eindigt.

Evenals Luther, die een gedeelte van zijn geschriften wilde wegdoen, over een ander gedeelte wilde praten, doch een derde gedeelte niet wilde terugnemen en ten aanzien hiervan verklaarde: Hier sta ik; ik kan niet anders; God helpe mij!, zoo kan ook ik hetgeen ik voorheen geschreven en gesproken heb in drie deelen splitsen. Ook ik kan ten aanzien van een gedeelte van mijn prediking, catechisatieonderwijs en schrijven niet anders dan doorgaan met mijn werk en dank den Kerkeraad vooral voor de vriendschap in de afgelopen 8 jaar ondervonden.

Het kerkenraadslid Cornelis Verheus begreep, dat ds. Kuiper datgene, wat hij deed en preekte, als hoogste goed beschouwde, maar 'wist echter niet zeker of hij daarvoor pal kon staan. Hij beschouwde de gemeente meer als een ver-

[illegible]

Notulen van de eerste kerkenraadsvergadering na het uitbreken van de oorlog, 3 juni 1940 (Archief DG Alkmaar, Regionaal Archief Alkmaar).

eeniging van gelijk denkende mensen.’ Kuiper bond hem op het hart, dat binnen de gemeente gehoorzaamheid aan God werd gevraagd boven welke andere gehoorzaamheid ook. We kunnen met de overheid meewerken, ‘doch het mag niet tegen ons geloofsleven indruischen.’ De heer Gerben H. Joustra (van 1939 tot 1944 kerkenraadslid) zou met ds. Kuiper mee kunnen gaan, tenzij deze iets op politiek terrein zou zeggen. Kuiper hoopte zich daaraan niet te buiten te gaan.²⁷ Op 5 september 1940 werd opnieuw een kerkenraadsvergadering gehouden. Kuiper had zich bij het samenstellen van ‘Onze Vermaning’ moeten abonneren op de verordeningen van de Rijkscommissaris en de Informatiedienst van het Nederl. Chr. Persbureau. Dat was al een voorbode voor de gedwongen opheffing van het blad, dat eerst nog even als driemaandelijkse periodiek verscheen maar kort daarop opging in een nieuw gezamenlijk blad *Onze gemeenten*, dat samen met omliggende gemeenten werd uitgegeven en alleen basisgegevens over kerkdiensten, mutaties in het ledenbestand enzovoort mocht vermelden.²⁸

NOTULEN VAN LEDENVERGADERING EN KERKENRAAD 1941

Tijdens de ledenvergadering op zondag 27 april 1941 werd – blijkens de notulen – het volgende besproken. Vanwege de verduisteringsvoorschriften werd de vergadering gehouden op zondagmiddag om 15.00 uur. Slechts 61 leden en 4 gasten waren aanwezig. Broeder P. de Jager, die van 1935 tot 1946 zitting had in de kerkenraad, las het jaarverslag over 1940 voor:

Op 10 Mei 1940 werden we door het groote Duitschland in den oorlog betrokken en reeds op 14 Mei 1940 waren we daardoor bezet. Duizenden van ons volk lieten daarbij het leven of werden verminkt. Van onze Doopsgezinde Broederschap werden 2 kerken verwoest, nl. die te Rotterdam²⁹ en die te Wageningen, terwijl meerderen van onze Doopsgezinde broeders en zusters gedood of gewond werden en anderen geruïneerd. Laat ons bij voortdurend hen de helpende hand toesteken, wanneer zij om hulp vragen! Van de leden onzer Gemeente werd gelukkig nog niemand door het oorlogsgeweld getroffen, maar nog woedt de strijd alle dagen om ons heen en ook wij kunnen ieder oogenblik getroffen worden. Hebben wij ons geloof behouden in deze woelige tijden en zijn wij voortdurend bereid er voor pal te staan, ook als God ons terwille daarvan tot zich mocht roepen? [...] ‘Wat de toekomst brengen moge, mij geleidt des Heeren hand’.

Het kerkenraadslid Martinus N. van Gelder (in functie van 1938 tot 1943) wekte met ernst alle leden op naar de kerk te komen en offervaardig te zijn.³⁰

We hebben *niet* gekozen met ons hart, als we niet ter kerk komen wegens mooi – of slecht weer of omdat we bezoek ontvingen; ook niet als we één cent in het collecte zakje geven, zoodat de gezamenlijke collecten slechts één cent per keer opbrengen [...] van de collecten betreffende de Diaconie zouden we hoogstens 4 personen elk *f* 1,50 per week kunnen geven wat bedroevend is.³¹

Over de kerkenraadsvergadering op maandag 3 november lezen we in de notulen het volgende. De voorraden blijken krapper te worden.

Daar wij een beperkte toewijzing voor het Avondmaalsbrood hebben, moet worden getracht het niet gebruikte gedeelte, $\pm 1\frac{1}{2}$ kg. tegen inlevering van bonnen te verkoopen. Daar we nog slechts 1 flesch roode Spaansche wijn hebben en deze niet meer verkrijgbaar is, wordt besloten deze met roode bessenwijn te versnijden tot de benodigde hoeveelheid.

Blijkbaar was er anderhalf jaar later wel weer wijn te verkrijgen:

Bericht fa. Onnes & Zn dat de prijs der Avondmaalswijn is verlaagd, waardoor hij ons het te veel betaalde terugzendt. Dhr Prins zal de Luthersche Gem. die ook van deze wijn door onze bemiddeling betrok, het teveel betaalde teruggeven.³²

Cornelis Jan Prins was vanaf 1931 tot 1952 vrijwel ononderbroken lid van de kerkenraad. Een volgende vergadering vond plaats op maandag 1 december. Broeder Koopal klaagde over het zwakke ‘godsdienstige leven onzer jongeren.’ Ds. Kuiper had honderd jongeren aangeschreven, maar slechts twintig waren naar de kerk gekomen. Volgens Kuiper kon men wel constateren:

Er is wel een betere verbondenheid onder de jongeren, dan vroeger, maar er is een uiterste verscheidenheid onder hen. Men vindt de kerkdienst wel mooi of plechtig, maar eigenlijk zeggen [ze; red.]: ‘Ik kan er niet buiten, is ’t niet.’³³

Kuiper zou eind januari 1942 overleggen met de ‘jongeren en jonge mensen’. De kerkenraad besloot om een ‘hulp’ voor de predikant aan te stellen, mits dat niet meer dan *f* 600 zou kosten.

DE KERKENRAADSVERGADERINGEN IN 1942

Men kwam opnieuw samen op dinsdag 3 februari 1942. In januari dat jaar was er al eerder overleg geweest over een interkerkelijk jeugdappèl. Dat zou uiteindelijk op 12 en 13 september in de Groote Kerk worden gehouden. Ook op 3 maart werd er opnieuw vergaderd. Voorzitter Blaauboer sprak ds. Kuiper kort toe namens de gemeente ter gelegenheid van zijn tienjarig predikantschap in Alkmaar.

Eerst werd ds. Sepp³⁴ hier destijds tot predikant beroepen doch deze bedankte daarna. Voor velen was het daarna een verrassing, dat daarna ds. Kuiper hier beroepen werd. Toen Ds. K. op 7 Februari 1932 hier zijn intrede deed, was hij bij velen niet de persoon, die gewenscht was.

Maar hoewel gemeente en Kuiper in het begin vreemd tegenover elkaar stonden, was hij nu gebleken de juiste man op de juiste plaats te zijn, aldus Blaauboer. Kerkenraadslid Joustra bepleitte het opnemen van jongere leden en van vrouwen in de kerkenraad. Dat zou in de jaren 1942 en 1943 ook gebeuren.³⁵ Joustra bracht verder Kuipers preek van de afgelopen zondag 1 maart ter sprake. Hem was de opbouw goed bevallen, maar ‘Deze preek is echter in meerdere familiekringen besproken en heeft daar meestal, wat de inhoud betreft, niet aan de verwachtingen voldaan, omdat velen een andere verwachting hadden.’ Kuiper reageerde persoonlijk. Hij had een moeilijke week gehad. De Japanners waren Nederlands-Indië binnen gevallen en hij had daarmee geworsteld en sterk gevoeld, dat men in het gebed naar een woord verlangde, dat troostend en opbouwend was: ‘Ik heb sterk gevoeld, dat we hier onder Gods oordeel staan, wat we te aanvaarden hebben en heb daarom Gods bescherming daarover niet kunnen inroepen.’ Hij had op 1 maart gepreikt over ‘De afgenomen opdracht’, naar aanleiding van Lucas 20:9-19, waar de onrechtvaardige pachters de zoon van hun heer doodslaan.³⁶ In de kerkenraadsvergadering vervolgde Kuiper met de woorden:

Ik had de indruk, dat de mensen voldaan uit de kerk gingen en onvoldaan thuis kwamen. Ik heb gemeend, dat ik het niet anders mocht doen. Toch ben ik er van overtuigd, dat ik diegenen die in de kerk waren, een dienst heb bewezen. In werkelijkheid kan een woord van diepen Ernst meer troost geven, dan elk ander woord.

Blaauboer, Stroink, De Jager en Van Gelder vonden het een hele mooie en juiste preek, die hopelijk voor de leden verder uitgewerkt kon worden. Aanluitend stelde Koopal de verdrijving van alle Joodse burgers aan de orde:

Dhr. Koopal verklaarde zeer getroffen te zijn, dat onze Alkmaarsche Joden onze stad uitmoesten, alleen omdat het Joden zijn. Hij hoopte steeds, dat dit niet zou gebeuren, maar thans is het een feit geworden. Deze wandaad van demonische machten druicht in tegen alle menselijke gevoel. Ik kan mij niet indenken, dat alle mensen, die deze orde zijn toegedaan, waaronder ik er ken als zeer rechtschapen mensen, dit goedkeuren.³⁷ Ook in onze gemeente zijn leden, die deze orde zijn toegedaan en die ik als zeer rechtschapen mensen acht. Gaarne had ik dat deze leden zich uitspraken, of zij dit wel goedkeuren.

De voorzitter noemde dit een lastig punt:

Ik sta aan uw zijde, maar behoort dit punt wel in een kerkeradsvergadering thuis? Is het niet wenschelijk, dat dit voor kennisgeving wordt aangenomen? Dhr. Koopal zou gaarne van onze desbetreffende leden zelf willen horen of ze dit goedkeuren. Dhr. Prins zegt, dat na het uitbreken van den oorlog de voorz. heeft gezegd, dat we in onze vergaderingen van den kerkeraad de politiek niet ter sprake zouden brengen en wat thans besproken is, is politiek en wel iets tusschen oude- en nieuwe orde. De kwestie van Joden vervolging is politiek en hoewel we het daar wel niet mee eens zijn, behoort het in onze kerkeradsvergaderingen niet thuis.³⁸

Tot de weggevoerde Alkmaarse Joden behoorde ook mr. Aron Prins (1902-1943), een van Kuipers beste vrienden in die jaren. Prins was advocaat en procureur, tot hij in 1941 door de bezetter gedwongen werd zijn praktijk op te geven. Hij was tevens ondervoorzitter van de Nederlandsch Israëlitische gemeente te Alkmaar. Op 23 juli 1943 werd hij in Sobibor vermoord; zijn ouders kwamen daar al eerder om, namelijk op 26 maart. Frits Kuiper zou later zijn boek *Israel en de Gojien* (Haarlem: H.D. Tjeenk Willink & Zoon, 1951) aan Aron Prins opdragen. Prins deelde met Kuiper en diens vrouw de liefde voor de Europese kunst, maar beïnvloedde Kuiper vooral door zijn visie op het Zionisme.

Meer dan een ander van mijn Joodse bekenden heeft mij doen verstaan, hoezeer hierdoor het Joodse leven in onze eeuw werd vernieuwd. Daarom heb ik aan zijn nagedachtenis deze beschouwingen over Israël willen opdragen.³⁹

Tijdens de kerkenraadsvergadering op 17 april kwam een vertrouwelijk schrijven van de Algemeene Doopsgezinde Sociëteit (hierna: ADS) aan de orde over de bordjes ‘Verboden voor Joden’. Als kerkgebouwen uitsluitend voor godsdienstoefeningen gebruikt werden, hoefden zulke bordjes niet te worden aangebracht. Maar dat lag anders voor de dienst in Heiloo; daar moest men dus wel rekening mee houden.⁴⁰ Er werd opnieuw vergaderd op 6 augustus en vanaf juni waren er twee nieuwe kerkenraadsleden: mej. Reina Timmer, de eerste vrouw die toetrad tot dit gremium, en de heer Gerrit Boonstra. Kuiper had op een viertal gestaan voor een beroep naar Groningen. Dat ging gelukkig, voor de Alkmaarse gemeente althans, niet door en al was het voor ds. Kuiper uiteraard minder aangenaam, de voorzitter wilde ‘toch naar voren brengen, dat het voor onze gemeente zeker een geluk was, dat wij onzen predikant mochten behouden.’⁴¹ Bij de vordering door militairen was alle meubilair uit het broederschapshuis Schoorl gehaald en ondergebracht in een gebouw van de heer Eyssen.⁴² Toen dat gevorderd werd, werd alles opgeborgen in een leegstaand huisje van het hofje. ‘Het moet alles beschouwd worden als een vriendschapsdaad jegens het Broederschapshuis te Schoorl’, aldus Kuiper. Over het betalen van eventuele onkosten zou boekhouder C. Prins zich in verbinding moeten stellen met de heer Veen te Zaandam.⁴³ Ruim een jaar later was de kwestie nog niet geregeld.⁴⁴ Op maandag 31 augustus was er weer een kerkenraadsvergadering. Men keek toen zorgelijk naar de komende winter. De kerkekamer kon men nog wel op hout verwarmen, maar de kerk alleen op kolen. Onduidelijk was, of de gemeente opnieuw een toewijzing voor steenkool zou ontvangen. En brandhout was buitengewoon duur. Mogelijk zou, aldus ds. Kuiper, bakker Dijk de gemeente aan brandhout kunnen helpen. Broeder Joustra hoorde, dat kantoren nog turf zonder bon mochten kopen; misschien viel de kerkekamer te vergelijken met een kantoor, omdat ds. Kuiper hier spreekuur hield. Voor gecombineerde diensten met lutheranen en remonstranten voelde Kuiper niet veel; dat bevorderde de kerkgang niet. Liever zette hij de diensten in de kerkekamer voort. Over de vergadering op maandag 16 november lezen we

Van de Oost-Compagnie een schrijven over de uitzending van DFG boeren naar Rusland. Voor kennisg. aangen. Zal als curiositeit van dezen tijd bewaard worden.

KERKENRAADSVERGADERINGEN EN LEDENVERGADERING IN 1943

Op 15 januari 1943 kwam de kerkenraad opnieuw bijeen. Ds. Kuiper deelde mee, dat met jongeren een opgewekt Kerstfeest was gevierd, waarbij 60 jonge leden der gemeente aanwezig waren geweest. In het afgelopen jaar waren de samenwerkende kerken door het werk in de (interkerkelijke) jeugdraad nauwer met elkaar verbonden geraakt. Op 18 januari zou een bijeenkomst, door die jeugdraad georganiseerd, gehouden worden in de consistorie van de Nederlandse Hervormde Kerk. Van die bijeenkomst was al eerder in de notulen melding gemaakt. Volgens de notulen van 19 augustus moest vanwege die bijeenkomst een boete betaald worden. De reden van de boete is onbekend; wellicht was de bijeenkomst niet of te laat aangemeld bij de bezetter. Kuiper meende, dat hij het bedrag wel via particuliere giften kon binnenkrijgen; er hoefde niet voor te worden gecollecteerd. Op 19 maart vergaderde de diaconie. Ds. Kuiper deelde mee, dat dhr. Stroink in zijn hoedanigheid van toezienend voogd van het kind van een (ongetrouwd?) lid der gemeente zowel op het kind als op de moeder ongeoorloofde pressie uitoefende ten gunste van een bepaalde politieke richting.

Onze gemeente kan daardoor in een verkeerd daglicht komen te staan. In een volgende vergadering zal dit punt nader besproken worden. In de tusschen tijd zal ieder onzer eens bedenken, als er geen plaatsvervanger voor dhr. Stroink is.⁴⁵

Tijdens de ledenvergadering op 18 mei kwam de secretaris De Jager in het jaarverslag over 1942 terug op de vervolgingen en verschrikkingen van dat jaar:

Het jaar 1942, dat achter ons ligt, was een jaar van beproeving voor ons volk. Velen, zeer velen, wisten niet wat er in de naaste toekomst met hen zou geschieden. Van de meest vooraanstaande burgers werden velen in gijzeling gehouden, teneinde het met hun leven te boeten, wanneer onbekenden daden bedreven, die voor de bezettende macht tot nadeel konden zijn. Helaas hebben meerderen dit zwaarste offer moeten brengen en zijn onschuldig ter dood gebracht. Ons, als leden eener Christelijke gemeenschap, moet dit met afschuw en ontzetting vervullen, evenals de vervolgingen, die de Joden moeten ondergaan, en we hebben diepe deernis met de slachtoffers.

Door gedwongen arbeid in een ander land en door evacuatie werden gezinnen uit elkander gerukt. Ook leden van onze Gemeente delen dit lot.

Laat ons vurig hopen en bidden, dat aan dit onzalig oorlogsbedrijf spoedig een einde kome!⁴⁶

Onze Godsdienstoefeningen hebben we tot nog toe gelukkig steeds kunnen houden, zij het dan ook wegens gebrek aan brandstoffen, eenige maanden in de Kerkekamer.⁴⁷

De overheid verbood het verder verschijnen van 'De Zondagsbode', waardoor een belangrijke band in onze Broederschap verloren ging.⁴⁸ Ons kringblaadje 'Onze Vermaning' mocht eveneens niet meer verschijnen en thans behelpen we ons in onzen kring 'Noord Holland Noord' met een eenvoudig mededeelingenblaadje.

Tijdens de kerkenraadsvergadering van 27 mei waren er enkele ingekomen stukken te bespreken, waaronder een brief van de ADS met de mededeling, dat voor vrijstelling naar Duitsland ook het vaste personeel der kerken, waaronder de kosters, in aanmerking kon komen. Daarvan zou de kerkenraad inderdaad gebruik maken.

Ds. K. deelt mede dat alle Protestantsche en de R.K. kerken een fel protest aan de Regeering hebben gezonden over de afgekondigde sterilisatie van Joden, die met niet-Joden gehuwd zijn.⁴⁹

Daarop volgt geen verder commentaar in de notulen. Er werd opnieuw vergaderd op 28 juli. De ADS had aangeraden om coupons en mantels van effecten in verschillende kluizen op te bergen, in verband met eventuele oorlogsschade. De voorzitter had hiervoor al gezorgd en een safe bij de Twentsche Bank gehuurd, waartoe voorzitter, secretaris en boekhouder (telkens twee tegelijk) toegang hadden. Een andere safe was bij de Rotterdamsche Bank; deze was alleen toegankelijk voor de voorzitter en de boekhouder gezamenlijk.

De Jager vraagt of de Kerk nog turf wenscht te bestellen, daar iemand die hem voor f 20, misschien f 18 per 1000 heeft aangeboden. Besloten wordt voor dien prijs er 14000 te bestellen.

Verschillende geëvacueerde leden hebben bijdragen betaald. De kerkenraadsleden Adriaan Bakker en Jan Degenaar woonden voor het eerst de vergadering bij; Van Gelders zittingstermijn was verlopen. Tijdens de vergadering van 11 oktober deelde ds. Kuiper mee, dat hij wegens zijn verhuizing niet erg aan huisbezoek was toegekomen; ook moest hij een cursus annuleren die hij zou geven. Dit hangt ongetwijfeld samen met de vordering van Kuipers huis door de bezetter. De egelstelling Heiloo liep dwars door de tuin van Kuiper in de

Doopsgezinde Gemeente
Alkmaar.

Continuatie van Lidmaatschap bij Evacuatie.

Aan _____ geb. _____
die in verband met de Evacuatie van de kuststrook van Noord-
Holland tijdelijk verblijf houdt in het gebied van de Doopsgezinde
Gemeente _____ aan het adres _____
wordt hierbij continuatie van lidmaatschap verleend.

De bedoeling is, dat de Doopsgezinde Gemeente, in wier midden
U tijdelijk verblijf houdt, U zoveel mogelijk aan het godsdienstig
gemeenschapsleven zal doen deelnemen, en dat de predikant per-
soonlijk contact met u onderhoudt. Een copie van dit stuk wordt
daarom toegezonden aan den predikant van die gemeente.

Het lidmaatschap onzer gemeente blijft echter gehandhaafd, tenzij
dat gij U blijvend elders mocht vestigen, in welk geval aan ons
attestatie behoort te worden aangevraagd. Wij hopen U geregeld
mededeelingen uit onze gemeente te doen toekomen en blijven
graag op de hoogte van Uw wedervaren in het bijzonder van
mogelijke verdere wijziging van uw adres.

Aan uw geldelijke verplichtingen jegens onze gemeente kunt u
het beste voldoen door de verschuldigde bedragen voor verplichte
en vrijwillige bijdragen en eventuele verdere contributies te storten
of te doen overschrijven op post-giro 328895 ten name van den
boekhouder der Doopsgezinde Gemeente te Alkmaar.

	Met broedersgroet en beste wensen,	
Alkmaar,	1943.	Uw
Van Foreestlaan E 84		Predikant.
Prins Hendrikstraat 42		Secretaris v. h.
		Ledenboek.

N.B. U gelieve dit stuk zorgvuldig te bewaren.

Van Foreestlaan; en er werd een bunker in zijn tuin gebouwd (die anno 1993 nog steeds te zien was, zij het omgebouwd tot een garage). De familie Kuiper verhuisde toen naar de Van der Meystraat in Alkmaar.⁵⁰ De heer Joustra deelde op deze vergadering mee te moeten evacueren. Hij vroeg de voorzitter of hem niet een verklaring van onmisbaarheid kon worden gegeven als secretaris van het ledenboek. De voorzitter zou hiervoor zorg dragen. Al eerder had kosten Dik een onmisbaarheidsverklaring gekregen, zodat hij niet naar Duitsland hoefde om voor de *Arbeitseinsatz* te werken. Bij ziekte van de kosteres moest hij namelijk waarnemen voor zijn vrouw.⁵¹ De heer Bakker zou wensen, dat mannen en vrouwen in de kerk door elkaar zaten. Kuiper vond dit ook veel beter en zou het in het *Mededeelingenblad* opnemen.

In de gecombineerde vergadering met het bestuur van 'Hans de Ries' bleek het plan om gedroogde groenten uit te delen niet goed gelukt te zijn. Men had ook tuinbonen gedroogd, doch dat leverde te weinig op. Er waren wel plannen voor de uitdeling van kleding, levensmiddelen en turf en mevrouw Degenaar-de Lange had met haar dochter in de Beemster eigenhandig erwten geraapt en zo 14 pond verzameld. Bakker overwoog de inkoop van winterwortels en zo nodig uien; ook zou hij proberen om aardappels te kopen. Mevrouw Degenaar verwachtte toezeggingen van de leden om textiel, fruit en 'bonlooze' goederen te kunnen uitdelen. Ook boter- en bloembonnen alsmede geld waren welkom. Hierover zou een stukje geschreven worden in de *Mededeelingen*. Mevrouw Degenaar vond 't het beste om de turf bij de kerk uit te delen. Bakker vond 't een goed idee om de turf door de catechisanten te laten bezorgen op een handkar in zakken van 3x50 of 4x50 stuks.⁵²

Tijdens de kerkenraadsvergadering op dinsdag 16 november kwam de Elspeetsche Vereeniging aan bod. Die had destijds onder voorzitterschap van ds. Kuiper zelf gewezen op de noodzaak om onkerkelijken bijbelkennis bij te brengen door middel van speciale cursussen. Het moest niet om 'zieltjeswinnery' gaan. Kuiper vroeg, of enkele kerkenraadsleden niet samen met hem actief aan zo'n plan wilden meewerken, terwijl ook ds. Van Hamel mee zou doen. Op een avond met licht van volle maan zou men dit kunnen voorbereiden. Op de vergadering van 13 december kwam een verzoek binnen uit de Doopsgezinde Gemeente Den Haag om een bewijs, dat A.J. Sikkel in 1899 in Alkmaar was gedoopt 'en niet van Joodsche bloede is'. De kerkenraad besloot als volgt:

Aan het eerste deel van het verzoek zal worden voldaan, terwijl aan het laatste gedeelte daarvan niet voldaan kan worden, omdat zijn ouders geen lid onzer Gemeente waren.

Ds. Kuiper wilde rond de jaarwisseling aan alle leden die vanwege evacuatie of om andere redenen afwezig waren, en zo mogelijk ook aan hen die in Duitsland verbleven, een brief sturen namens kerkenraad en predikant. Het concept las hij voor. Kuiper besprak vervolgens het eerder genoemde plan voor 'evangelisatieverbreiding' van hemzelf en mej. Van Hamel (die toevallig op die dag jarig was). Zij stelden voor dat drie cursusavonden belegd werden op 18 en 25 januari en op 1 februari 1944. Ds. Kuiper wilde een groep uit de gemeente vormen.

Deze groep moet geheel achter hem staan, anders is er kans, dat de zaak mislukt. Deze groep vormt kernen en komt geregeld samen, waarbij de kern de leiding neemt, doch op de overige leden der groep moet kunnen rekenen.

In de volgende maanden zou dit plan verder worden uitgewerkt en toegelicht.

KERKENRAADS- EN LEDENVERGADERINGEN IN 1944

Op 11 januari 1944 werd een buitengewone ledenvergadering gehouden over het plan voor evangelisatie. De opkomst was niet groot. Mej. Van Hamel kreeg allereerst het woord: 'Wat is evangelieverbreiding? Wij Hollanders maken van alles een probleem. Misschien ook vanavond. 't Is echter een doodeenvoudige zaak.' 'Wat bezielt ons om ons tot een gemeente te verenigen? God heeft ons allen geroepen, heeft een persoonlijke boodschap voor ons en ook voor ons gezamenlijk.' 'Deze nood van de wereld behoort tot de primaire aangelegenheid van de kerk en deze behoort het evangelie aan de wereld uit te dragen. Zielszorg behoort te zijn als 't hart, dat 't bloed door het gehele lichaam stuurt.' Vervolgens gaf Kuiper een toelichting:

Thans hebben alle Chr. Kerken in Europa en Amerika het besef, dat een groot deel van het volk niet door het Evangelie is aangeraakt. Wij Doopsgezinden dragen daartoe in bescheiden mate bij, echter niet op de wijze van de Roomsche Katholieken en de Gereformeerden, die verkondigen, dat alleen zij de eenig ware kerk zijn. Op bepaalde mensen hebben wij geen vat op anderen wel. Wij kunnen ook als D.G. veel goeds doen op dit gebied; dit zien wij aan de zending. Wij allen maar vooral de jongelieden leven op 't oogenblik in een wereld van ontzaglijke onzekerheid. Zij zijn zoekend en tastend met gevaar voor een dreigende verwildering en lijden

Het hofje naast de Doopsgezinde Kerk Alkmaar, ca. 1945. Dit hofje werd 1960 afgebroken ten gunste van een Mennozaal (foto: Regionaal Archief Alkmaar).

onder de onvrijheid, dit is te weten, dat zij niet zijn, die ze moeten zijn en dat zij de kracht missen om te staan, waar zij moeten staan. Het is een typische halfheid, niet bevrijd van angst en vrees.

Hierna werd het plan verder ontvouwd: de vorming van kringen en het participeren in scholingscursussen, waarbij sommigen zelf een onderwerp zouden kunnen inleiden. De leiders moesten een bijeenkomst kunnen leiden; de predikanten hoefden er niet bij aanwezig te zijn. De bijeenkomsten moesten ook geschikt zijn voor ‘vervreemden van de kerk’. Als handleiding kon dienen het boek van Frits Kuiper, *De gemeente in de wereld*, met name het laatste gedeelte V, over leven op aarde. Volgens het kerkenraadslid Van Gelder was men in Heiloo al een jaar bezig met scholingsavonden, waarin ‘aanvankelijk de Bergrede is behandeld en we ons hebben afgevraagd, wat we op geestelijk gebied voor de gemeente kunnen doen.’ Kuiper refereerde tenslotte aan de Gideonsbende.⁵³

In de kerkenraadsvergadering van 25 april gaf bakker Zaadnoordijk aan het avondmaalsbrood te zullen bakken, maar hij kwam nog een bon voor 4 kg. brood te kort. De heer Joustra zou die aan hem geven. Een van de kringen,

die naar aanleiding van de ideeën van Van Hamel en Kuiper waren ontstaan en door leken geleid werden, functioneerde niet goed. Volgens het kerkenraadslid (Jan) Degenaar gingen de gesprekken ‘teveel in politieke richting, wat de zaak eerder afbreekt dan opbouwt’. Dat laatste werd door ds. Kuiper ten stelligste ontkend. Niettemin, ‘Wegens het gevaar van dergelijke geruchten heeft Ds. Kuiper deze kring thans stop gezet.’

Secretaris De Jager deed in de ledenvergadering van 23 mei verslag over het jaar 1943:

In de drie voorafgaande jaarverslagen heb ik telkens de hoop uitgesproken, dat het daaropvolgende jaarverslag in tijden van vrede mocht worden geschreven. Deze hoop is, helaas, tot nog toe niet in vervulling gegaan. In het geheele jaar 1943 en ook thans nog woedt de oorlog voort in al zijn verschrikkingen, met satanische, niets ontziende wreedheid trachten de volkeren elkander te vernietigen. Daartoe worden alle middelen geoorloofd geacht. In ons land vielen vele slachtoffers door den luchtoorlog. Ons volk werd steeds meer voor den oorlog dienstbaar gemaakt, in strijd met alle internationale overeenkomsten. Duizenden en duizenden jonge mannen zijn naar het buitenland vervoerd, ten einde daar gedwongen arbeid, meestal ten dienste van den oorlog, te verrichten. Een ander deel van ons volk werd, in strijd met de vroeger gegeven belofte, als krijgsgevangenen weggevoerd. Anderen werden in concentratiekampen geworpen en velen werden ter dood gebracht. Vooral onze Joodsche medeburgers moesten ontzettend lijden. Uit vrees voor deze verschrikkingen hebben zeer velen het gezin, waartoe zij behoorden verlaten, en moeten zich als vogelvrij verklaarden verbergen, en zijn genoodzaakt van de eene plaats naar de andere [te; red.] vluchten. Zeer velen moesten hun woning verlaten en werden elders in ons land ondergebracht. Van sommigen werd de woning, waaraan zij zoo gehecht waren, met den grond gelijk gemaakt. Ook ons Broederschapshuis met kerkje te Schoorl deelde grootendeels dit lot.

Ook vele leden van onze Gemeente hebben van deze verschrikkingen te lijden gehad; de één meer dan de andere, maar het zwaarste leed trof hen van wie bloedverwanten ter dood werden gebracht.⁵⁴ Het is te voorzien, dat het lijden der menschheid nog grooter zal worden, voordat deze oorlog ten einde is. Al deze dingen vervullen ons met afschuw en ontzetting, doch wij allen hebben schuld aan deze wereldramp. Als alle mensen het hoogste gebod: ‘Heb God lief boven allen en uw naaste als uzelfen’ slechts een weinig trachten op te volgen, zou de wereld al zeer verbeterd zijn. Laten wij elkander, vooral in dezen moeilijken tijd zooveel mogelijk tot steun en troost zijn.

Tijdens de kerkenraadsvergadering van 6 augustus stond men stil bij het ambtsjubileum van Frits Kuiper. Hij besloot na enige aarzeling om zijn 12½ jarig predikantschap in Alkmaar toch te vieren te midden van de gemeente. Kuipers terughoudendheid kwam voort uit het gevoel dat de zaken vooral in het begin niet glad waren verlopen. Vooral ds. Van Hamel wist hem op andere gedachten te brengen wat resulteerde in een speciale bijeenkomst, waar zowel hijzelf als de gemeente later met dankbaarheid op terugzag. Als cadeau en ter herinnering kreeg Kuiper een door Edgar Fernhout geschilderd portret en een prekenbundel: *Geloof het Evangelie*. Hijzelf merkte in een notitie over dit portret op.

De weken dat hij aan dit schilderij werkte deden mij gevoelen wat het zeggen wil ‘bekeken’ te worden. Nog nooit werd mij door iemand zo scherp de vraag gesteld ‘Wie ben je eigenlijk?’ als door deze schilder [...]
Persoonlijk ben ik van mening dat hij mij wel heel goed begrepen heeft.⁵⁵

De herdenkingspreek is te vinden in genoemde prekenbundel en draagt als titel ‘Evangelie en geloof’. Ze heeft als tekst Marcus 1:15: ‘De tijd is vervuld en het Koninkrijk Gods nabijgekomen, bekeert u en gelooft het evangelie.’ Kuiper begon zijn preek als volgt:

Wij hebben als gemeente sinds Februari 1932 samen een stuk wereldgeschiedenis doorleefd. Op de dag van mijn vestiging in Alkmaar, enkele dagen voor mijn intree, begon te Genève de zogenaamde ontwapeningsconferentie. Van de aanvang af was te voorzien, dat deze tot mislukking gedoemd was. Het gevolg van deze mislukking was het uitbreken, nu bijna vijf jaar geleden, van de tweede wereldoorlog, welke thans zijn beslissende fase is ingegaan.⁵⁶

Kuiper ging in deze preek ook in op de geloofstrouw. ‘Geloof is nooit een vast sluitend stelsel. Zulke een stelsel is altijd ongelooft, hoe zeer het ook moge zijn opgebouwd met bijbelteksten en met Christelijke klanken.’ Geloof is veeleer trouw zijn en Christus volgen, waar Hij ons wil brengen. Wat dat betekende, had hij in deze Alkmaarse gemeente in het bijzonder ervaren aan de figuren van Jan de Lange en zuster E.M. Buys die de ziel was van veel gemeentewerk rondom de kring ‘Hans de Ries’.⁵⁷ Kuiper eindigde de preek met toepasselijke woorden uit Psalm 46, ‘God is ons een toevlucht en sterkte, Hij is krachtiglijk bevonden een hulp in benauwdheden. Daarom zullen wij niet vrezen.’

In september wist niemand van de kerkenraad meer hoe men aan brandstof kon komen. Degenaar was van mening, dat je ook kerkdiensten zonder

verwarming kon houden, desnoods dan maar korte diensten. Kuiper was het daarmee eens, maar catechese in een koud lokaal was volgens hem onmogelijk. Op 30 oktober 1944 kwam Kuiper met het voorstel om ieder der catechisanten te vragen wat hout mee te nemen, want turf alleen zou slecht branden. De voorzitter begon met enige hoopvolle woorden.

Reeds is een groote stad, n.l. Maastricht, van de vijandelijke bezetting door de geallieerden bevrijd en we mogen verwachten, dat Nederland binnen niet al te langen tijd het verblijdende lot van Frankrijk en België zal deelen en we dus weer vrij zullen zijn van vreemde overheersching. Eer 't echter zoover is, kunnen zich nog moeilijke omstandigheden voordoen, ook ten opzichte van onze gemeente...

Ter vergadering bleek dat ds. Van Hamel de laatste tijd geen salaris ontvangen had, omdat ze niet in Alkmaar was geweest, als gevolg van toenemende problemen met het treinverkeer. Kuiper had al met haar gecorrespondeerd. Ze zou per fiets kunnen komen, maar de voorzitter achtte dat onverantwoord. Het jaarverslag over 1944 vermeldt, dat vanaf 5 november 's zondags wegens de brandstofnood twee diensten werden gehouden in de kerkekamer, om 9.00 uur en 10.30 uur. Op 16 november vroeg de koster om kaarsen voor werkzaamheden op zondagmorgen in de kerkekamer en de kerk. Maar kaarsen waren zelfs op de bon niet meer verkrijgbaar. Het kerkenraadslid Boonstra zou proberen wat terpentine te krijgen voor de verlichting. Een deel van deze vergadering werd besteed aan het reguliere overleg met het bestuur van de kring 'Hans de Ries'. De kring verwachtte voor Kerst giften in geld en natura. Men had al 30 kg. erwten ontvangen. Dat was een mooi begin, maar met de appels was het dit jaar misgelopen. Toch wilde men alsnog proberen appels te kopen ondanks de hoge prijs. Uiteindelijk werd besloten liever erwten en bonen te kopen dan duur fruit. De notulen van de kring 'Hans de Ries' zelf melden, dat met Kerst 54 gezinnen een groot of klein pakket ontvingen; dertien gezinnen kregen daarnaast een geldelijke ondersteuning en vijftien een kerstgroet. Het grote pakket voor vijftien gezinnen hield in: één kg. groene erwten, een pond bonen, een pond meel, een pak koffie of een fles koffiesurrogaat, een stukje zeep, een pak pudding en het zoetmiddel Tartana. Verder was er enige kleding, 30 turven of hout en fruit.⁵⁸ Op dinsdagmiddag 19 december om 14.00 uur was er weer een vergadering in de kerkekamer. Het kleine gezelschap – tenminste drie leden waren afwezig – was in sombere stemming bijeen, omdat het volgens de voorzitter:

buiten donker en mistig was en ook de naaste toekomst er donker uitzag. De honger staat voor ons volk voor de deur. Laat ons hopen, dat ook die mist spoedig mag optrekken.

Gelukkig had ds. Kuiper ook een prettige mededeling: de gemeente Broek op Langedijk bood de Alkmaarse gemeente twee hectoliter cokes aan voor de Kerst- en oudejaarsviering. De komende zondag kon men echter niet op de organist rekenen, want organist B. Bruin was nog geen veertig en kon bij een razzia worden opgepakt voor *Arbeitseinsatz* in Duitsland.⁵⁹ Midden in deze treurnis kwam Jan Koopal (in een vertrouwelijk schrijven) met een droomplan voor een nieuw kerkgebouw ter vervanging van het oude. Zijn plannen kwamen niet helemaal uit de lucht vallen. Al eerder was geld vrijgekomen uit beleggingen en Kuiper had toen al gesuggereerd uit te zien naar een geschikt terrein voor nieuwbouw. Een makelaar bleek interesse te hebben in de grond van de bestaande kerk. Het idee was geparkeerd, omdat er geen nieuw ge-

De doopsgezinde kerk Alkmaar in 1945, gezien vanaf de Kanaalkade (foto: Regionaal Archief Alkmaar).

schikt terrein te vinden was. Nu werden wel enkele geschikte stukken grond genoemd: tussen de Oude Gracht en de Wildemanstraat, in de omgeving van Huize Voorhout of aan de Bleekerslaan. Koopals plan was vergezeld van een kostenberekening: *f* 86.000. De voorzitter vond de plannen van Koopal sympathiek en ds. Kuiper stelde een voorlopig comité voor. Koopal wilde het plan even laten bezinken en niet overhaast te werk gaan, maar dat leek de voorzitter geen goed idee. Besloten werd om een voorlopige commissie te vormen en om elke eerste zondag van de maand voor dit doel te collecteren.⁶⁰ De collecte van 6 mei 1945 voor dit doel bedroeg ruim *f* 490. In de aansluitende diaconievergadering meldde voorzitter Blaauboer, 'dat we ten behoeve van onze armen te Schoorl van het Staatsboschbeheer een ton hout hebben kunnen kopen en hij voor vrachtkosten *f* 20 heeft voorgeschoten. Deze uitgaven werden goedgekeurd.'

KERKENRAADS- EN LEDENVERGADERINGEN IN 1945

In de kerkenraadsvergadering van 23 januari 1945 kwam een brief aan de orde van een oud-lid uit Bussum. Zou men hem wegens de voedselnood niet wat aardappels en wortels kunnen sturen? Omdat het al lastig was om in de nood van de eigen armen te voorzien was het niet mogelijk om iets te verzenden. Koopal informeerde naar de mogelijkheid om oecumenische diensten of bidstonden te houden. Kuiper had al overlegd met zijn hervormde collega Tuinstra en raadde Koopal af om iets met enkel de remonstranten en lutheranen te organiseren. Het plaatselijke Interkerkelijk Overleg had een plan gemaakt voor een collecte in alle Alkmaarse kerken, inclusief de rooms-katholieke, ter leniging van de hongersnood in West-Nederland. Ds. J.H. Klein Wassink en deken J.Th. Jacobs riepen een plaatselijk comité in het leven, waaraan ook buitenkerkelijken meededen alsmede bekende Alkmaarse figuren. Mensen die volgens de dokter ondervoed waren, wilde men dagelijks een extra maaltijd geven, die ter plaatse genuttigd moest worden tegen betaling van 50 cent per keer; voor wie dat betalen kon. Onduidelijk was, hoe men aan levensmiddelen dacht te komen. Zelfs de Centrale keuken zat er soms mee:

waarop Ds K antwoordt, dat, indien de vorst aanhoudt, de toestand hopeloos wordt, daar alle voedsel uit de oostelijke provincies moet komen, doch daar is genoeg.

De voorzitter was verhinderd tijdens de vergadering op 7 maart, omdat hij 's ochtends voor 12 uur 'op last der Duitschers zijn woning moest ontruimen.' De oecumenische bidstonden bleken een slepende zaak te zijn, vooral door tegenwerking van de orthodoxe hervormde predikant ds. Kleine. Ds. Van Hamel stelde per brief voor om haar salaris vanaf april in de kerkekas terug te storten, omdat zij door de oorlogstoestand geruime tijd niet meer was verschenen. Ds Kuiper meldde:

dat van de aanvankelijk 19 à 20 personen, die gedoopt wenschten te worden 15 jongemannen waren, die zich wegens de tijdsomstandigheden allen moesten terugtrekken. Thans hebben zich daarvoor slechts twee meisjes opgegeven, mogelijk drie.

Het kerkenraadslid Prins zou zorgen voor brood en wijn voor het Avondmaal. Ds Kuiper stelde voor, dat de leden gezamenlijk voor 2½ kg. meel voor brood zouden zorgen. Aan secretaris De Jager was, volgens de notulen van de diaconie, gevraagd door enkele leden zonder voedsel of er geen mogelijkheid was om op Texel aardappels te krijgen. De voorzitter stelde voor om aan de diaconie op Texel te vragen om 5000 kg. aardappels ten behoeve van de Alkmaarse bedeeden.⁶¹ De belijdenisavond werd vastgesteld op 23 maart en vond plaats in goede sfeer. 'Na het nuttigen van een kopje thee en een stukje koek, werd de avond besloten met het zingen van Gez. 230 vers 1 en 3.'⁶² In de algemene ledenvergadering op 6 juni las secretaris P. de Jager het jaarverslag over 1944 voor, dat hij op 20 maart, nog in oorlogstijd dus, had geschreven.

Wanneer dit jaarverslag door mij wordt opgemaakt, woedt de groote wereldoorlog reeds meer dan 5½ jaar en zijn wij reeds bijna 5 jaar door het Duitse leger bezet. In die bijna 5 jaar werd het lijden voor ons volk steeds grooter en in 1944 is dit zóó groot geworden, dat het voor zeer velen bijna niet meer te dragen is. Onze jonge mannen van 16 tot 40 jaar worden als slaven weggevoerd, ten einde in den vreemde gedwongen arbeid ten dienste der oorlogsvoering van den overweldiger te verrichten. De vele, vele duizenden, die zich daaraan onttrokken, moeten zich als vogelvrij verklaarden schuil houden. Steeds leven zij in angst gegrepen en weggevoerd te worden. Vele andere personen, zoowel mannen als vrouwen, zijn weggevoerd, omdat zij iets deden wat ten nadele van den overweldiger kon zijn, of slechts verdacht werden dit te doen. Van deze weggevoerdend keerden slechts weinigen terug. De meesten van hen werden op vreeselijke wijze ter dood gebracht.

De Vrije Alkmaarder

Bevrijdingsnummer

No. 71/636

Zaterdag 5 Mei 1945

Administratie en Redactie: Westerweg 27, Alkmaar

Minimum-prijs 10 cent

BEVRIJD!

Langer dan we gedacht hadden, heeft Alkmaar op zijn bevrijding moeten wachten! Wanneer we geweten hadden, dat het zoo lang had moeten duren... Maar nu is het dan zoo ver! We zijn de vloek van de betutting kwijt. Als uit een gevangenis ontsnapten voelen we ons. Maar niet schuw en benauwd, want we weten het, dat we recht hadden op onze vrijheid, dat de onderdrukking onrecht was.

Nog wat onwennig zullen we elkander aankijken de eerste dagen. Want we weten nog niet zoo direct, waar we aan toe zijn. Maar de broederschap over de bevrijding zal er toch gauw komen, ondanks alles en allen, die we missen moeten. Van tal van dooden zeggen we: „hadden die dit toch ook nog maar mogen beleven!“ Van tal van anderen, die naar Duitschland werden weggesleept, die gevangen werden genomen, die elders aan de strijd tegen onzen vijand hebben deelgenomen, vragen we ons af: „zullen we ze terug zien? En wanneer? En hoe?“ Maar laten we goed bedenken, dat zij allen, dooden en levenden, zouden willen dat wij ons nu verblijden. Uit de verze hebben zij in de zware maanden, die nu achter ons liggen, met ons meegeleefd. Onze hoop en onze vrees hebben ze gekend. Laat voor zoo ver zij aan leven hebben gegeven in de strijd tegen onzen vijand, zullen zij willen dat wij sterk zijn in vreugde.

Want vreugde is kracht! Blindchap is levensdurf. Nu zal het moeten blijken of we de herkrege vrijheid waard zijn. Enkele hebben iets kunnen doen om haar te helpen herwinnen door hun strijd in de illegaliteit. Meerdere hebben alleen al door hun weigering om voor den vijand te gaan werken een goed werk gedaan. Vele anderen hebben de onderduikers krachtig gesteund. Zoo is er — ondanks de groote en zeer diepgaande verscheidenheid, die wel kenmerkend is voor ons volksleven — een nauwere samenwerking in ons volk mogelijk gebleken, dan wij vroeger zouden hebben mogelijk geacht.

Er zal hard moeten gewerkt worden om ons vaderland weer op te bouwen. In 1813 kreeg ons volk „een vroolijke dag op gemeene kosten“. Moge het nu zoo zijn, dat ons volk sterk krijgt en een menschwaardig bestaan. En: vrijheid om mee te bouwen aan de opgang van ons volksleven in de nu aangebroken derde periode van onze nationale onafhankelijkheid.

Wonde het onze oude Koningin gegeven ons volk te zien opleven tot een waarlijk sociale rechtsgemeenschap! Wij zijn er van overtuigd, dat dit ook door Haar zoon worden beschouwd als de schoonste vrucht

GEBED.

Maar als ik leven mag tot de bevrijding
en jachen op het overwinningsfeest,
God, doe dan dit mij weten: wat voorbijging
aan nood en leed is niet vergeefsch geweest.

Laat hier een volk herrijzen, wijzer, schooner
dan toen het neerdaalde in het doodsgebied,
Dat van Uw aard opnieuw een vrij bewoner
staag naar de komst van Uw vleinding ziet.

Omdat dan van dit land de horizonnen
Rijp worden door Uw licht van eeuwigheid,
Omdat Uw martelaars hier overwonnen
En met hun bloed de bodem is gewijd.

Laat hien dit land toolang de zon zal schijnen,
God, doe het ons ontvangen uit hien lierd!
Laat ons slechts wat zij wonnen met hun pinen
Herboren worden tot een vaderland!

(Uit „Op Nabo's Top“, opgenomen in het
bundeltje „Margrieten“ Mei 1933.)

van deze zware vijf jaren.

Wij willen op deze dag — zonder aan het aandeel van de anderen te kort te doen — toch wel in het bijzonder een eereplaats brengen: in de eerste plaats aan het oude Engelsche volk en het Britsche wereldrijk, dat onder Churchill's grimmige leiding, getoond heeft, dat het nog allerminst afstandsch was; dan aan de bekende energie van de Vereenigde Staten van Amerika, die onder Roosevelt's aanvoering getoond hebben een waarlijk grootische politiek te kunnen voeren en ten slotte niet het minst aan de mannen en vrouwen van Stalin's Sovjet Unie, die wel de allergrootste ontberingen hebben geleden, maar zich daarvan met wonderbaarlijke wilskracht hebben weten te herstellen en zoodoende zich een plaats hebben veroverd in de wereld en ook in onze harten!

Het Deutsche slavenrijk ligt verbroken. We willen niet terug naar de ellende van vóór 1940, maar voorwaarts en opwaarts naar een nieuw, blij volksbestaan. Wij willen met alle volkeren, die ook onder de Deutsche druk hebben gesucht en aet ben, die Hitler's macht hebben gebroken, samen een betere toekomst bouwen!

TENAX.

Een pagina van het bevrijdingsnummer van *De Vrije Alkmaarder*, 5 mei 1945 met een artikel 'Bevrijd' door Tenax, de verzetsnaam van Frits Kuiper (Regionaal Archief Alkmaar).

In den winter van 1944-1945 werd wegens gebrek aan brandstoffen en voedsel veel koude en honger geleden. [...] Het sterftecijfer stijgt onrustbarend, vooral onder jonge kinderen; en als men dagelijks de vele duizenden, nagenoeg uitgeputte en vermagerde mensen langs de wegen ziet trekken, teneinde wat voedsel en brandstoffen machtig te worden wordt men diep bewogen. [...] ⁶³

Laten we God bidden, dat er spoedig uitkomst kome voor ons arme volk, opdat dit niet grotendeels door hongersnood en ziekte, maar vooral door geestelijke verwildering ten gronde gaat.

Op 8 mei 1945 arriveerden dan eindelijk de geallieerden in Alkmaar. In de eerste vergadering van de kerkenraad op 22 mei na de belijdenisavond van 23 maart, heette voorzitter Blaauboer de aanwezigen van harte welkom. Hij was verheugd...

ten eerste omdat we na bijna 5 jaar van vreemde overheersching weer bevrijd zijn en we dus in de naaste toekomst langzamerhand steeds meer kunnen genieten van de vrede; ten tweede omdat hij als voorz. na lange afwezigheid wegens evacuatie weer in ons midden kon zijn.

Vervolgens nam ds. Kuiper het woord en erkende dat hij in de afgelopen winter tegen zijn gewoonte in ‘achterbaks’ had moeten zijn tegenover de kerkenraad.

Dit moest hij in den afgelopen winter wel zijn, toen hij bij de ondergrondse beweging is gemobiliseerd geweest. Er werd een dringend beroep op hem gedaan en hij heeft gemeend niet te kunnen weigeren. Het kerkelijk werk heeft daar wel onder geleden wat hem wel speet.

Vicevoorzitter Bakker erkende dat laatste, maar ‘wij moeten dit als iets noodzakelijks accepteren.’ Kuiper was door de burgemeester voorgedragen om lid te worden van de (tijdelijke) Commissie tot Advies, die zou functioneren tot een Kiescollege was gevormd. Vervolgens hernam de kerkenraad de gewone gesprekken en onderwerpen. Zo vonden de voorzitter, Koopal, Prins en mej. Timmer, dat de kerkenraadsleden ‘in stemmige kleederdracht ter kerke’ moesten komen. Bakker was voor afschaffing van deze conventionele dingen. Hij en ook Degenaar wilden iedereen daarin vrij laten. Boonstra en De Jager achtten de gangbare klederdracht niet nodig, maar de kleding diende toch niet al te licht of te opzichtig te zijn; de kleuren moeten gedekt zijn.

TENSLOTTE

Frits Kuiper zou – zoals vermeldt in de inleiding – in de jaarvergadering van 6 juni 1945 een uitvoerige verantwoording afleggen van zijn werk in de gemeente en in de ondergrondse beweging. Op 20 augustus van dat jaar deed hij de kerkenraad mee, dat hij van plan was emeritaat aan te vragen en in ‘een andere staat des levens over te gaan’, dat wil zeggen, de leiding op zich te nemen van een instituut tot scholing voor maatschappelijke arbeid uitgaande van ‘Vrij Nederland’ in Amsterdam. Op 14 oktober hield hij dan ook zijn afscheidsdienst. En op 26 april 1946 deed zijn opvolger Arend Jan van der Sluis intrede. Een half jaar later, op 5 november tijdens de eerste Hans de Ries-avond na de oorlog, werd hem de vraag gesteld door kerkenraadslid Prins, hoe wij hebben te staan tegenover hen, die uit de verschillende detentiekampen vrijkwamen.

Ds. Van der Sluis antwoordde daarop, dat het onze plicht als christenen is, die mensen, wanneer ze worden vrijgelaten en berecht zijn, weer onmiddellijk in de gemeenschap op te nemen.⁶⁴

Men mag concluderen dat Frits Kuiper op een goed moment vertrok. Tijdens de oorlog was hij heel sterk en soms dominant aanwezig in zijn gemeente. Uit de kerkenraadsnotulen blijkt keer op keer dat hij de situatie goed doorzag en initiërend te werk ging. Hoe vasthoudend de kerkenraad was, die in deze oorlogsjaren met hem samenwerkte, is lastig te beoordelen. Men stond unaniem achter Kuiper, maar toonde geen grootse visie. De pastorale arbeid had enigszins geleden onder Kuipers ondergrondse activiteiten. Nu was het tijd voor een nieuwe roerganger. Van der Sluis was zeker geschikt als bindende figuur voor een nieuwe tijd van opbouw. Dit zou op verschillende wijzen duidelijk blijken.

NOTEN

1 Thomas Bientje Roep was geoloog, kerkenraadslid van de Doopsgezinde Gemeente Alkmaar, lid van de Commissie Geestelijke Zaken van de Algemene Doopsgezinde Sociëteit, en auteur van een groot aantal artikelen en korte studies over facetten van de geschiedenis van deze gemeente. Voor een deel werden ze in eigen beheer, gestencild of gefotokopieerd, uitgegeven, zie *Doopsgezinde Bijdragen* (hierna: *DB*) 10 (1984), 126-127 en het Regionaal Archief Alkmaar. Drie artikelen verschenen in de *DB* 10 (1984) 89-105; 14, (1988) 87-110 en 19 (1993) 131-147. In 1990 schreef hij ‘Gelukkig door werken – Een portret van C.W. Bruinvis (1829-1922)’, in: *Oud Alkmaar; periodiek van de Historische Vereniging Oud Alkmaar* 14 (1990) 4.

- 2 Het document *De Doopsgezinde Gemeente te Alkmaar in oorlogstijd (1940-1945); aan de hand van de kerkeraadsnotulen* omvat 31 pagina's A4, vermeerderd met enkele pagina's foto's en bijlagen. Het is, evenals de genoemde interviews en de meeste gestencilde publicaties van Thomas Roep, aanwezig in het Doopsgezind Documentatie Centrum te Amsterdam en in het Regionaal Archief Alkmaar. Het archief van de Doopsgezinde Gemeente Alkmaar is te vinden in het Regionaal Archief Alkmaar, toeg. nr. 10.4.035 (hierna: Archief DG Alkmaar). De inv. nrs. 9 en 10 bevatten de kerkeraadsnotulen 1931-maart 1940 en april 1940-november 1944. In de aanvulling op dit archief, toeg. nr. 10.4.035.1, zijn onder inv. nr. 9 de notulen van de kerkenraad vanaf 1945 te vinden en onder 10 de Notulen van de diaconie vanaf juli 1937 tot februari 1960. De vergaderingen van de diaconie vonden plaats na afloop van de kerkeraadsvergaderingen en de leden van de kerkenraad vormden samen de diaconie.
- 3 Th.B. Roep, *Frits Kuiper en de Doopsgezinde gemeente Alkmaar in crisis en oorlogstijd (14 vi-sies)* (Alkmaar, augustus 1993) (ongepubliceerd typoscript, 31 pp + bijlage).
- 4 Roep, *Frits Kuiper en de Doopsgezinde gemeente Alkmaar*, 29, noemt voor 1935 een percentage van 9,65 NSB stemmers in Alkmaar (landelijk: 7,94); in 1939 was dat 4,20 tegenover 3,89.
- 5 Archief DG Alkmaar, inv. nr. 9 van de Aanvulling op het Archief.
- 6 Zie Notulen kerkeraadsvergadering van 15 februari 1943.
- 7 Zie de notulen van de kerkeraadsvergadering van 5 september 1940, waarin De Lange met veel respect wordt herdacht. De Lange was ook de auteur van de *Beknopte geschiedenis der Doopsgezinde Gemeente te Alkmaar* (Alkmaar, 1927).
- 8 Zie Roep, *Frits Kuiper en de Doopsgezinde gemeente te Alkmaar*, 8-10.
- 9 Zie Carla Rogge, *De doopsgezinde kerk van Alkmaar; een verkenning van het kerkgebouw aan de Koningsweg* (Alkmaar, 2008), 122-123.
- 10 Roep, *Frits Kuiper en de Doopsgezinde gemeente Alkmaar*, 12 (gesprek met broeder R. Faber).
- 11 Roep, *Frits Kuiper en de Doopsgezinde gemeente Alkmaar*, 14.
- 12 Zie notulen kerkenraad op 17 april 1942 en notulen Algemene Ledenvergadering van 12 mei 1942. Hoewel hij na een jaar herkiesbaar was, werd Stroink in 1943 of latere jaren niet opnieuw gekozen. Hij zou na de oorlog een tijdlang huisarrest krijgen, notulen kerkenraad van 27 augustus 1945.
- 13 Roep, *Frits Kuiper en de Doopsgezinde gemeente Alkmaar*, 12.
- 14 Roep, *Frits Kuiper en de Doopsgezinde gemeente Alkmaar*, 4 en 5, interview in Krommenie, augustus 1982. Zelf herinner ik me uit de periode 1977 tot 1986 enkele huisbezoeken bij een weduwe van een eenvoudige werkman. Twee jongensportretjes hingen aan de muur; het waren haar zonen. Beiden waren aan het oostfront gesneuveld. Er sprak een bittere eenzaamheid uit dat beeld.
- 15 Frits Kuiper, *Met de gemeente de wereld in (1914-1969)* (Amsterdam, 1969), 32 en Roep, *Frits Kuiper en de Doopsgezinde Gemeente Alkmaar*, 6, waar de kerkeraadsnotulen van 6 december 1936 worden geciteerd.
- 16 Notulen algemene ledenvergadering op 6 juni 1945.
- 17 Roep, *Frits Kuiper en de Doopsgezinde gemeente Alkmaar*, 19.
- 18 Saskia Baarda & Gerrit Valk, *Alkmaar in oorlogstijd 1940-1945* (Bergen, 1983), 96vv.
- 19 Roep, *Frits Kuiper en de Doopsgezinde gemeente Alkmaar*, 17. Zuster Gilles-van Helden was tot haar heengaan in 1984 op 99-jarige leeftijd een trouw lid van de gemeente.
- 20 Frits Kuiper, *Met de gemeente de wereld in*, 34-35 en Kuiper in de algemene ledenvergadering van 6 juni 1945.
- 21 Notulen algemene ledenvergadering 6 juni 1945.
- 22 Aldus Kuipers opvolger als predikant, A.J. van der Sluis, in Roep, *Frits Kuiper en de Doopsgezinde gemeente Alkmaar*, 18-19.

23 Notulen algemene ledenvergadering 6 juni 1945.

24 Zie de brief van Kuiper aan T.O. Hylkema van 19 november 1943, aanwezig in Archief Doopsgezinde Gemeente Alkmaar, inv. nr. 40 (Attestaties). Volgens inv. nr. 41 was er in 1942 nog een gemeentelid als beroepsofficier krijgsgevangen in een kamp in Stanislaw (vroeger op het grondgebied van Oostenrijk-Hongarije, later Polen en nu Oekraïne); daar zaten zo'n tweeduizend Nederlandse officieren van 1942 tot 1944 gevangen.

25 Op 29 maart 1946 verwoorde Blaauboer in de kerkenraad het machteloze gevoel, dat hij destijds had als volgt: 'Ik beleef weer die vreeselijken morgen van de 10 den Mei 1940, toen de Duitschers door een lafhartigen overval ons land overrompelden. Ik hoor opnieuw de gierende vliegtuigen, die 's morgens om 4 uur ons vliegveld in Bergen bestookten en in mijn herinnering wordt weer levendig het verbitterde en tevens verlamdende gevoel van machteloosheid, omdat we stonden tegenover een veel grooteren en sterkeren vijand. Vanaf dien ongeluksmorgen met zijn prachtige zonsopgang, waardoor misschien de schrijnende tegenstelling ons des te meer trof, ging ons mooie rijke landje, *ons* Holland zijn ondergang tegemoet.' In juli 1939 was in Bergen een militair vliegveld in gebruik genomen. Bij het Duitse bombardement op 10 mei 1940 werden 12 van de 13 daar gestationeerde militaire toestellen vernietigd. Tot mei 1944 gebruikten de Duitsers het vliegveld; een geallieerd bombardement maakte daaraan een einde. Op 2 mei 1945 werden er 1500 voedselpakketten gedropt.

26 Het Doopsgezind Hulpbureau was in het najaar van 1939 opgericht ten behoeve van praktisch hulpwerk in mobilisatie- en oorlogstijd. Ds. H.W. Meihuizen (Den Haag) was geruime tijd secretaris. Het DHB verleende o.a. steun aan door de bombardementen getroffen leden van de doopsgezinde gemeente Rotterdam. Zie Alle G. Hoekema, *'Bloembollen' voor Westerbork; hulp door Zaanse en andere doopsgezinden aan (protestants-)Joodse Duitse vluchtelingen in Nederland* (Hilversum, 2011), 36-39.

27 Frits Kuiper begon op de dag van de capitulatie met zijn boek *De gemeente in de wereld* (Haarlem, 1941). De doordenking van 'de principiële vragen, waarvoor het bestaan van de Christelijke gemeente ons stelt', behoorde volgens hem tot zijn meest eigenlijke geestelijk werk. Zie het 'Woord vooraf' in *De gemeente in de wereld*, 8, en Frits Kuiper, *Met de gemeente de wereld in*, 31.

28 Notulen kerkenraadsvergadering 18 augustus 1941 en 3 februari 1942.

29 Een collecte ten behoeve van de gemeente in Rotterdam had eind juni/begin juli 1940 f 125,18 opgebracht. Archief DG Alkmaar, inv. nr. 77 (Collectes).

30 'De kerkgang werd beter – althans minder slecht', Kuiper, *Met de gemeente de wereld in*, 32.

31 De opbrengst van de gewone collectes schommelde in 1940 tussen f 4 en f 6. Dat bedrag zou in 1942 oplopen naar f 8 tot zelfs f 12. In 1944 bedroeg de totale opbrengst van de gewone collectes (56 diensten, inclusief twee huwelijksdiensten) f 903,15. Archief DG Alkmaar, inv. nr. 77 (Collectes). Daarnaast kende de gemeente voor alle leden een verplichte bijdrage ter hoogte van f 1,50 in 1940 en 1941 f 1,50; dat zou worden verhoogd tot f 3,00 in 1944. Een behoorlijk aantal leden gaf daarbovenop een vrijwillige jaarlijkse gift. Tenslotte bestond er een 'stoelengeld'; dat leverde in 1945 f 300,00 op. Archief DG Alkmaar, inv. nr. 75 (Contributies van leden). De Diaconie kon gelukkig veel meer uitkeren dan het kleine bedrag, dat door Van Gelder werd genoemd. Hoewel de specificatie niet geheel duidelijk is, kon in 1940 aan 20 gezinnen een brandstoftoelage worden verstrekt, aan 22 gezinnen een kerstpakket en daarnaast ontvingen een aantal leden (en anderen?) een wekelijkse uitkering, hetzij via ds. Kuiper en de boekhouder van de gemeente, hetzij via andere kerkenraadsleden. In totaal werd in dat jaar f 2777,47 uitgekeerd. In 1943 was dat bijna f 3100,00. Archief DG Alkmaar, inv. nr. 129 (Rekeningen van de Diaconie).

32 Notulen Kerkenraadsvergadering op donderdag 19 augustus 1943.

33 Het omgaan met catechisanten en jongeren in het algemeen was waarschijnlijk niet een van Kuipers grootste gaven. Een getuigenis van Wessel Bakker over catechese in 1938: 'We hadden met ongeveer 10 jongens catechisatie in de kerkekamer. Twee jongens kwamen uit Broek op Lan-

gedijk. Hun vader had een groothandel in groente en handelde met de Duitsers. Hij was NSB'er. Frits Kuiper had doopsgezinden in Rusland geholpen en stond bekend als pro-Russisch en pro-communist. Om hem te pesten kwamen de twee jongens met NSB speldjes op naar catechisatie. Ze kwamen ook te laat en gingen expres herrie trappen. Frits Kuiper, die meer theoloog dan didact was, kwam daardoor in de knoei. Plotseling lieten ze midden in zijn betoog de grote tafel in elkaar klappen, die in drie delen op de grond viel. [...] Frits Kuiper had tranen in de ogen en raakte overspannen. Er kwam een hulppredikante [...], die de zaak in één avond op orde had.' Roep, *Frits Kuiper en de Doopsgezinde gemeente Alkmaar*, 13. Overigens wist ds. Marianne van Hamel, die van oktober 1942 tot 1944 parttime hulp-predikante was, niets van overspannenheid van Kuiper. Net als Kuiper was ze ook zelf betrokken bij illegale arbeid; in Amersfoort had ze thuis Joodse onderduikers verborgen. Roep, *Frits Kuiper en de Doopsgezinde gemeente Alkmaar*, 16.

34 Alidus Anne Sepp (1881-1964) was toen predikant in Veenwouden. Hij vertrok in 1930 naar Westzaan en van daar in 1934 naar Zaandam-Oost. In 1932 werd hij (onbezoldigd) secretaris van de ADS. Zie over hem, en zijn nationaalsocialistische houding, de bijdrage van Gabe G. Hoekema in deze bundel.

35 Al in de vergadering van 11 juni deden twee jongere leden hun intrede in de kerkenraad; zuster Timmer (als eerste vrouwelijke kerkenraadslid) en broeder Gerrit Boonstra. Zie ook het interview met Boonstra in Roep, *Frits Kuiper en de Doopsgezinde gemeente Alkmaar*, 11 en 12. Boonstra zou zowel in als na de oorlog verscheidene malen dienen als kerkenraadslid. In 1943 werd zelfs een jongere benoemd, Jan Degenaar, die volgens Boonstra echter nogal eens absent was om het gevaar van razzia's.

36 De preek is te vinden in de bundel preken *Geloof het Evangelie*, die aan Kuiper werd aangeboden op 8 augustus 1944, toen hij 12½ jaar in Alkmaar werkte, 22-30. 'Ook de eerste hoorders zouden hun innerlijke verwantschap met de onrechtvaardige pachters niet openlijk hebben willen erkennen. Maar wanneer zij horen, dat de heer van de wijngaard deze aan anderen geven zal, dan zeggen zij: "Dat nooit!" Een dergelijk innerlijk verzet kenmerkt ook ons meer dan eens. Wel zeer duidelijk heb ik dat gevoeld bij de gebeurtenissen van de afgelopen maand Februari 1942. Ons Nederlandse volk raakte Indië kwijt. In ons hart hebben we daarop gereageerd met een soortgelijk "dat nooit" als waarmede de hoorders van Jezus op zijn verhaal antwoordden.' Het protestantse Nederland heeft lange tijd zeggenschap gehad over dit grote koloniale gebied. 'Wanneer wij dat grote gebied eenvoudig als een wingewest hadden willen beschouwen, dan zouden we ons er niet over behoeven te verbazen, dat thans een sterkere dan wij het ons weer kwam ontroven, gelijk wij het, toen we de sterkste waren, op onze tijd geroofd hadden. [...] We zagen het [echter] steeds meer zó, dat God ons in Indië een taak had toebedacht. [...] Hebben we daarbij niet te veel "God" tot een leeg woord gemaakt? Vergaten we daarbij niet om te vragen naar zijn heilige wil?' Daarom is, aldus het slot van de preek, ook een verdeemoediging nodig, want die leidt tot de ware bevrijding.

37 Koopal had ongetwijfeld zijn mede-kerkenraadslid Stroink op het oog.

38 De *cri de coeur* van Koopal en de ontwijkende reacties van zijn confraters werden ook opgenomen in J.D. Kila, *Kaddiesj voor Joods Alkmaar* (Alkmaar, 1995), 3e gewijzigde dr., 59. Kila noemt overigens op p. 57 als datum van wegvoering 5 maart 1942, 'een dag waarop een hevige sneeuwstorm woedde'. Op p. 59-60 wordt ook een preek van Frits Kuiper geciteerd uit de lijdensstijd van 1942, over 'Gedwongen kruisdragen' (te vinden in *Geloof het Evangelie*, 31-39), waarin hij reageert op het lot van de Joden.

39 Kuiper, *Israël en de Gojien* (Haarlem, 1951), 3. Zie over Aron Prins en diens band met Kuiper ook Kila, *Kaddiesj voor Joods Alkmaar*, 129 en 130 (portret).

40 Onbekend is waar in Heiloo diensten werden gehouden door de doopsgezinde gemeente en met welke frequentie. In de kerkenraadsvergadering van 27 mei 1943 meldt Kuiper alleen, dat hij op 20 juni wegens kerkschoonmaak te Heiloo dienst wil houden 'in het gewone lokaal'. In april

1951 was dit het evangelisatiegebouw aan de Kerklaan (aldus *Mededelingen voor de groep Noord-Holland 't Noorden*, 10 maart 1951).

41 Later zou Kuiper ook nog op beroep preken in Bussum en Haarlem.

42 De firma Eijssen had een kaasfabriek, ook aan de Koningsweg gevestigd. De familie Eijssen was doopsgezind.

43 Bedoeld wordt Egbert A. Veen uit Zaandam Westzijde, die penningmeester was van het broederschapshuis Schoorl en zich daar gedurende de oorlogsjaren zeer verantwoordelijk voor heeft gevoeld. Zie zijn artikel 'Ons Broederschapshuis te Schoorl', in: *Doopsgezind Jaarboekje* 44, 1950, 49-58 en Hoekema, 'Bloembollen' voor *Westerbork*, 75-79.

44 Zie notulen kerkenraad 11 oktober 1943.

45 Dit zou een slepende kwestie worden. De heer Stroink had zich in de diaconievergadering van 16 januari 1939 beschikbaar gesteld als toeziend voogd. In de vergadering van de diaconie van 12 april 1943 was nog geen oplossing gevonden. Pas na de oorlog werden knopen doorgehakt. Toen de moeder overleden was (aldus de notulen van de diaconie op 27 augustus 1945) stelde Stroink voor het kind te laten opnemen in het gezin van een vriendin van de moeder. Kuiper voelde meer voor opname in een weeshuis. Hij deelde Stroink mee, dat de kerkenraad de laatste destijds tot voogd had benoemd en dat de kerkenraad nu dus ook recht van beslissing hand. Intussen werd de heer Bakker benaderd als toeziend voogd. Pas in de vergadering van 3 oktober 1946 bleek, dat 'Br. Stroink thans definitief afstand heeft gedaan van zijn voogdijerschap.'

46 Zoals in de Inleiding vermeld, moesten verschillende leden uit kustgebieden evacueren. In de kasboeken van de diaconie wordt wel vermeld, dat er ten behoeve van hen incidentele uitgaven zijn gedaan, maar aantallen worden niet vermeld. In een brief van 19 november 1943 van Frits Kuiper aan zijn college T.O. Hylkema in Amsterdam, die het 'Bureau voor Buitenlands verblijvenden' coördineerde, valt op te maken, dat twee leden als krijgsgevangenen in (militaire) gevangenkampen in respectievelijk Kabierzijn über Krakau en Hohnstein, Sächsische Schweiz (ten noordoosten van Dresden) zaten. Vier leden waren tewerkgesteld in Duitsland. Archief DG Alkmaar, inv. nr. 40. Bovendien waren er enkele mannen en tenminste één zoon van gemeentelieden op zee en verbleef de man van een ander gemeentelid in Nederlands-Indië. Roep, *Frits Kuiper en de Doopsgezinde gemeente Alkmaar*, 10.

47 'Wie joden hielp of ondergronds werk deed? Frits Kuiper hielp joden, verder weet ik 't niet. Ten dele komt dat, omdat er in de oorlog twee diensten waren in de consistorie kamer (wegens de kou en gebrek aan brandstof) en je dus niet wist wie er allemaal lid waren.' Gesprek met broeder R. Faber, in Roep, *Frits Kuiper en de Doopsgezinde gemeente Alkmaar*, 12.

48 *De Zondagsbode* was vanaf 1894 zonder onderbreking verschenen. Het laatste nummer was gedateerd 14 juni 1942.

49 Op 5 mei 1943 had de bezetter gemengd-gehuwde Joden voor de keus gesteld: deportatie of sterilisatie. Daartegen hadden de gezamenlijke kerken op 19 mei 1943 scherp geprotesteerd.

50 Ans Kuiper-Heuvelink in augustus 1982: 'In de oorlog bouwden de Duitsers een bunker in onze tuin en later moesten we ook het huis uit. Ik zei tegen Frits: "Wat jij doet, moet jij weten, als ze me maar geen huis met een tonnetje geven; anders ga ik er niet in en blijf ik op de stoep zitten." We kregen toen van de gemeentesecretaris (in de oorlog overleden) een huis aan de Van der Meystraat en vandaar verhuisden we na de oorlog naar Amsterdam.' Roep, *Frits Kuiper en de Doopsgezinde gemeente Alkmaar*, 6.

51 In maart 1944 kwam er een schrijven van de burgemeester met de vraag, wie er bij eventuele evacuatie zou blijven ter bewaking van 'verzamelingen van wetenschap en kunst tot onze kerk behorende.' Daarvoor werden secretaris Joustra en koster Dik, die beiden in rijksdienst waren, aangewezen.

52 'Uit de bezoeken blijkt de armoede in die jaren, vaak staat bij de summiere verslagen geschreven: "heel arm", soms met een toevoeging, "man invalide, zonder werk" etc. De hulpgoederen

bestaan ondermeer uit een witte directoire, bruine pantoffels, voetenzak, twee onderlijfsjes, gebreid lang hemd, bedsokken...' Roep, *Frits Kuiper en de Doopsgesinde gemeente Alkmaar*, 9, waar geciteerd wordt uit de verslagen van de Kring Hans de Ries.

53 Het plan lijkt in een aantal opzichten op de ideeën voor gemeenteopbouw en kerkvernieuwing, die in deze oorlogsjaren werden ontwikkeld binnen de Hervormde Kerk, op initiatief van Hendrik Kraemer en anderen. 'Het strategische punt voor de aanval op de verlamming der Kerk is de *gemeente*', zo typeert A.Th. van Leeuwen Kraemers gedachten. A.Th. van Leeuwen, *Hendrik Kraemer, dienaar der wereldkerk* (Amsterdam, 1959), 142. Vooral de paragraaf over 'Gemeenteopbouw in oorlogstijd', 126-157 is hier relevant. Kraemer had over gemeenteopbouw onder andere geschreven in 1941 in het NCSV blad *Eltheto*, dat Kuiper zeker kende, en in 1942 opnieuw in *Kerk en wereld*, orgaan van de Vereniging van Vrijzinnig Hervormden. Bovendien was in 1943 een brochure verschenen van de (hervormde) werkgroep Kerk en Gemeenteopbouw: *Wat zit achter gemeenteopbouw?* Op een getypte samenvatting van de bedoeling van zulke avonden wordt als leidraad voor zulke kringen echter naar andere literatuur verwezen, o.a. Van Selms *God en de mensen*; Buskes *De laatste strijd* en J.M. van Veen *Tien ontmoetingen met Jezus*.

54 Twee neven van Frits Kuiper, zonen van zijn oudste broer, Abraham Kornelis Kuiper (28 augustus 1922-23 oktober 1943) en Sape Kuiper (3 februari 1924-1 oktober 1943) waren betrokken bij het verzet en waren gefusilleerd in de duinen bij Overveen. Onbekend is, of familieleden van andere gemeenteleden zijn terechtgesteld.

55 Notitie van Frits Kuiper van 6 juni 1945, zie: Karel de Haan, *De terugkeer van de kudde; biografie van ds. Frits Kuiper waarin opgenomen de correspondentie tussen Frits Kuiper en K.H. Miskotte* (Vught, 2014), 46.

56 De preek is de laatste in de bundel *Gelooft het Evangelie*, 150-159. De bundel werd oorspronkelijk in augustus 1944 gedrukt, maar zou pas na de bevrijding in een grotere oplage vermenigvuldigd worden. Zie notulen Kerkenraad van 22 mei 1945.

57 Frits Kuiper, *Gelooft het Evangelie*, 158. Daar worden overigens beide namen niet genoemd, wel bij Roep, *De Doopsgesinde Gemeente te Alkmaar in oorlogstijd*, 18.

58 Roep, *Frits Kuiper en de Doopsgesinde Gemeente Alkmaar*, 10.

59 Op 12 december 1944 vond een eerste grote razzia plaats met de bedoeling alle jonge mannen tussen 17 en 40 jaar op te pakken en weg te voeren voor *Arbeitseinsatz* elders. Zie Baarda & Valk, *Alkmaar in oorlogstijd*, 82. Ook later vonden zulke razzia's plaats en enkele gemeenteleden werden daarbij opgepakt.

60 Ook na de oorlog, toen ds. Arend Jan van der Sluis al predikant was, speelde men met de gedachte een andere kerk te kopen, namelijk de gereformeerde Verlosserskerk tussen Singel en Oude Gracht. Thomas Roep tekent daarbij aan: 'Nergens wordt het argument gebruikt, voorzover ik weet, om de historische kerk van Hans de Ries trouw te blijven, maar mede door de duurt na de oorlog, is het gelukkig wel zo gegaan.' Roep, *De Doopsgesinde Gemeente te Alkmaar in oorlogstijd*, 20. Uiteindelijk werd in 1960 besloten om het interieur aan te passen aan moderne eisen en tevens om op de plaats van het aanpalende hofje een gemeentesaal te bouwen. Zie Carla Rogge, *De doopsgesinde kerk van Alkmaar*, 117, 122vv.

61 Onbekend is, of dit resultaat heeft gehad.

62 Het betrof een lied uit een oudere bundel, die toen nog gebruikt werd, niet uit de *Liederenbundel ten dienste van de Doopsgesinde Broederschap* van 1944, die pas eind 1946 in gebruik genomen werd in Alkmaar.

63 In 1944 kwamen 480 personen in Alkmaar om het leven, in 1945 steeg dat aantal tot 624. Vooral de maanden februari tot en met april waren koud en zwaar. Baarda & Valk, *Alkmaar in oorlogstijd*, 76-77.

64 Aldus de notulen van de kring Hans de Ries, geciteerd door Roep, *De Doopsgesinde Gemeente te Alkmaar in oorlogstijd*, 28.

Wageningen, stad van bevrijding

Een kleine geschiedenis van de Arboretumkerk

GERKE J.J. VAN HIELE

INLEIDING

In 1939 kwam voor de Wageningse voorganger Matthias van der Vegte (1872-1956) de tijd om met pensioen te gaan. Hij was zich zeer bewust van de veranderende wereld om hem heen. In 1938 had hij zich al ingespannen voor het plaatselijke comité voor hulpverlening aan buitenlandse kinderen. Dit comité probeerde om zo snel mogelijk een substantieel bedrag bijeen te brengen voor de huisvesting en voeding van kinderen van emigranten. Het ging vooral om hulp aan Joden. In het jaarverslag over 1939 schreef hij:

De golven van beroering die in 1939 de wereld in onrust brachten, hebben de gemeente niet onbewogen gelaten. En wij weten niet wat de toekomst zelfs in dit nieuwe jaar brengen zal. De gevaren die de mensheid bedreigen, bedreigen ook haar. Temeer is het geboden waakzaam te blijven en te doen wat wij kunnen om de gemeente te bevestigen en haar sterk te maken tegen wat haar zou kunnen schaden en haar te schragen in haar taak tot bewaring en handhaving van het kostelijk geestelijk goed, dat in haar handen is gelegd. Het scheepje veilig te koersen door de fel bewogen wateren van deze tijd zij en blijve ons aller zaak.¹

Matthias van der Vegte lijkt een vermoeden te hebben gehad van waar het de komende jaren op aan zou komen. Dat Wageningen meermaals in noodtoestand zou geraken, had hij echter niet kunnen bevroeden. In dit artikel volgt een overzicht van de tumultueuze veertiger jaren, van oorlog en verwoesting en van de moed om opnieuw te beginnen. Het waren zware tijden voor de Wageningse bevolking en de kleine doopsgezinde gemeente, haar vrijzinnige bondgenoten en haar in april 1940 beroepen voorganger Bart Dufour.

WAGENINGEN IN OORLOGSTIJD

Behalve als *City of Life Sciences* profileert Wageningen zich de laatste jaren als Stad van de Bevrijding. De capitulatie van de Duitse troepen in Nederland op 5 mei 1945 heeft immers plaatsgevonden in het Wageningse hotel De Wereld. Maar behalve als bevrijdingsstad kan Wageningen ook gelden als echte oorlogstad: het lag tweemaal midden in de linies, werd tweemaal geëvacueerd en werd ook tweemaal gedeeltelijk in puin gelegd. In Wageningen zelf begon de bezetting al aan het einde van de eerste oorlogsdag – 10 mei 1940 – en eindigde ze enkele weken vóór de vijfde mei 1945. In beide gevallen troffen de binnentrekkende Duitse, respectievelijk Britse troepen een verlaten stad aan. Wageningen staat daardoor op de droeve lijst van Nederlandse plaatsen met desastreuze oorlogsschade, zij het dat bij genoemde evacuaties vrijwel geen burgerslachtoffers vielen. Dat Wageningen echter in de frontlinie zou komen te liggen, was te verwachten. Het Nederlandse opperbevel had hier ter dege rekening mee gehouden. Het plan was om de meeste Wageningers over de Rijn naar het westen af te voeren. Daartoe waren al eind april 1932 rijnen naar de stad gedirigeerd, waarmee men de bevolking stroomafwaarts hoopte te brengen. Op de tiende mei 1940 verzamelden inderdaad duizenden Wageningers zich met hun bagage bij de Rijnhaven en scheepten zij zich in. Tijdens het inschepen was in het oosten al krijgsrumoer te horen. Duitse troepen waren die ochtend reeds voorbij Arnhem gekomen en 's middags vochten ze met Nederlandse patrouilles bij Renkum. Toen de laatste boot om half zeven die avond van wal stak, was het nog maar een kwestie van enkele uren voordat de eerste Duitse troepen de verlaten stad binnentrokken.

In de nacht van de tiende mei begon de Duitse artillerie te vuren op de eerste Nederlandse verdedigingslinie in het gebied tussen Wageningen en de Grebbeberg. Het Duitse vuur bleef niet onbeantwoord. Nederlands middelzwaar geschut met stokoude 12 cm kanonnen vuurde op het oude centrum van Wageningen, maar de stad had daarvan meer te lijden dan de Duitsers. Op de Grebbeberg was men vooral bang dat Duitsers de toren van de Nederlands-hervormde kerk als uitkijkpunt zouden kunnen gebruiken voor hun beschietingen. De divisiecommandant in Rhenen dacht dat de klus (het vernietigen van de toren) binnen een uur geklaard was, en dat de verdere omgeving nauwelijks schade had opgelopen. Dit laatste was ver bezijden de waarheid. De aanblik van de binnenstad was een verschrikking en het oude centrum lag grotendeels in puin. De grote kerk was één ruïne. Meer dan 130 gebouwen

Luchtfoto Wageningen ca. 1930. Rechtsonder het Walletje met synagoge en doopsgezinde kerk (foto: Gemeentearchief Wageningen).

waren verwoest en meer dan 600 panden waren beschadigd. De totale schade bedroeg naar een schatting uit die tijd 5,25 miljoen gulden.²

DE OUDE DOOPSGEZINDE KERK

In dit oorlogsgeweld sneuvelde ook het kleine doopsgezinde kerkje. Het stond aan de rand van de oude stad, vanouds de plek voor dissenters, zusterlijk naast de eveneens vernielde synagoge (uit 1903).³ Van het gebouw stonden alleen nog zwartgeblakerde muren overeind met resten van de ramen. Ook het Leichel-orgel ging verloren.⁴ Kort hierna werden de ruïnes gesloopt. Een enkele foto van de uitgebrande gebouwen herinnert ons nog aan de meidagen van 1940. Het was met recht een ravage.

Het straatje langs de rand van de oude vesting stond bekend als 't Walletje' (nu: Walstraat). Het gebouw had een onderbouw over de gehele lengte met een woongedeelte voor de koster en een leerkamer voor het catechetisch onderwijs. Deze laatste bevatte ook een petroleumstel voor het zetten van koffie en thee. Men hanteerde in de kerk het systeem van vaste zitplaatsen. In het rond de eeuwwisseling weer boven water gekomen *Ledenboek van de Doopsgezinde Gemeente Wageningen en omstreken* wordt per lid vermeld of deze een

Links de synagoge, in het midden de doopsgezinde kerk

Ruïne doopsgezinde kerk, zuidgevel, met op de achtergrond de synagoge (beide foto's: Gemeentearchief Wageningen).

zitplaats had dan wel 'contribueerend' was. Het behoorde tot de taken van de koster om deze gelden te innen en ze aan het eind van de dienst over te dragen aan de boekhouder.

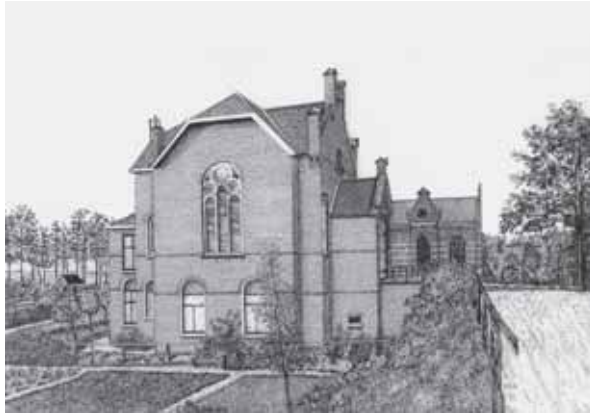
Het doopsgezinde kerkje werd op de 2e en de 4e zondag van de maand gebruikt door de doopsgezinden, op de 1e zondag door de Nederlandse Protestantenvond (hierna: NPB) en op de 3e zondag door de Lutheranen. De gemeente bestond grotendeels uit import; nieuwe Wageningers met vooral banden met de Hogeschool en de Landbouwinstituten. Het verhaal gaat dat de oude koster, broeder Beijer, op zaterdagen een bord plaatste bij het begin van de Walstraat/hoek Hoogstraat met het opschrift: 'Vrijzinnige gemeenten, Walstraat 19-19a'. De gemeente was inderdaad de moderne richting toegedaan, maar voor de plaatselijke bevolking was het niet zo duidelijk of de kerk op 't Walletje nu een lutherse, protestanten-bondse, doopsgezinde of vrijzinnige kerk was en men noemde het maar eenvoudigweg de 'rijkeluis-kerk'.⁵ Dit vriendelijke gebouw⁶ met haar intieme sfeer en gekruiste tongewelf van donker geolied grenenhout, crème gekleurde muren en getraceerde ramen werd in 1901 ontworpen door de architect C. Honigh uit Velp. Het was een centraalbouw in neorenaissance stijl met 150 zitplaatsen, gebruikelijk voor protestantse kerken in die tijd. Dit was een reactie op de negentiende-eeuwse katholieke architectuur die voor hun nieuwbouw kerken vooral teruggreep op de glorie van de gotiek. Drijvende kracht en medefinancier van de nieuwbouw was Bart Cuperus (1837-1913) uit Zutphen, die ooit als emeritusvoorganger was aangetrokken ten behoeve van het wekelijks catechetisch onderwijs. Dit laatste startte in 1895 en vormde de aanzet tot de oprichting van de doopsgezinde gemeente in 1896. Een afdeling van de NPB

Ruïne doopsgezinde kerk, ingang (foto: Gemeentearchief Wageningen).

was al sinds 1878 actief in Wageningen met een aanbod van lezingen en godsdienstonderwijs.

Het is niet overdreven om te stellen dat Cuperus de geestelijke vader van deze gemeente werd en het huidige Fonds Cuperus ten behoeve van de leeropdracht van de Wageningse predikant herinnert hier nog aan.⁷ Cuperus was een voorganger die midden in de wereld stond en vroomheid wist te verbinden met grote maatschappelijke betrokkenheid.⁸ In zijn Zutphense jaren was hij zowel voorganger van de doopsgezinde gemeente als hoofdredacteur van de *Zutphense Courant*. Bij zijn afscheid heeft onze gemeente hem twee blauwe tegeltableaus gegeven, die de binnen- en buitenkant van de kerk op het

Tekening van de doopsgezinde kerk door Ad Rietveld.

Tegeltableaus van het interieur en exterieur van de doopsgezinde kerk.

Walletje tonen. Toen zijn kleinzoon, Bart Dufour, hier predikant werd, zijn die tegels via hem weer in Wageningen beland. Dufour was in april 1940 in Wageningen beroepen. Nog geen maand later waren van de kerk en inventaris nog slechts de tegeltableaus over. Deze zouden uiteindelijk in 2005 een mooi plekje krijgen in de nieuwe kerk.

Hulp kwam er van de kant van het Doopsgezind Hulpbureau voor hulpwerk in Mobilisatie en Oorlogstijd. De Commissie van het Doopsgezind Broederschapshuis te Elspeet schonk een bedrag van *f* 1000 tot verstrekking van kosteloos verblijf. Dit bedrag was goed voor 1250 persoonsdagen. Hulp kwam er ook voor een aantal getroffen individuen. Vergaderen met meer dan

20 personen werd door de bezetter al rap verboden. Een enkele keer liet de voorzitter zich ontvallen dat wij onze ‘gasten’ zeer dankbaar moeten zijn dat zij ons gebieden voor middernacht thuis te zijn.

BART DUFOUR

Dominee Dufour (1903-1976), herder en leraar bij de doopsgezinden in Sappemeer, preekte op 14 april 1940 op beroep in Wageningen. De toenmalige professor Kühler van het Doopsgezind Seminarium had hem aanbevolen. Op de ledenvergadering van 1 mei werd besloten Dufour te beroepen, maar pas na de re-evacuatie werd opnieuw contact met hem opgenomen. Dufour had zich tot hun spijt teruggetrokken, omdat de situatie inmiddels totaal gewijzigd was. Men was daarover teleurgesteld. De Wageningse doopsgezinden wilde hem graag als predikant en op 10 november deed Dufour dan ook intrede in de aula van de Landbouwhogeschool. Omdat de beroepingscommissie nieuwsgierig was naar zijn predikantswerk, persoonlijkheid en optreden in de gemeente, had men inlichtingen ingewonnen. In een brief uit 1939 schetst een kerkenraadslid uit Sappemeer aan de voorzitter, broeder Kutsch Loyenga, dit portret:

Hij is vrijzinnig met m.i. enige neiging naar de rechterkant. Zijn godsdienstonderwijs moet uitstekend zijn; het wordt met enthousiasme en veel zorg gegeven. Mijn vrouw en ik beluisterden hem verschillende malen en vinden hem een zeer goed spreker; zijn preken bevatten steeds originele dingen. Als mens is hij zodanig dat ik zonder overdrijving kan zeggen: zeer hoogstaand; hij is een van de beste mensen die ik in mijn leven ontmoette, volkomen eerlijk, goedhartig, vol toewijding voor zijn werk, ik zou zeggen: hij werkt veel te hard. Hij bezoekt de Gemeenteleden geregeld, voor zover de zeer uitgebreide gemeente dit toelaat. In de omgang is hij vriendelijk, aangenaam, flink, van top tot teen een heer. Ik zou hem hier niet graag willen missen. Hij is ongehuwd. Ik weet niet of hij over eigen middelen beschikt; hij is de zoon van een generaal⁹

In de vorig jaar opnieuw opgedoken beroepsbrief van Dufour valt de ruime opdracht op om te werken zowel voor de doopsgezinden als voor de afdelingen van de NPB van Wageningen en Rhenen. De doopsgezinden en de NPB hadden elkaar ook in die dagen hard nodig om deze benoeming rond te krijgen en te bekostigen. De eerste samenwerkingsovereenkomst dateert van

november 1940. Verder werd Dufour geacht ook een tiental preekbeurten te vervullen voor de toenmalige Stichting Neder Veluwe van de NPB. Zijn herderlijke zorg diende zich met nadruk uit te strekken niet alleen over gemeenteleden, maar hij moest zich ook inspannen om contact te leggen met vrijzinnigen die al woonden of zich zouden vestigen in zijn werkgebied. Verder is vermeldenswaardig dat hij over maar liefst drie vrijbeurten beschikte, waarvan twee in de maand augustus en een naar keuze. Tenslotte, in deze jaren zonder beroepscode en protocollen tegen seksueel misbruik, behield de kerkenraad zich het recht voor de leraar te schorsen wegens onzedelijk gedrag of grof plichtsverzuim. Dufour was er klaar voor en zou maar liefst 28 jaar blijven. Het is interessant om iets meer te vertellen over de achtergrond van deze markante voorganger.

ACHTERGROND FAMILIE DUFOUR

De wortels van de familie Dufour lagen in het noordwesten van Frankrijk. Niet ver van Amiens ligt aan de rivier de Somme een oud stadje: Abbeville. Gedurende de zeventiende en achttiende eeuw wordt in archiefstukken aldaar melding gemaakt van Dufours, van wie de meesten het beroep van wapensmid uitoefenden. Tijdens de Franse Revolutie was een van hen, Raimond Dufour, geen wapensmid maar belastingambtenaar. Omdat deze Raimond wat van de wereld wilde zien, meldde hij zich op 22-jarige leeftijd aan bij het leger van Napoleon. Zo trok hij door gans Europa en belandde hij uiteindelijk op het eiland Schouwen-Duiveland. Wie denkt dat Raimond zich daar eenzaam en ongelukkig voelde, vergist zich. Hij werd verliefd op Anna, de dochter van de burgemeester van Zierikzee, en zij op hem. Raimond Dufour droeg een mooi uniform en bereed een vurig ros. De Boeijes waren echter Nederlands Hervormd en hij was katholiek. Uiteindelijk zagen dominee en pastoor geen beletselen voor een huwelijk, mits de kinderen die met Gods zegen uit dit huwelijk zouden voortspuiten om en om katholiek en hervormd gedoopt zouden worden. Het jonge stel ging wonen in Abbeville. Na de slag bij Waterloo trok het gezin via Namen uiteindelijk naar Utrecht. Raimond was inmiddels opgeklommen tot inspecteur der directe belastingen. Anna was een gezonde Zeeuwse vrouw en bracht maar liefst negen kinderen ter wereld, zes meisjes en drie jongens. De laatste jongen heette Iman (1832-1895) en werd de vader van opnieuw een Raimond Dufour, die inderdaad generaal zou worden en de eer kreeg om op een regenachtige avond in Eijsden in

Links, grootvader Bart met kleinzoon Bart; rechts: Bart Dufour ca. 1950 (beide foto's: part. bezit).

1918 de Duitse keizer Wilhelm II op te wachten en te begeleiden naar kasteel Amerongen. Raimond trouwde met Suzanne Cuperus en zij kregen samen zeven kinderen. Hun jongste zoon werd Bart genoemd, naar zijn grootvader van moederszijde Bart Cuperus. De doopsgezinde invloeden in deze familie komen dus niet van de Dufours, maar van de familie Cuperus. Bart wist al jong dat hij predikant wilde worden: 'Als ik de kansel opklim, ga ik toch al een beetje richting van de hemel'. Bart ging theologie studeren in Leiden. Hij deed er vrij lang over, trok zich meer dan eens terug voor een tentamen, klaagde thuis over vermoeidheid, maar haalde tenslotte zijn doctoraal. Hij begon als herder en leraar in IJlst, vervolgens trok hij naar Sappemeer en Wageningen werd zijn derde gemeente. De eerste oorlogsjaren woonde hij met zijn Vlaamse huishoudster, mejuffrouw Demarel, in de pastorie aan de Hamelakkerlaan 7 (tegenwoordig: 23). Deze wijk, 'De Sahara' is zwaar getroffen bij de bombardementen voorafgaand aan de slag om Arnhem.¹⁰ Dufour stond zelf tijdens dit bombardement op 17 september 1944 om 11.23 uur op de kansel, maar de onderduiker die hij huisvestte om aan tewerkstelling in Duitsland te ontkomen kwam om het leven. Er vielen in totaal 40 dodelijke slachtoffers in Wageningen. Na de evacuatie keerde Dufour begin mei op de fiets weer terug. Wat trof hem vooral? Bij alle verwoesting was er de schoon-

Links: Mies Dufour en haar moeder Suus; rechts, Mies Dufour ca. 1980 (beide foto's: part. bezit).

heid van de eiken aan wat nu de Generaal Foulkesweg heet. Ze stonden er als een teken van het nieuwe leven dat doorgaat.¹¹

Vanaf 1956 werd Dufour ondersteund door zijn oudere zus Mies (1898-1979). Zij begon aanvankelijk als verpleegster, maar moest deze loopbaan staken vanwege tuberculose. Later deed zij een opleiding voor godsdienstlerares. Na de dood van haar moeder in 1956 trok zij naar de pastorie aan de Arboretumlaan en bleef daar tot 1968. In de gemeente vervulde Mies een duidelijke rol, ze leidde kringen, ging af en toe voor, deed pastorale zorg en zondagschoolwerk. Tante Mies was een begrip. Na haar dood in 1979 werd in onze kerk een herdenkingsdienst gehouden. Een bewoonster van de seniorenflat 'Belmonte' moet toen gezegd hebben: 'de engel van Belmonte heeft ons verlaten'. Er werd instemmend om geklapt.¹² Bij dit afscheid werd ook een van haar kleine gedichtjes gelezen die de sfeer weergeeft van haar werk met grote en kleine mensen:

Vanavond wil ik U zo graag iets vragen, O Heer.

Maak mij een kaars, die helder brandt
en laat de kandelaar dan zijn Uw hand,
waarin de kaars gewillig zich laat dragen.
Maak mij een stille trouwe vlam, O Vader
die eer noch glorie voor zichzelf begeert,
maar licht en warmte gevend zich verteert.
Zo kom ik U in 't kleiner worden nader.

Dufour nam in 1968 afscheid na een aantal voor hem lastige jaren. Er was in die roerige tijd een duidelijke roep om vernieuwing, waar hij zelf niet meer gestalte aan kon geven. Zijn opvolger Jaap Gulmans schreef mij in een terugblik over hem:

Hij was een aristocratische dominee. Welgemanierd, zorgvuldig in z'n taal, sierlijk in z'n loop. Een mooie man om te zien. Sommige oudere dametjes waren stiekem verliefd op hem. Hij was bedachtzaam en voorzichtig en uiterst loyaal naar zijn opvolgers. Hij las Goethe en Schiller en vooral speelde hij cello. Conflicten, daar hield hij niet van en hij was er vooral verlegen mee. Hij was geen visionaire man, maar zijn bijbel kende hij uitstekend. En voor een selecte, vooral oudere groep mensen was hij een uitstekend pastor. Hij was single. Maar hij moet een grote steun gehad hebben aan zijn gelovige, geestige, gestrenge zuster, tante Mies die de zondagsschool leidde en in vele opzichten naast hem stond. Beide voelden zich als geroepen. Beide waren voor mij aandoenlijke aristocratische christenmensen.

Dat het nodig was dat er in de jaren zestig herstel moest plaats vinden aan de westgevel van de kerk heeft Bart Dufour geschokt. Hij zelf heeft er met zijn zuster substantieel aan bijgedragen en het onderhoudsfonds van onze gemeente draagt dan ook tot op de dag van vandaag zijn naam.¹³ In 1976 overleed hij en werd hij vanuit zijn geliefde kerk uitgeleide gedaan. De dienst werd geleid door collega Hanneke Zuidema. Gezongen werd 'God is tegenwoordig', 'Grote God, wij loven U', en uit het toen fonkelnieuwe *Liedboek voor de kerken*: 'O, God die droeg ons voorgeslacht'.¹⁴

KERKEN IN HET LABORATORIUM

Voor de kerkdiensten gebruikte men in de veertiger jaren – opnieuw met dank aan de Landbouwhogeschool – de collegezaal van het laboratorium voor plantkunde van professor Reinders en zijn latere vrouw Julia aan de Ar-

Het laboratorium van prof. Reinders bevindt zich op de eerste verdieping (foto: Gemeentearchief Wageningen).

boretumlaan, schuin tegenover het perceel waar veel later de nieuwe kerk zou verrijzen.

Zuster Jetske de Zeeuw was de assistente van professor Reinders en zij deed haar best om voor de zondag in de smalle amfitheatervormige zaal te zorgen voor een gewijde sfeer met behulp van gordijnen, verlichting en aankleding. De amanuensis zorgde voor toezicht en verwarming en kreeg daarvoor een aparte vergoeding. Een huisorgeltje vervulde zijn plicht voor de begeleiding van de gemeentezang. Er werd gerouwd en getrouwd. Dufour ging voor, bad en las, vertolkte voorin beneden in de zaal zijn boodschap en de gemeente keek meer of minder geboeid op haar voorganger neer. Dit was zeker in die jaren een vrij ongebruikelijke positieverdeling tussen voorganger en gemeente, en het is aardig om te zien dat tien jaar later in de nieuwe kerk deze rollen letterlijk werden omgedraaid en Dufour een hoge kansel tot zijn beschikking kreeg. De lange banken zouden wonderlijk genoeg echter gehandhaafd blijven, inclusief uittrekplankjes voor toehoorders op hoogtijdagen.

Op de eerste dienst na de oorlog preekte Dufour over Genesis 1:1. Er kwamen ongeveer 35 mensen, veel waren er nog afwezig, want men mocht maar mondjesmaat naar huis terugkeren. De ramen van het zaaltje waren kapot. Men zat als het ware in de open lucht en tijdens de dienst hoorde je de vogels zingen. Zeker was men de Landbouwhogeschool erkentelijk voor het uitleenen van een collegezaal, maar tegelijk was men zich ook zeer bewust dat een godsdienstoefening pas ten volle tot zijn recht komt, als alle stenen en ramen meewerken aan de credienst.¹⁵

PLANNEN VOOR EEN NIEUWE KERK

De vergaderingen over de bouw van de nieuwe kerk slokten veel tijd op. Professor Lensdorp, de eerste architect, bood zich al in juni 1940 aan. Een suggestie van een kerkenraadslid was om van de nieuwe kerk een monument te maken en de muren op te trekken uit puin! Het was echter al snel duidelijk dat de oude locatie zou worden onteigend en volgens de directeur Gemeentewerken moest worden omgezien naar een ander perceel. Men nam deze verantwoordelijkheid zeer ernstig op:

Deze zaak is voor onze gemeente zozeer belangrijk, niet alleen voor het heden, maar ook voor het nageslacht, dat wij geen moeite, geen geld, geen tijd mogen sparen.¹⁶

Hoe zou deze nieuwe kerk er uit moeten gaan zien? Mystiek of strak, donker of licht, verfijnd of eenvoudig; in ieder geval geen ‘standenkerk’. Voor de diverse gemeenteactiviteiten gebruikte men op dit moment allerlei locaties: de sociëteitszaal en bestuurskamer van de Junushoff, de Nutskleuterschool, de Handelsschool aan het Noorderplantsoen en natuurlijk diverse zalen van de Landbouwhogeschool.

De oudste bewaard gebleven tekeningen stammen uit 1943, maar men nam al in juli 1940 contact op met een drietal architecten om over nieuwbouw te spreken, waaronder N.H. Wesstra uit Oosterbeek. Wesstra was in deze regio bekend onder meer om zijn mooie jaren dertig villa’s in een mix van Gooise landhuisstijl en Amsterdamse school. Voorlopig kon er echter geen sprake zijn van herbouw. Er was niet bekend waar de kerk gebouwd kon worden en ook niet hoeveel de Commissie tot Regeling der Oorlogsschade zou bijdragen. Toch werd in oktober 1940 reeds het ons allen nu zo vertrouwde terrein aan de doorgetrokken Arboretumlaan genoemd als geschikte plaats voor wederopbouw. Een gesprek met burgemeester en wethouders leidde er uiteindelijk toe dat tot aanschaf van dit terrein kon worden overgegaan. Enige tijd later werd nog een strook langs het Delhorstpad aangekocht van 68 vierkante meter. Er moest echter nog zeer veel water door de Rijn vloeien en jarenlang met talloze instanties gecorrespondeerd worden. Uiteindelijk werd Wesstra niet als architect gevraagd en ook de tweede architect, ingenieur Feenstra, viel af. Hun ontwerpen waren veel te kostbaar.

Er is vervolgens besloten om de opdracht te verlenen aan ingenieur R. Dufour (1901-1977) uit Velsen, een oudere broer van Bart. In oktober 1941 waren zijn plannen zo ver gevorderd dat ze goedgekeurd werden op een le-

De bouwgrond aan de Arboretumlaan. Het witte huis aan het Delhorstpad staat er al (foto: Gemeentearchief Wageningen).

denvergadering. Toch was men nog steeds niet echt tevreden, want er werd besloten een tweede architect in te schakelen en wel het bureau W. Gerritsen en C.J. Cramer uit Arnhem. Dit bureau had veel ervaring met wederopbouw in Wageningen. Met en vooral in de kerkenraad ontstond spanning door deze ‘dubbele architectuur’ en de daarvoor volgens de regels van de beroepsgroep geldende meerprijs. Ingenieur Dufour verzuchtte in een brief uit die tijd dat hij inmiddels al wel vijf keer een ontwerp had gemaakt, maar uiteindelijk voelde hij zich toch gedwongen terug te treden. Helaas gaf ook een kerkenraadslid er de brui aan en bedankte voor de gemeente. De opdracht kwam nu geheel in handen van Gerritsen & Cramer. Met bezorgdheid ging men voort met de plannen, want vooral ook de financiële problemen waren groot. Er was al een en ander bijgedragen, maar door de leden moest nog *f* 27.500 worden opgebracht! Het was inmiddels 1943, vervolgens werd het 1944 en bij het toenmalige gebrek aan bouwmaterialen leek het onmogelijk aan een kerkbouw ook maar te denken. Het einde van de oorlog bracht opnieuw evacuatie en beschietingen van Wageningen. Gelukkig dat er nog geen nieuwe kerk staat, heeft men wellicht verzucht in die dagen. Het is haast niet te beschrijven hoe men toen in Wageningen leefde, maar dit leed werd met gelatenheid gedragen, in het vaste vertrouwen dat alles beter zou worden.

De kans op herbouw was ook in de eerste naoorlogse periode nog steeds uiterst gering. Dit blijkt uit een citaat van een brief van de Algemeen Gemachtigde voor de Wederopbouw:

Het zal U duidelijk zijn, dat er op het ogenblik geen enkele mogelijkheid bestaat om de Doopsgezinde kerk met pastorie en kosterswoning te bouwen. Er is gebrek aan de meest primitieve bouwmaterialen en U zult begrijpen, dat, hoe hoge urgentie men ook aan kerkbouw toekent, er andere zaken zijn, die moeten voorgaan.

Er volgden vele besprekingen in Den Haag met het College van Algemeen Commissarissen van de Wederopbouw en met het dagelijks bestuur van de Algemene Doopsgezinde Sociëteit (hierna: ADS). In oktober 1947 leek er zoveel schot te komen in de plannen, dat er besloten werd tot aanbesteding over te gaan. Het werk werd gegund aan de aannemers de Groot en De Vries uit Oosterbeek. Van uitvoering kon echter nog niets komen omdat men in Den Haag meende, dat er belangrijk op de bouw zou moeten worden bezuinigd. In het bouwplan was heteluchtverwarming opgenomen. Deze lucht moest via een in de muren ingebouwd kanalsysteem in de kerk worden geblazen en op andere plaatsen weer worden afgezogen. Het systeem leek ideaal en voldeed uitstekend, zoals een aantal broeders constateerde in een Utrechts gebouwencomplex. Maar het bracht ook extra kosten met zich mee. Er is blijkbaar geen rekening mee gehouden dat een andere verwarmingsinstallatie eveneens geld en materiaal zou kosten. Er moesten niettemin nieuwe tekeningen gemaakt worden die vervolgens weer ter goedkeuring naar Den Haag gingen. Toen de nieuwe bouwplannen eindelijk goedgekeurd werden, diende gewacht te worden op het moment dat het Nationale Bouwplan ruimte bood. Uiteindelijk werd gekozen voor elektrische voetverwarming van Inventum.

Ontwerp op de bouwfolder van 1947.

DE VERGUNNING, DE BOUW EN DE TOREN

Uiteindelijk kwam op 3 juni 1949 het langverwachte bericht van het Ministerie van Wederopbouw dat een vergunning kon worden verleend. Nu werden de definitieve plannen vastgesteld. De aannemers namen het werk op zich om kerk, gemeentekamer en kosterij te bouwen voor *f* 131.230. Een partij eikenhout was in 1947 reeds aangekocht voor de balken, banken en betimmeringen. Totale bouwkosten werden geraamd op *f* 191.245. Om de bouwvergunning veilig te stellen, moest nog in 1949 een begin gemaakt worden met de bouw. Dit geschiedde symbolisch door het aanbrengen van een afsluiting om het terrein en door loodsen en keten te plaatsen voor de architect en aannemer. Ook financieel gloorde er eindelijk licht aan de horizon. Van de ADS ontving men het forse bedrag van *f* 100.000. Hiervan was *f* 50.000 een geschenk en moest *f* 50.000 worden terugbetaald tegen een jaarlijkse rente van 3%. Deze rente zou echter voorlopig vergoed worden uit het Noodfonds van de ADS. Voor de bouw van de pastorie kon men *f* 20.000 lenen tegen een normale, zakelijke rente. De Rijksbijdrage voor de pastoriebouw zou na tien jaar in mindering komen op de schuld aan de ADS.

Vanzelfsprekend werd er ook een groot beroep gedaan op de leden en alle vrienden die men maar kon vinden. Men wilde ook oprecht dat alle leden van de NPB zich er geheel thuis zouden voelen, zelfs zo dat zij het als hun eigen gebouw zouden beschouwen. Niet als gasten zouden zij er welkom zijn in een vreemde kerk, maar als kinderen van één gezin, wilde men zich verenigen in een huis waar één God aanbeden zal worden. Er werd uitgebreid actie gevoerd en er konden bouwsteentjes worden gekocht en bijdragen gestort in het bouwfonds. Uiteindelijk kon dan een plechtige ceremonie plaatsvinden. In het jaarverslag van de gemeente staat:

Het meest opvallende feit van het jaar 1950 is de eerste steenlegging op de tiende mei: een blijde dag, wij zullen het ogenblik nooit vergeten, zoals wij daar stonden rondom de fundamenteën van de kerk. Het was een ogenblik vol verwachting, vol van beloften. Hoe goed het ook was dat wij met elkaar 'Wilt heden nu treden' zongen', hoe goed het ook was dat wij met blijdschap zagen, hoe onze broeder Schiphorst de eerste steen mocht plaatsen.

Aan dit plechtige moment was een ogenblik van bezinning vooraf gegaan in het 'gewone lokaal', de collegezaal van professor Reinders aan de overkant van de Arboretumlaan, aan de hand van 1 Sam. 7: 12: 'Tot hiertoe heeft de Heer ons geholpen'. Intussen werd heimelijk nog een eerste steen gelegd

Dufour, links in jacquet, leest Psalm 138 (foto: part. bezit).

door Tineke van Roon, een van de studentes van de V.C.S.B. die het initiatief had genomen voor een klein keukentje naast de gemeentekamer. Men had inderdaad – hoe doopsgezind – liever een keukentje dan een kluis voor de collectegelden. Voor de genodigden was er na afloop een ‘wandelande boterham’ ten huize van Dufour.

Een bijzondere kwestie was verder de bouw van de toren. Er was door het ministerie van de wederopbouw toegezegd dat deze afgebouwd zou worden tot de gaanderij van het orgel. Na veel heen en weer gepraat kreeg men toestemming voor de bouw tot op volle hoogte. De gemeente moest dit echter geheel uit eigen middelen betalen. Een trap naar boven in de toren en een luidklok die men zo graag gehad zou hebben, konden helaas niet gefinancierd worden. Deze klok is er ook nooit gekomen. Broeder Freerk Smit schreef naar aanleiding van de rouwdienst voor Dufour hoe deze hoopte dat ons kerkgebouw een ieder die er binnengaat een gevoel van verheffing geeft; en waar verheffing is, zo zei hij, worden wij gestemd tot heiliging. Alle stenen en alle lijnen willen ons opvoeren tot God. Hij zag in de nieuwbouw de symboliek van een uitgestoken hand met de vier vingers voor de kerkzaal, het gemeentelokaal, pastorie en kosterij en de duim de toren die naar God wijst.¹⁷ Dufour stond een spiritueel gebouw voor ogen, dat godsvertrouwen en eenvoud ademt.

Die toren moest en zou er komen als een zichtbaar teken. ‘Onze droom gaat uit naar een toren, zo stond er al eind 1940 op het verlanglijstje van de kerkenraad.’¹⁸ Men hechtte echt aan zo’n zichtbaar teken, want men wilde meer aanwezig zijn in de Wageningse samenleving dan zo verscholen aan de rand en in de marge. Het is veelzeggend dat de toren aan de binnenkant

Het liturgisch centrum met kruis en sabbatskandelaars.

Interieur Tuinkamer met schuifdeuren, ronde tafel en harmonium.

nooit is gevoegd en afgewerkt, dat er geen verdiepingen in zijn aangebracht en geen trappenhuis. Uiteindelijk is dit teken na vele aarzelingen en hoofdbrekens toch gebouwd. Het verzoek om de bouwvergunning werd pas in september 1950 gedaan. Het geld was op, er stond alleen een huls zonder trap en zonder klok en helaas ook zonder innerlijk verband. In de loop der jaren zou dit laatste zich gaan wreken en er gingen stemmen op om de toren te slopen. De gemeente haalde er de voorpagina van de plaatselijke krant mee.¹⁹ Op de valreep werd dit voorkomen met hulp van de Gemeentelijke Monumentenzorg. Alles heeft echter zijn prijs. Twee kostbare restauraties in 1993 en 2006 zouden nodig blijken. In de zuidgevel is een lang litteken zichtbaar, maar de toren is op dit moment meer solide dan ooit tevoren.²⁰

Dan is er nog de afwijking van de tekeningen uit 1943 met het uiteindelijke resultaat van de pastorie zoals die er nu staat. In de oorspronkelijke tekeningen kunnen we zien dat het de bedoeling was dat dit een statig pand zou worden met de ingang aan de Arboretumlaan. Het is vrij zeker dat deze wijziging het gevolg is van de bouwkosten. Daarnaast was inmiddels duidelijk geworden dat een dergelijk pand met een inhoud van maar liefst 782 kubieke meter in die tijd niet gebouwd mocht worden. Men lette in deze jaren streng op het bouwvolume en zelfs een nieuw huis voor een Wagenings hoogleraar mocht niet groter zijn dan 500 kubieke meter. Uiteindelijk werd de inhoud van de pastorie slechts 375 kubieke meter. Ook was duidelijk dat de overheid rigoureus wilde bezuinigen op kerken en scholen.

Het is verder mogelijk dat een en ander samenhangt met de iets vlotter verlopen nieuwbouw van de Beatrixschool op het belendende perceel. Tot op de dag van vandaag is zelfs in het kadaster onduidelijk hoe de grens tussen

Complex in aanbouw gezien vanaf hoek Aug. Faliseweg/Arboretumlaan.

Complex in aanbouw gezien vanaf de belendende Beatrix-school (nu: Vrije school) (beide foto's: Gemeentearchief Wageningen).

school en kerk precies loopt, maar het lijkt er op dat de school iets meer ruimte nodig had dan gepland, en er een strook grond bij de school is getrokken, wat uiteindelijk ten koste is gegaan van de overgebleven ruimte voor de pastorie. In de notulen van de kerkenraad vond ik de verzuchting:

dat met het oog op het schoolgebouw het terrein dat ons overblijft anders is dan wij ons hadden voorgesteld. Dit nieuwe terrein is grillig gevormd, hoe zal de kerk op dit terrein te brengen zijn, zonder het plan teveel te veranderen?²¹

De nieuwe kerk in de jaren vijftig (foto: Gemeentearchief Wageningen).

Het resultaat van al het schuiven en veranderen was evenwel dat de pastorie in plaats van een representatieve ingang aan de Arboretumkerk een ‘schuiladres’ kreeg aan de achterkant van het complex, op Delhorstpad 4. De voordeur van de pastorie is hierdoor moeilijk te vinden, zeker op een donkere avond over een donker pad en een nog donkerder zijpad. Het zou met de jaren geen verbetering blijken te zijn.

BEKNOPTE BESCHRIJVING

Voorjaar 1951 was het complex klaar. De Arnhemse architecten hebben zich laten inspireren door de kerkbouwkunst uit de vroegchristelijke periode en de Middeleeuwen. De combinatie van een transeptkoor met een zaalschip wordt veelvuldig aangetroffen bij de bedelordekerken uit de dertiende en veertiende eeuw in het Italiaanse Toscane. Ook de plaatsing van de toren is typisch Italiaans. De Italiaanse kerken hebben meestal een campanile, een klokkentoren, naast het schip geplaatst. De uitvoering van de toren, met het zadeldak tussen de topgevels, is van romaanse signatuur en wordt vooral aangetroffen in Friesland en Groningen. Het monumentale glas voor de ramen van de kerk werd geschonken door de NPB. De architect gaf verder de voorkeur aan in-landse materialen zoals dakpannen boven leibedekking en aan een esthetisch verantwoord muurtje rond het complex.

Evenals vele andere gebouwen van direct na de oorlog in Wageningen is het nieuwe complex, bestaande uit een kerkgebouw, gemeentelokaal, kosterswo-

Het oude naambord bij de ingang.

ning en pastorie, gebouwd in de stijl van de Delftse School. Dit is een benaming voor een groep architecten die zich omstreeks de twintiger jaren van de vorige eeuw schaarde rond de Delftse hoogleraar M.J. Granpré Molière.²² Deze stijl werd gekenmerkt door eenvoud, een voorkeur voor ‘eerlijke’ materialen als baksteen, eikenhout en tufsteen, en een creatieve ambachtelijke detaillering. Het was een stijl die in haar sobere monumentaliteit Gods waardigheid tot uitdrukking wilde brengen.²³

Het is al met al een markant en sfeervol complex. Binnen de grote diversiteit aan doopsgezinde kerken doet het geheel wat kloosterachtig aan. Het oogt sober franciscaans van buiten en sober protestants van binnen. Misschien was na tien jaar kerken in een collegezaal van de Landbouwhogeschool het verlangen van de gemeente en haar toenmalige voorganger naar een echte kerk dermate groot dat men een dergelijk atypisch complex heeft neergezet. Volgens sommigen symboliseert de nieuwe kerk op de berg, heel opvallend bekroond met een grootse vrijstaande toren, echter eerder naoorlogs vrijheidsoptimisme dan bescheiden doperdom.²⁴ Ik proef er echter ook een oprecht verlangen in om aanwezig te zijn in de samenleving, om mee te doen en zichtbaar te zijn. Gelukkig is de gemeentearchivaris van Wageningen 55 jaar later iets milder in zijn oordeel:

De Wageningse toren manifesteert zich als een fier ‘landmark’ in de stad. Maar ‘onze’ toren heeft nog een kwaliteit, namelijk ‘bescheidenheid’. En dat houdt verband met de positionering naast het kerschip. De toren is ten opzichte van het kerschip, die is gekeerd naar de weg, net even

Het Joods monument ter nagedachtenis van de oorlogsslachtoffers.

teruggeplaatst en lijkt daarmee een hoffelijk gebaar te maken om ruimte te geven aan het kerkship met zijn stoer uitgevoerde gevel met rozetvenster, om zich ook te tonen aan de passant. Als je over de Arboretumlaan het kerkgebouw passeert, voel je niet de dominantie van de toren die het als bouwlichaam wel in zich heeft. In het ontwerp is met de naastliggende bouwdelen dus heel bewust rekening gehouden.²⁵

Het complex werd op 29 april 1951 in gebruik genomen. Na bijna elf jaar had de gemeente weer haar nieuwe kerk. Bij die gelegenheid ontving de gemeente van de Israëlitische gemeente uit handen van mevrouw Van der Horst, echtgenote van de destijds bekende Wageningse antiquair, de twee koperen kandelaars die tot op de dag van vandaag op de avondmaalstafel staan. De synagoge is helaas niet herbouwd. Sinds 4 mei 2000 staat er wel een gedenkteken. Dit is vervaardigd door Yetty Elzas en ‘Levenspoort’ genoemd. Het vormt een blijvende herinnering aan de Joodse gemeenschap in Wageningen.

TOT BESLUIT

Inmiddels zijn we bijna 65 jaar verder en is er veel gebeurd in de nieuwe tijd. Een aantal voorgangers droegen hun steentje bij aan de gemeente. Jaap Guldans (1968-1973), Hanneke Zuidema (1974-1987), Tjalling Kindt (1987-1995), en tenslotte vanaf 1995 Corien van Ark en ondergetekende. Veel initiatieven zijn door de jaren heen door al deze voorgangers genomen, veel denkwerk is gedaan, geëxperimenteerd, er is gevallen en weer opgestaan. Allen leverden zij bouwstenen die ertoe leiden dat de tijd rijp was voor nog een grote stap. In 2001 werd de kerk opnieuw ingericht. In de jaren erna werd nogmaals de inmiddels veel besproken toren grondig aangepakt (2006), het orgel gerestaureerd (2012), de ramen en het rozetvenster geïsoleerd (2013) en de pastorie na een brand gerenoveerd (2014). Met hart en ziel is er gewerkt aan de oude, al ver van voor de oorlog daterende samenwerking met de NPB en aan de totstandkoming van de Arboretumkerk *Vrijzinnig op weg* ten behoeve van een open en betrokken gemeenschap van mensen uit verschillende tradities.²⁶

We zien de toekomst met vertrouwen tegemoet en zijn onze broeders en zusters uit de tijd van de wederopbouw zeer dankbaar voor wat zij ons hebben nagelaten en waar wij mee verder mogen op deze plek van bezinning en bezieling voor mensen van alle generaties. Niet anders dan in de jaren veertig en op hoop van zegen.

NOTEN

- 1 Notulenboek Doopsgezinde Gemeente, 15 maart 1929 tot 9 november 1945, 'Jaarverslag over 1939'.
- 2 Deze gegevens over Wageningen in oorlogstijd heb ik ontleend aan Evert van Ginkel, 'Oorlogsstad – Bevrijdingsstad. Wageningen in de Tweede Wereldoorlog', in: Kees Gast, Bob Kernkamp & Leo Klep, *Geschiedenis van Wageningen* (Wageningen, 2013), 300-325. De beeldbank van Wageningen (www.beeldbankwageningen.nl) beschikt over een groot aantal foto's uit deze periode. Dank aan José Kok en Luc Derks voor de foto's van de Arboretumkerk en het Joods monument, aan Joost van Meteren voor zijn redactiewerk.
- 3 A.G. Steenbergen, *Een eerlijke plaats; memorboek van Joods Wageningen en omgeving* (Wageningen, 2002). Het is voorzien van een voorwoord door rabbijn J.S. Jacobs en handelt over de Joodse gemeenschap in Wageningen van de zestiende tot en met de twintigste eeuw.
- 4 A.G. Steenbergen, *Muziek en kerk in Wageningen* (Wageningen, 1993), 30-33. Zie over de geschiedenis van de NPB en de waarde van vrijzinnige samenwerking in Wageningen: Hans Rombach, *Geschiedenis van de samenwerking van de Vrijzinnige Geloofsgemeenschap NPB, Afdeling Wageningen met de Doopsgezinde Gemeente Wageningen* (uitgave in eigen beheer; Wageningen, 2000). Het archief van de NPB afdeling is helaas in de laatste oorlogsmaanden verloren gegaan, op een paar kasboeken na.
- 5 Freerk Smit, *Oase van God zijn; gedenkboek van de Doopsgezinde Gemeente Wageningen en omstreken; 1896-1996* (Steenwijk, 1996), 45.
- 6 De pentekening is afkomstig uit het boekje van Ad Rietveld, *Wageningen in tekeningen* (Oosterbeek, 2005), 70. Eerder verscheen van zijn hand, *Wageningen in pen en inkt* (Wageningen, 1993) met eveneens een pentekening van de nieuwe kerk.
- 7 Smit, *Oase van God zijn*, 38-39.
- 8 B. Cuperus, *Godsdienst, een maatschappelijke kracht; rede gehouden 29 juni 1890 in het kerkgebouw der Doopsgezinde Gemeente te Zutphen door B. Cuperus bij het neerleggen van zijn ambt; uitgegeven ten voordeele der algemeene armen van Zutphen* (Zutphen, 1890).
- 9 Brief vanuit Doopsgezinde Gemeente Sappemeer (1939), aanwezig in het Gemeentearchief Wageningen; met dank aan broeder Johannes Hartmans voor zijn hulp.
- 10 Zie voor een beschrijving van de gevolgen van het bombardement op de wijk 'Sahara' op 17 september 1944: Reinier A.R. Elders, *Bouwen en bommen op de Wageningse berg* (Wageningen, 2004; Historische Reeks van de Vereniging Oud-Wageningen 10), 141.
- 11 Smit, *Oase van God zijn*, 53.
- 12 Met dank aan broeder Raimond Maris voor zijn overzicht van en anekdotes over de familie Dufour. Raimond is zelf een neef van Bart Dufour en ging in 1945 in Wageningen studeren.
- 13 In 2014 zijn de eerdergenoemde vereniging Het fonds Cuperus en de vereniging Het Dufourfonds de mogelijkheden aan het onderzoeken om samen te gaan in een stichting ter ondersteuning van de Arboretumkerk.
- 14 Deze liederen zijn ook te vinden in het nieuwe *Liedboek; zingen en bidden in huis en kerk*, 906, 413, 90a.
- 15 Citaat uit de wervingsfolder voor de nieuw te bouwen kerk van 1947. Uit: Smit, *Oase van God zijn*, 59.
- 16 Notulen kerkenraad 22-11-1940.
- 17 Smit, *Oase van God zijn*, 127.
- 18 Notulen kerkenraad 26-11-1940.
- 19 'Toren Doopsgezinde kerk wordt deze zomer gesloopt', in: *Veluwepost* (woensdag 5 april 1989).

- 20** Arie Bloksma & Jan Joost Kessler, *Puzzelstukjes van Gerke van Hiele* (Wageningen, 2006), 13-14.
- 21** Notulen kerkenraad december 1942.
- 22** Maarten van den Wijngaart & Harry Harsema, *Gids voor architectuur, stedenbouw en landschapsarchitectuur van de Wageningse berg* (Wageningen, 2007).
- 23** Gerke van Hiele, Tom Dueck & Jan Franssen, 'Kom in de kring: de verbouwing van de doopsgezinde kerk in Wageningen', in: *Doopsgezinde Bijdragen* (hierna: *DB*) 28 (2002), 155-172.
- 24** J. Schiere, 'De architectuur van doopsgezinde kerken', in: *DB* 3 (1977), 97.
- 25** Kees Gast & Maarten van den Wijngaard, *750 jaar kerkenbouw in Wageningen* (Wageningen, 2005).
- 26** Zie: www.arboretumkerk.nl. Over de vrijzinnig-christelijke spiritualiteit van deze gemeenschap: Gerke van Hiele, *Nog meer puzzelstukjes* (uitgave in eigen beheer; Wageningen, 2012), en, 'De Arboretumkerk', in: Ruud Meester, *Geloven in Wageningen; diversiteit en eigenheid in 2013* (Wageningen, 2013), 15-19.

Doopsgezind Den Haag tijdens de Tweede Wereldoorlog

ALLE G. HOEKEMA

Vanaf de zestiende eeuw tot 1752 bestond een doperse gemeente in Den Haag. Toen het laatste lid overleed, ging het eigendom over naar de doopsgezind gemeente te Leiden. In 1879 woonden er echter weer voldoende doopsgezinden in Den Haag om tot heroprichting over te gaan en op 13 september van dat jaar richtten H.M. de Vries, S. Hingst, J. Kalf, G. de Vos en H.L. Boersma zich met een circulaire tot deze doopsgezinden. Op 28 september 1879 begon men maandelijks een kerkdienst te houden, voorlopig in de kerk van de remonstrants-gereformeerde gemeente, onder leiding van de Leidse predikant Christiaan Sepp (1820-1890).¹ Daarna ging de groei snel. Eind 1881 waren er al 130 leden,² in 1886 werd de kerk in de Paleisstraat in gebruik genomen, en dankzij de predikanten Sicco Lulofs (1849-1927) en Geert Wuite (1874-1940) nam de gemeente fors in aantal toe. Lulofs werd in 1929 opgevolgd door Albert Keuter, Wuite in 1938 door Pieter Vis (1893-1942) en Hendrik Wiebe Meihuizen (1906-1983).³ Volgens de ledenlijst van 1936 telde de gemeente in dat jaar 3089 leden.⁴ Zo'n honderd van hen woonden overigens in Nederlands-Oostindië. Onder de toenmalige leden vinden we bekende doopsgezinde namen, zoals Emma Mesdag,⁵ Jacob ter Meulen,⁶ en enkele Huizinga's. De aanwezigheid van verschillende leden met dubbele namen en bijvoorbeeld die van S.J.R. de Monchy, destijds de liberaal-conservatieve burgemeester van de stad, die tengevolge van demonstraties op 29 juni 1940 (Anjerdag) door de Duitsers werd ontslagen (bij de bevrijding keerde hij niettemin terug als burgemeester), maken aannemelijk, dat in elk geval de *upper middle class* zich bij deze gemeente thuis voelde. Het werkgebied van de gemeente strekte zich ook uit over Wassenaar en Voorburg. Het hier volgende resultaat van mijn onderzoek naar deze doopsgezinde gemeente gedurende de oorlogstijd is gebaseerd op het archief van de doopsgezinde gemeente 's-Gravenhage; op het dagboek van mw. A.J.G. Huizinga-Sannes⁷ en op verschillende gepubliceerde bronnen.

HET BEGIN VAN DE OORLOG

De dreiging van oorlog werd al duidelijk in de kerkenraadsvergadering van 15 september 1939. Twee weken eerder waren de Duitsers Polen binnengevallen en twee dagen daarna hadden het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk aan Duitsland de oorlog verklaard. Nederland hoopte nog buiten de oorlog te kunnen blijven. De voorzitter van de kerkenraad, Th. Ligthart, vroeg zich af: kan de gemeente wel afzijdig blijven bij het oorlogsvraagstuk? Besloten werd het Wuitehuis, dat achter de kerk stond, eenmaal per week open te stellen voor gemobiliseerde soldaten. Het lid van de kerkenraad en architect professor Nicolaas Lansdorp⁸ stelde: gebouwen en archief moeten veilig gemaakt worden. 'Een brandspuitje heeft weinig waarde'. Zand, emmers en dergelijke moesten gereed gezet worden. Het dagelijks bestuur kreeg opdracht na te gaan wat voor de veiligheid van het gebouwencomplex c.q. schuilkelder nodig was. De doopsgezinde gemeente schonk f 10 voor de aanschaf van een buurtbrandspuit en was bereid f 25 bij te dragen ten behoeve van een luchtbeschermingsfonds. Dat laatste riep in die kerkenraadsvergadering wel discussie op. Voor dat geld werd immers luchtafweergeschut aangeschaft en de broeders De Vries en Vreeken vonden dit 'voor een Doopsgezinde gemeente verre van elegant.' Vreeken stelde: we moeten ons afvragen, wat deed Jezus? Ds. Keuter waarschuwde echter tegen theologiseren en het voorstel werd met vijf tegen vier stemmen aanvaard. Het Wuitehuis werd bovendien eenmaal per maand opengesteld om 'met elkaar te praten wat innerlijk omgaat in de gemeenteleden'.⁹ De dienst van 12 mei 1940 kon door het oorlogsgeweld niet doorgaan. Op 14 mei stelde de burgemeester aan de kerken voor een bidstond te organiseren. 'Amice, natuurlijk doen we er aan mee', aldus het antwoord van Ligthart.¹⁰ Op 17 mei begon de voorzitter de vergadering aldus:

Het eenige wat mij kunnen doen is moedig voorwaarts gaan en ons werk op elk gebied weer opnemen, dan zullen wij tenslotte overwinnen, niet op het slagveld maar op ons zelf.

Hij hoopte dat op zondag 19 mei de kerkenraad in vollen getale aanwezig zou zijn.¹¹

KLEINE PROBLEMEN DOOR DE BEZETTING

Tallose korte berichten en mededelingen uit de volgende vergaderingen maken de ernst van de situatie duidelijk, terwijl tegelijk het gewone leven doorging. Er werd gecollecteerd voor de door het bombardement getroffen gemeente Rotterdam en hulp werd aangeboden, voor het geval Rotterdammers zouden moeten evacueren. De huiscollecte mocht niet meer doorgaan, omdat zulks conflicten oproep met de Winterhulp,¹² maar voor dat probleem vond men toch een oplossing. Van het maandblad van de gemeente moesten telkens drie exemplaren naar het Departement van Volksvoorlichting worden gestuurd. Later werd het blad opgeheven, maar kon het als een eenvoudige ('geconcentreerde') uitgave toch weer verschijnen, als een regionaal blaadje samen met dat van de gemeenten Delft en Leiden. Uiteraard hadden kritische geluiden daarin geen plaats, al wist men dat soms listig te omzeilen. Ook moesten maatregelen worden getroffen om de kerk te verduisteren. Dat

Exterieur van de doopsgezinde kerk in de Paleisstraat rond 1920 (foto: Haags Gemeentearchief).

had echter alleen zin, als de kerk 's-avonds ook verwarmd kon worden en eind 1941 was de kolenbevoorrading al dusdanig nijpend, dat dit onmogelijk werd.¹³ In de zomer van 1942 wilde de organist, G.H. 's-Gravesande, veertien concerten geven in de kerk. Maar moest er dan ook een bordje worden opgehangen: 'Verboden voor Joden'? De kerkenraad zou bij de hervormde gemeente informeren hoe die dat probleem oploste; we vernemen er verder niets meer over.

Op 27 februari 1942 schreef zuster H. Brüsewitz-Hamer een bezorgde brief over haar zoon Carl, die al ruim drie weken gevangen zat en van wie ze nog niets had vernomen. Carl Brüsewitz zou drie maanden lang in Vught gegijzeld worden.¹⁴ De problemen met het openbaar vervoer bemoeilijkten op den duur de komst van gastpredikanten van elders. In november 1944 kon ds. Snaaijer uit Leiden niet komen, omdat de tram niet langer reed. Mede daardoor ontstond een discussie in de kerkenraad over de vraag of lekenpredikers konden voorgaan in de dienst.¹⁵ De voorzitter voelde er niets voor. Ernstiger was het feit, dat voor de aankoop van avondmaalsbrood bonnen nodig waren. Om een of andere reden moesten die worden aangevraagd via het bureau van de Hervormde Synode in de Javastraat.¹⁶ De aanschaf van avondmaalswijn vormde een soortgelijk probleem, maar dat moest via de vrije markt opgelost worden. Niet minder dan drie wijnhandelaren kwamen met een offerte voor witte [sic] wijn, f 3,58 per fles.¹⁷ Men rekende op 400 à 500 avondmaalsgangers. Als laatste voorbeeld noemen we, dat de Dienst Luchtbescherming met een pakket maatregelen kwam in geval van luchtalarm. Kerkbezoekers moesten dan rustig op hun plaatsen blijven. 'Teneinde paniek te voorkomen zal de voorganger het publiek toespreken en eventueel het orgel doen spelen of voorgaan in gebed.' Kerkdeuren dienden gesloten te worden en ordebewaarders moesten bij de toegangsdeur plaats nemen.¹⁸ We weten niet of het ooit nodig geweest is.

HET GEWONE LEVEN GING OOK DOOR

Het gewone leven ging natuurlijk ook door. Moesten de kerkdiensten op tweede Kerstdag en tweede Paasdag gehandhaafd worden? Alleen de geringe minderheid van 'orthodoxen' in de gemeente was daarin geïnteresseerd. Maar was dat een reden om deze diensten dan maar af te schaffen en zo niet, moest men dan alleen orthodoxe voorgangers vragen? Besloten werd de alom gerespecteerde emeritus-predikant dr. A.K. Kuiper uit Amsterdam te vragen

Interieur van de doopsgezinde kerk aan de Paleisstraat ca. 1920 (foto: Haags Gemeentearchief).

en het punt op de volgende ledenvergadering aan de orde te stellen.¹⁹ In mei 1944 stelde het kerkenraadslid Schuursma een in feite liturgische vraag: ‘waarom de mannen in onze gemeente bij het bidden opstaan, hij vindt het storend. Aangezien de predikanten het hiermee eens zijn, wordt besloten bekend te maken dat gevraagd wordt om bij het bidden te blijven zitten.’²⁰ Van geheel andere aard waren de klachten over de blote benen van meisjescollektanten tijdens de kerkdienst! Ze zouden er op worden aangesproken.²¹ Misschien hield deze kwestie wel verband met de heersende zorgen over de gevaren voor de jeugd in de huidige tijd, die door de Algemene Doopsgezinde

Sociëteit waren gesignaleerd.²² Pas naderhand werd duidelijk, dat seksuele gevaren bedoeld waren. Een andere klacht over de kerkdiensten betrof het gerammel met muntgeld in de portemonnees na de preek, als gecollecteerd zou gaan worden.

Zoals blijkt uit het boven genoemde aantal avondmaalsgangers, zat de kerk vol in deze jaren. En dus werden in 1944 serieuze plannen ontwikkeld voor uitbreiding van het kerkgebouw. Professor Lansdorp schatte dat dat *f* 70.000 à *f* 90.000 zou kosten. Maar volgens de predikant Meihuizen had men in Arnhem, waar de kerk volgens hem minstens zo lelijk was, een veel goedkopere oplossing gezocht. Het punt komt in latere notulen niet terug, al groeide de gemeente in deze tijd nog steeds, zowel door doop als door attestaties.²³ Men ving dat onder andere op door in Voorburg en Wassenaar bijeenkomsten en kerkdiensten te organiseren.

CONTACTEN MET DE ADS

De Algemene Doopsgezinde Sociëteit (hierna: ADS) werkte in oorlogstijd samen met vele andere kerken in een Convent van Kerken (later Interkerkelijk Overleg geheten), dat regelmatig brieven aan instanties van de bezetter deed uitgaan, en verzoeken om kanselboodschappen en voorbeden aan de kerken zelf. Oorspronkelijk was de Haagse mr. A. Brants daarin de vertegenwoordiger van de ADS. Brants behoorde tot een oud doopsgezind geslacht en was van 1929 tot 1934 voorzitter van de Haagse gemeente;²⁴ hij was Procureur-Generaal bij het Haagse Gerechtshof en daarna van 1940 tot 1942 directeur-generaal van de politie; toen werd hij vervangen door de NSB'er J.J. Schrieke. In 1941 trad hij terug als ADS bestuurder, mogelijk omdat zijn publieke ambt hem in een spagaathouding bracht met zijn kerkelijke functie. Mr. A.J.Th. van der Vlugt volgde hem op in het ADS bestuur en rechter mr. S.N.B. Halbertsma, die in 1940 met attestatie naar Den Haag was overgekomen, werd vertegenwoordiger in het belangrijke Convent van Kerken.²⁵ Al heel snel, op 14 oktober 1940, riep de Haagse kerkenraad de ADS op

om openlijk te getuigen van wat leeft in ons Ned. Volk en in het bijzonder ook in onze Doopsgezinde Broederschap ten aanzien van de tegen de Joden genomen maatregelen.²⁶

Eenmaal, op 5 maart 1941, ontving de kerkenraad een verontwaardigde protestbrief van een lid van de gemeente over een openbaar schrijven van het

Convent van Kerken aangaande de behandeling van Joodse medeburgers. Deze broeder vond dat ‘de Doopsgezinde zich toch *bepaald* buiten inmenging van Staats- en overheidzaken dient te houden’ en wilde weten of de kerkenraad van de Doopsgezinde Gemeente Den Haag instemde met dit schrijven. In dat geval zou hij zijn lidmaatschap heroverwegen. Een postzegel werd bijgevoegd. Het antwoord van de kerkenraad op 23 april 1941 was duidelijk. De kerkenraad stemde inderdaad geheel in met het schrijven van het Convent:

Het is niet alleen volkomen juist, maar in het byzonder ook de plicht der Kerken, dat zij ‘haar stem doen hooren waar in het openbare leven hooge waarden worden bedreigd of aangetast.’ Godsdienst is niet alleen privaat-zaak, zij moet juist doordringen in alle verhoudingen van de samenleving en de maatschappij, alzoo ook in de gedragingen van de Overheid.²⁷

In andere situaties was de kerkenraad even gedecideerd. Toen de ADS, om ongelukkige, puur formele redenen in april 1942 eenmalig niet meedeed met een oproep van het Convent van Kerken om een boodschap te doen voorlezen in alle kerkdiensten, reageerde de Haagse kerkenraad per ommegaande met de scherpe vraag, waarom de ADS hier in gebreke was gebleven.²⁸ Mevrouw Huizinga-Sannes was juist zo blij geweest met de afkondiging van dit manifest als ‘een verheugend van samenwerking tusschen richtingen, die elkaar anders vaak genoeg, en niet altijd fair bestreden hebben, maar die het nu, goddank, volkomen eens zijn over de onheil verspreidende leer van het nat. socialisme.’²⁹ Van der Vlucht, naar wie in de gemeente goed werd geluisterd, lichtte in de eerstvolgende vergadering van de kerkenraad toe, waarom het geen zin had op deze kwestie terug te komen. De kerkenraad berustte daarin.³⁰ Binnen de ADS zelf was hierover overigens een pittig gesprek geweest. We krijgen de indruk, dat herderlijke brieven van de ADS en van het Convent van Kerken trouw in de kerkdiensten zijn voorgelezen.

PROMINENTE FIGUREN

Het lijkt goed kort stil te staan bij enkele prominente figuren in de gemeente. Zonder anderen tekort te doen, moet worden erkend, dat mr. A.J.Th. van der Vlucht een spilfiguur was, die groot gezag had. De jurist Van der Vlucht was tien jaar kerkenraadslid geweest, waarvan tussen 1934 en 1938 voorzitter, en kwam in 1944 in de kerkenraad terug als vice-voorzitter. In de tus-

senliggende jaren deed hij zeer veel arbeid in en voor de (diakonale) Commissie voor Hulpbetoon (zie hieronder). Zijn gezag ontleende hij mede aan het feit, dat hij honorair consul van Finland was en dus diplomatieke immuniteit had. Dat stelde hem tot medio 1943 in staat regelmatig naar Berlijn te reizen en daar via de eveneens neutrale Zweedse legatie illegale contacten te onderhouden, onder andere over de positie van Nederlandse (krijgs)gevangenen in Duitsland.³¹ Bovendien was hij later zeer nauw verbonden met het zogenaamde 'College van Vertrouwensmannen' dat in Den Haag een geheim bureau had en door de Nederlandse regering in Londen was aangewezen om na de bevrijding het land te leiden. Hij werd door deze vertrouwensmannen aangewezen om in december 1944 met Seyss-Inquart te onderhandelen over de nijpende voedselsituatie in West-Nederland.³²

Die geheime onderhandelingen voerde hij samen met zijn confrater Lambertus Neher, die deel uitmaakte van dat College van Vertrouwensmannen, dat onder leiding stond van Willem Drees. Neher zat met Van der Vlugt in de Commissie van Hulpbetoon van de doopsgezinde gemeente en werd in december 1944 benoemd als lid van de kerkenraad. Pas na de bevrijding werd het iedereen duidelijk, waarom hij nooit ter vergadering verscheen! Neher zou in het eerste kabinet-Beel van 1947-48 minister van Openbare Werken zijn en daarna directeur-generaal van de PTT.³³

Een verbitterd tegengeluid kwam van Folkert E. Posthuma, die van 1924 tot 1929 voorzitter van de doopsgezinde gemeente was geweest. Bij zijn afscheid uit de kerkenraad werd hij lovend toegesproken door beide predikanten. Lulofs 'prijst zijn onpartijdigheid, zijn zin voor humor, zijn uitstekende leiding; geeft uiting aan het gevoel van heiligheid, dat allen onder die leiding hadden.' Wuite, die Posthuma had gedoopt, voegde toe, hij 'had toen reeds gemerkt, dat hij een eerste plaats in de Gemeente zou bekleeden; weet, dat in dezen, evenals in allen zich door hoogere beginselen heeft laten leiden.'³⁴ Posthuma was in de Eerste Wereldoorlog minister van Landbouw, Nijverheid en Handel geweest in het kabinet-Cort van der Linden, had daarna allerlei functies bekleed, een eredoctoraat ontvangen alsmede hoge onderscheidingen, maar zich tegelijk voortdurend miskend gevoeld. Hij was zeer Duitsgezind, zij het dat hij nooit NSB-lid was geworden: 'Als oprecht gelovig man (hij was doopsgezind) koesterde hij, zoals hij Mussert liet blijken, een groot wantrouwen ten aanzien van de houding van de NSB op godsdienstig gebied', aldus een korte biografie. Zijn collega-minister in het kabinet Cort van der Linden, M.F.W. Treub, met wie hij het enkele malen zeer oneens was geweest, zou hem later (in 1931) 'onkreukbaar' noemen.³⁵ Begin 1943 be-

noemde Mussert hem tot Gevolmachtigde voor Landbouw en Visserij, feitelijk een inhoudsloze functie, hetgeen niet verhinderde dat hij kort daarop, op 3 juni 1943 in zijn huis in Vorden werd geliquideerd, door een lid van de Verzetsgroep CS-6, waartoe nogal wat doopsgezinden behoorden.³⁶ Mevrouw Huizinga-Sannes citeert op 13 juli 1943 in haar dagboek een spotvers op zijn dood (en die van de SA'er Koot) en noteert daarbij.

[Hij was; A.H.] gehaat bij de boerenstand; hij was de groote man van de 'Landstand', ook al zoo'n nieuwbakken instelling, waarvan de boeren niets moesten hebben. In de vorige oorlog was hij minister en regelde de voedingsdistributie, zoodat ieder zijn naam kende. [...] En nu is hij vermoord.³⁷

Posthuma schreef enkele verongelijkte brieven aan de kerkenraad. Op 19 november 1937 wilde hij weten, hoe de toewijzing van een plaats bij het huwe-

Circulaire waarin een lezing van ds. Albert Keuter wordt aangekondigd (Archief DG Den Haag, Haags Gemeentearchief).

lijk van Prinses Juliana tot stand was gekomen. Kennelijk had hij gehoopt zelf aanspraak te mogen maken op die gereserveerde stoel.³⁸ In november 1942 schreef hij, dat het hem bevreemde, dat hij als oud-voorzitter niet was benoemd als lid van de beroepingscommissie. Ook stuurde hij een artikel van zijn hand op, 'Een doopsgezinde erfenis valt vrij', dat blijkbaar eerder in enkele gelijkgeschakelde dagbladen was verschenen.³⁹ De kerkenraad nam het allemaal voor kennisgeving aan en bij Posthuma's gewelddadige dood werd, behalve de vermelding van zijn overlijden, in de notulen geen woord aan hem gewijd. Niettemin moesten, naar we aannemen, kerkenraad en predikanten toch wel eens voorzichtig manoeuvreren ten gevolge van zijn aanwezigheid. Er zullen trouwens meer Duitsgezinde leden in de gemeente geweest zijn. Zo probeerde volgens Gerlof Homan een van Keuters gemeenteleden hem aan te geven bij de bezetter, als Keuter weer voor de koningin zou bidden in een kerkdienst.⁴⁰

JOODSE GEMEENTELEDEN EN KATECHESANTEN

Vanaf 2 mei 1942 moesten alle Joden een ster dragen. Westerbork werd een *Durchgangslager* en het lot van alle Joden werd precair. Den Haag telde meer dan 17.000 Joden; zo'n 14.000 van hen werden in 1942 en 1943 vanaf het 'Joodsche Tehuis' aan de Paviljoensgracht gedeporteerd naar concentratie- en vernietigingskampen. De doopsgezinde gemeente Den Haag deelde in de publieke verontwaardiging hierover. Net als andere kerken probeerde men tenminste uitstel van deportatie te verkrijgen voor Joodse medeburgers, die op een of andere manier behoorden tot de kring van de kerk. In augustus 1942 werd de Joodse Francina Koekebakker-Bosman gedoopt en werd een andere vrouw, Anna Gratra Marianne Aronstem geboren Asser, opnieuw als lid ingeschreven.⁴¹ Zelfs in 1943 werd nog een vrouw van Joodse afkomst gedoopt.⁴² Buiten de kerkenraad om (althans, niet vermeld in de notulen) werd al vóór die tijd gepoogd Joden bescherming te bieden. Op een 'Concept Lijst van afgegeven verklaring aan Joodsche Christenen door de Doopsgezinde Gemeente te 's Gravenhage dd 28.8.1942' staan de namen van in totaal twintig mensen met Joodse wortels, die door hun verbondenheid met deze gemeente hopelijk vrijstelling van deportatie zouden kunnen verwerven.⁴³ Slechts enkele daarvan zijn te traceren in de ledenlijst van 1936 of via de latere notulen van de kerkenraad. Tenminste vijf van hen werden in de oorlog vermoord. Enkelen overleefden Theresienstadt. Sommigen werden wellicht gerekend tot de categorie van gemengd-gehuwden of christen-Joden en ont-

kwamen zo aan de dood. Het is begrijpelijk, dat we over hen geen verdere gegevens hebben, al zouden we graag meer weten over hun lot.

In het archief zijn daarnaast verschillende, dringende, verzoeken om een ‘doopbewijs’ uit te schrijven en zo mensen vrijstelling van deportatie te kunnen geven. Zoals de brief van iemand uit De Steeg, die in september 1943 ‘in verband met de positie van mijn niet-arischen schoonzoon’ dringend om het doopbewijs vroeg van zijn vrouw, die in Den Haag is gedoopt.⁴⁴ Een ander verzocht om een doopbewijs voor zijn moeder, die in Westerbork zat; het was haar in Barneveld afgenomen.⁴⁵

GEVANGENSCHAP EN DOOD VAN DS. KEUTER, ‘EEN DADER DES WOORDS’

Op 4 januari 1944 werd ds. Albert Keuter op het station in Meppel gevangen genomen. Zijn jongste zoon wachtte hem daar op met twee fietsen. Keuter was op weg naar De Wijk, waar zijn vrouw woonde, nadat de Keuters vanwege de bouw van de *Atlantikwall* uit hun huis waren gezet. Ze zouden er zijn verjaardag vieren.⁴⁶ Vrijwel tegelijkertijd werd ook zijn oudste zoon Barend Klaas (‘Jos’) in Amsterdam gevangen genomen.⁴⁷ Keuter had zich in de ruim vijftien jaar, dat hij de Haagse gemeente diende, zeer bemind gemaakt vanwege zijn zorgvuldige pastoraat en onopgesmukte preken. Zijn oudere collega Wuite merkte in 1938 tijdens zijn eigen afscheid op, ‘dat Keuter in zijn preeken dingen zeide, waarvoor men zijn pink zou willen geven om ze zelf gezegd te hebben.’⁴⁸

Keuter en zijn zoon waren beiden betrokken bij de zogenaamde Ter Galesinggroep, die neergeschoten geallieerde piloten hielp ontsnappen naar Frankrijk en Spanje.⁴⁹ Waarschijnlijk heeft Keuter ook Joodse medeburgers geholpen. Postuum zou hij voor dat alles op 7 mei 1946 het Verzetskruis krijgen.⁵⁰ Natuurlijk was de hele gemeente snel op de hoogte van de gevangenneming van deze buitengewoon geliefde predikant. Ds. Menno Huizinga verving hem in diens eerste kerkdienst na zijn gevangenneming en kwam daartoe over uit Velp. In de kerkenraadsvergadering van 21 januari 1944 sprak de voorzitter ‘de hoop uit, dat Ds. Keuter de zware tijd die voor hem ligt, tot het einde toe zal kunnen dragen. Ds. Keuter is nu niet in staat de geestelijke leiding van onze gemeente op zich te nemen.’ Wat moest in het mededelingenblad worden vermeld over de afwezigheid van Keuter, vroeg Meihuizen? ‘Besloten wordt om te zeggen, dat hij door omstandigheden niet te bereiken is en dat zijn werk door Ds. Meihuizen wordt overgenomen.’

Gescheiden van elkaar zaten Keuter en zijn zoon eerst vier maanden gevangen in Scheveningen. Vanuit die gevangenis ontving Keuters collega Meihuisen op een dag een in zeer kleine reepjes gevouwen papiertje, met daarop de door Keuter geschreven woorden: ‘Zelf voel ik mij goed. Behandeling goed, alleen voeding te weinig. Mag niets schrijven, zit geheel alleen. Jij hebt het nu niet gemakkelijk, maar ik kan er niets aan doen.’⁵¹ In die gevangenis kon hij, *Einzelhäftling* van cel 533, via een klein gat in de muur contact zoeken met medegevangenen in de naastgelegen cel, hen troosten en zelfs preken; zijn preekschetsen werden vervolgens van cel tot cel doorgegeven.⁵² Ook in Vught, waar hij met zijn zoon verenigd werd, kon hij gedurende drie maanden geestelijke arbeid doen. Op 6 september 1944, een dag na Dolle Dinsdag, werden alle gevangenen uit Vught in veewagens getransporteerd naar het concentratiekamp Sachsenhausen. Zes weken lang deelde Keuter daar een brits met zijn college André du Croix. Ook daar was hij ‘de gelovige realist, die hij altijd geweest is, en was [hij] velen tot steun’,⁵³ al werd hij zwakker en zwakker. Toen de Russische legers naderden, werd Sachsenhausen ontruimd;

Een groep dopelingen op Palmzondag 1943, met ds. Keuter in het midden. Staande, 7e van links: Annemarie Schoo (foto: Familiearchief Degenaar-Schoo).

‘Keuter en de zijnen verdwenen in de hel van Bergen-Belsen.’ Zijn zoon Barend Klaas Keuter overleed op 5 maart 1945 in Bergen-Belsen aan vlektyfus, zijn vader Albert op 9 maart, een dag voordat zijn collega André du Croix daar stierf.⁵⁴

Men hield zelfs tot juni 1945 hoop dat ds. Keuter terug zou keren. Toch werd naast Meihuizen al snel een nieuwe predikant beroepen. In een tweede briefje, dat uit de Scheveningse gevangenis was gesmokkeld, had Keuter zijn nieuwe collega zelfs geluk gewenst.⁵⁵ Oepke Trinus Hylkema (1926-1988) begon zijn werkzaamheden reeds op 1 april 1944. Ook Hylkema hield zich met verzetswerk bezig.⁵⁶ Op 1 juli 1945 leidde Meihuizen een dienst ter gedachtenis aan zijn collega Keuter. Zijn toen gehouden preek, die als tekstwoord droeg Psalm 90:16a, ‘Laat Uw werk aan Uwe knechten gezien worden’, werd door de kerkenraad uitgegeven.⁵⁷ Meihuizen schreef in het daaropvolgende jaar ook een boekje ter herinnering aan hem, *Een dader des Woords: in memoriam ds. Albert Keuter*.⁵⁸

EVACUATIE

Twee dramatische gebeurtenissen hebben in het bijzonder het leven van de hele Haagse gemeenschap bepaald gedurende deze jaren. Allereerst het bevel tot evacuatie voor een deel van de bevolking van Den Haag, ten behoeve van de bouw van een stuk van de zogenaamde *Atlantikwall* waarmee de Duitsers poogden een verdedigingslinie op te werpen tegen een aanval vanuit zee. Daartoe werden vanaf eind 1942 hele straten gesloopt en moesten nog eens duizenden andere Hagenaars gedwongen verhuizen. In totaal werden 135.000 bewoners van Den Haag op deze wijze getroffen.⁵⁹ Waarschijnlijk om deze reden werd het Wuitehuis door het Eerste Christelijk Lyceum als noodlocatie gebruikt vanaf eind 1943.⁶⁰ Wie in de stad werkte, kon proberen elders in de buurt onderdak te vinden, bijvoorbeeld in Wassenaar, waar enkele duizenden evacués uit Den Haag en ook uit Katwijk onderdak vonden.⁶¹ Daartoe werden echter ook in andere stadswijken oudere bewoners gesommeerd om te verhuizen naar het oosten en noorden van het land. Dat overkwam ook enkele gemeenteleden. In het dagboek van mevrouw Sannes-Huizinga vinden we beschreven, hoe dat lot haar en haar man trof. Zij verhuisden noodgedwongen naar Velp, waar een zwager zorgde voor enkele kamers in een rusthuis van de firma Stork.⁶² Hun zoon Menno Huizinga zou in Den Haag blijven en als fotograaf honderden illegale foto's maken van onder

andere de bouw van de *Atlantikwall*, de sloop van huizen en straten, de hongerwinter en de bevrijding. De kerkenraad stelde een evacuatie-commissie in om gemeenteleden die moesten verhuizen, te adviseren en om na te vragen of elders in het land doopsgezinden woonruimte beschikbaar konden stellen. Er bleek voldoende aanbod te komen.

Natuurlijk deden velen pogingen te blijven. In november 1942 vroeg de oud-organist H.L. Golterman aan de kerkenraad of hem niet een kleine betrekking kon worden aangeboden ten einde evacuatie te voorkomen. Helaas moest men antwoorden, dat men niets voor hem kon doen.⁶³ De emeritus-predikant G. Heeringa, die in 1940 na zijn emeritaat uit Hengelo naar Den Haag was verhuisd, vroeg eind 1942 een onbetaalde aanstelling als hulppredikant en kreeg die ook.⁶⁴ Hij zou helaas al in het daaropvolgende jaar overlijden. Ook enkele kerkenraadsleden moesten evacueren. Besloten werd, hun plaats niet door anderen te laten vervullen. In februari 1945 nam men via een Rode Kruis brief contact op met het kerkenraadslid zuster Muller Massis in toen al het bevrijde gebied van ons land. Het sturen van zo'n brief had nog heel wat voeten in aarde.⁶⁵

Met verschillende geëvacueerde gemeenteleden onderhield men contact, vaak vanwege materiële noden, variërend van een deken tot ondergoed. Sommigen bezaten helemaal niets meer. Zulke contacten verliepen via de Commissie tot Hulpbetoon. De correspondentie van deze commissie bevat schrijnende gevallen. Meestal wist Van der Vlucht, de secretaris van deze commissie, hulp te bieden, zelfs als opgestuurde kleding een paar maten te klein was. Ontroerend is de briefwisseling tussen Van der Vlucht en zuster V. Luiten, van januari tot juni 1944. Zij was geëvacueerd in Lichtenvoorde, had door een eigen, kleine oogst van tarwe en rogge geen distributiebonnen nodig en schonk de hare aan de doopsgezinde gemeente Den Haag. Van der Vlucht liet op 18 januari 1944 weten, dat men ze graag in ontvangst nam, 'helaas met uitzondering van de aardappelbonnen die in de stad niet geldig zijn.' En hij voegde eraan toe:

Hier in Den Haag blijft de toestand gedrukt door alles wat gebeurt op het gebied van evacuatie, gevangenneming, jodenvervolgning, tewerkstelling in Duitschland, razzia's, etc. Persoonlijk ben ik nog zeer bevoorrecht boven vele anderen geweest voor wat het huis betreft dat ons is aangewezen. De Gemeente is nu weer diep onder den indruk door de gevangenneming om onbekende reden van Ds. Keuter met diens oudsten zoon. Een zware beproeving vooral ook voor zijn gezin.⁶⁶

Zuster Luiten zou in de maanden daarna nog vaak bonnen opsturen en zelfs een Gelders roggebroodje voor Van der Vlucht persoonlijk. Tragisch liep het af met de eveneens geëvacueerde familie J.B. Ebbinge-Wubbe, oude doopsgezinde vrienden van de familie Huizinga-Sannes. Ze overleden op 4 maart 1945 in Ede, door de honger. Heel principieel hadden ze niet van de zwarte markt gebruik willen maken.⁶⁷ Ook anderen zullen in en na de hongervinter de oorlog niet overleefd hebben.

BOMBARDEMENT

Vlak na Dolle Dinsdag op 5 september 1944 zette de bezetter een geheim wapen in, de *Vergeltungswaffe 2*, beter bekend als V-2. Deze raket, die Engeland kon bereiken, werd vanaf mobiele platforms in Wassenaar en Den Haag afgeschoten. Dat maakte het voor Engelse vliegtuigen moeilijk de lanceer-richtingen te vinden en uit te schakelen. Niettemin is dat veelvuldig geprobeerd, soms met enig succes. Eind februari en van 1 tot 3 maart 1945 bombardeerden geallieerde RAF vliegtuigen lanceerplaatsen van V-2 raketten in het Haagse bos. Daarbij werden ten gevolge van een markeringsfout ongelukkigerwijs ook woonwijken, vooral in het Bezuidenhoutkwartier, zwaar geraakt. Er vielen meer dan vijfhonderd doden en duizenden mensen werden dakloos.⁶⁸ Ook verschillende leden van de doopsgezinde gemeente werden getroffen. Onder hen de voorzitter van de gemeente, F.C. van der Meer van Kuffeler. Door de brand werden het notulenboek van de vergaderingen van de 'Oude Dienst' en de boekhouding van de gemeente vernietigd en bovendien het rokcostuum van de voorzitter. Daarom werd besloten, dat bij het komende Avondmaal beide predikanten in rok gekleed zouden gaan en de kerkenraadsleden in jacquet.⁶⁹ Een collecte ten bate van de slachtoffers van het bombardement bracht f 1.564,65 op, vermeerderd met circa f 700 aan giften en f 300 aan toezeggingen.⁷⁰

COMMISSIE VAN HULPBETOON

Deze al lang bestaande commissie heeft zeer veel gedaan om materiële noden te lenigen en om contact te leggen met gemeenteleden in gevangenschap in Duitsland. De commissie beschikte over een behoorlijk budget, ruim f 4.400 bijvoorbeeld in 1943.⁷¹ Naarmate de oorlog vorderde, kwamen meer en meer

gemeenteleden in grote problemen. Zo werden voor bijna vijftig gemeenteleden de kosten van zieken- of begrafenisfonds vergoed. Ook bood men veel hulp in natura, al werd dat in de laatste oorlogsjaren steeds moeilijker. In een ongedateerd briefje bood zuster J.C.G. Tolk-Lammers drie mud anthraciet of zes mud kolen aan. Van der Vlucht noemde haar drie adressen waar deze brandstof zeer welkom zou zijn. Een andere zuster vroeg in februari 1945 hulp voor de aankoop van brandhout en het omwisselen van zieken-rantsoenbonnen.⁷² Ook aan een interkerkelijke actie voor voedseluitdeling deed de gemeente via deze Commissie mee.

Ook vakantieweken voor kinderen naar Friesland, Groningen en het oosten van ons land werden door deze commissie geregeld, waarschijnlijk in de zomers van 1942, 1943 en 1944. In 1943 konden in totaal 60 kinderen deelnemen, in 1944 zo'n 45. 'Ze hebben het uitstekend naar hun zin gehad en zijn beiden ieder 6 pond in gewicht toegenomen' schreef zuster G.G. Zevenbergen-Lansdorp op 14 augustus 1944 over haar kinderen aan Van der Vlucht.⁷³ Vanuit andere doopsgezinde gemeenten werden soortgelijke vacantieweken georganiseerd.

Tenslotte werd ook geprobeerd hulp te bieden aan leden, die in Duitsland (krijgs)gevangen zaten of daar te werkgesteld waren. Hoeveel dat geweest zijn, is onbekend, maar in de archieven worden tenminste vijf namen genoemd. L. Neher, die blijkbaar over *inside* informatie beschikte, kon in november 1943 aan Van der Vlucht melden, dat de krijgsgevangenen in de meeste kampen al Amerikaanse pakketten onvingen.⁷⁴ Het diplomatenvisum van Van der Vlucht was toen al ingetrokken, zodat hij niet langer naar Berlijn kon reizen. In de vergadering van 10 mei 1944 bracht het kerkenraadslid Stenvers een briefkaart ter sprake, die hij van zijn zoon Nico in Spandau had ontvangen. Deze vroeg om lectuur. Ook een andere zoon, de medische student Henk Willem, zat gevangen; hij had geweigerd de loyaliteitsverklaring te tekenen, was ondergedoken en verraden en naar het concentratiekamp [ook wel *Arbeitslager*] Lieberose in het dorp Jamnitz gestuurd, een *Nebenlager* van KZ Sachsenhausen, 30 km ten noorden van Cottbus. Dank zij een brief van een van zijn hoogleraren in Leiden kon hij als *Sanitäter* in de ziekenbarak werken. Aan beide broers werd een detective van Havank gestuurd (*Doodgravers en Problemen*); Henk Willem ontving bovendien een historisch werk van Joseph Bidez, *Julian der Abtrunnige* en Nico kreeg opgestuurd F.W. Stapel, *Geschiedenis van Nederlandsch-Indië*.⁷⁵ Ook werd het mededelingenblad van de gemeente opgestuurd en het blad *Kerkpost*.⁷⁶ Nico Stenvers zou in juni 1944 een bedankbriefje sturen, mede namens zijn vele kameraden: 'Moge

God U behoeden en sterkte geven voor de ons nog te wachten staande beproevingen.⁷⁷

BEVRIJDING

In april 1945 werd duidelijk, dat de bevrijding op handen was. Van der Vlugt meldde in de kerkenraadsvergadering van 20 april al de oprichting van *Nederlands Volksherstel* ('op de pijlers van het Roode Kruis en het IKO') ten behoeve van de leniging van de sociale noden van oorlogsslachtoffers. In de eerste vergadering na de bevrijding, op 18 mei, werd nog niets bijzonders genotuleerd. Wel was er een brief van baron Van Lynden, waarin hij bezwaar maakte tegen een concert in de doopsgezinde kerk, gegeven door enkele musici, die lid waren geweest van het Muziekgilde, een onderdeel van de Kultuurkamer. Hoewel het concert niet onder verantwoordelijkheid van de kerkenraad plaats vond, werden de volgende concerten in deze serie meteen afgelast. Pas in de vergadering van 15 juni blikte de voorzitter terug op de oorlogsjaren, maar kon hij ook broeder Neher verwelkomen,

die bij en reeds voor het eerste herstel een groote rol heeft gespeeld. De kerkeraad prijst zich gelukkig, dat hij in zijn midden heeft willen plaats nemen. Br. Neher zal bemerken, dat in den raad een aangename sfeer van werkelijke broeder- en zusterlijkheid bestaat.⁷⁸

Natuurlijk kreeg men na de oorlog ook te maken met het feit, dat Duitsgezinde leden gedetineerd werden. Van twee predikanten, die dienden in interneringskampen kwamen brieven met de vraag of de kerkenraad toestemming wilde geven aan een gedetineerde om deel te nemen aan een avondmaalsviering. Van één van deze gedetineerden is bovendien een brief bewaard gebleven, waarin hij blijkt geeft werkelijk berouw te hebben:

Mijn zienswijze in dezen heeft een dusdanige verandering ondergaan, dat ik voortaan mijn geheele vertrouwen in de toekomst in God's hand wensch te geven en als zoodanig zal trachten te leven, zoals een goed Christen betaamt. Ik heb ingezien dat het Nat. Soc. met zijn uitwassen niet verenigbaar kan worden geacht met de leer van Christus.⁷⁹

De secretaris van de kerkenraad, mr. G. van Dokkum, reageerde op 8 juni 1946 als volgt op het positieve advies van de predikant voor deze broeder: 'Hierdoor deel ik U mede, dat de Kerkeraad principieel nooit bezwaar maakt

tegen deelneming aan het Heilig Avondmaal. Ook aan [...] ware deze deelneming derhalve toe te staan.' Uiteraard weerspiegelt dit antwoord de ruimhartige theologische visie van doopsgezinden, maar daarnaast mag men het ook beschouwen als een uitgestoken hand en teken van verzoening.⁸⁰

SLOTOPMERKINGEN

Hoewel de archieven van de Doopsgezinde Gemeente 's-Gravenhage verrassend veel materiaal bevatten over de oorlogstijd, blijft toch ook veel verborgen voor wie zich driekwart eeuw later een beeld wil vormen van het leven van deze gemeente in deze periode. Met hoeveel angst gemeenteleden leefden in een stad, waar een *Atlantikwall* werd gebouwd en van waaruit V-2 raketten werden afgeschoten, weten we niet. We kunnen ons hooguit enigszins een beeld van die angst vormen aan de hand van het dagboek van mevrouw Huizinga-Sannes, maar na 1942 speelt dat zich af in de omgeving van Velp. Over andere egodocumenten beschikken we helaas niet. Hoeveel gemeenteleden gedwongen aan de *Arbeitseinsatz* moesten meedoen, hoevelen er huis en goed verloren en moesten evacueren, blijft eveneens onduidelijk. We weten alleen van enkele individuele gemeenteleden, dat ze participeerden in het verzet. Maar waren er nog anderen, die dat deden? Omgekeerd is ook onbekend, hoeveel gemeenteleden de kant van de Duitsers hebben gekozen, en in hoeverre de gemeente zich door hen bedreigd voelde. Voorts zou nader onderzoek nodig zijn ten aanzien van de vraag, hoe 'foute' gemeenteleden naderhand weer in het midden van de gemeente werden opgenomen. Jammer genoeg zijn er ook geen verhalen opgeschreven over de kinderen, die 's zomers enkele weken naar het noorden en oosten van het land gingen om aan te sterken.

Opvallend is het relatief grote aantal mensen met Joodse wortels, dat zich tot de gemeente wendde om hulp. Dat kan te maken hebben gehad met het feit, dat deze overwegend vrijzinnige gemeente veel aanhang had in hogere sociale klassen, waartoe ook een deel van de Joodse bevolking behoorde. En mogelijk voelde men zich veilig bij predikanten als Keuter en Vis. Enkelen sloten zich bij de gemeente aan en werden naderhand actieve leden. Maar om goed te kunnen oordelen, zouden we ook moeten weten, hoeveel Joodse Nederlanders zich bij andere kerken in de stad Den Haag gemeld hebben.

NOTEN

* Ik ben mevrouw Coos Wentholt veel dank verschuldigd voor aanwijzingen en aanvullingen, alsmede voor haar hulp bij het zoeken van illustraties.

1 *Vier eeuwen Haagse mennisten* ('s-Gravenhage, 1979), 7-8, in: Archief Doopsgezinde Gemeente 's-Gravenhage (hierna: ADGG), Haags Gemeentearchief, 0004/01, inv. nr. 315.

2 Volgens de gegevens van de burgerlijke stand stonden toen ca. 350 doopsgezinden ingeschreven in de gemeente 's-Gravenhage. Zie: *Vier eeuwen Haagse mennisten*, 10.

3 Zie: *The Mennonite Encyclopedia* 2, 627-628.

4 ADGG, 0004/01, inv. nr. 96.

5 Emma Mesdag (1895-1997) was een telg uit het Groningse geslacht Mesdag. In 1916 werd ze lerares aan de Huishoudschool in de Laan van Meerdervoort; vanaf 1935 tot haar pensionering in 1960 was ze daar directrice. Ze verborg in de oorlog kinderen in die school en was ook verder betrokken bij verzetsactiviteiten. Mededeling van mevrouw Els Jonk, Leiden. Zie voorts het Dagboek van mevrouw A.J.G. Huizinga-Sannes (NIOD; Dagboeken en Egodocumenten 825), 25 april 1945: daar meldt mevrouw Huizinga, dat ze een brief van mejuffrouw Mesdag had ontvangen. Haar school kon niet meer gewoon functioneren. 'Maar nu heeft juffr. Mesdag er een andere bestemming aan gegeven. Met behulp van de interne leerlingen en enkele leeraren verplegen ze daar nu kleine kinderen, die verhongerd zijn en waarvan velen allerlei wonden hebben door ondervoeding. Verder verstrekken ze in een van de lokalen aan oude mensen een word soep en warmte bij de kachel. Dan zorgen ze nog voor 400 porties dieetvoeding voor patiënten. Het is een enorme prestatie. Behalve dat nemen ze ook nog kinderen op, die te vondeling zijn gelegd.'

6 Dr. Jacob ter Meulen, zoon van de doopsgezinde kunstschilder François Pieter ter Meulen en Christine Henriëtte Bohn, was bibliothecaris van het Vredespaleis, dat als internationale organisatie open bleef tijdens de oorlog. Hij was zeer betrokken bij de Arbeidsgroep tegen den Krijgsdienst en actief bij de hulp aan Duitse, Joods-christelijke vluchtelingen. Zie: Alle G. Hoekema, *'Bloembollen' voor Westerbork; hulp door Zaanse en andere doopsgezinden aan (protestants-)Joodse Duitse vluchtelingen in Nederland* (Hilversum, 2011), 46-49.

7 Zie Alle G. Hoekema, 'Een oorlogsdagboek van een Haagse predikantsvrouw, 1940-1945', in: *Doopsgezinde Bijdragen* (hierna: DB) 34 (2008), 105-126.

8 Nicolaas Lansdorp (1885-1968) bouwde o.a. het Vossiusgymnasium, de uitbreiding van het Amsterdamse stadhuis en de centrale markthallen in Amsterdam-West. Ook bij de bouw van broederschapshuizen was hij betrokken. Van 1932-1955 was hij hoogleraar aan de TU Delft.

9 ADGG, inv. nr. 28, 688e vergadering 15-9-1939.

10 ADGG, inv. nr. 58.

11 ADGG, inv. nr. 28, 696e vergadering 17-5-1940.

12 De Winterhulp was op 22 oktober 1940 door de bezetter ingesteld als maatschappelijk liefdadigheidsfonds, dat in de plaats moest komen van alle particuliere en kerkelijke hulpverlening.

13 ADGG, inv. nr. 29, 710e vergadering 21-11-1941.

14 ADGG, inv. nr. 29, 726e vergadering 27-2-1943. De theologiestudent Carl Brüsewitz werd, samen met andere redacteurs van het kritische studentenblad *Propria Cures* gevangen gezet in Vught. Eenmaal vrijgekomen werd hij, mede om aan de *Arbeitseinsatz* te ontkomen, door de ADS als predikant aangesteld in Balk. Zie: Piet Visser, 'In Memoriam Carl Friedrich Brüsewitz', in: *Doopsgezind jaarboekje* 103 (2009), 19-23.

15 ADGG, inv. nr. 729, 739e vergadering 21-4-1944

16 ADGG, inv. nr. 58 (correspondentie in oorlogstijd), 27-10-1942: brief van kerkmeester H.K. Wethmar aan het bureau van de NH Synode.

17 ADGG, inv. nr. 294: Brief d.d. 13-3-1942 van het Departement van Handel, Nijverheid

en Scheepvaart, Centraal Distributiekantoor den Haag: 'Naar aanleiding van Uw brief dd 10 Maart 1942 deel ik U mede, dat, noch door de Nederlandsche Meelcentrale te 's-Gravenhage, noch door het Rantsoeneeringsbureau voor Gedistilleerd te Schiedam of mijnerzijds, toewijzingen voor Avondmaalswijn worden verstrekt. Belanghebbenden moeten genoemd artikel in de open markt trachten aan te koopen en zijn derhalve op den handel aangewezen'. Inv. nr. 58: 5 april 1943 Wijnhandel N.V. Hoogewerff, Chabot & Visser; Van Straalen Monsieur & Erkelens deelt mee 'dat wij thans vergunning gekregen hebben tot aflevering van een kleine partij Avondmaalswijn. Het betreft een drogen witten Bordeaux in de prijs van f 3,58 per flesch, statiegeld f 0,20 per flesch. Vrijblijvend. De wijn mag slechts afgeleverd worden op schriftelijke opdracht van de betreffende kerkelijke instantie en mag uitsluitend gebruikt worden ten behoeve van het Heilig Avondmaal.' Ook wijnhandel Reuchlin & Zoon in Rotterdam had in deze tijd soortgelijke aanbiedingen.

18 ADGG, inv. nr. 58, brief van 15-2-1944.

19 ADGG, inv. nr. 29, 741e vergadering 19-5-1944.

20 ADGG, inv. nr. 29, 740e vergadering 10-5-1944. In de doopsgezinde gemeente Ouddorp is deze traditie nog altijd in gebruik.

21 ADGG, inv. nr. 29, 742e vergadering 16-6-1944.

22 ADGG, inv. nr. 29, 739e vergadering 21-4-1944

23 ADGG, inv. nr. 29, 744e vergadering 15-9-1944.

24 ADGG, inv. nr. 26 en 27.

25 Mr. Steven Nicolaas Boudewijn Halbertsma (1884-1965) was rechter en vice-president van de rechtbank in Rotterdam geweest; hij was daar ook een tijdlang voorzitter van de doopsgezinde gemeente. In 1940 werd hij benoemd tot Raadsheer in het Gerechtshof van Den Haag. In 1941 was hij samen met twee anderen de initiatiefnemer van een protestschrijven aan de 'foute' secretaris-generaal van Justitie, J.J. Schrieke, toen bij de invoering van de z.g. vrederechtspraak (een NSB plan) het principiële rechtsbeginsel *ne bis idem* (niemand kan tweemaal voor het zelfde vergrijp worden berecht) overboord werd gegooid. Zie Corjo Jansen, *De Hoge Raad en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam, 2011), 118. Na de oorlog maakte Halbertsma deel uit van de Bijzondere Raad van Cassatie, die boven de vijf bijzondere gerechtshoven was gesteld, waar Nederlandse oorlogsmisdadigers werden berecht.

26 ADGG, inv. nr. 58, brief 14-10-1940.

27 ADGG, inv. nr. 58, brief 23-4-1941.

28 ADGG, inv. nr. 58, brief 25-4-1942, getekend door Th. Ligthart, voorzitter, en G. Scholten, secretaris.

29 Dagboek Huizinga-Sannes, 20-4-1942.

30 ADGG, inv. nr. 29, 716e vergadering 4-5-1942.

31 Zie het verhoor van Van der Vlucht als getuige door de Parlementaire Enquête regeringsbeleid 1940-1945, op 23 november 1948. Daarin kwam zijn betrokkenheid bij deze zaken uitvoerig aan de orde. De rol van het Rode Kruis kwam er in deze enquête en ook in dit verhoor niet goed af, wat hulp aan Nederlanders in buitenlandse gevangenschap betreft.

32 Zie o.a. L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* 10b/1 (1981), 234-235 en latere passages.

33 Zie de website www.parlement.com onder L. Neher.

34 ADGG, inv. nr. 25, 529e vergadering 18-12-1925.

35 J.M.G. van der Poel, *Biografisch Woordenboek van Nederland* 3 (Den Haag, 1989); te vinden via www.resources.huygens.knaw.nl.

36 Zie over Posthuma's politieke rol L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, 5A ('s-Gravenhage, 1974), 390-391; en over diens liquidatie dl. 7B ('s-Gravenhage, 1976), 925, 929 en 971. Daar wordt duidelijk, dat het illegale blad *Trouw* kritiek had op de

aanslag op Posthuma's leven op 3 juni 1943. In dat deel vindt men op 924-934 ook gegevens over de verzetsgroep CS-6 en de tragische afloop daarvan.

37 Dagboek Huizinga-Sannes, NIOD, dagboek 825, bij 23 juli 1943.

38 ADGG, inv. nr. 28, 668e vergadering 19-11-1937. De secretaris had hem al verteld hoe de toewijzing tot stand was gekomen.

39 ADGG, inv. nr. 29, 723e vergadering 13-11-1942. Het bewuste krantenartikel was onder andere verschenen in het *Utrechtsch Nieuwsblad* van 29 oktober 1942. Posthuma gaat daarin in op het lot van de mennonieten in de Oekraïne, met name Chortitza; een aantal van hen waren door acties van de 'bolsjewisten' hun boerderijen kwijtgeraakt en van andere boerderijen waren de eigenaars verdwenen. Nadat de Duitsers het gebied hadden ingenomen, was met een commissie van de 'Oostcompagnie' ook de NSB boerenleider E.J. Roskam daar op bezoek geweest. Die kwam terug met het idee om Nederlandse doopsgezinden naar het gebied te sturen om een aantal lege boerderijen te beheren en andere weer op te knappen. Posthuma gaf aan wel te willen bemiddelen tussen geïnteresseerde doopsgezinde broeders en Roskam. Hij tekende als 'oud-lid van het dagelijks bestuur van de ADS en als oud-voorzitter van de doopsgezinde gemeente van 's-Gravenhage'. In de 726e vergadering van 27-2-1943 werd opnieuw een brief van Posthuma genoemd, 'over de Prot. beweging in Oostenrijk'. Ook deze brief werd voor kennisgeving aangenomen.

40 Zie Gerlof Homan, 'Nederlandse doopsgezinden in de Tweede Wereldoorlog', in: *DB* 21 (1995), 165-197; mededeling in noot 76, 191.

41 ADGG, inv. nr. 29, 720e vergadering 21-8-1942. Het Dagboek van mw. Huizinga-Sannes, NIOD, Dagboeken en Egodocumenten 825, meldt op 22 september 1942: 'Tante Francien [Koekebakker] heeft een stempel op haar persoonsbewijs gekregen! Dat is het verheugendste nieuws van den laatsten tijd. Dit stempel wordt in Amsterdam verstrekt en vrijwaart "bis auf weiteres" voor tewerkstelling in kampen of in Polen. Je kunt zoo'n stempel krijgen, wanneer je vóór Jan. '41 bij een Christelijke gemeente bent aangesloten, dus naar geloof geen jood meer bent (en tante Francien, hoewel nooit joodsch opgevoed, heeft zich pas in Aug. '42 bij de doopsgez. Gemeente laten doopen) óf als je getrouwd bent met een niet-jood, maar danook eigen kinderen hebt. En tante heeft geen eigen kinderen; dus ook dàardoor kwam ze niet in aanmerking. Maar iedereen heeft voor haar gewerkt en 't is gelukt, haar toch op haar kerkelijke papieren een stempel te verschaffen.' Zowel mevrouw Koekebakker als mevrouw Aronstem hebben de oorlog overleefd.

42 ADGG, inv. nr. 29, 728e vergadering 16-4-1943.

43 ADGG, inv. nr. 58, lijst met nog twee aanvullende lijstjes.

44 ADGG, inv. nr. 97 (correspondentie over lidmaatschap), brief 10-9-1943.

45 Brief van mw. Keuter-van der Zee, 18-10-1943, ADGG, inv. nr. 97. De betreffende vrouw, Rachel Anna Sara Den Hollander-van Vollenhoven, werd op 4-9-1944 vanuit Westerbork naar Theresiënstadt overgebracht. Ze heeft waarschijnlijk de oorlog overleefd.

46 Zie Hoekema, 'Een oorlogsdagboek van een Haagse predikantsvrouw', 123.

47 Hij wist op 24 januari 1944 een briefje te smokkelen uit de gevangenis, waarin hij vertelde, dat hij op 4 januari samen met drie anderen was gearresteerd. Nationaal Archief, Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging, 1945-1952, toeg. nr. 2.09.09, inv. nr. 83 (ook te vinden via www.oranjehotel.nationaalarchief.nl/gevangenen/zelf/Keuter.asp).

48 In een 'In Memoriam A. Keuter' door S.v.N., *Mededeelingen van de doopsgezinde gemeenten 's-Gravenhage, Leiden, Delft en Kring Gouda* nr. 9, september 1945.

49 Zie Homan, 'Nederlandse doopsgezinden in de Tweede Wereldoorlog', met name 189-191. Gasper ter Galestin had een groep mensen om zich heen verzameld, die vanuit Friesland piloten naar Amsterdam bracht, van valse papieren voorzag en doorstuurde naar bevrijd gebied. De groep werd verraden, Ter Galestin zelf op 5 september 1944 in Vught gefusilleerd. Zie voorts Corien Goudemans, 'De Documentatiedienst van de haagse politie in de Tweede Wereldoorlog',

Jaarboek 2012 van de Geschiedkundige Vereniging Die Haghe (2012), 53-103, met name p. 76 en noot 71 op p. 99-100.

50 'Als predikant in functie en als particulier geestelijk en daadwerkelijk medegewerkt aan het verzet, verzorging van radioverbindingen, verzorger van Joden, verstrekken van inlichtingen. Na zijn gevangenneming, zoowel in de gevangenis te Scheveningen als in de gevangenkampen te Vught en in Duitschland den geestelijken weerstand versterkt. In Duitschland in gevangenschap gestorven', aldus de motivatie van het Kabinet der Koningin om Keuter het Verzetskruis toe te kennen. Nationaal Archief, Kabinet van de Koningin, 1946-1975, toeg. nr. 2.02.20.01, inv. nr. 9431, 7 mei 1946.

51 H.W. Meihuizen, *Een dader des Woords; in memoriam ds Albert Keuter* (Amsterdam, [1946]; VDM reeks 9), 29. Deze reeks VDM-brochures was gewijd aan predikanten, die in de Tweede Wereldoorlog zijn omgekomen).

52 Meihuizen, *Een dader des Woords*, 22-23.

53 Meihuizen, *Een dader des Woords*, 24-25.

54 Meihuizen, *Een dader des Woords*, 26-27. Zie voorts André J. du Croix, 'Weerloos weerbaar; het verzet van dominee André du Croix, (1910-1945)', in: *DB* 31 (2005), 223-262. In deze en andere bronnen wordt 10 maart 1945 als sterfdatum genoemd, maar de gegevens van de Burgerlijke Stand in Den Haag, waar zijn overlijden in 1951 werd ingeschreven op basis van gegevens van het Ministerie van Justitie, vermelden 9 maart 1945.

55 Meihuizen, *Een dader des Woords*, 21.

56 Homan, 'Nederlandse doopsgezinden in de Tweede Wereldoorlog', 186. Hylkema hielp onderduikers en Joden en had te maken met de illegale koeriersdienst en zender 'Vox-Pop' waarvoor het College van Vertrouwensmannen contact onderhield met de regering in Londen. Mogelijk werkte hij hierin samen met Van der Vlucht en Neher?

57 H.W. Meihuizen, '*Laat Uw werk door Uwe knechten gezien worden*'; *uitgesproken ter herdenking van Ds Albert Keuter op Zondag 1 Juli 1945 in de Doopsgezinde kerk te 's-Gravenhage*, uitgegeven vanwege den Kerkeraad der Doopsgezinde Gemeente ('s-Gravenhage, 1945). Zie voor een analyse van de manier, waarop toen en naderhand Keuter en ook André du Croix zijn herdacht, de bijdrage van Gert van Klinken elders in deze *DB*.

58 Meihuizen, *Een dader des Woords*.

59 Zie Bart van der Boom, *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag, 1995; dissertatie Leiden), 109-142.

60 ADGG, inv. nr. 29, 735e vergadering 17-12-1943.

61 E.R. Hazenberg et al. (red.), *Wassenaar in de Tweede Wereldoorlog* (Wassenaar, 1995), 440. Daar ook uitgebreide informatie over de bouw van de Atlantikwall.

62 Dagboek Huizinga-Sannes, NIOD, Dagboeken 825, 2-11-1942.

63 ADGG, inv. nr. 29, 723e vergadering 13-11-1942; inv. nr. 58, brief 10-11-1942.

64 ADGG, inv. nr. 29, 724e vergadering 18-12-1942. Heeringa zou vrij kort daarna al overlijden.

65 ADGG, inv. nr. 29, 750e vergadering 16-2-1945.

66 ADGG, inv. nr. 29, brief 26-1-1944.

67 Dagboek Huizinga-Sannes, NIOD, Dagboeken 825, 28-3-1945 en 27-5-1945.

68 Hazenberg et al. (red.), *Wassenaar in de Tweede Wereldoorlog*, 494. De lanceringen van de V-2 en de gevolgen voor de burgerbevolking worden in het door A.N.W. Kenens geschreven hoofdstuk 'De V-2, Hitlers geheime wapen', 458-501, uitvoerig beschreven.

69 ADGG, inv. nr. 29, 751e vergadering 16-3-1945.

70 ADGG, inv. nr. 29, 752e vergadering 6-4-1945

71 ADGG, inv. nr. 223 (financiën).

72 ADGG, inv. nr. 29, 750e vergadering 16-2-1945.

DOOPSGEZIND DEN HAAG TIJDENS DE TWEEDE WERELDOORLOG

73 ADGG, inv. nr. 294, met o.a. Jaarverslag 1943 van de Commissie.

74 ADGG, inv. nr. 58, brief van 11-11-1943.

75 Zie ADGG, inv. nr. 58, brief van de secretaris van de kerkenraad op 30-5-1944. Joseph Bidez (1867-1945) was een Belgische filoloog en historicus. Hij had in 1930 een boek *Vie de l'empereur Julien* geschreven, over Keizer Julianus; dat werk was in 1940 in het Duits vertaald. Nadere gegevens over Henk en Nico Stenvers ontving ik van de zoon van H.W. Stenvers, Henk Stenvers (Bussum).

76 *De Kerkpost* was een 'orgaan uitgegeven door de samenwerkende Protestantsche Kerken in Nederland ten behoeve van de tewerkgestelden in het buitenland' (aldus de ondertitel). Het blad verscheen 25 keer, van april 1944 tot juli 1945. Ook H.W. Meihuizen zat in de redactie.

77 ADGG, inv. nr. 58, briefje 22-6-1944.

78 ADGG, inv. nr. 29, 755e vergadering 15-6-1945.

79 ADGG, inv. nr. 132.

80 ADGG, inv. nr. 132.

De Doopsgezinde Vredesgroep in de periode 1945 tot 1953

MATTHIJS DE VRIES

Na de ontbinding van de Arbeidsgroep tegen den Krijgsdienst in 1941, bleef het enig jaren stil rond het georganiseerde doopsgezinde vredeswerk. Pas op 2 september 1946, tijdens een conferentie met de naam ‘Doopsgezind Vredeswerk’, werd de Doopsgezinde Vredesgroep opgericht. Wat was er in de tussenliggende periode gebeurd? Na de bevrijding ging het werk door, maar de Tweede Wereldoorlog (hierna: WO II) had veel veranderd. De Koude Oorlog en de zogeheten politionele acties in Indonesië bleven de doopsgezinde weerloosheid toetsen aan de actualiteit. Hoe ging de Doopsgezinde Vredesgroep hier mee om, waar hield ze zich de eerste jaren mee bezig en hoe reageerde zij op het Nederlandse gewapende ingrijpen tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog?

DISCONTINUÏTEIT TUSSEN DE ARBEIDSGROEP TEGEN DEN KRIJGSDIENST EN DE DOOPSGEZINDE VREDESGROEP

De oorspronkelijke naam van de Arbeidsgroep tegen den Krijgsdienst (Arbeidsgroep) luidde voluit: ‘Arbeidsgroep tot bevordering van trouw aan het beginsel der weerloosheid onder Doopsgezinden’. Hoewel de naam impliceert dat het om de actualisering ging van een oud-dopers theologisch principe, was het werk van deze Arbeidsgroep vooral praktisch. Voorlichting geven over dienstweigeren onder jongeren, begeleiding van jongeren tijdens hun beroep op de Wet Gewetensbezwaren Militaire Dienst (1923), en het bezoeken van dienstweigeraars in de gevangenis of bij de projecten waarmee zij hun vervangende dienstplicht vervulden. Tijdens de bezetting van 1940 tot 1945 zouden deze activiteiten van de Arbeidsgroep door het Naziregime als staatsgevaarlijk of gezagsondermijnend kunnen worden beschouwd. Bovendien waren medewerkers van de Arbeidsgroep bij het verzet betrokken.¹ Over de tijd tussen de ontbinding van de Arbeidsgroep en het einde van de oorlog is echter weinig bewaard gebleven.

De eerste notulenboeken, ledenlijst en reglement zijn in begin Tweede Wereldoorlog zo goed verstoep door het bestuur dat ze nooit meer teruggevonden zijn. Verder zijn toen veel archiefstukken vernietigd uit angst voor inbeslagname door de Duitse bezetter.²

De officiële en meest dringende redenen voor ontbinding van de Arbeidsgroep blijkt dus de veiligheid van de medewerkers van de Arbeidsgroep te zijn geweest.

Eind 1945 ontstond er sterke behoefte tot nieuwe groepsvorming rond het doopsgezinde thema weerloosheid. Cor Inja had een organisatie voor hulp- en vredeswerk voor ogen, die leek op de Arbeidsgroep vóór de oorlog, maar die daarbij ook hulpwerk deed, zoals de Werkgroep van Doopsgezinden en Geestverwanten (hierna: WDG), waarin ook de quakers participeerden. In de WDG zaten veel leden van de voormalige Arbeidsgroep. Al direct na de bevrijding was de WDG, waarvan Inja zelf tot juni 1944 voorzitter was, bezig met hulp aan NSB-kinderen. De gedachte hierachter was, dat als deze kinderen na de oorlog samen met hun ouders zouden worden gestraft, dit in de toekomst alleen maar wrok en haat opleverde jegens de samenleving. Wanneer deze kinderen daarentegen in 'normale' gezinnen zouden worden opgevangen, zou dit voorkomen kunnen worden. Vandaar dat de WDG begon met het werven van gastgezinnen voor NSB-kinderen.

Ook in de medewerkersbestanden van de Amsterdamse Vredesgroep zaten overlappingsen met de voormalige Arbeidsgroep, bijvoorbeeld de voormalige dienstweigeraar Jan Gleijsteen. Ook deze groep hield zich bezig met praktisch hulpwerk: de inzameling van goederen voor noodpakketten voor Wenen. Deze stad had zwaar geleden tijdens de laatste maanden van de oorlog, met name door een offensief van de Russische troepen van 2 tot 13 april 1945.³ Ook zaten daar groepen Mennonieten uit Rusland.⁴ De situatie was er extra schrijnend omdat de stad van andere partijen onvoldoende noodhulp kreeg, waarschijnlijk vanwege de *Anschluss* van Oostenrijk op 13 maart 1938. Namens het Mennonite Central Committee (MCC) was in Wenen Han van den Berg gestationeerd. Zijn aanstelling werd gedeeld met andere Nederlandse doopsgezinde organisaties: eerst was de Arbeidsgroep co-sponsor, daarnaast ook de Amsterdamse Vredesgroep en later Bijzondere Noden.

In november 1945 had Cor Inja aan ds. T.O. Hylkema een oproep voor in de *Noodbrug*⁵ gestuurd, waarin hij steun zocht voor de heroprichting van de Arbeidsgroep. De oproep is dat najaar niet in de *Noodbrug* verschenen, hoewel zij al was ondertekend door dr. J. ter Meulen, ds. L. Knipscheer, ds. G. de Groot en ds. E. Daalder. Ds. Hylkema schreef op 20 november 1945 echter

Dienstweigeraars in tewerkstellingskamp Vledder aan het werk 1947. 'Ploeg Sweben' (foto: part. bezit).

aan hen allen per doorslag terug, dat hij het betreffende stuk niet wilde ondertekenen: 'ik vind het nuttig en noodig om voor het oude Doopsgezinde beginsel der weerloosheid te pleiten in onzen Broederschap', maar hij achtte de Arbeidsgroep daarvoor blijkbaar niet het geschikte medium. 'Wij moeten m.i. de Arbeidsgroep zoowel om haar naam, als ook om haar *negatieve houding in de laatste oorlogstijd*⁶ maar liever tot het verleden laten behoren.' Vervolgens lichtte Hylkema toe waarom hij de naam 'Arbeidsgroep tegen de krijgsdienst'⁷ ongeschikt vond, maar zweeg over haar 'negatieve houding tijdens de oorlog'. Ook Cor Inja zelf vond de naam Arbeidsgroep ongeschikt, want in een brief aan het Hoofdbestuur van de Friesch-Doopsgezinde Jongeren Bond (hierna: FDJB), om aan dit bestuur 'de boodschap die het Evangelie inzake de kwestie van de arbeidsgroep tegen de krijgsdienst ons brengt, [...] uit een te zetten', meldde hij, zonder verdere toelichting, dat hij 'onze naam [wilde] veranderen'.⁸

Waarom verdiende de nieuwe groep een nieuwe naam? Ten minste drie factoren speelden een rol. Ten eerste zou betrokkenheid van leden van de voormalige Arbeidsgroep die gewapend verzet hadden gepleegd,⁹ een groep die principiële weerloosheid predikte, ongeloofwaardig maken. Ten tweede waren er leden van de Arbeidsgroep en andere aanhangers van de principiële weerloosheid, die tijdens de oorlog van gedachten waren veranderd en geweld niet meer categorisch konden afwijzen. Dat dit een gevoelig punt was, blijkt uit een tweetal brieven van ds. L.D.G. Knipscheer uit dezelfde periode.¹⁰ Hierin laat hij zich negatief uit over 'ALB', zijn collega ds. A.L. Broer,¹¹

die tijdens de oorlog was ‘omgezwaaid’. De reden van deze ommezwaai was namelijk, dat in zijn ogen geweld noodzakelijk was geweest om de gewelddadige dictatuur van Adolf Hitler op de knieën te dwingen. Dit is later uit zijn eigen mond opgetekend in de *Leeuwarder Courant*, naar aanleiding van zijn vijftigjarig ambtsjubileum.¹² Een derde reden waarom de naam Arbeidsgroep tegen de krijgsmacht veranderd zou moeten worden, komt pas veel later aan het licht wanneer Cor Inja in zijn column ‘Open brief’ in de *Brief*³ van augustus 1950 (nr. 8), schrijft:

In 1946 heeft Ds Golterman ons in Elspeet verweten, dat wij in de oorlog en bezettingstijd ons getuigenis niet hadden laten horen. Dit is inderdaad een grote schuld geweest en door ons ook als zodanig aanvaard.

Dit verwijt slaat op de tegenstelling tussen enerzijds de opheffing van de Arbeidsgroep – om veiligheidsredenen – in 1941 en anderzijds de eis tot opofferingsgezindheid in het oprichtingsdocument van de DGV. ‘Wij vragen u geen gemakkelijke verklaring van instemming, geen looze sympathiebetuigingen, maar persoonlijke toewijding en steun.’¹⁴ Dit had de vraag opgeroepen, of je niet juist bereid moest zijn tot solidariteit met dienstweigeraars, als dat ook consequenties had voor je eigen veiligheid. De hierboven genoemde spijtbetuiging van Cor Inja weerhield de opstellers van de latere ‘Beginselverklaring’ (de versie van maart 1953) er niet van, nog hoger in te zetten, tot aan het kruis van Christus als ultieme vorm van christelijke weerloosheidspraxis aan toe.¹⁵

DE OPROEP IN DE *NOODBRUG*

Begin maart 1946 verscheen de volgende oproep in de *Noodbrug*:

Vredeswerk

Ondergetekenden wenschen geen oordeel uit te spreken over hen, die op een ander standpunt staan en daarom anders handelen. Voor zichzelf sprekende echter zijn zij van meening, dat het oud-Christelijke beginsel der zgn. weerloosheid terecht door de Doopsgezinden in allerlei tijden en landen is aanvaard, en dat het ook nu nog beteekenis heeft voor onze samenleving. In het bijzonder is dat h.i. het geval indien het samengaat met daadwerkelijke vredesarbeid.

Zij noodigen allen, die daarmee instemmen, uit, hun namen op te geven aan den laatsten ondertekenaar.

Ds. E. Daalder, Oldeboorn

P. Doves Jr., Zaandam

Ds. G. de Groot, Workum

Ds. C.P. Hoekema, Haarlem

C.P. Inja, Baarn

Tilly Kelder, Rotterdam

Ds. L.D.G. Knipscheer, Groningen

Da. C. Soutendijk, Zwolle

Ds. A.P. van de Water, Hallum

Dr. J. ter Meulen, Malakkastr. 67 Den Haag; Telefoon: 555003

Bureau: 333920

De bedoeling is in den loop van het voorjaar op een bijeenkomst nadere voorstellen te doen. Zonder twijfel zal voeling worden gehouden met de in ons land verblijvende Amerikaansche doopsgezinden en ook het plan van Ds. T.O. Hylkema zal zeker ter sprake komen. [...]

Wat in deze oproep opvalt, is de wens geen oordeel uit te spreken over hen die een ander standpunt hebben. Hiermee worden waarschijnlijk de ‘omzwaaiers’ bedoeld. De opstellers leken hoe dan ook geen verdere tweedracht te willen zaaien in de doopsgezinde broederschap. Ten tweede valt het voornemen op, om ‘voeling te houden met de in ons land verblijvende Amerikaansche doopsgezinden’. Deze bleken achter de schermen van grote invloed. Tenslotte valt op dat ds. T.O. Hylkema deze oproep niet ondertekend heeft. Wel worden dus zijn naam en zijn ‘plan’ in de oproep vermeld. Blijkbaar werd dit gezien als een concurrerend plan, maar wilde men ds. Hylkema toch graag aan boord houden. Zijn plan betrof namelijk de oprichting van een:

bijbelsche Gemeente des Heeren, die den liefdeweg, die Christus ging, en van de Zijnen vraagt (met inbegrip van de bijbelsche weerloosheid en het kwade met het goede te moeten overwinnen, ook in oorlogstijd) als de Weg erkent en dien wil trachten te volgen.¹⁶

De bedoeling was dat deze gemeente opgebouwd zou worden uit al die leden die in hun eigen gemeente te weinig weerklank vonden voor

de Doopsgezinde beginselen [...] die onze gemeenten van ouds hebben gekenmerkt, en die ook in dezen tijd, o.a. door alle groepen der Amerikaansche Doopsgezinden gezamenlijk zijn erkend en worden nagestreeft. [...] bv. zooals ze uitgesproken zijn in de verklaring van het M.C.C.

Als deze weerloze gemeente er niet zou komen, vreesde ds. Hylkema een scheuring en dat deze leden de Russische broeders achterna zouden gaan naar Canada. Hylkema's opzet was echter niet een gemeente 'tegenover' de ADS te stichten, maar 'naast de andere Doopgezinde Gemeenten' en 'geheel gelijkwaardig'. Uit al deze voorzichtige formuleringen over en weer sprak de wens, om geen splitsing te willen veroorzaken binnen de Nederlandse doopsgezinde broederschap. Weerloosheid of niet, men wilde er samen uit blijven komen. De onzichtbare band van deze gedeelde visie op vrede heeft de broederschap waarschijnlijk bij elkaar gehouden.

DE REACTIE VAN DE DOOPSGEZINDE VREDESGROEP
OP DE INDONESISCHE ONAFHANKELIJKHEIDSSTRIJD

Een ander onderwerp dat politiek gevoelig lag en de saamhorigheid bedreigde, was de kwestie Indonesië. In de *Brief* van augustus 1947, die tot stand kwam tijdens de eerste politionele actie (21 juli-5 augustus), deed Paula Thijssen verslag van haar bezoek aan een bijeenkomst op 25 juli, van 'verschillende vredelievende organisaties' waarin de mogelijkheid werd onderzocht van gezamenlijke acties, 'die zouden kunnen leiden tot een staken der vijandelijkheden in Indonesië'. Bij deze bespreking waren aanwezig: de Vereniging Nederland-Indonesië, Vereniging voor Actieve Democratie, de ANVA, Kerk en Vrede, het Humanistisch Verbond, het Nederlandse Christelijke Jongeren Gilde, de Quakers, de Vlamgroep, Vrij Nederland, Vereniging Oude SDAP, en enkele vooraanstaande Nederlanders, zoals mevr. Roland Holst, mevr. Romein-Verschoor, mevr. v.d. Sluis en de heer Palar. Men wilde voor een grote protestvergadering de Apollohal huren en een resolutie opstellen waarin de regering op de hoogte zou worden gesteld van:

de vredeswil van de vergadering;
de teleurstelling en afkeuring van haar optreden in Indonesië;
een verzoek aan de regering om bemiddeling aan te vragen;
te onderstrepen dat dit politionele optreden in wezen oorlog is;
tot uiting brengen, dat de reactie het door deze wijze van optreden zal winnen.

Hierbij zou ook de Communistische Partij Nederland (hierna: CPN) worden uitgenodigd. Wellicht lag hier een gevoelig punt, waardoor zuster Thijssen uiteindelijk het advies gaf af te haken:

Kerk en Vrede, Quakers en Christ. Jongerengilde meenden hieraan mee te kunnen doen. Hoewel diep overtuigd, dat zij allen in hun geweten gedrongen werden, deze weg te gaan [...] voelde ik dat dit niet de weg voor ons kon en mocht zijn. Ik heb dan ook gezegd, dat wij ons geroepen voelden tot het geven van een positief liefde- en vredesgetuigenis in deze wereld, en dat dit nooit de vorm aan kon nemen van protestvergaderingen.

Wel deed de Vredesgroep in december 1948 een 'Boodschap' uitgaan naar de Nederlandse doopsgezinde gemeenten 'naar aanleiding van de laatste 'Militaire-actie' in Indonesië', van 19 december 1948 tot 5 januari 1949.

Het aantal keren waarin het onderwerp Indonesië in de *Brief* wordt aangevoerd, is op de vingers van één hand te tellen. Vaker komt het in het *Algemeen Doopsgezind Weekblad* (hierna: *ADW*) ter sprake, maar dan blijkt de verdeeldheid van de doopsgezinde broederschap. Er waren scribenten die probeerden de politieke realiteit met al haar nuanceringsen recht te doen. Andere reageerden vanuit persoonlijke bewogenheid. Dit waren vaak diegenen die persoonlijke banden hadden met familie, werkers en ook militairen in Indonesië. Zij waren geneigd om kritiek op het gewapend ingrijpen van Nederland als een persoonlijke aanval te zien. Zelden reageerde er iemand vanuit de principieel weerloze visie van de Vredesgroep. Het meest kritische geluid kwam dan ook van Felix van der Wissel. Hij zette een uitgebreid betoog op over de onbetrouwbaarheid van de 'feiten' zoals ze van officiële zijde werden weergegeven. Vervolgens probeerde hij het probleem aan de wortel bloot te leggen met de retorische vraag: 'Wie heeft U op deze plaats gesteld?' We moeten niet denken dat we tuchtmeester zijn in naam van God, althans niet de God van Christus. Hij pleitte voor een weg terug, zoals Engeland zich uit India had teruggetrokken, om eventueel 'later in een meer nederige positie dienstbaar [te] zijn'.¹⁷ De consensus was over het algemeen dat er spijt en schaamte werd gevoeld, dat het zo gewelddadig af moest lopen. In de *Brief* van december 1949 (nr. 20) vinden we zelfs een artikel met de titel: 'Kunnen wij iets doen voor hen?' Hiermee wilde Piet van der Meer, de latere secretaris van de Jongerenwerkgroep, benadrukken dat de lezers begrip moesten hebben voor de situatie van de militairen in Indonesië. En hoe belangrijk geestelijke bijstand voor hen was. Hij riep daarom op om 'onze jongens' te schrijven en hen met compassie te bejegenen als zij terugkeerden uit Indonesië.

Voor de spaarzaamheid aan reacties op de politionele acties in Indonesië zijn twee redenen aan te voeren. In de eerste plaats de politieke lading van de kwestie. Het verzet tegen het gewapende ingrijpen in Indonesië dreigde in de invloedsfeer van het communistisch activisme terecht te komen (zie de

paragraaf over Paula Thijssen hierboven). Dit was een belangrijke concurrent van de Vredesgroep op het gebied van het vredesactivisme, waarmee men zich moest verhouden.¹⁸ Hiermee hing samen dat de banden met de Amerikaanse Mennonites en hun organisaties zo warm waren, dat de Vredesgroep, waarschijnlijk onbewust, ook hun prioriteiten volgde. In alle gedingen waren immers Amerikaanse broeders en zusters aanwezig, en zij ondersteunden vele van haar activiteiten met raad, daad en financiën. De prioriteit van het MCC in Europa lag bij wederopbouw en verzoening van Europa. Het hulpwerk in Wenen, de activiteiten van *Mennonite Voluntary Service*, het kinderruimte en later het Vredescentrum Heerewegen, het kwam allemaal mede tot stand door of draaide dankzij het MCC. In politieke zin had de steun van de Verenigde Staten aan West-Europa ook een ideologische component. De Marshall-hulp diende immers mede om West-Europa buiten de communistische invloedssfeer te houden. Ten slotte hadden zowel ds. Hylkema en ds. Van der Wissel de Verenigde Staten en Canada bezocht, en daar veel inspirerende ideeën opgedaan. Zij waren daardoor medeverantwoordelijk voor het Amerikaans-mennonitische gekleurde vormingswerk binnen de Vredesgroep. Ten tweede werd de Koude Oorlog, en de daarmee gepaard gaande angst voor een Russische inval in West Europa, al snel groter en overvleugelde dit de perikelen rondom Indonesië's onafhankelijkheid. Over de Korea-oorlog werd, jaren later, in de *Brief* meer geschreven dan over Indonesië. De angst voor wapenwedloop tussen Oost en West, met een atoomoorlog als mogelijk gevolg, werd steeds groter. Dit sterkte echter het beginsel van de Vredesgroep, dat een andere wereldorde, 'de derde Weg',¹⁹ noodzakelijk is.

ACTIVITEITEN IN DE EERSTE JAREN VAN DE DOOPSGEZINDE VREDESGROEP

Uit een interview met Henk Akkerman in de jubileumbundel *40 jaar Vredesgroep* valt op te maken dat het in de eerste tijd soms heftig toeging, vooral als de beginselverklaring in het geding was.

Wat mij in die eerste tijd vooral zo boeide, waren de internationale contacten. De winterconferenties hadden altijd nogal wat theologisch gehalte. Steevast waren daar ook Amerikanen bij. En dat was zeker ook het geval als we op Heerewegen bijeenkwamen, ik zie nog goed voor me hoe Felix (van de Wissel) voor de ingang stond met mensen als Harold Bender en

Bill Snyder om zich heen. Niet alleen T.O. Hylkema, maar ook de redactrices van de *Brief*, Dolly Bakker en Mies de Boer zorgden voor veel inbreng van buitenlandse zijde. De aanwezigheid van het MCC in Nederland en van veel hulpwerkers in Europa en de speciale positie van Heerewegen als internationaal doopsgezind vredescentrum droegen zeker veel bij tot het versterken van de internationale sfeer in de Vredesgroep²⁰

Vanaf de oprichting in 1946, maar ook ver daarvóór al,²¹ speelden beginselverklaringen een (be)leidende rol in de Vredesgroep. Vanaf juli 1949 vormde de 'Beginselverklaring van de Doopsgezinde Vredesgroep' een vast onderdeel van de *Brief*. Toen was de tekst nog vrij bondig. Zij was echter periodiek aan discussie onderhevig. Na een tijd ongewijzigd in de *Brief* te hebben gestaan, kwam in maart 1953 de Beginselverklaring weer op de agenda, om als volgt te worden vastgesteld:

Wij weten ons geroepen, in gehoorzaamheid aan Jezus Christus onze Heer en gedreven door Zijn liefde, om in de door strijd verscheurde wereld te getuigen van Hem en Zijn liefde als de enige weg tot behoud.

Wij geloven dat in die dienende, weerloze en zichzelf offerende liefde, zoals die in Zijn leven en Zijn sterven volkomen tot ons kwam, de enige redding ligt, zowel voor ons zelf als voor de wereld. Het Kruis is voor ons het teken van Gods verzoenende en overwinnende liefde; en tegelijk het teken van de Weg die wij hebben te gaan.

Wij weten dat ook wij, naar het gebod van onze Heer, elkander, ook onze vijanden, moeten liefhebben zo als Hij ons heeft liefgehad; ook als wij daarbij een kruis hebben te aanvaarden. En dat wij die moeten en mogen doen in vast vertrouwen op de overwinnende kracht van Gods Geest en op de komst van Zijn Koninkrijk. Wij weten dat dit alleen mogelijk is voor wie, in gebed en overgave en in voortdurende gebondenheid aan Christus, telkens weer bij eigen onvermogen kracht ontvangt uit Hem.

Wij willen met Zijn hulp trachten getrouw te zijn aan Zijn roepstem. En wel

- 1 Door te streven naar een leven van geloof en gebed en gemeenschap met de Heer, en met name door na te streven, dat Zijn liefde, onverzwakt, ons persoonlijk in alles moge leiden, ook tegenover vijanden en wie ons onrecht of geweld aandoen;
- 2 Door elkander in onderling verantwoordelijkheidsbesef en voorbede hierbij te helpen;
- 3 Door het verlenen van bijstand aan hen, die hierdoor in moeilijkheden verkeren, met name aan hen die in gehoorzaamheid aan Christus zich geroepen achten de militaire dienst te weigeren;

- 4 Door dienend hulpwerk, aan vriend en vijand, 'in Naam van Christus';
- 5 Door te streven naar verzoening, waar vijandschap heerst tussen mensen, groepen of volkeren;
- 6 Door anderen, met name in onze gemeenten, tot deze gezindheid en arbeid op te wekken en hun daarbij leiding en voorlichting te geven.'²²

Ten eerste valt de principiële toon op, met de sterke nadruk op de christelijke liefde. Deze moest zich in dienstbaarheid en weerloosheid uiten. Met name de weerloosheid werd vaak in stelling gebracht tegenover pacifisme. Pacifisme stond voor de Vredesgroep gelijk aan politiek activisme. Daar wilde men zich het liefst verre van houden. Hiervoor was dus een principiële reden: weerloosheid staat aan gene zijde van de politiek. Maar daarnaast was ook een praktische reden: voorkoming van partijpolitieke verdeeldheid.

In de tweede paragraaf vinden we 'Het Kruis [als] teken van Gods verzoiende en overwinnende liefde; en tegelijk het teken van de Weg die wij hebben te gaan'. Degene die zich geroepen weet om in woord en daad van de weerloze liefde van God te getuigen, weet ook wat daarvan de consequenties kunnen zijn: onbegrip en verwerping door de wereld.²³ In het geval van dienstweigeren betekende dit concreet dat je er geen rekening mee moest houden dat je het gemakkelijker kreeg dan een soldaat in het leger, maar dat de vervangende dienstplicht langer duurde en het werk fysiek en mentaal vaak net zo zwaar was. Ook kon het in de jaren vlak na WO II betekenen dat je onbegrip vond bij je omgeving, je landgenoten en zelfs je doopsgezinde broeders en zusters, waarvan de meerderheid stilzwijgend het nationale en internationale defensiebeleid goedkeurde.²⁴

Persoonlijke gebondenheid aan Christus uit zich 'in gebed en overgave'. Zonder de bereidheid je persoonlijk aan Hem over te geven, kan je een weerloze houding tegenover de wereld en zijn machten niet volhouden. Ten slotte vinden we een opsomming van alle taken die uit deze beginselen voortvloeien. We zien deze taken terug in de praktijk van het werk van de Vredesgroep. In deze specifieke versie van maart 1953 valt op dat aan het eind de intentie om samen te werken met andere, soortgelijke organisaties, is weggelaten. Waarschijnlijk omdat dit vanzelfsprekend was.

BESTUURLIJKE TAKEN

Er was een hoofdbestuur en een dagelijks bestuur. Het hoofdbestuur kwam ongeveer driemaal per jaar bijeen, en het dagelijks bestuur daarbovenop nog vier-

maal. Naast de huishoudelijke zaken en visieontwikkeling was samenwerking een belangrijk punt. Deze vond plaats met het MCC en Bijzondere Noden, en met het Vredesbureau dat een min of meer op zichzelf staande organisatie bleef. Ook was er samenwerking met tal van andere vredesorganisaties, nationaal en internationaal. Bijvoorbeeld de Nederlandse Beweging voor Internationale Vrede (NBIV, waarmee de samenwerking in 1949 werd opgezegd), het Comité tot Voorlichting van Gewetensbezwaarden inzake de Krijgsmacht (VGK), Kerk en Vrede, The International Fellowship for Reconciliation (IFOR), het Internationaal Doopsgezind Vredescomité (in 1949 opgericht door ds. C.F. Brüsewitz). Daarnaast was er samenwerking met de historische vredeskerken: het Genootschap van Vrienden (quakers), en de *Mennonite Brethren*.

VREDESBUREAU

Het Vredesbureau bestond al ten tijde van de Arbeidsgroep. Na de oorlog was vooral ‘de nestor van de Vredesgroep’ Cor Inja er de drijvende kracht.²⁵ Men kwam zo’n dertigmaal per jaar samen. Alles wat met praktisch gezien dienstweigeren te maken had, viel onder het Vredesbureau: vanaf de voorlichting aan kandidaat-dienstweigeraars, hun ouders, en hun predikanten, tot begeleiding van jongens die in de procedure zaten, en de coaching die zij nodig hadden bij de toetsing door de Commissie van Advies. Als zij daarna

Het tewerkstellingskamp Vledder (foto: part. bezit).

werden afgewezen, kon het Vredesbureau nog een revisie aanvragen. Vervolgens bezocht Cor Inja als secretaris ook de kampen Vledder, Geesbrug en Zwinderseveld en het Rijks-krankzinnigengesticht in Eindhoven, waarin zij te werk werden gesteld. Totaalweigeraars werden bezocht in de gevangenis-
sen te Nieuwersluis en 's Gravenhage. Bij dit alles werd geen onderscheid gemaakt tussen doopsgezinden of andersdenkend. In meerderheid werden zelfs niet-doopsgezinde jongens begeleid. Daarnaast behoorde lobbywerk bij het takenpakket van Cor Inja, negen keer bezocht hij in 1949 het Departement van Oorlog (Ministerie van Defensie). Ten slotte sprak hij nog op tal van gemeenteven-
onden en jongerenbijeenkomsten.

HULPWERK IN WENEN

Als direct na het einde van de oorlog was er doopsgezind hulpwerk in Wenen, dat na een gewelddadige bevrijding, door de Sovjet strijdkrachten aan zijn lot werd overgelaten (zie hierboven). Al vanaf het eerste begin hielden plaatselijke afdelingen van de Vredesgroep, met name Amsterdam, inzamelingen waarbij levensmiddelen, kleding, schoenen, speelgoed en andere levensbehoeften werden verzameld, in pakketten verpakt en naar Wenen gezonden. Daar werden de pakketten ontvangen door Han van den Berg, medewerker namens de Doopsgezinde Vredesgroep, MCC en Bijzondere Noden. De inzameling geschiedde via een 'sneeuwbalstelsel': iedere donateur probeerde vijf nieuwe donateurs te werven en die op hun beurt ieder ook weer vijf. Zo kon men in korte tijd veel artikelen verzamelen. Het hulpwerk in Wenen werd op september 1949 stopgezet, omdat het niet meer nodig was. Tot die tijd was er ruim 40 ton aan levensmiddelen verzameld en verzonden.²⁶ Na Wenen kwam Emden in beeld, omdat het eveneens zwaar getroffen was door de oorlog. Dit project viel met name ook binnen de doelstelling van MCC en de Doopsgezinde Vredesgroep, omdat men graag aan verzoening tussen de voormalige agressor en zijn burens wilde werken. Om het Duitse volk niet de rug toe te keren, maar juist ook daar te helpen. Ook het project Emden vond plaats in samenwerking met Bijzondere Noden.

Foto van het hulpwerk in Wenen in de Brief van november 1948 (foto: *Brief* (1948), 11).

CONFERENTIES EN INTERNATIONALE BETREKKINGEN

Over een heel jaar gezien vond er een groot aantal bijeenkomsten plaats in de diverse broederschapshuizen. De belangrijkste en grootste bijeenkomst was de jaarlijkse conferentie in september in Elspeet. Daarnaast was er in januari een kaderconferentie, en in mei een conferentie op Fredeshiem nabij Steenwijk. In Heerenwege, Zeist, werden retraites en studiebijeenkomsten georganiseerd, en de Heerenwege-conferentie, een conferentie samen met Bretheren, Mennonites en quakers.

De conferenties waren belangrijk als ontmoetingsmoment en bindmiddel binnen de Vredesgroep. De leden die over het hele land verspreid woonden, ontmoetten elkaar en bemoedigden elkaar. Het programma werd gevuld met lezingen, voordrachten, groepsdiscussies en Bijbelstudie. Ook werd er samen gezongen, gebeden en gewandeld, en was er een liturgische dienst. Steevast waren op deze conferenties ook buitenlandse gasten aanwezig. Mennonites

uit Amerika, Duitsland, Zwitserland en Frankrijk. Zij rapporteerden over de stand van zaken op het gebied van dienstweigeren, actieve en passieve weerloosheid in hun gemeenten, ze gingen voor in gebedsdiensten en hielden voordrachten.²⁷

JONGERENKAMPEN OP TEXEL

In 1947 wordt in de *Brief* verslag gedaan van een 'waterkamp op de Friese Meren'.²⁸ In 1948 werd een familieweek in het doopsgezind broederschapshuis te Schoorl gehouden. In 1949 kwam Texel in zwang. De kampen aldaar duurden acht á negen dagen (een week met inbegrip van in elk geval twee zondagen), en vonden in de zomervakantie plaats. In de jarenvijftig waren het er vier achter elkaar, aanvankelijk in kampeerschuur Het Beloofde Land en later, toen die locatie eind jarenvijftig te klein werd, op Bloem en Bos. Daarvan werd het terrein in 1960 vergroot, door een kavel landbouwgrond te ruilen tegen grond van de Doopsgezinde Gemeente Texel.²⁹ De leiding was in de jarenvijftig in handen van Cor Inja, ds. A.G. van Gilse, en ds. G. Kater. Maar ook als hij de (geestelijke) leiding niet had was Cor Inja aanwezig. Naast dezen was er nog een mede-kampleider en een 'kamp-ma'.

Tijdens de kampen werd een vast dagprogramma gevolgd. Na het opstaan was er na het ontbijt eerst corvee (aardappels schillen en groente schoonmaken), daarna bijbelstudie, gevolgd door een groepsgeprek. 's Middags werd er gewandeld of gefietst in de duinen, of een spel gedaan. Bij het avondeten werd de kampkrant voorgelezen, en 's avonds werd er wederom gesproken over dienstweigeren (terwijl er ook meisjes bij waren), of werd er naar lezingen geluisterd over pacifisme en weerloosheid. Soms werd er daarna nog een late wandeling naar het strand ondernomen. Ook kwamen er Amerikaanse Mennonites op bezoek: Erland Waltner, en Corn. Rempel werden genoemd. Dezen spraken over 'Kerk en Staat in Amerika' en 'Dienstweigeren in Amerika'. Tussen de bedrijven door werd er veel gezongen: 's morgens: 'Fris als de morgen Zijn kracht bewust', 's avonds: 'De dag door Uwe gunst ontvangen', en natuurlijk 'Ik voel de winden Gods vandaag'.

De kampen begonnen en eindigden dus met een zondagse dienst. Meestal werd hiervoor gebruik gemaakt van de vermaning in Den Hoorn, een echte schuilkerk, in een schuur achter één van de huizen aan de Diek. De kerkangers bestonden dan hoofdzakelijk uit kampdeelnemers en het was ook vanzelfsprekend dat de kampleiding voorging. Na 1947, toen de daar kerkende

gemeente zich aansloot bij de Verenigde Doopsgezinde Gemeente van Burg, Waal en Oosterend, en de Hoornder vermaning werd afgestoten, moest de kampleiding vragen of ze mee konden doen met de diensten in Oosterend of Den Burg. Ook werd gevraagd of de kampleiding op de betreffende zondagen een (gratis) gastpreekbeurt mocht vervullen.³⁰

HET DOOPSGEZIND VREDESCENTRUM HEEREWEGEN TE ZEIST

In de tweede *Brief* van (eind) maart 1948 werd door Cor Inja voor het eerst melding gemaakt van een activiteit in Heerewegen te Zeist. Het betrof hier een experiment waarbij leden van de Vredesgroep een maand lang vrijwillig

Het huis Gottlob, linoleumsnede, J. Gleysteen jr. Originele titel: Ons Centrum.

konden helpen in het – toen nog – MCC kinderkuis. Niet lang daarna zal het plan zijn opgevat om van dit kinderkuis een Doopsgezind Vredescentrum te maken. Aanvankelijk was het adres nog Dribergseweg 11A, en gebruikte men het huis Gottlob, waarin plaats was voor tien bedden. Vanaf september 1948 konden hier door de Vredesgroep enkele kamers worden gehuurd voor studie. Tevens was Gottlob ook de beheerderswoning waar zuster Paula Thijsen woonde, ten dele in dienst van de Vredesgroep en ten dele van MCC.

Na twee jaren arbeid, gefinancierd door de Stichting Vredescentrum waarin Nederlandse en Amerikaanse particuliere doopsgezinden zaten, en veel vrijwillige arbeid, kwam eind 1949 het nieuwe centrum gereed. Nu hoorde ook het ‘grote huis’ erbij, en omvatte de totale accommodatie 60 bedden en 25 kampeerbedden, verdeeld over zeven tweepersoonskamers, en twee slaapzalen. In 1951 kwamen daar nog acht tweepersoonskamers bij. Heerewegen bevatte in zijn glorie dagen een omvangrijke bibliotheek op het gebied van vredes theologie. Vanuit de Verenigde Staten werden zendingen boeken aan de bibliotheek geschonken. Ook Nederlandse particulieren droegen hun boeken op vredes gebied over aan deze bibliotheek. De ordening van de bibliotheek was conform de Amerikaanse maatstaven met zogenaamde decimale classificatie. Hierbij was zuster Mary Matthijsen behulpzaam, die lange

Het Grote Huis, in de advertentie van Heerewegen in *de Brief*.

tijd had gewerkt in de bibliotheek van Goshen College. Van Nederlandse zijde was vooral broeder Jan Gleijsteen uit Amsterdam hier sterk bij betrokken. Hoewel in het Vredescentrum dikwijls Amerikaanse gasten aanwezig waren, en er ook voorlichtingsbijeenkomsten voor aanstaande dienstweigeraars, conferenties en kampreünies werden gehouden, alsmede familieweken en een Bijbelschool, bleef de exploitatie van Heerewegen lastig. Vanaf 1949 bevat de *Brief* talloze oproepen om langs te komen, of om financieel bij te dragen. In februari 1951 was het zelfs de eerste instelling die, compleet met foto van de statige, witte villa 'het Grote Huis,' mocht adverteren in de *Brief*.

In augustus 1953 kwam Irvin B. Horst met het plan om Heerewegen onder te brengen in een stichting, samen met MCC, de ADS en de Vredesgroep. De leiding van Heerewegen zou worden opgedragen aan een predikantsechtpaar. Dit werden ds. Van Gilse en zijn vrouw. Zij namen per 1 september de leiding, geassisteerd door mevrouw Inja voor de huishouding.

DE BRIEF EN ANDERE PUBLICATIES

Vanaf het begin was de *Brief* het orgaan van de Vredesgroep. Dit blad kwam één keer per maand uit. De inhoud was even informatief als divers. We vinden er overdenkingen, columns, poëzie, boekrecensies, overwegingen bij de actualiteit, verslagen van diverse geledingen, jaarverslagen en agenda's. Verder verslagen en programma's van kampen en conferenties. Naast de *Brief* zagen ook diverse ander publicaties het licht. De meeste daarvan waren brochures. *Kies dan het leven!* van Cor Inja, *Wat de bijbel zegt* van ds. T.O. Hylkema en *De doperse visie* van H. Bender, die in 1948 door C.F. Brüsewitz in het Nederlands werd vertaald en uitgegeven.³¹ Ten slotte deed de Vredesgroep regelmatig een 'Boodschap' uitgaan naar de gemeenten. Zoals bijvoorbeeld naar aanleiding van de tweede politionele actie in december 1948 en naar aanleiding van een militaire parade op Koninginnedag in Amsterdam, in mei 1953.

JONGERENWERK

De Vredesgroep heeft altijd een grote aantrekkingskracht op jongeren gehad. In het begin vooral vanwege de dienstweigerproblematiek. Al vroeg kwamen jongens, vanwege de dienstplichtige leeftijd, toen zeer concreet in aanraking met grote levensvragen. Het ging erom of je bereid was te sterven voor je

land, en of je bereid was een ander op bevel te doden. Via informatie- en voorlichtingsavonden kwamen de medewerkers van het Vredesbureau in contact met deze jongeren, en de jongeren kwamen weer in contact met elkaar. Deze contacten leidden vaak tot intensieve gesprekken en hechte vriendschappen. Tijdens gesprekken over het persoonlijke geweten en hoe dit gevormd was, leerde men elkaar nog beter kennen, en tijdens de zomerkampen werd de onderlinge band verstevigd. Kenmerkend was dat de Vredesgroep in 1952 een Jongerenwerkgroep oprichtte, die enige maanden zelfs een eigen rubriek in de *Brief* kreeg. Vanuit de jongeren bestond sterk de behoefte aan ‘meer actuele gerichtheid’ en om ‘hun beginselen in de gemeenten uit te dragen’. Later werd zelfs een poging ondernomen om de beginselen ook buiten de gemeenten, aan persoonlijke vrienden uit te dragen, omdat men zich stoorde aan de ingekeerde houding van de Vredesgroep, met haar focus op de bezinning op het evangelische weerloosheidsbeginsel, wat een ‘piëtistisch onderonsje’ werd genoemd. De Jongerenwerkgroep pleitte voor een synthese tussen weerloosheid en pacifisme, om ‘ook constructief [...] [iets] te doen voor de genezing van onze doodzieke maatschappij’.³² De Jongerenwerkgroep wilde vooral een *werk*-groep zijn, en maakte dit kenbaar door de brochures van Felix van der Wissel (*De derde weg?*) te verkopen, en jongeren te bezoeken met een van te voren opgestelde brief. Helaas was ook dit idealisme niet opgewassen tegen de weerbarstige praktijk. Jaap Tysma en Maarten Sangster schrijven in januari 1953 in de *Brief* een stukje waarin ze de gangbare wijze om jongeren te benaderen, afkeuren. Over hun introductiebrief ten behoeve van de beoogde gesprekken, schrijven zij in kostelijk proza:

Deze brief, hij is niet meer [...] Hij is wat je noemt de pijp uit, en hoe dierbaar hij ons ook geweest is, wij missen hem niet eens, want wij zijn tot de ontdekking gekomen, dat hij slecht was, heel slecht.

Denk je eens in, dat je zo’n epistel ontvangt, waarin al na de eerste vier regels begonnen wordt met een preek van: Wij geloven dit... en wij geloven dat... Is dit het effenen van de paden, die moeten leiden tot een beter wederzijds begrip? Wij mogen toch niet verwachten, dat iedere jongen of ieder meisje door deze woorden direct gegrepen zullen worden, hij of zij zal zich misschien wel een beetje gegrepen gevoeld hebben.

Gelukkig is ondanks de vaak pittige meningsverschillen – zoals hierboven te lezen valt – tussen de oudere en de jongere leden van de Vredesgroep altijd een onderlinge band blijven bestaan, zelfs toen er een splitsing dreigde tussen de Vredesgroep en de broederschap. De DVG ontwikkelde zich tot het ge-

weten van de broederschap en gaf in belangrijke mate vorm aan de betrekkingen met mennonieten in de rest van Europa, de Verenigde Staten en Canada.

NOTEN

1 ‘Ds. T.O. Hylkema vorderde, gekleed in Duits officiersuniform, goederen van de Duitsers ten behoeve van onderduikers.’ Mondelinge mededeling van de heer K.D. Prins, Steenwijk, bevestigd op 10 augustus 2014.

2 Website van het Stadsarchief Amsterdam: <https://stadsarchief.amsterdam.nl/archieven/archiefbank/overzicht/1198.nl.html> geraadpleegd 14 januari 2014. Volgens Lex van Gilse echter vond de oprichting van de ‘Arbeidsgroep tot bevordering van trouw aan het beginsel der weerloosheid onder Doopsgezinden’ in 1921 plaats, en werd de naam veranderd in ‘Arbeidsgroep tegen den Krijgsdienst’ toen in 1923 de ‘dienstweigeringswet’ tot stand kwam. Lex van Gilse, *Lijnen naar de toekomst* (Groningen, 1996), 16.

3 ‘Some of Vienna’s finest buildings lay in ruins after the battle. There was no water, electricity, or gas – and bands of people, both foreigners and Austrians, plundered and assaulted the helpless residents in the absence of a police force. While the Soviet assault forces generally behaved well, the second wave of Soviet troops to arrive in the city were badly disciplined, looting and raping in a several-week orgy of violence that has been compared to the worst aspects of the Thirty Years War.’ http://en.wikipedia.org/wiki/Vienna_Offensive geraadpleegd op 9 juli 2014.

4 Brief (december 1947), ‘Uit de rapporten van Han van den Berg’.

5 *Het doopsgezinde maandblad* in 1945-1946, de voorloper van het *Algemeen Doopsgezind Weekblad* (hierna: ADW).

6 Mijn cursivering.

7 Ds. T.O. Hylkema in een schrijven aan dr. J. ter Meulen, ds. L. Knipscheer, ds. G. de Groot, ds. E. Daalder en Cor Inja (20-11-1945): ‘Ook moeten wij niet van anti-militairisme spreken en dat verdedigen, maar van Christus, van Zijn liefdedienst, van het Evangelie en de Gemeente; niet de wapens willen voeren is slechts een bij-handeling, maar geen doel in zichzelf.’

8 Cor Inja aan het hoofdbestuur van de Friesch-Doopsgezinde Jongerenbond te Leeuwarden (19-11-1945).

9 Ds. Willem Isaac Fleischer is overleden in februari 1973 en was in de oorlogsjaren predikant van de Doopsgezinde Gemeente Steenwijk. Over hem is het volgende opgetekend: ‘Fleischer moet ook actief in het verzet geweest zijn. Ook hij heeft daarover gezwegen. Ik heb in de beginjaren vijftig nog al wat contact met hem gehad, Hij kon geen lid meer worden van de Vredesgroep zei hij me, “Klaas ik heb geen schone handen meer en daar wil ik het bij laten.”’ E-mail van K.D. Prins te Steenwijk aan A.G. Hoekema te Haarlem (15-4-2014).

10 Ds. L.D.G. Knipscheer aan dr. J. ter Meulen (21 & 22-11-1945).

11 Ds. Broer had Cor Inja driemaal bezocht in de gevangenis (op 17 augustus, 8 en 16 september 1925). A.G. Hoekema, G.G. Hockema & Piet Visser, *Dagboek van Cor Inja* (Hilversum, 2001), 170, 185 en 187.

12 *Leeuwarder Courant* (zaterdag 27-9-1975), *Sneon en snein*, 25.

13 De *Brief* (met een hoofdletter): het periodiek van de Doopsgezinde Vredesgroep.

14 Oprichtingsdocument van de Doopsgezinde Vredesgroep, ondertekend door het voorlopige bestuur: ds. G. de Groot, Workum, voorzitter, H.R. Keuning, Irnsum, secretaris, H. de Boer, Molenbeekstraat 22, Amsterdam, penningmeester, H. Akkerman, Koog aan de Zaan, T. Baerslag, pr. Bernhardt, T.O. Hylkema, Frans van Mierisstraat 61, Amsterdam, C. Inja, Nicolaas Beetsstraat

- 10 Baarn, Da. H.C. Leignes Bakhoven, Borne, D.J. ten Meulen, B. Post Jr., Nieuwe Bildtziyl (2 september 1946).
- 15 *Brief* 3 (1953). Hier nog 'ontwerp-beginselverklaring.'
- 16 Brief van ds. Hylkema aan mr. H. Craandijk, secretaris van de ADS (ongedateerd).
- 17 Felix van der Wissel in *ADW* III (22-3-1949), 17. De inhoud van dit artikel is in grote lijnen gelijk aan de *Boodschap* van de Vredesgroep, die in december 1948 aan alle gemeenten werd gestuurd.
- 18 P.E. Treffers, *Brief* 7 (1952): 'Voor mij persoonlijk [...] blijft een klemmende vraag hoe wij onze geringe krachten kunnen aanwenden om aan het communisme op sociaal gebied een antwoord te geven'. Hij merkte dit op naar aanleiding van een 'studieconferentie over het communisme' op 9-11 juni te Heerewegen, met onder meer prof. Harold Bender, ds. Philippe Vernier, en 'een communiste.'
- 19 Felix van der Wissel, *De derde weg is de enige weg* (s.l., 1952) in augustus 1952 stuurde de DVG ook een 'Brief aan alle Christenen in Nederland', waarin het communisme wordt beschreven als de onbetaalde rekening van het christendom, met name op het gebied van sociale gerechtigheid. De enige remedie is 'vernieuwing, radicale vernieuwing van ons Christendom'.
- 20 Bas van den Berg (red.), *40 jaar dopers en dwars; de DVG in de jaren 1946-1986* (Amersfoort, 1986), 9.
- 21 Ook in 1933 en 1936 werden er al beginselverklaringen opgesteld.
- 22 *Brief* 5 (1953).
- 23 De wereld als domein van de natiestaten met zwaarmacht. Zie Rom. 13:1-8. In Michael Sattler, *De broederlijke vereniging* (1527): 'een instelling van God buiten de volmaaktheid van Christus'. Daarbinnen is alleen de ban geoorloofd.
- 24 In 1952 verscheen er bijvoorbeeld een brochure van ds. J. Knot, ex-legerpredikant, getiteld *Onder de wapenen; brochure voor doopsgezinde dienstplichtigen*. Deze brochure kwam voort uit de Commissie tot Behartiging van de Belangen van Doopsgezinde Militairen. In deze brochure wordt de dienstplicht in een groot, internationaal en filosofisch kader gezet, waarbij de lezer ervan doordrongen moet worden dat zij de beste optie uit twee kwaden is. Niet de consequenties van de weigering van de dienstplicht is een offer dat je als christen zou moeten brengen, maar juist de gevolgen van de aanvaarding daarvan.
- 25 Bas van den Berg, *40 jaar dopers en dwars*, 13.
- 26 Jaarverslag over het jaar 1949 van de Doopsgezinde Vredesgroep, in *Brief* (1950).
- 27 Een uitgebreide beschrijving hiervan is te vinden in Gerard Kater, '40 Jaar Vredesgroep', in: *Doopsgezind jaarboekje* (1986), 38-46.
- 28 Juni 1947 (nr. 6).
- 29 Archief Doopsgezinde Gemeente Texel.
- 30 Archief Doopsgezinde Gemeente Texel.
- 31 Een volledige lijst van publicaties van de DVG uit de begintijd: *Doopsgezind jaarboekje* (1986), 42.
- 32 *Brief* 5 (1952).

Fredeshiem in de jaren '40 tot '45

KLAAS PRINS

Leden van de historische vereniging uit Steenwijk zijn bezig een boek te schrijven over de *Flugplatz Steenwijk*. Zij beweren dat Fredeshiem sinds 1943 daarvoor gefungeerd moet hebben als telefooncentrale. Mij was daarover niets bekend, ik ben derhalve in de archieven gedoken om de notulen van de 'Hiemwar' er op na te lezen.¹ Ik moet de mensen teleurstellen, want ik heb niets van dien aard in de schriftelijk overgeleverde stukken kunnen vinden.²

DIENSTBAAR

Fredeshiem is al die jaren gewoon open geweest. De secretaris, ds. G. Fopma, heeft hierover tot 1943 keurig netjes in het Fries verslag gedaan.³ Misschien is wel het meest opmerkelijke feit dat er al die jaren bijna niets bijzonders is gebeurd. Voor mij was het meest opvallende wat Fopma in de laatste alinea van zijn overzicht van de oorlogsjaren vermeldt:

Eveneens heeft de voorzitter gedaan weten te krijgen dat wij *niet* bordjes met *verboden voor joden* hoefden op te hangen. Van die verplichting zijn wij ontheven als wij aan onze samenkomsten een godsdienstig karakter geven en geen gelegenheid tot illegaal verblijf geven.

Het eerste was natuurlijk vanzelfsprekend en het tweede moeilijk vast te stellen. Toch weet ik uit andere bron dat dit niet zomaar is gegaan. Toen in 1941 Cor Inja met zijn echtgenote enige dagen op Fredeshiem wilden verblijven, kreeg hij van de *hiemleider* (leider van het gastenverblijf) te horen dat hij aan Cors Joodse echtgenote geen onderdak meer mocht geven. Cor ging toen naar de pastorie in Steenwijk en deed zijn beklag bij ds. Fopma. Die trok onmiddellijk naar De Bult, stuurde de *hiemleider* naar huis en gaf de leiding over aan Cor en zijn echtgenote.⁴ De 'foute' predikant werd van de lijst van *hiemleiders* geschrapt, zonder dat dit enige consequenties heeft gehad.

Fopma had in zijn notulering een vaste lijn. Hij begon altijd met een overzicht van de mutaties in de Hiemwar. Vele namen passeren in de jaren de revue, maar voorzitter bleef ds. T.O. Hylkema, Fopma uit Steenwijk was se-

Fredeshiem op een ansichtkaart (ca. 1960).

cretaris tot 1943 en penningmeester was Uulke Goodijk uit Steenwijk – zij vormden het dagelijks bestuur. Hoofd van de huishouding tot 1943 was Johanna Arink (de later Johanna Veen) uit Steenwijk. Er was dus een grote inbreng vanuit het nabijgelegen Steenwijk. In 1943 ging Fopma met emeritaat en nam zijn Steenwijker opvolger, ds. Fleischer, ook zijn bestuurlijke taken grotendeels over. Beiden hebben zich zeer verdienstelijk gemaakt bij het onderdak verschaffen aan evacuees. In het verslag van de Hiemwarvergadering van september 1941 wordt melding gemaakt van het verzoek om 80 Rotterdamse kinderen in april en mei op te nemen om op verhaal te komen. Er bestonden echter enkele bezwaren. In de eerste plaats was 1 april te vroeg, 80 kinderen zouden te veel zijn, te meer daar er geen linnengoed genoeg was. Besloten werd dat zolang het huis open is er steeds tien kinderen met één leider zouden kunnen komen. Voor het linnengoed zou men Cor Inja benaderen met het verzoek of hij misschien het textiel uit het door de bezetter gevorderde broederschapshuis te Schoorl naar Fredeshiem zou kunnen brengen. Ondanks dat er geen extra toewijzing was voor voedsel en brandstof, bleef Fredeshiem dat jaar met een gemiddelde bezetting van 55 personen gedurende 88 dagen open. De belangstelling was overweldigend: het verhuurbureau heeft verzoeken van meer dan 100 personen moeten afwijzen.

De grote animo had ook tot gevolg dat het verblijf beperkt werd tot hooguit drie weken.

Ondertussen kreeg Fredeshiem nieuwe bureu. De Nederlandse Arbeidsdienst (hierna: NAD) sloeg zijn kamp op in het naastgelegen bos.⁵ Om de Koenraads te laten sporten, verzocht de NAD of men het sportterrein bij Hiemsherne, een van de vakantiewoningen, kon huren. Hiertegen had de Hiemwar geen bezwaar. In de notulen van de vergaderingen van 1942 staat te lezen dat Fredeshiem verplicht lid moest worden van de Rijkshoreca en ingedeeld werd bij de sectie pensions. Het voordeel hiervan was dat er extra textielpunten voor linnengoed los kwamen. De poging om textiel uit Schoorl te verkrijgen, was op niets uitgelopen. In 1942 was men 100 dagen open geweest met een gemiddelde bezetting van 44 personen. Alle huisjes waren inmiddels, gedwongen, permanent bewoond door evacuees uit Den Haag en IJmuiden.⁶ In november schreef Fopma in de notulen:

De jaarverslagen van 1941 en 1942, die in concept gemaakt zijn door de secretaris worden aangehouden tot na de oorlog.

In het jaar 1943 was er de wisseling van de wacht: Fopma vertrok naar Velp en de familie Fleischer nam de zorg voor de dagelijkse gang van zaken over. Als hoofd van de huishouding deed mevrouw N. Martron-van 't Veer haar intrek in Smoutherne.

In juni 1943 vergaderde de Hiemwar in Velp en nam afscheid van de familie Fopma. Het betekende ook een afscheid van het Fries.⁷ De laatste notulen uit de oorlogsjaren werden geschreven op 16 oktober 1943 in het Nederlands.

Een van de bijgebouwtjes: Smoutherne (ca. 1960).

Besloten werd geen *maitiidgearnkomst*, voorjaarsbijeenkomst, te houden in 1944 maar wel het hele jaar open te blijven, omdat het wenselijk was dat het huis zo min mogelijk onbewoond zou blijven. Mevrouw Martron was bereid om zich gedurende de hele winter met de huishouding te belasten. Problemen waren er bij het gebruik van de *húskes*, de buitentoiletten, zodat het gebruik ervan beperkt moest worden. De Hiemwar kwam toen niet eerder weer samen dan 4 augustus 1945 en toen bleek Fopma woord gehouden te hebben. Op maar liefst negen grote pagina's uit het notulenboek deed hij verslag van de jaren 1941, 1942 en 1943. Tot slot wijdde hij nog twee bladzijden aan de periode vanaf voorjaar 1944 tot aan de bevrijding.

GODS BEVEL

Fopma begint zijn verslag met een stichtelijk verhaal:

Een overzichtsschrijver parkeert met zijn passagiers in de wagen aan de berm des levens. Hij verstrekt inlichtingen van allerlei aard aan zijn mensen over alle dingen die in bonte orde van een caleidoscoop aan hun blikken voorbij trekken. Hij wacht er zich eventueel zorgvuldig voor medespeler op de weg te willen zijn.

Toch zal bij een overzicht van een godsdienstige vereniging als de onze niet verzuimd mogen worden om het licht zo te doen vallen, dat aanschouwelijk kan worden het verband tussen Goddelijk Werk en de menselijke werkers. Wat wij plegen aan te duiden met het woord 'Gods Bevel' zal met allerlei platvloerse cijfers en schijnbaar nietige gebeurtenissen enigermate te voorschijn mogen stijgen, zodat voor de daarvoor gevoeligen voelbaar kan worden dat de allerhoogste Hand zich op Zijn wijze en Zijn tijd bedient van mensen.

Fredeshiem was het enige broederschapshuis dat dadelijk na de bevrijding weer open kon. Dat was inderdaad wel iets om Gode dankbaar te zijn. Ook in zijn meerjarenoverzicht behield Fopma zijn vaste indeling. Het begint dus met de paragraaf over de functionarissen: de Hiemwarleden, de correspondenten, *hiemleiders* en het personeel. Van predikanten werd in die jaren verwacht dat zij een bijdrage zouden leveren aan het wel en wee van de huizen, als bestuurder of als *hiemleider* (gastenleiding). De een beperkte zich tot twee weken gastenleiding, maar er waren er ook die volop meedraaiden in de organisatie van het huis. Voor Fredeshiem noem ik naast de al in het voorafgaande genoemde personen de predikanten mw. J.H. van der Slooten, J. Aalbers,

C.P. Hoekema, Th. van der Veer en Wolthuis.⁸ Over het personeel schrijft Fopma:

In '40, '41 en '42 was zr. J. Arink hoofd van de huishouding. Zij heeft haar arbeid met opgewektheid en tot genoegen van de Hiemwar verricht. In 1943 nam mevr. Martron haar taak over. Zij heeft dat tot buitengewone tevredenheid gedaan.

De tweede sectie ging over de financiën: 'Deze paragraaf is kort samen te vatten met *de penningmeester was tevreden*.' De prijzen van de levensmiddelen stegen wel, maar het bezoek was van dien aard dat de uitgaven er door gecompenseerd werden. Fredeshiem kon royaal aan zijn verplichtingen voldoen. De houders van de *skildbekentenissen* (obligatiehouders) kregen netjes hun 3% rente en de FVK (het vrijplaatsenfonds) kreeg zoals ieder jaar weer de beschikking over f 1.000 en heeft daarmee weer goed werk gedaan. Gemeenereerd werd dat drie leden hun schuldbekentenis terugstuurden en het bedrag schonken aan Fredeshiem. In 1943 moest Goodijk zich laten vervangen door de Steenwijker Brunt.⁹

In paragraaf drie werd de exploitatie onder de loep genomen. Zo staat er te lezen: 'De voedselvoorziening en het bonnensysteem hebben veel hoofdbrekens gekost, maar behoeften toch niet tot stagnatie van betekenis aanleiding te geven. De Hiemwar vond het nodig zich te verzekeren tegen oorlogsmolest en liet het verzekerde bedrag tegen brand aanzienlijk verhogen.' Het verhuurbureau bleef in Steenwijk. Ds. Fleischer nam ook die taak over van Fopma.

In paragraaf vier, over de gasten, werd vermeld:

Bleken de gasten in '41 niet vrij te zijn van een zekere onrust, die zich veelal uitte in herhaaldelijk zich terugtrekken als het verblijf naderde. In '42 gaf in dit opzicht een geheel ander beeld te zien van de gemoedstoestand van de gasten.. Men was aangepast aan de gedachten dat het in ons huis al niet onveiliger was dan thuis, misschien wel veiliger dan in eigen omgeving.

In het voorjaar van 1943 werd het huis in orde gemaakt voor een grote groep van de Haagse Christengemeenschap onder leiding van de heer Geritsen.¹⁰ Deze groep is er tot wederzijds genoegen geweest. Daarna kwam er een groep van Amsterdamse zusters, waaruit mevrouw Martron zou voortkomen. Slechts bij toeval was zij haar werk in de huishouding van Fredeshiem begonnen, maar al spoedig bleek dat zij uitermate geknipt was voor dit werk

als hoofd van de huishouding. In 1943 moesten vanwege de moeilijkheden rond reizen en openbaar vervoer evenwel grote bedragen aan pensioengelden worden gerestitueerd. Zo kwamen er geen dagjesmensen meer, maar nog wel een enkele conferentie van de Fries Doopsgezinde Sociëteit. Speciale groepen vormden de zogenaamde ‘bijtjes’ en de ‘slappe vrouwtjes.’ Enerzijds betrof dat een dertigtal medewerkers van de Bijenkorf uit Amsterdam en Rotterdam, die er twee weken verbleven; anderzijds ging het om vrouwen die node aansterking en ontspanning behoefden, en die door de Nederlandse Protestantenvond (hierna: NPB) op zomervakantie naar het huis werden gestuurd om op verhaal te komen. Bijzonder was ook dat de Zending als prijs voor haar loterij een verblijf op Fredeshiem in het vooruitzicht had gesteld.

INVALLEN EN ONDERDUIKERS

Zoals eerder al vermeld is, werd er in een apart relaas verslag gedaan over de tijd tussen september 1943 en augustus 1945.

Besloten was om bij wijze van proef gedurende de wintermaanden open te blijven. Dat was mogelijk geworden doordat De Bult en omgeving in 1938-

De Hylkemazaal in Fredeshiem (ca. 1939).

1939 aangesloten werden op het elektriciteitsnet, zodat de gasverlichting en de grote kachels konden worden vervangen door centrale verwarming. In het voorjaar van 1939 was er ten behoeve van de opvang van 39 Joodse kinderen¹¹ al gezorgd voor buitenverlichting. De proef werd geslaagd genoemd. Met Kerstmis was er een groep gasten, waarvan de leiding berustte bij de familie Ern , van wie de man eigenlijk ondergedoken was, maar hier rustig onder zijn eigen naam kon verblijven, omdat uit niets bleek dat hij reserve-officier was en dus naar Duitse begrippen in een krijgsgevangenkamp had moeten zitten. Er was nog een onderduikersechtpaar, de familie Hijmans, alias Bos. Zij verbleven vijf maanden op Fredeshiem. Tot de disgenoten destijds behoorde ook de thans 87-jarige Jan Logger. Hij was met zijn moeder als Rotterdamse evacuee in het voorjaar van 1944 in huisje  t fan H s ondergebracht en zou nooit meer naar het westen terugkeren. Hij woont hier nog steeds en bezoekt regelmatig de zondag matinees.

In het voorjaar van 1944 kreeg het huis bezoek van de Landwacht,¹² die op zoek was naar een onderkomen. Het huis bleek de heren wel aan te staan, maar er volgde gelukkig toch geen vordering! Zij namen bezit van hotel Wieringa in de stad, maar dat had niet genoeg bedden, zodat de landwachters die toen maar bij Fredeshiem vandaan dachten te halen. Dankzij tussenkomst van de heer Zwagerman werd ook dat gevaar afgewend, en werd het hotel ingericht met matrassen en kribben uit de Rijkswerkkampen. Desalniettemin werd Fredeshiem op een gegeven ogenblik alsnog door tien man met geweer in de aanslag omsingeld, waarbij van alles werd geronseld. Fredeshiem raakte vijf ledikanten, 25 dekens en het benodigde eetgerei kwijt. Kort daarna kwam er weer een huiszoeking door de Landwacht. Het echtpaar 'Bos' zou beide invallen goed doorstaan, maar de vrees voor herhaling deed het toch besluiten om te verkassen.

De huisjes waren, zoals eerder al vermeld, ook gevorderd. In Hiemsherne verbleef het echtpaar Groenink, waarvoor de gereformeerde predikant van Steenwijk borg stond. Fredeshiem was daarmee zeer ingenomen, want daarvoor bleef men verschoond van wat werd genoemd een tegenvordering van de *Sicherheitsdienst*, de Jeugdstorm, de NAD of welke andere organisatie vanwege de bezetter dan ook. Volgens het verslag werd Efkes Lins bewoond door een gezin dat vanwege tuberculose geëvacueerd was van elders. Sinneblink was bezet door een groep jongelui die zich hadden kunnen voorzien van voldoende papieren om niet in de *Arbeitseinsatz* terecht te komen. Zij waren weliswaar in het bosbedrijf werkzaam, maar feitelijk toch ondergedoken. Het was een mannenhuishouding met al de aankeve daarvan.

Ondanks dat het reizen steeds moeilijker werd, kreeg het verhuurbureau toch nog steeds aanmeldingen. Er werd besloten gewoon weer open te gaan en af te wachten hoe men het zou rooien. Mevrouw Martron, geassisteerd door de heer Koolen, wist op bewonderenswaardige wijze steeds weer iets eetbaars op tafel te krijgen. Maar op de zesde juni 1944, *D-day*, besloten veel van de gasten naar huis terug te keren – Fredeshiem liep leeg. Treinbeschietingen maakten dat de meeste gasten niet terug durfden te komen, maar desalniettemin bleef er leven in het huis. Toen in september de spoorwegen in staking gingen, bleef er een kleine groep gestranden achter, waarvoor voedsel moest komen en waarvoor het huis warmte moest leveren. Al deze problemen werd het hoofd geboden. Het is in deze tijd dat mevrouw Martron tot onschatbare daden zou komen. In de maanden die volgden zou zij aan vele ‘hongertochtpassanten’ een wel verzorgde rustplek verstrekken. Niet helemaal duidelijk is – al kan men zich daarvan wel enige voorstelling maken – wat er in het jaarverslag precies bedoeld werd met de passage:

Een commando eiste Fredeshiem op, maar maakte er geen gebruik van. Wij wel van het bevelschrift daartoe, dat bij ons achterbleef, heeft meer-malen dienst gedaan.

Voorjaar 1945 bracht de bevrijding. Ook daarover heeft de secretaris in de notulen enige onduidelijkheid nagelaten, die nu, zonder de precieze context van de toenmalig actualiteit te kennen, niet meer te achterhalen is: ‘Wel dreigde nu van de andere kant telkens geheel of gedeeltelijke bezetting, maar het gevaar is steeds bezworen.’¹³ Begin oktober kwam dan de groep Russische mennonieten en met hen tal van bruikbare zaken zoals kachels en dekens. Deze groep heeft twee winters op Fredeshiem verkeerd.¹⁴

In de zomer van 1945 en ook later was de vraag zo groot, dat het verhuurbureau vele aanvragen moest weigeren. ‘Voorlopig kan het huis slechts fungeren als recreatieoord en zal er een scherp toelatingsbeleid worden gevoerd. Wie zich aanmeldt met een bewijs van dokter of predikant dat hij/zij recreatie behoeft zal kunnen worden toegelaten’, zo staat er in de notulen van augustus dat jaar te lezen. Uit datzelfde verslag bleek ook dat de NAD in al die tijd nooit de huur had betaald. Omdat die dienst opgeheven was, kon Fredeshiem naar de huurcenten fluiten. Waren andere bossen ten prooi gevallen aan houtroof, zo stelde men vast, Fredeshiem was dat bespaard gebleven – sterker nog: bomen en struiken waren zodanig in omvang toegenomen dat er nodig gekapt en gesnoeid moest worden. Waarna de notulant vervolgde met ‘Onze arbeid verder’ ... maar dat is een ander verhaal.

NOTEN

- 1 Het archief van de Vereniging Fredeshiem/Stichting Friesch Doopsgezind Broederschapshuis (1929-2000; geordend en beschreven door Angelique Hajenius & Henk Akkerman) bevindt zich in het Gemeentearchief Steenwijkerland te Steenwijk, toeg. nr. 95. Geraadpleegd zijn inv. nrs. 2-4: Agenda's van de vergaderingen van de Hiemwar en het Dagelijks Bestuur, en 5: Notulen van de vergaderingen van de Hiemwar 1929-1949 (met o.a. de jaarverslagen 1930-1948). Zonder verdere bronverwijzing wordt in de tekst naar deze archivalia verwezen. Tijdens de oorlogsjaren bestond de Hiemwar, het bestuur, uit: ds. T.O. Hylkema (1929-1960), J. Gorter (1929-1952), ds. G. Fopma (1929-1943), M.J. Klijnsma (1929-1949), U. Goodijk (1938-1946), ds. W.I. Fleischer (1939-1958), A.F. de Jong (1940-1943), A.W. Fopma-Wouters (1941-1946). Ontleend aan: T.O. Hylkema, *Fredeshiem; herinneringen* (Fredeshiem, 1960), 165.
- 2 Wat er zich in het onderhandse, mondelinge verkeer tussen de directe Fredeshiem-betrokkenen en derden heeft voorgedaan, of is overeengekomen, is niet of nauwelijks nog na te gaan. Ik kan dus niet anders dan mijn bevindingen op basis van de hierboven vermelde handschriftelijke bronnen weer te geven.
- 3 Fredeshiem was in 1929 door en voor Friese doopsgezinden gesticht. De statuten werden daartoe in het Fries opgesteld. 'Deze binding aan Friesland is uit de oorsprong van Fredeshiem te begrijpen. Eerst was die heel sterk: de namen van Huis en bijgebouwen waren alle in het Fries; het Bestuur heette Hiemwar; de voertaal in het Huis was Fries en ook op de samenkomsten met helpers en belangstellenden werd Fries gesproken.' Hylkema, *Fredeshiem*, 35.
- 4 Zie ook: Alle G. Hoekema, Gabe G. Hoekema & Piet Visser (red.), *Geen cel ketent deze dromen; een dagboek over ideaal en werkelijkheid van de doopsgezinde dienstweigeraar en socialist Cor Inja uit Zaandam, geschreven in gevangenschap van 25 maart tot en met 19 november 1925* (Hilversum, 2001), 18. Inja was gehuwd met Ellen Weyl. Overigens vermeldt Hylkema, *Fredeshiem*, 166, pas vanaf 1947 Cor Inja als hiemleider.
- 5 De Nederlandsche Arbeidsdienst (hierna: NAD) was in 1940 door Seyss-Inquart opgericht deels ter ontmanteling van het Nederlandse leger, en deels ter bestrijding van de werkloosheid. Doel was het Nederlandse volk op te voeden in het nationaalsocialistische gedachtegoed. Toetreding was aanvankelijk vrijwillig; later werden mannen vanaf 18 jaar, maar ook vrouwen, verplicht zich te melden voor het verrichten van werkzaamheden gedurende een half jaar (het aanleggen van wegen en kanalen, alsmede werk in de landbouw). Overal op het platteland werden NAD-kampen met woonbarakken rond een appelplaats ingericht. Zie: *Wikipedia* en diverse sites.
- 6 Zijn er nog mensen die hieraan herinneringen hebben, of erover kunnen vertellen?
- 7 'We zullen nooit de notulen van onze broeder Fopma vergeten [...] Hij kon zijn notulen soms zo kruiden met pittige, typische snippers uit de Friese volkstaal, dat het ons warm om het hart werd en we waarderend zaten te knikken met een glimlach op het gezicht.' Hylkema, *Fredeshiem*, 35.
- 8 Zie: Hylkema, *Fredeshiem*, 165-166, waar Van der Slooten en Wolthuis niet genoemd worden.
- 9 Zie: Hylkema, *Fredeshiem*, 165, waar dit niet vermeld wordt, noch de naam van Brunt voorkomt.
- 10 De Christengemeenschap, een religieuze vernieuwingsbeweging, was in 1922 gesticht door Friedrich Rittelmeyer en Rudolf Steiner, en geeft nieuwe vorm en inhoud aan de zeven sacramenten. Ze is niet protestants, noch rooms-katholiek, noch antroposofisch, kent geen verplichte belijdenis, noch vaststaande geloofswaarheden. Zie de site van *Christengemeenschap.nl*.
- 11 Zie hierover Alle G. Hoekema & Elisabeth I.T. Brussee-van der Zee, 'Bloembollen' voor Westerbork; hulp door Zaanse en andere doopsgezinden aan (protestants-)Joodse Duitse vluchtelingen in Nederland, 1939-1945 (Hilversum, 2011), 57-59.

12 De Landwacht was een bij de bevolking geminachte en zelfs gehate paramilitaire organisatie die in november 1943 door de Duitsers was opgericht. Zij bestond voornamelijk uit Nederlandse NSB'ers die, gestoken in zwarte partijuniformen, met jachtgeweren waren uitgerust. Tijdens de hongerwinter hadden de zwarthemden het vooral gemunt op de voedselpakketten voor de bevolking. Zie: *Wikipedia* en andere sites.

13 Werd daarmee inkwartiering van 'terugkeerders' zonder dak bedoeld? Of naasting door de Landelijke Knokploegen (LKP) en vooral de Binnenlandse Strijdkrachten (BS), die na bijltjesdag interneringskampen voor opgepakte NSB'ers en ander fout volk behoefden?

14 Het betrof een eerste groep van 33 Russische mannen, vrouwen en kinderen, die al sinds de herfst van 1943 op de vlucht was en dankzij bemiddeling van T.O. Hylkema en MCC-leider Peter Dyck in Fredeshiem terecht zou komen. Zie hierover: Gerlof D. Homan, "We hebben ze lief gekregen." Het verblijf van Russische mennonieten in Nederland van 1945 tot 1947', in: *Doopsgezinde Bijdragen* 32 (2006), 229-237 en 240-241.

Idealisten en baasjes met oogkleppen voor Voorgangers van doopsgezinde gemeenten die van 1933 tot 1945 aangesproken werden door het gedachtegoed van de NSB of tijdens de oorlog meewerkten met de Duitse bezetters*

GABE G. HOEKEMA

GESCHIEDSCHRIJVING OVER EEN GEVOELIGE PERIODE IN NEDERLAND

Schrijven over de periode 1933 tot 1945 is in Nederland omgeven met emoties. Zelfs 70 tot 80 jaar later is dit het geval. Aanvankelijk konden de personen die in de bewuste periode leefden en werkten, gevat worden in een schema van goed-fout of wit-zwart. Professor Lou de Jong kon zich enigszins bedienen van dit schema in de periode 1961 tot 1979, toen hij het omvangrijkste en bekendste geschiedwerk over Nederland en de Tweede Wereldoorlog (hierna: WO II) schreef.¹ Professor J.H.C. Blom, een van zijn opvolgers als directeur van het Rijks Instituut voor Oorlogsdocumentatie – sinds 1999 Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (hierna: NIOD) geheten – hield in 1983 bij het aanvaarden van het hoogleraarschap zijn oratierede, getiteld: *In de ban van goed en fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland*. Blom pleitte voor een meer analytische geschiedschrijving, die minder moraliserend zou zijn.² Sinds die tijd is een debat gaande onder historici hoe men moet kijken naar het verleden, en dan met name naar het verleden van Nederland in de jaren 1933 tot 1945 (of 1950). Om in termen van de historici zelf te spreken: de keus is tussen zwart-wit of grijs. Zo stelt bijvoorbeeld Chris van der Heijden in *Grijs verleden*:

[zo; red.] kom ik tot de kern van dit boek: het cruciale verschil tussen de invalshoek van Lou de Jong – en tallozen in zijn voetspoor – en die van een klein, maar groeiend aantal onderzoekers met wie ik me verbonden voel. Dat verschil betreft het mensbeeld. Bij De Jong zijn de contouren duidelijk. Voor aarzeling, onzekerheid, het grijs tussen zwart en wit heeft hij weinig belangstelling en nog minder geduld. Zijn oorlog, het is al vaak gezegd, is een oorlog van helden en boeven. De oorlog van Lou de Jong was

in de ware zin van het woord een oorlog waarin een ieder op een gegeven moment kiezen móést. Je was vóór of tegen, andere mogelijkheden waren er niet. Mijn beeld is anders. Bij de meeste betrokkenen zie ik voortdurend de twijfel of een stoere poging die twijfel uit te bannen³

Ik probeer in dit artikel meer zicht te krijgen op de achtergronden van de doopsgezinde predikanten die kozen voor de Nationaal Socialistische Beweging (hierna: NSB) en wellicht vanaf 1940 ook voor de Duitse bezetters, en kan dat dus beschrijven in termen van zwart-wit of in een wat meer genuanceerde stijl. In het geval van het laatste hoeft dit niet direct een 'grijs' verhaal op te leveren. Maar het is zeker ook niet de bedoeling van dit artikel om 70 jaar na dato scherpe oordelen te vellen en uitsluitend uit te gaan van een goed-fout schema. Ik wil proberen te verhelderen wat enkele doopsgezinde voorgangers bezielde in de jaren 1933 tot 1945. Eerder zijn in de *Doopsgezinde Bijdragen* (hierna: *DB*) twee artikelen geschreven over de doopsgezinden tijdens WO II. Het eerste is van de hand van E.I.T. Brussee-van der Zee, 'De Doopsgezinde Broederschap en het nationaal-socialisme, 1933-1945'. Deze auteur was goed thuis in de materie want in 1985 had zij eerder een doctoraalscriptie geschreven over hetzelfde onderwerp. Daarnaast verscheen een omvangrijk artikel van Gerlof D. Homan, 'Nederlandse doopsgezinden in de Tweede Wereldoorlog'.⁴ Het eerste artikel (dat van Brussee-van der Zee) is vooral gericht op de doopsgezinde broederschap in haar bestuurlijk handelen, het tweede (van Homan) probeert er achter te komen hoe de houding van de doopsgezinden in de gemeenten was ten tijde van het opkomend nationaal-socialisme en tijdens de oorlog die voor Nederland begon in 1940.

Naast artikelen over predikanten die in de oorlogstijd verzetsdaden pleegden en hulp verleenden aan Joden en andere onderduikers,⁵ bestaat nu nog de behoefte aan informatie over predikanten die zich – diametraal anders – juist aangetrokken voelden tot het nationaal-socialistische gedachtegoed en tot Hitlers belofte van een nieuwe heilsstaat. Er waren in ieder geval vijf voorgangers die openlijk te kennen gaven lid te zijn van de NSB dan wel ermee sympathiseerden, en enkele ervan hebben tijdens WO II ook duidelijk de kant van de Duitse bezetter gekozen. Homan noemt nog enige anderen, waarover hij heeft vernomen uit anonieme bron, al is hij er niet zeker van of deze aantijgingen op waarheid berusten. Ik kan hierover geen oordeel vellen, want er zijn ook mij geen verdere gegevens over bekend. De vijf bedoelde, 'anders geaarde' voorgangers zijn: ds. Gerrit Hofstede, ds. Cornelis Bonne Hylkema, ds. Robijn Kuipers, ds. Alidus Anne Sepp en ds. Johan Sjouke Postma. Kui-

pers is de minst bekende van dit vijftal; over Hofstede, Hylkema en Postma valt het meest te zeggen en over Sepp – hoe bekend ook – valt wel iets, maar niet heel veel te vertellen. Zowel Brussee-van der Zee als Homan heeft over deze groep al een en ander vermeld. Twee van hen waren bij de aanvang van WO II al met emeritaat: Gerrit Hofstede (1866-1951) sinds 1935, en Cornelis Bonne Hylkema (1870-1948) sinds 1936. Robijn Kuipers (1879-1949) was tot 1944 predikant van de Doopsgezinde Gemeente Middenbeemster en Alidus Anne Sepp (1881-1964) was tot 1944 predikant in de Doopsgezinde Gemeente Zaandam-Oost. Johan Sjouke Postma (1910-1995) werd in april 1937 als proponent voor een periode van drie jaar benoemd als predikant in Den Horn en was tot 1940 als hulpprediker aangesteld in Groningen. Vóór het aflopen van deze periode werd hij door ziekte gedwongen te stoppen.

DE DERTIGER JAREN EN DE NSB

In de jaren dertig verkeerde Nederland economisch in crisis en was er veel werkloosheid. De politieke partijen waren verdeeld en versplinterd. Niet minder dan vijftig ervan stonden in 1933 op de verkiezingslijst voor de Tweede Kamer. De onvrede onder de bevolking was groot. Geen wonder dat er stemmen opkwamen om iets te veranderen en dat de onvrede naar buiten trad. Het waren vooral rechtse, nationalistische groeperingen die zich lieten horen. Een van die groeperingen was de NSB. Deze partij of ‘beweging’ werd in 1931 opgericht door ir. A.A. Mussert. Het program van de NSB, dat in december 1931 door hem was opgesteld,⁶ werd voorafgegaan door een leidend beginsel:

Voor het zedelijk en lichamelijk welzijn van een volk is noodig een krachtig staatsbestuur, zelfrespect van de natie, tucht, orde, solidariteit van alle bevolkingsklassen en het voorgaan van het algemeen (nationaal) belang boven het groepsbelang en van het groepsbelang boven het persoonlijk belang.

In het program dat daarop volgde, werden de punten onder de volgende kopjes uitgewerkt:

- A Ten aanzien van de nationale oogmerken
- B Ten aanzien van staatsrechtelijke hervormingen
- C Ten aanzien van de volkshuishouding

- D Ten aanzien van de cultuur
- E Ten aanzien van de sociale voorzieningen⁷

In de navolgende jaren ontwikkelde de NSB zich van een op Italiaanse leest geschoeide fascistische beweging naar een nationaal-socialistische beweging, die zich meer en meer richtte op de ontwikkelingen in Duitsland. In het boek van Te Slaa en Klijn wordt de NSB in de beginjaren als volgt omschreven:

De NSB was in de jaren 1931-1935 allesbehalve een monolithische partij. [...] Feitelijk was de beweging in haar eerste jaren een potpourri van de meest uiteenlopende figuren en ideeën. Zo bevonden zich in de leiding en onder het partijkader onder meer militante groot-Nederlanders [...] hegelianen die hun bewondering voor het Italiaanse fascisme koppelden aan wantrouwen tegenover het Derde Rijk; radicale nazi-adepten [...] die op principiële gronden het Italiaanse fascisme verwierpen; de ideoloog Hylkema, die een sterk ethisch en christelijk gekleurd universalistisch fascisme predikte; [...] rooms-katholieke fascisten, die worstelden met het bisschoppelijk gezag; de papenvreter ds. Boissevain [...] oorspronkelijk afkomstig uit de SGP; de gereformeerde ds. Hofstede, die meende dat de NSB de idealen van Groen van Prinsterer en Abraham Kuypers zou verwezenlijken; eigenzinnige vertolkers van de ‘volkse’ stroming; [...] ex-communisten [...] die aan het Nederlandsche nationaalsocialisme een uiterst revolutionaire en antikapitalistische lading wilden geven; de ongepolijste antisemiet Van der Oord, die er Streicher-achtige waanbeelden over Joden op nahield; de Joodse propagandist Frankenhuis, die zionistische ideeën koesterde; mannen van de daad; [...] en – last but not least – kleurloze partijbureaucraten [...] die grotendeels onverschillig stonden tegenover de ideologie van de partij.⁸

Mussert zelf was een intelligent man, maar hij maakte zich afhankelijk van de mensen om hem heen. Aanvankelijk was zijn houding tegenover Joden gematigd tolerant. Zij konden lid worden van zijn beweging en enkelen deden dat ook. Maar al in 1934 mochten Joden niet meer in leidinggevende functies binnen de beweging worden aangesteld. Na de machtsovername door Hitler in 1933 schoof de NSB langzaam op naar een meer Duitsgezinde en Duitsgeoriënteerde beweging. In *Volk en vaderland* van 18 november 1938 staat op de voorpagina een artikel van Mussert, waarin hij duidelijk stelling neemt tegen de – volgens hem – toenemende invloed, macht en rijkdom van Joden in Nederland. Op dezelfde pagina staan vragen die d’Ansembourg als NSB-lid van de Eerste Kamer aan de regering stelde en die er op neerkomen dat de

regering de toenemende stroom van Joodse vluchtelingen uit andere landen moest tegengaan.⁹

De belangrijke thema's waren: nationalisme, een staatsleer gebaseerd op een leidersbeginsel en een corporatieve staatsvorm, die niet afhankelijk was van 'geldmagnaten, kerkelijke overheden en volksgunst'. Voorts een herziening van het kiesrecht, waarbij de 'onnutte' kiesstrijd werd afgeschaft. Daarnaast kreeg het groepsbelang de voorrang boven het persoonlijk belang. De staat was telkens het hoogste belang. Het rassenvraagstuk stond niet hoog op de agenda, maar was onderhuids in de gelederen van de NSB volop aanwezig. Bijvoorbeeld bij een man als Rost van Tongeren die na 1937 meer en meer invloed kreeg en sterk Duitsgezind en antisemitisch was. Volledige godsdienst- en gewetensvrijheid werd bepleit met bescherming van de christelijke godsdienst voor het in Europa gelegen deel van het Rijk. Wat de cultuur betreft moesten leerstellingen, instellingen en handelingen, die de eenheid en de onafhankelijkheid van de natie en de goede zeden aantastten, worden onderdrukt. Tot slot werd grote nadruk gelegd op sociale voorzieningen als pensioen en armenzorg. In latere brochures kwamen nieuwe geluiden naar voren onder invloed van de Duitse nationaal-socialistische partij. De NSB had aanvankelijk een behoorlijke aanhang en bij de provinciale verkiezingen in 1935 behaalde de partij 7,9% van de stemmen. Aan het einde van dit jaar telde de beweging ongeveer 50.000 leden. Daarna kalfde ze weer af om pas na de Duitse inval en bezetting opnieuw in omvang toe te nemen. In die periode vormde de NSB de enig toegestane politieke partij. In de praktijk was het een rommelige, vaak onduidelijke politieke beweging.

De dertiger jaren waren – zoals gezegd – politiek en sociaaleconomisch moeilijke tijden. De regering Colijn was sterk gekant tegen het communisme (Rusland) en economisch gericht op de vrije handel en markt en dus op Duitsland. De concurrentie vanuit het buitenland maakte zowel arbeid als producten goedkoop, wat volgens velen ten koste ging van de eigen productie en werkgelegenheid. Duitsland leek een vanzelfsprekende bondgenoot tegen de opkomst van het communistische oosten. In die omstandigheden reageerden ook de kerken ieder op een eigen wijze op de gebeurtenissen in Duitsland na 1933. En binnen de kerken bleken velen ontvankelijk voor de NSB als tegengeluid voor het politieke establishment van de liberale en christelijke partijen. Dit was ook het geval met een aantal doopsgezinde (en andere) predikanten.

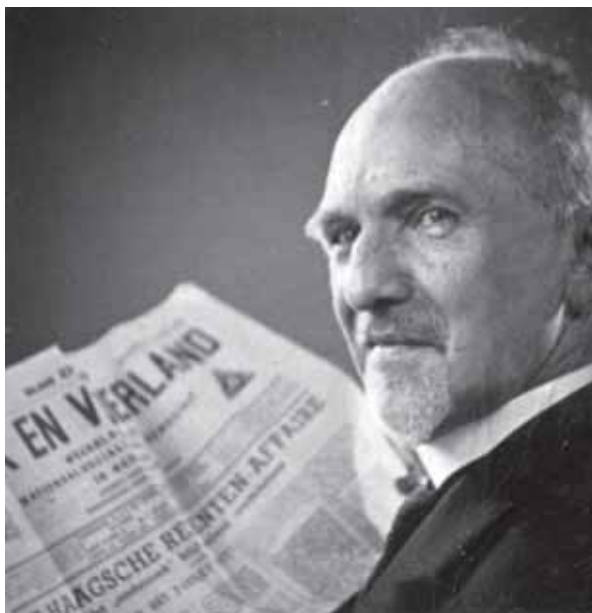
DOOPSGEZINDE PREDIKANTEN ONDER INVLOED VAN DE NSB

Er waren doopsgezinde predikanten die onder invloed kwamen van de ideeën van de NSB en sommige van hen steunden zelfs na de inval van Duitsland de bezetting en werkten op de een of andere wijze samen met de bezetter. Ook enkele predikanten uit andere kerken hebben zich aangesloten bij de NSB. De bekendste zijn ds. W.Th. Boissevain, ds. L.C.W. Ekering, ds. H.W. van der Vaart Smit en ds. G. van Duyl. In totaal zullen ongeveer 15 predikanten uit de Nederlandse Hervormde Kerk de NSB trouw zijn gebleven voor en tijdens de bezetting.¹⁰ Voor een groep van circa 1500 hervormde predikanten is dat niet veel. Opmerkelijk is wel dat een behoorlijk aantal van deze 15 ‘anders geaarde’ predikanten de vrijzinnige richting was toegedaan. In de Gereformeerde Kerken waren slechts enkelen toegetreden tot de NSB. Van katholieke zijde was er een bisschoppelijk verbod om lid te zijn van de NSB.

In het vervolg zal van alle vijf bedoelde doopsgezinde predikanten een schets gegeven worden. Die bevat een korte levensbeschrijving, de werkzaamheden in de gemeente, de uitgegeven publicaties en indien mogelijk een persoonlijke karakterschets. Vervolgens wordt beschreven wat zij als lid of sympathisant van de NSB daadwerkelijk hebben gedaan, geschreven of uitgedragen en wordt ten slotte – indien mogelijk – ingegaan op hun houding tijdens de bezetting. Ook wordt besproken hoe deze predikanten in de gemeenten en de broederschap werden gewaardeerd en hoe er later over hen werd geoordeeld; niet alleen in de doopsgezinde wereld, maar ook daarbuiten, bijvoorbeeld door historici.

CORNELIS BONNE HYLKEMA (1870-1948)

Ds. C.B. Hylkema is vermoedelijk de meest interessante voorganger van het hier besproken vijftal. Vandaar dat hij hier als eerste wordt behandeld. Hylkema werd in 1870 geboren te Nes bij Akkrum en door zijn ouders Kornelis Bonne genoemd. Die ouders hadden een boerderij en Kornelis Bonne was het achtste kind in het gezin van Bonne Hylkes Hylkema en Antje Synes van der Goot. Na hem zouden nog twee kinderen geboren worden, die al snel overleden. Kornelis Bonne behoorde tot de bekende familie Hylkema waar ook de predikanten T.O. en O.T. Hylkema deel van uitmaakten. Op 15 augustus 1910 trad Kornelis Bonne in het huwelijk met Goverta de Clercq.

C.B. Hylkema in de late jaren '30 (foto: part. bezit).

Net als hij stamde ook zij uit een bekende doopsgezinde familie. Vanaf 1886 was Hylkema achtereenvolgens doopsgezind predikant te Den Helder (1896-1899), Zaandam-Oost (1899-1908) en Haarlem (1908-1936), waar hij met emeritaat ging.

In de broederschap was Hylkema actief bij het tot stand komen van het broederschapshuis Elspeet. De broederschapshuiscommissie bestond onder andere uit ds. J. Koekebakker en mevr. G. Hylkema-de Clercq als secretaris. Assistent van de commissie was onder andere C.B. Hylkema, 'die de zorg voor het terrein en de inrichting voor zijn rekening zou nemen.' Hij was ook degene die het benodigde terrein in Elspeet voor het broederschapshuis had gevonden.¹¹ Cornelis Hylkema, zoals hij zichzelf noemde en onder welke naam hij publiceerde, studeerde theologie in Amsterdam en promoveerde in 1902 op het proefschrift *De reformateurs*, waarvan in 1904 een tweede deel verscheen. Het is een uiterst gedegen studie over de doopsgezinde stromingen aan het einde van de Gouden Eeuw. Andere geschriften van Hylkema zijn:

‘De afzetting van Jacob Pieters Banning als leeraar te Wormer en Jisp, Anno 1698’, in: *DB* 38 (1898).

Stichtelijke verzen, gedichten van Jan Luyken (Zaandam, 1904).

‘Izaak Molenaar aan Willem de Clercq’, in: *DB* 51 (1911).

Oud- en nieuw calvinisme; eene vergelijkende geschiedkundige studie (Haarlem, 1911).

De rechtsverhoudingen in de Vereenigde Doopsgezinde Gemeente te Haarlem (Haarlem, 1918).

Het predikambt in de toekomst (Haarlem, 1919).

De laatste profeet onder de doopsgezinden; dr. Abraham Galenus de Haan (Amsterdam, 1930).

Werkelijkheidstheologie; hoofdlijnen eener empirische godsdienstideologie (Haarlem, 1932).

Voor dit artikel zijn verder van belang:

Het Nederlandsche fascisme; wat het is, wat het leert, hoe het geworden is (Utrecht, 1934; 9e dr. 1937).

De vrouw in de nieuwe maatschappij (Utrecht, 1935).

Hylkema redigeerde met T. Goedewaagen het *Keurjaarboek 1932-1942*. En samen met zijn zoon G.W. Hylkema schreef hij: *Ras en toekomst* (Amsterdam, 1941), waarin de hoofdstukken 9 tot en met 16 van zijn hand zijn. Hylkema was een man van de wetenschap, fel in de discussie, zowel in doopsgezinde kring als in het theologisch debat daarbuiten. Met name zijn uitspraken over het calvinisme, waarbij hij Kuiper attaqueerde die volgens hem geen ware calvinist was, deden veel stof opwaaien in gereformeerde kring.¹² In zijn jonge jaren werd Hylkema aangetrokken door het socialisme van mensen als F. Domela Nieuwenhuis en G.L. van der Zwaag. Maar ‘de minachting voor de godsdienst, de beschimping van de kerk’ ging hem te ver.¹³ In het begin van de jaren dertig raakte Hylkema in de ban van het gedachtengoed van de NSB, die in 1931 was opgericht door Anton Mussert en Cornelis van Geelkerken.¹⁴ In 1934 schreef hij het boek: *Het Nederlandsch fascisme*, oorspronkelijk verschenen bij uitgeverij Liberto en daarna zeker zesmaal herdrukt bij de NSB-uitgeverij Nenasu te Utrecht. Op pagina 2 is als leidraad neergeschreven ‘Het leidend beginsel der N.S.B’, zoals hierboven is weergegeven.¹⁵

HET NEDERLANDSCH FASCISME

Hylkema legde in dit werk de nadruk op de geestelijke waarden, omdat hij meende dat ‘onze eeuw het geloof verloren heeft’, en op de stoffelijke waarden omdat er grote werkloosheid was door de ‘doodelijke buitenlandse concurrentie’.¹⁶ *Het Nederlandsch fascisme* is een uitvoerig betoog van 158 pagina’s, dat zich keert tegen de verzuilde democratie en tegen het liberalisme van dat moment. Ook de globalisering van de handel en het groeiend ongelooft waren voor Hylkema ernstige tekortkomingen van zijn tijd. In de NSB herkende hij een nieuwe beweging, die afrekende met een democratie die veel te veel partijgebonden was en daardoor nooit nationaal kon worden en die een alternatief vormde voor een economie, die vooral gericht was op zoveel mogelijk winst, maar geen rekening hield met de werkgelegenheid die steeds verder afnam. En tenslotte, maar voor Hylkema zeer belangrijk, wees hij op het christelijke karakter van de NSB. Het koningschap en de christelijke waarden waren voor hem al-bepalend. Voor Hylkema waren de hoofdlijnen van het fascisme:

Het leven is een roeping
 De mens heeft de plicht tot saamhorigheidsgevoel en solidariteit: socialisme, in de praktische betekenis van het woord
 Kameraadschap¹⁷
 Men moet bereid zijn te dienen¹⁸
 Er moet gestreden worden voor een betere wereld en een beter stelsel
 Men moet bereid zijn offers te geven
 Men moet bedacht zijn op volharding

En dit zou allereerst moeten gelden voor Nederlanders in Nederland. Fascisme was naast daad, eensgezindheid, offer en levenshouding ook geloof.¹⁹ Voor Hylkema had het woord ‘totaal’ of ‘totalitair’ niet de betekenis van totalitaire staat, maar hij doelde op een staat die ‘zijn goede zorg en leiding naar alle kanten behoort uit te strekken’. ‘Het heeft te maken met het denken, het voelen, het willen.’²⁰ Het volk zag hij als een ‘mystieke organische eenheid boven de individuen’.²¹ Het volk omvatte alle mensen. De democratische parlementaire of partij-vertegenwoordiging voldeed daarentegen niet. In 1933 waren er, zoals gezegd, vijftig partijen die aan de Tweede Kamer verkiezingen deelnamen. Hylkema pleitte hierom voor een corporatieve vertegenwoordiging, waarin vertegenwoordigers plaats zouden nemen van de verschillende sectoren van de samenleving, waarbij te denken viel aan de land-

Boekomslag van *Het Nederlands fascisme* (foto: DG Bibliotheek UBA).

bouw, kunst en wetenschap, metaalindustrie, het verkeerswezen te land en ter zee, de bankwereld, etc. Het idee was:

één kapitein, één samenwerkende bemanning, één haven. Eén volk, één leider, één centrale wil, één leidend beginsel, één doel: het geestelijk en stoffelijk welzijn van allen, saamhorigheid en dus samenwerking, kameradschap, eendracht.²²

Het volk ging dus voor het partijbelang. Uit de eerder genoemde corporaties moesten vertegenwoordigers gekozen worden die samen weer de hogere leiders zouden kiezen en uiteindelijk stond de hoogste leider aan de top van de piramide.²³ Hylkema gebruikte het beeld van het 'lichaam', dat hij zag als een levend geheel, een samenspel van organen en functies. Dit doet denken aan het beeld van Paulus uit 1 Korinthiërs 12. Uitgebreid ging Hylkema in op het verband tussen fascisme en godsdienst. Het beginsel van het fascis-

me ten aanzien van godsdienst was de heiligheid en onschendbaarheid van de godsdienst: 'de Godsdienst is eeuwig'.²⁴ Het lijkt erop dat hij hier in discussie trad met de in Duitsland levende gedachte dat de kerk ondergeschikt is aan de staat, in die zin dat de kerk zich niet tegen de staat en haar wetten mag keren. Hylkema kende zowel staat als kerk een eigen domein toe. Maar hij merkte ook op:

Wat het fascisme niet waardeert: dat allerlei nieuwlichters en vrij-religieuzen openlijk of in stilte de oude domkerken zouden verachten, orthodoxie en katholicisme bestrijden.²⁵

Het is niet geheel duidelijk wat zijn waardering inhoudt met betrekking tot het eigen domein.

Kerk en staat hebben voor den fascist elk zijn roeping. En elk van beiden heeft die roeping te volgen langs eigen baan. Maar beiden willen het volk ten zegen zijn, al ziet de kerk over de grenzen van het volk heen.²⁶

Het blijft natuurlijk de vraag wie uiteindelijk bepaalt wat het volk tot zegen is: de fascistische staat of de kerk? Hylkema omschreef die zegen als volgt: 'een gelukkige menschheid, een goede toekomst, een gezegende wereld'.²⁷ Fascisme was volgens hem gekant tegen geweld en tegen oorlog. Het wilde wel 'weerbaar idealisme'.²⁸ En daarbij gebruikte Hylkema opnieuw bijbelse woorden uit Efeziërs 6 (zonder dit te vermelden): 'Krachtens zijn grondgedachte hoopt het fascisme op de belofte van hem, wien gerechtigheid en waarheid de gordel zijner lendenen zijn'. Het boekje van Hylkema toont zijn grote zorg over het parlementair stelsel, de economie en de werkloosheid. In het Nederlands fascisme, het nationaal-socialisme, dacht hij een levenswijze gevonden te hebben, die politiek, economisch, maar ook cultureel en intermenselijk vernieuwend was en succesvol kon zijn. Dat het systeem van de corporatieve staat op papier misschien aardig lijkt, maar in de praktijk niet kan werken, voorzag hij niet. Het neerleggen van alle macht bij één persoon betekent dat die macht gehandhaafd moet worden ten koste van alles; zelfs als de eigen beginselen in het geding zijn.

Een tweede werkje uit ongeveer dezelfde tijd gaat over de rol van de vrouw in de nieuwe samenleving.²⁹ Er was op dat moment veel discussie over deze materie. Moest de vrouw deelnemen aan het arbeidsproces, zoals de communisten vonden, of moest zij vooral thuis in het gezin aanwezig zijn? Volgens Zonneke Mathee was deze brochure van Hylkema ook bedoeld als verkiezingsbrochure voor de Provinciale-Statenvierkiezingen van 1935.³⁰ Hylkema,

Boekomslag van de brochure *De vrouw in de nieuwe maatschappij* (foto: UB Groningen).

die zijn kinderen allen had laten studeren en wiens dochter wiskunde had gestudeerd, was van mening dat de taak van vooral de gehuwde vrouw in het gezin ligt, met de mogelijkheid om daarnaast vrijwilligerswerk te doen ten behoeve van de samenleving. Hij stelde dat in een tijd van grote werkloosheid het niet nodig is dat man en vrouw beiden een salaris verdienen, terwijl er tegelijkertijd zoveel mensen zonder werk zijn. Ongehuwde vrouwen moesten echter een kans krijgen om hun talenten te ontplooien door betaalde arbeid. Het was duidelijk dat

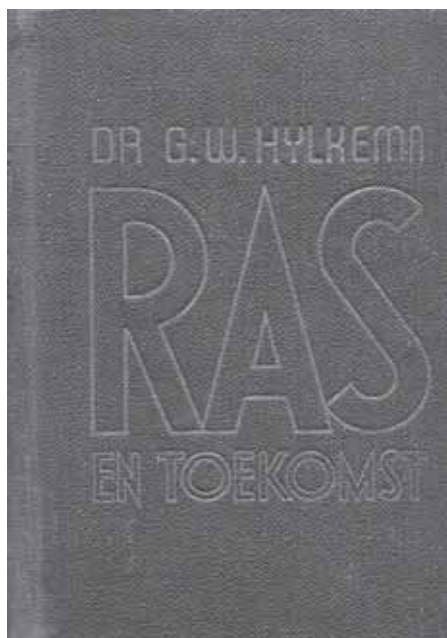
wij arbeiders en arbeidsters nóódig zullen hebben, hand en intellectwerkers. Dáár zal emploti zijn ook voor de ongehuwde vrouw.³¹

Hiermee keerde Hylkema zich tegen een al te strikte positie van de vrouw als slechts moeder in het gezin, wat binnen christelijke kringen geleerd werd. Hylkema besloot zijn brochure met:

En daarom willen wij vooruit. Naar een vrouw die – gehuwd of ongehuwd – niet vrijer wil zijn dan de gebondenheid aan diepen zedelijken zin, aan nederig geloof, aan besef van haar hooge roeping, haar vergunt. De vrouw die door bijzondere gaven van nature in menig opzicht de meerdere is van den man en die dat ook weten mag. [...] Vrouwen van Nederland, de N.S.B. roept u!³²

Volgens Homan schreef Hylkema ook een brochure: *De N.S.B. en ons christelijk volkskarakter*.³³ Dit werk is door mij echter nergens aangetroffen, wat uiteraard niet betekent dat het niet heeft bestaan. Hylkema heeft verder in 1941 meegewerkt aan het boek: *Ras en toekomst*. Deze publicatie is grotendeels geschreven door zijn zoon dr. G.W. Hylkema, die geneeskunde in Groningen had gestudeerd. Zijn vader C.B. Hylkema schreef in dit boek de hoofdstukken 9 tot en met 16.³⁴

Uiteraard was 1941 een heel andere tijd dan de periode 1934/35. De vervolging van de Joden was inmiddels in Duitsland in volle gang. Vanuit de medische hoek was sinds de tweede helft van de negentiende en in de eerste

De gestempelde band van *Ras en toekomst*.

helft van de twintigste eeuw veel geschreven over het begrip 'ras'. Een van de bekendste werken over dit thema was geschreven door E. Baur, E. Fischer en F. Lenz.³⁵ Het tweede deel van hun studie is geheel van de hand van Fritz Lenz en gaat met name over rassen en de verbetering daarvan.³⁶ Die verbetering was een van de belangrijkste onderliggende thema's van het gehele werk, dat tot ver na WO II als standaardwerk werd beschouwd. Ook voor vader en zoon Hylkema vormde het een gezaghebbende bron. Hun eigen boek vormt niet direct een aanzet tot antisemitisme, maar blijkbaar hebben de beide Hylkema's niet willen en kunnen inzien dat hun schrijfsel wel kon worden gebruikt om antisemitisme te legitimeren, bijvoorbeeld door kwalitatief onderscheid te maken tussen rassen. G.W. Hylkema citeerde Lenz waarin deze de Joden portretteert 'als pienter, bewegelijk, ijverig en vasthoudend'. Zij hebben volgens hem een verbazingwekkend vermogen, zich 'in de ziel van andere mensen te verplaatsen. Met behulp van dit vermogen zetten zij hun medemens naar hun wil.'³⁷ Vervolgens citeerde hij Lenz waar hij sprak over een aantal Joden dat blijkbaar zwendelaars was. Enerzijds waren zij

begaafd op intellectueel gebied, anderzijds [hebben ze; red.] een gebrek aan die karaktereigenschappen, welke in onze ogen toch allereerst een mensch groot kunnen maken.³⁸

C.B. Hylkema heeft het in hoofdstuk 9 over 'Ariërs' en over het 'Arisch ras' en stelt dat 'er nu strikt genomen geen sprake kan zijn van een Arisch ras of van Arische rassen'.³⁹ Arisch heeft te maken met taal en cultuur en niet direct met ras. Hij plaatste vraagtekens bij het gebruik van het woord 'Arisch' voor niet-Joden in de Neurenberger wetten. Hij vermoedde dat men mogelijk geen beter woord had kunnen bedenken. Volgens hem waren Ariërs diegenen die behoren tot 'de bekende hoofdrassen van Europa die niet meer streng te scheiden zijn, maar wel te onderscheiden: het Noord-, het Faalsche-, het Alpiene-, het West-, het Oost-Baltisch- en het Dinarische ras. Men zou ze Indo-Germanen hebben kunnen noemen'.⁴⁰ Maar ook dit woord had volgens hem bezwaren, omdat het een aantal van die zes hoofdrassen uitsloot.

Buiten de Ariërwetten om en met name in wetenschappelijke uiteenzettingen gebruikte men het woord Ariër toch liever niet. [...] Het beste zou wel zijn, dat wij toch van Ariërs spreken, maar het woord tusschen aanhalingsteekens plaatsen om aan te geven, dat wij bedoelen niet de oude echte Ariërs, maar de hedendaagsche zoogenáámde Ariërs. Maar zulke aanhalingsteekens vervallen straks ongemerkt.⁴¹

Ten aanzien van de Joden schrijft Hylkema dat het Joodse volk geen ras is. 'Wat men Semieten noemt, is feitelijk een verzameling van volken met verwante talen [...] "Semietisch" is [...] geen aanduiding van ras, maar van taal en cultuur.'⁴² Het boek schrijft ook over de rassenwetgeving en G.W. Hylkema is van mening dat deze betekent dat 'voor óns, eugenetici, de definitieve beëindiging [is; red.] van de mogelijkheid, dat door huwelijk tusschen Joden en Nederlanders nog langer een beklagenswaardig rassenmengsel ter wereld wordt gebracht, dat nòch tot het Nederlandsche nòch tot het Joodse volk behoort.' Hij vond het wel jammer dat de positie voor half-Joden betreuenswaardig is door deze rassenwetgeving.⁴³ Het is niet zozeer haat die uit dit boek spreekt, geen drang tot vernietiging, maar een wens om het Nederlandse ras zuiver te houden en kwalitatief te verbeteren. Dat is typisch het doel van de eugeneticus. Over de uitwerking ervan spreken de Hylkema's hier niet. C.B. Hylkema verbindt ras en staat met elkaar en zoekt in navolging van R.W. Darré naar een zo goed mogelijk (hoogstaand) ras voor platteland en stad.⁴⁴ Hylkema spreekt over het belang van een 'gave erfstam'.⁴⁵ In zijn afkeer van het individualisme en totale vrijheid zoekt hij verder naar de 'totale Leidersstaat'. De nieuwe tijd stelt als eis:

aan den éénen kant bezinning op eigen volksch wezen, hooghouden van eigen volkskarakter en volkscultuur, aan de àndere zijde: de verbondenheid van ons volk met de andere Noordsche volken. Het een mag het ander niet in den weg staan.⁴⁶

Een 'Germaansche Statenbond', daar ging het Hylkema om. En dit moest een leidersstaat zijn. 'Het volk wil niet regeeren, het wil geregeerd zijn'.⁴⁷ Die leidersstaat zou een ethisch karakter moeten hebben. Zo kennen we Hylkema ook uit zijn eerdere brochure: *Het Nederlandsch fascisme*. In het Arisch ras-bewustzijn herkende Hylkema drie waarden: 'waarheid, goed en recht, schoonheid'.⁴⁸ Daar bovenuit ging dan nog God zelf. Maar 'gemeenschap' vormde een overkoepelende waarde van het Arisch ras-bewustzijn: het middelpunt van de 'drieëenheid der hoogste waarden'.⁴⁹

Hylkema was gekant tegen kolonisatie als die enkel gericht was op eigen profijt en noemde Albert Schweitzer als voorbeeld hoe andere volkeren geholpen kunnen worden. Het recht moest meer gericht zijn op de gemeenschap dan op het individu. En tussen de rechtssystemen van streng geordende regels koos Hylkema voor het gewoonterecht.⁵⁰ Het is opvallend dat hij in zijn hoofdstuk over ras en bovenzinlijk-religieuze zin het Jodendom totaal niet noemde. Hij noemde wel een uitspraak, die hij enige jaren eerder op de

radio hoorde: ‘Hosanna, heerlijke Jood Jezus’, en gaf aan dat hij hier aanstoot aan nam. Dan was het toch beter om te zeggen: ‘Jezus was een Aryer’, maar:

Het eenig juiste evenwel is, dat wij ons houden aan de kerkleer die zegt, dat Jezus, noch Jood, noch Germaan, de aardsche verschijning van de Hemelsche Liefde is, het vleesch geworden Woord, de Zoon Gods.⁵¹

Wie de geschriften van Hylkema leest, ontmoet een idealist die bezorgd was over de samenleving, de werkloosheid en de armoede. Daarnaast maakte hij zich zorgen over de kwaliteit van de mensheid en geloofde hij in een nieuwe staat, met een duidelijke leider en christelijke waarden als fundament. Hij zag er een kans in om het Noordse ras, waartoe het Nederlandse volk behoorde, te verbeteren. Hylkema was geen antisemiet in de zin dat hij het Joodse volk wilde vernietigen. Wel vond hij het ‘eigen’ ras, dat nooit zuiver kon zijn volgens zijn brochure uit 1934, een betere soort. Eugenetica had voor hem een sociaal-culturele component. Want het ging Hylkema uiteindelijk niet om het ras, maar om de liefde van Christus. Daarbij zag hij niet wat er met theorieën als die van Baur, Fischer – zeker geen antisemiet – en Lenz gebeurde en dus ook niet wat de consequenties waren van zijn eigen theorieën en hoe deze een voedingsbodem konden bieden voor de vervolging van de Joden en andere groepen; tot aan de uiteindelijke vernietiging ervan. Hylkema begreep niet waar het corporatistisch staatsmodel op uit zou draaien: dictatuur en alles behalve gezamenlijke verantwoordelijkheid. Ik ben het overigens niet eens met Adriaan Plak die hem in deze hoofdstukken *vilein* noemt.⁵² Vader en zoon Hylkema scheerden in hun intellectualistische boek wellicht rakelings langs een vorm van antisemitisme, die tot vervolging van Joden zou kunnen leiden en helaas ook heeft geleid. Hylkema is echter niet voorwaardelijk veroordeeld op basis van zijn bijdrage aan dit boek.

Volgens zijn schoondochter heeft hij in 1940 een brief aan Mussert geschreven met het verzoek om diens beweging op te heffen. Zelf beweerde hij in een brief dat hij en zijn vrouw het lidmaatschap van de NSB hadden opgezegd in de jaren 1943/44.⁵³ Het lijkt bijna of zijn medewerking aan of co-auteurschap van *Ras en toekomst* hier los van stond, want in dit boek verdedigde hij nog steeds zijn nationaal-socialistische opvattingen over de staat en het leiderschap ervan. Hylkema was teleurgesteld dat hij zijn gedachten nooit heeft kunnen toetsen aan die van anderen. Al in 1935 had hij in de *Ge-meentedagbrieven* de vraag gesteld, ‘Wat wij voor de vrede kunnen doen?’, en pleitte Hylkema voor het nationaal-socialisme als oplossing.⁵⁴ Ook ging hij volgens een verslag in *Het volk* in de Vereniging Kerk & Vrede de discussie

aan over het nationaal-socialisme en kreeg hij weerwoord van ds. J. Buskes.⁵⁵ Hylkema achtte het pacifisme van de NSB verenigbaar met Kerk & Vrede. Buskes achtte het onverenigbaar, juist ook vanwege het verschil met de andere doelstellingen van het nationaal-socialisme. Tijdens een vergadering in juni 1935 van de Vereeniging van Noord-Hollandsche predikanten ging Hylkema in discussie met de doopsgezinde ds. Frits Kuiper. Deze hield een lezing over 'De strijd der kerken in Duitschland'. Hylkema was van mening dat de kerken soeverein waren gebleven op hun eigen terrein, terwijl Kuiper van mening was dat net als de Duitse kerk ook die in Nederland haar geestelijke zelfstandigheid voor een goed deel kwijt geraakt was.⁵⁶ De staat kon immers iedere beperking opleggen als de kerk haar eigen gang ging. Hylkema was echter optimistischer over de toestand in Duitsland. In Nederland werd dit vooral na de bezetting goed duidelijk. Uit zijn naoorlogse brief aan de kerkenraad van Haarlem blijkt dat Hylkema het idee had dat hij binnen de kerkenraad nog een goede discussie zou kunnen voeren over wat de NSB voor hem had betekend.⁵⁷

PROCES EN VEROORDELING

Hylkema is vanwege zijn betrokkenheid bij de NSB direct na de bevrijding 13 maanden in detentie gehouden in de Koudenhornkazerne te Haarlem. Op 8 juli 1946 werd hij voorwaardelijk buiten vervolging gesteld en op 13 juli 1946 is deze beslissing hem uitgereikt en is Hylkema in vrijheid gesteld. De voorwaarden waren:

- Hij moet heden afstand doen van alle hem in eigendom toebehorende goederen, welke van overheidswege zijn in beslaggenomen.
- Hij moet uiterlijk 1 oktober 1946 f 1000,- betalen ter Griffie
- Een proeftijd van 3 jaar

Hylkema werd voor tien jaar ontzet uit de mogelijkheid om ambten te bekleeden, om bij de gewapende macht te dienen, om te kiezen en verkiesbaarheid te zijn, en om raadsman te zijn of gerechtelijk bewindvoerder. Toen hij vrijkwam, was niettemin het eerste wat hij deed zijn opwachting maken in het kerkgebouw van de gemeente – alsof er niets was gebeurd. Een collega wees hem er op dat hij de nodige opschudding zou veroorzaken, waarop hij de eerder genoemde brief schreef. Door een andere brief – in de Friese taal – van zijn collega ds. C.P. Hoekema⁵⁸ heeft de kerkenraad vervolgens het initiatief

genomen om Hylkema duidelijk te maken dat hij niet zomaar zijn oude plaats kon innemen, noch in de kerkenraad, noch in de ‘domineesbank’. Daarop besloot hij niet langer deel te nemen aan het gemeenteleven, niet in de kerkenraad en evenmin aan de diensten. Dit alles moet echter voor hem een grote teleurstelling zijn geweest. Het tekent nogmaals de naïviteit van Hylkema. Voor hem ging het uitsluitend om een intellectueel verschil van mening en daarvoor moest toch ruimte zijn in een doopsgezinde gemeente... Er moest over gediscussieerd kunnen worden.

Op 9 januari 1948 overleed Hylkema in Haarlem, waar hij ondanks de naoorlogse perikelen steeds was blijven wonen. De laatste jaren van zijn leven werden overschaduwd door het dramatische feit dat zijn jongste zoon lange tijd vermist was en bleef. Deze zoon was als arts in Duitse dienst gegaan om gewonden te verplegen in de ziekenhuizen en lazaretten aldaar. Hij schreef geruime tijd iedere week, maar de laatste twee jaar van de oorlog ontving de familie geen enkele brief meer. Pas in 1947 kwam het bericht van het Rode Kruis dat hij overleden was en in Duitsland was begraven. Net als zijn vrouw zijn ook twee andere kinderen van Hylkema, zijn oudste zoon en dochter, geïnterneerd geweest om hun lidmaatschap van de NSB. In de kerkenraad van de doopsgezinde gemeente werd Hylkema herdacht met een paar woorden door ds. J.G. Frerichs:

als een man van verrassingen, van initiatief, van studie ook betreffende Bestuur en Instellingen der gemeente, het schier onmisbare bruine boekje, een man, vervreemd van de gemeente en kerkeraad.⁵⁹

Hylkema werd in 1948 in het *Algemeen Doopsgezind Weekblad* (hierna: *ADW*) herdacht, opnieuw door F. (= ds. J.G. Frerichs), die nu over hem zei:

het nationaal-socialisme betekende voor hem een nieuwe hoop [...]. Het is ook bekend genoeg dat het hem tenslotte een kommervolle oude dag heeft gebracht.⁶⁰

Zijn zoon dr. G.W. Hylkema heeft een *in memoriam* geschreven dat in het Engels verscheen in *Family life*. Hierin beschrijft hij hem als volgt.

My father realized that man must become conscious of the fact that he lives on the border of two worlds: the world of established and temporary powers and the world of the spirit. He found himself on the disturbed sea, always in need of the beacon light.

Over de NSB periode merkt hij op:

In his later years he actively devoted some time to political developments where his optimism prevented him from fully realizing the extent of outburst of human force to which they would lead.⁶¹

HYLKEMA IN DE HISTORISCHE LITERATUUR

Hylkema komt voor in diverse geschiedkundige exposés over de NSB en de Duitse bezetting in ons land: vaak als de ideoloog van de NSB in de beginjaren van die partij. Merkwaardig is dat Lou de Jong hem in zijn standaardwerk *Het Koninkrijk der Nederlanden in de tweede Wereldoorlog* in het geheel niet noemt, op één plaats na (in een voetnoot), waarin het gaat om Graaf d'Ansembourg die aan Hylkema een brief geschreven heeft.⁶² Ook Chris van der Heijden noemt C.B. Hylkema niet in zijn opmerkelijke boek over Nederland en WO II.⁶³ Zonneke Matthee noemt hem wel in *Voor volk en vaderland; vrouwen in de NSB 1931-1948* als 'bekend lid', wiens publicatie *Het Nederlandsche fascisme* waarschijnlijk het meest verbreide geschrift was van de NSB.⁶⁴ Verder komt hij in deze studie ter sprake als de vader van Jetske, die evenals hem een belangrijke rol speelde in de NSB en leidster was van de Nederlandsche Arbeidsdienst in 1941. Ook Hylkema's vrouw Goverta wordt genoemd als iemand die deelnam aan verscheidene NSB-clubs.⁶⁵ In de studie van Te Slaa en Klijn wordt Hylkema in de slotbeschouwing besproken als partij-ideoloog van doopsgezinde huize, samen met mensen afkomstig uit andere kerken en kringen. De NSB was volgens hen geen monolithische partij.⁶⁶ Sijr Worms wijdt in zijn studie *Musserts kinderen* een hele paragraaf aan hem: *Hylkema en de fascistische solidariteit*.⁶⁷

Hylkema kan hiermee beschouwd worden als een van de belangrijkste vormgevers van de vooroorlogse NSB-ideologie. In zijn werk wordt geen structureel onderscheid gemaakt tussen fascisme en nationaalsocialisme.

H.C. Touw noemt Hylkema als hij spreekt over de nadruk die de NSB legt op het christelijk karakter van haar opvattingen.⁶⁸ Derk Venema schrijft:

in het destijds veel gelezen boek van Hylkema wordt het antisemitisme verworpen en het fascisme, in tegenstelling tot de opvattingen van vele andere fascist/nationaal-socialisten, een vorm van *humanisme* genoemd.⁶⁹

GERRIT HOFSTEDÉ (1866-1951)

Gerrit Hofstede werd op 19 augustus 1866 geboren te Enschede. Na de lagere school aldaar te hebben afgerond, doorliep hij de Nijverheidsschool. Van 1883 tot 1886 bezocht hij het gymnasium te Zutphen. Van 1886 tot 1891 studeerde hij vervolgens theologie aan de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam en aan het Doopsgezind Seminarie. In 1891 werd Hofstede tot proponent benoemd door de ADS. Zijn eerste gemeente was Baard (1892-1893), vervolgens werd hij predikant in Aardenburg (1893-1903) en ten slotte te Blokzijl waar hij vanaf 1903 tot 1935 voorganger was. Op 28 januari 1892 trad hij in het huwelijk met Margaretha Hendrika Heijnes, die op 5 april 1947 zou overlijden.

In zijn jonge jaren was Hofstede aanhanger van het socialisme, maar hij had bezwaar tegen het socialisme van Domela Nieuwenhuis, dat ‘het evangelie van de haat predikte en het volk vervreemde van God en Zijn dienst’.⁷⁰ In Aardenburg werd hij geraakt door Abraham Kuiper, die ‘de vaan der christelijk sociale actie’ hief.⁷¹ In zijn geloofsleer was Hofstede een van de weinige rechtzinnige predikanten in de doopsgezinde broederschap. Hij werd lid van ‘Vereeniging tot Handhaving van Gods onfeilbaar Woord in de Doopsgezinde Gemeente van Amsterdam’.⁷² Deze vereniging was in 1891 opgericht om de toenemende vrijzinnige prediking in de doopsgezinde gemeenten tegenwicht te bieden. C.P. van Eeghen was de animator en financier van deze vereniging. Hofstede was medewerker aan het blad ervan: *De kleine medearbeider*. Dit tijdschrift werd voortgezet als *Het doopsgezind maandblad voor uit- en inwendige zending*.⁷³ Hofstede leverde bijdragen aan beide bladen van 1899 tot de opheffing in 1917. Voorts werd Hofstede actief lid van de Anti-Revolutionaire Partij (hierna: ARP), de partij van Kuiper. Van 1925 tot 1934 was hij lid van het hoofdbestuur en vele malen stond hij kandidaat voor de Tweede Kamer. In 1919 werd hij gekozen tot lid van de Provinciale Staten van Overijssel en van 1926 tot 1934 tot buitengewoon gedeputeerde. Van 1925 tot 1935 was Hofstede lid van de Schoolraad voor de Scholen met den Bijbel en vele jaren was hij voorzitter van de mede door hem opgerichte christelijke school in Blokzijl. Daarnaast was hij voorzitter van het Groene Kruis te Blokzijl, commissaris van de Locaal Spoorwegmaatschappij Zwolle-Blokzijl, hoofdingeland van het waterschap Vollenhove en commissaris van zowel de oude als de na liquidatie wederom opgerichte nieuwe NV Zwartsluizer Bank.

Voor al deze activiteiten werd hij onderscheiden met de Orde van Oranje-Nassau. Hofstede was naast alle eerdergenoemde functies – waar haalde

Ds. G. Hofstede (grote man op de voorgrond) bij de bouw van de nieuwe boerderij van de doopsgezinde gemeente. (foto: Archief Doopsgezinde Gemeente Blokzijl).

hij de tijd vandaan – lid van de Landstorm en voorzitter van de Gewestelijke Commissie Vollenhove van de Landstorm.⁷⁴ In 1930 sprak hij als voorzitter van de provinciale landdag in het bijzijn van minister Deckers.⁷⁵ In 1934 bedankte hij echter voor het lidmaatschap omdat de regering niet alleen socialisten en communisten, maar ook leden van fascistische verenigingen verbood lid te zijn. Hofstede was van mening dat de politieke gezindheid van de leden van de Landstorm geen rol mocht spelen, zolang zij zich hielden aan de doelstellingen van die organisatie. Negentien predikanten, waaronder hijzelf, hadden hierover een verklaring opgesteld ‘gericht tot overheid en volk’ die op 12 oktober 1934 geplaatst werd in de *Leeuwarder Courant* en andere kranten.

Hofstede was een echte, doorgewinterde bestuurder. Het sociaal christelijk karakter van zijn politieke denken en handelen stond bij hem voorop. Toen de ARP onder Colijn een economisch liberale lijn ging volgen, kon Hofstede zich steeds minder vinden in deze partij en maakte hij de opzienbarende overstap naar de NSB. In die partij herkende hij het ideaal van zijn jeugd. Hij achtte het mogelijk dat dit ideaal, een Christelijke Nationale Staat, verwerkelijk kon worden met behulp van de NSB.⁷⁶ Volgens J.P. Stoop was Hofstede van mening dat hij in de NSB de strijd tegen de volkssoevereiniteit zou kunnen voortzetten om zo het christelijk karakter van het Nederlandse volk te

bewaren! De ARP had onder Colijn naar de mening van Hofstede de strijd opgegeven tegen het liberalisme en de idee van de volkssoevereiniteit.⁷⁷

CHRISTENDOM EN NATIONAAL-SOCIALISME

Om zijn overstap te rechtvaardigen schreef Hofstede de brochure: *Christendom en nationaal-socialisme*.⁷⁸ Hiermee wilde hij mensen gerust stellen die bang waren dat door de NSB de ‘kostelijke geloofswaarheden, ons van de vaders overgeleverd, in het gedrang zouden raken’.⁷⁹ Zijn geschrift ‘beoogt niet anders dan te doen zien, hoe naar mijn christelijke overtuiging de opbouw van staat en maatschappij uit de chaos van het heden zal moeten zijn’.⁸⁰ Tegen de opvatting dat godsdienst een louter privéaangelegenheid is, stelde Hofstede dat het christelijk geloof – onder de belijdenis van ‘Ik geloof in God den Vader, de Almachtige’ – wel degelijk ook de staat betreft. Tegen heersende opvattingen in hield Hofstede vast aan Gods soevereiniteit, die hij plaatste tegenover de volkssoevereiniteit. Hij volgde daarin Groen van Prinsterer, de oprichter van de ARP. Hij volgde deze ook in zijn antithese-politiek, die het volk in twee delen uiteen zou rukken: in een christelijk en een niet-christelijk deel. Ook het fascisme, dat in wezen streefde naar de eenheid der natie, trok een ‘scherpe scheidslijn tusschen zich en de partijen uit den geest der 19-de eeuw; ook het fascisme keert zich, evenals Groen dit deed, tegen de demoliberalen staat’.⁸¹ En zo keerde Hofstede zich tegen Colijn, die volgens hem meer naar het partijbelang keek en niet aan het beginsel van de ARP vasthield. ‘Wij willen de synthese, de saambinding van heel het volk tot één hechte, corporatieve volksgemeenschap’.⁸² Met een citaat van Fr. Schiller gaf Hofstede aan, hoezeer voor hem het einde was aangebroken van een tijdperk, maar daarmee ook het begin van een nieuwe tijd:

Das *Alte* stürzt, es aendern sich die Zeiten,
Und *neues Leben* blüht aus den Ruinen.⁸³

Hofstede achtte het liberale systeem bankroet, zowel staatkundig als maatschappelijk, en werkte dit verder uit. Hij had kritiek op de sociaaldemocratie, die aanvankelijk de gemeenschapsidee aanhing, maar zich verloor in de klassenstrijd en het partijbelang boven het landsbelang stelde. In het fascisme herkende Hofstede ‘het samenbundelen van het volk tot één hechte eenheid’.⁸⁴ Hij zag het fascisme niet als import uit het buitenland, en dan vooral uit Duitsland. ‘Nederlands wil ons nationaal-socialisme zijn.’ Aan de andere

kant keerde Hofstede zich tegen de kritiek op Duitsland en op Hitler, die volgens hem soms onwaar en ongegrond was. Hij beriep zich hierbij op een NSB-predikant die zogenaamd een objectief oordeel zou vellen: ds. H.W. van der Vaart Smit. Natuurlijk waren er stromingen in de Duitse NSDAP, waartegen hij zich verzette, vooral omdat zij als heidens getypeerd dienden te worden.⁸⁵

Waar Hofstede de samenleving wilde opbouwen in christelijke geest beoogde hij dit niet in kerkelijke zin. Er waren teveel kerkelijke politieke partijen, die vooral naar hun eigen kerkelijke achterban keken. Kerk en staat moesten gescheiden blijven. De kerk had 'het Woord van God te verkondigen en de Gemeente des Heeren te bouwen'.⁸⁶ De ARP had echter Gods soevereiniteit losgelaten ter wille van de volkssoevereiniteit en dus ter wille van het stelsel van de helft plus één. Christelijk wilde dan ook niet zeggen dat men de beginselen van de een of andere kerk moest volgen. Kerken konden de overheid adviseren, maar de overheid oordeelde zelfstandig. Zij was onafhankelijk van de kerk. Naast christelijk moest de opbouw ook nationaal zijn. 'Elk volk heeft zijn eigen plaats in het groote geheel der volkenwereld en zijn eigen roeping te vervullen'.⁸⁷ Hofstede keerde zich tegen het internationalisme dat de bijzondere gaven van een volk miskende. Hij verbond dit met 'de völkische gedachte' zonder direct een groot rassenonderscheid te maken. Tenslotte moest de opbouw van de staat ook sociaal zijn. Sociaal in de zin van gemeenschappelijk en kameraadschappelijk. Dat keerde zich tegen 'het teugelloos individualisme dat in de 19-de eeuw hoogtij vierde'.⁸⁸ Hij zag mogelijkheden in de corporatieve maatschappij. Zijn slotwoorden in deze brochure zijn:

Eén weg is er slechts om ons volk te redden uit het moeras, waarin het dreigt te verzinken: alle partijschap vergetende, ons scharen om de banier der Nationaal-Socialistische Beweging; met God voor koningin en vaderland.⁸⁹

Hoewel Hofstede naar eigen zeggen pas na zijn emeritaat in 1935 lid werd van de NSB was hij dus al eerder – ook in publicaties – duidelijk in zijn opvattingen. Op de derde landdag van de NSB, op 30 maart 1935, was Hofstede een van de sprekers. Zijn rede had als titel 'In de strijd voor een christelijke volksgemeenschap'.⁹⁰ Het nationaal-socialisme zag hij als de enige weg tot wedergeboorte van het Nederlandse volk.

Wij zijn het die voor de eere Gods strijden – wij die van den neutralen, godloozen Staat weer willen maken een christelijken rechtsstaat; [...] wij

die aan de jammerlijke verdeeldheid en gescheurdheid van ons volk een einde willen maken en het willen samensmelten tot één hechte, echt christelijke volksgemeenschap.

Voor dit opbouwende werk was ‘het cement der christelijke dienende offervaardigheid’ nodig.⁹¹ Op 6 juli 1935 sprak Hofstede op een propagandabijeenkomst te Roden. Daar ging het hem vooral om de sociale rechtvaardigheid op het platteland, waar de boeren het slachtoffer werden van de strijd tussen arbeid en kapitaal.⁹² De mensen van de ARP namen hem zijn overgang naar de NSB uiteraard kwalijk. Vele jaren was hij een trouw bestuurslid en vertegenwoordiger van de ARP geweest. Kort te voren had hij nog een *Open brief aan ds. Kerstens* gezonden om deze voorman van de SGP duidelijk te maken hoezeer hij afweek van de juiste (lees ARP) beginselen. J.T. Meesters gaf op zijn beurt een open brief aan Hofstede uit, die zelfs een derde druk beleefde.⁹³

Qua toon is dit een bijzondere brief, omdat de schrijver aan het eind ervan de hoop uitsprekt dat ds. Hofstede terug zal keren in de gelederen van

Boekomslag van de *Open brief* van Meesters aan Hofstede (foto: part. bezit).

de ARP, de partij waarin hij zo'n belangrijke rol gespeeld had. In deze brochure vergeleek Meesters de opvattingen van de NSB met die van de ARP en was – uiteraard – van mening dat Hofstede bij de ARP op alle fronten beter af was dan bij de NSB. Hofstede trok op met een aantal andere prominente leden in de NSB, waaronder ds. G. van Duyl, die een belangrijk man was als propagandist en de afdeling Vorming leidde. In augustus 1937 kwam het tot een breuk met Mussert. De reden is onduidelijk. De verkiezingen waren voor de NSB teleurstellend verlopen. Een aantal leden achtte waarschijnlijk tijdens een hoofdfunctionarissenberaad ir. Mussert niet meer de juiste man om de beweging te leiden. Ds. Van Duyl was een der opposenten. Hofstede vermeldde zelf dat Musserts aandacht voor de oud-Germaanse gedachte een reden was.⁹⁴ Ook werd in dit verband het toenemend antisemitisme binnen de NSB genoemd. Op 19 oktober 1937 werden tenslotte een aantal leden geroyeerd. Hofstede voelde zich solidair met hen en beëindigde zijn lidmaatschap.

Korte tijd later – op 19 mei 1938 – was Hofstede betrokken bij de oprichting van de Nederlandse Volkspartij (hierna: NVP).⁹⁵ Ds. G. van Duyl was er samen met enkele andere oud-NSB'ers de oprichter van en Hofstede nam plaats in de Raad van Toezicht. Volgens een persbericht richtte deze partij 'zich tot alle mannen en vrouwen, die zich in het besef van een gemeenschappelijke afstamming, geschiedenis en taal Nederlander weten'.⁹⁶ In het programma van de partij werd de monarchie voorop gesteld als drager van het gezag, het culturele leven moest bevorderd worden op basis van een eeuwenlange christelijke traditie, de staatsinstellingen moesten worden vernieuwd, er moest gestreefd worden naar sociale rechtvaardigheid, waarbij het algemeen belang boven dat van de enkeling stond, en het welvaartspeil moest verhoogd worden door middel van de aanwezigheid van goederenrijkdom en het voorhanden arbeidsvermogen, mits dit niet in strijd was met de christelijke moraal.⁹⁷ Volgens een geheim, niet ondertekend, 'Jaarbericht A, *Fascistische en Nationaal-Socialistische Organisaties* april 1938', was men het onderling lang niet eens over dit programma.⁹⁸ De nieuwe partij zou niet lang bestaan en ging over in de Nederlandsche Socialistische Volksbeweging (hierna: NSV). Zij verdween met het begin van de Duitse bezetting. Hofstede schreef in 1937 de brochure *Een tuchteloze samenleving*, uitgave voor 'Nationaal Welzijn'. Deze uitgeverij was opgericht door Willem Gerrit Nieuwenkamp, voorheen een van de financiers van de NSB, die eveneens in 1937 de beweging verliet. Hij was gesteld op tucht en orde in de samenleving. Het is niet helemaal duidelijk of Nieuwenkamp ook behoorde tot de geleerden van de NVP. Hij wordt daar niet

genoemd in een leidinggevende functie. Hofstede schrijft in deze brochure over de baldadigheid van de stadsjeugd.

Als wij van ons volk, dat al te zeer vrijheidszin en tuchteloosheid steeds met elkaar heeft verward, willen maken een volk, dat zelfrespect heeft en zich kenmerkt door een hoog gevoel van tucht, vrede en solidariteit, dan moeten wij beginnen met de jeugd, en deze aan tucht en orde gewennen. De jeugd van heden is het volk van morgen.⁹⁹

Na het avontuur met de NVP keerde Hofstede zich naar eigen zeggen af van de politiek. Hij was op dat moment inmiddels meer dan 70 jaar oud.

PUBLICATIES VAN G. HOFSTEDE

Hofstede heeft in zijn leven veel geschreven in de vorm van artikelen en re-acties. In 1902 bewerkte hij een boek uitgegeven door Paul Schettler over *Alexander von Humboldt*, een uitgave van Cohen en Zonen (Amsterdam, s.a.). In 1913 deed hij stof opwaaien door zijn open brief: *Kerk en politiek aan mijne Hervormde collega's, christendom en nationaal-socialisme* (Utrecht: Nenasu, 1934). Er zijn in ieder geval vier drukken van verschenen. Verder is er de al eerder genoemde *Open brief aan ds. Kerstens* (1934). *Een tuchteloze samenleving*, uitgave voor Nationaal Welzijn, (Baarn: Hollandia Drukkerij, [1937]). 'Coalitio christiana rediviva' is een artikel dat verscheen in *Nieuw Nederland; maandblad voor economie, staatkunde en cultuur* IV (1937) 2, 138-153. K. Schilder schreef er een smalende reactie op.¹⁰⁰ Het maandblad was dan ook van NSB-signatuur.

HOFSTEDE IN GESCHIEDKUNDIGE PUBLICATIES

Hofstede wordt niet genoemd door Lou de Jong. Wel komt zijn naam enige malen voor in de studie van Te Slaa en Klijn, en in het reeds genoemde boek van J.P. Stoop. Daarnaast komt hij voor in boeken en krantenartikelen over de NSB, vooral als een van de ondertekenaars van een protestbrief tegen het verbod om als NSB-lid deel te nemen aan de Landstorm of ambtenaar te kunnen zijn. In een aantal kranten wordt uitgebreid melding gemaakt van zijn veertigjarig predikantsjubileum te Blokzijl in 1943, dat hij vanwege familie-omstandigheden niet vierde.

PROCES EN VEROORDELING

Op 12 november 1948 is proces verbaal opgemaakt tegen Hofstede door het Bijzonder Gerechtshof in Amsterdam.¹⁰¹ Hij woonde op dat moment te Den Haag. Getuigen uit Leersum hadden geen beschuldigingen geuit en noemden hem een man die ‘naar recht en billijkheid’ had gehandeld. Als lid van de Commissie Winterhulp in Leersum en later als directeur ervan had hij niemand bevoordeeld of te kort gedaan.¹⁰² Hofstede werd dan ook niet geïnterneerd. Hij is ook niet vervolgd om zijn lidmaatschap van de NSNAP en kreeg een proeftijd van drie jaar. Wel werd hem het recht ontnomen om te kiezen en gekozen te worden. Na zijn emeritaat is Hofstede verhuisd naar Leersum en in 1947 trok hij naar Den Haag, waarschijnlijk na het overlijden van zijn vrouw in april van dat jaar. Zelf is hij op 6 september 1951 overleden. In het *ADW* van 22 september 1951 verscheen een *in memoriam* van de hand van ds. H.W. Meihuizen.¹⁰³ Deze beschreef hem als een besliste en strijdbare man, die voorbestemd scheen om andere wegen te bewandelen dan de meesten van hen met wie hij in één verband stond. Hofstede had de spanning tussen ideaal en werkelijkheid zijn hele leven met een gevoel van teleurstelling opgemerkt.¹⁰⁴ Opmerkelijk is dat Meihuizen in het geheel niet noemde dat Hofstede eerder voor de NSB gekozen had en dat hij actief was als scribent en als spreker voor deze partij.

IDEALISTEN

Hylkema en Hofstede kunnen worden gezien als personen die vanuit een duidelijk maatschappelijke, ethische en christelijke visie kozen voor de NSB. Hofstede was de man die inzag dat de NSB met Mussert aan de leiding politiek-bestuurlijk geen toekomst had en geen vertrouwen kon bieden. Hylkema acteerde op een meer afstandelijk intellectualistisch niveau en had wellicht oogkleppen op voor de dagelijkse werkelijkheid. Beiden hebben zich ondanks hun ijveren voor de NSB niet misdragen, geen mensen in gevaar gebracht en waren niet antisemitisch in hun geschriften en daden. Hylkema begreep echter niet dat zijn theorieën over rassen en volken juist in de heersende maatschappelijke en politieke omstandigheden de antisemitische gevoelens konden versterken.

Robijn Kuipers werd geboren op 29 mei 1879 te Winschoten. Zijn vader was Klaas Kuipers en zijn grootvader heette eveneens Robijn Kuipers. Deze was gehuwd met Maria Pol, de dochter van Adam Pol, lekepreker en voorganger te Wieringen en Hindelopen. Vader Klaas kwam uit Workum en was daar goudsmid. Vermoedelijk was dit een doopsgezinde familie. Kuipers ging in Winschoten naar de lagere school, doorliep het gymnasium en werd in 1899 ingeschreven als student aan de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam. In 1905 behaalde hij zijn doctoraalexamen en werd hij proponent van de ADS. Zijn proponentsscriptie was getiteld *De vervolgingen der afgescheidenen in 1834* en werd in iets gewijzigde vorm gepubliceerd in het tijdschrift *De tijdspiegel*.¹⁰⁵ In 1906 werd Kuipers beroepen door de Doopsgezinde Gemeente Oudebildtziyl, waar hij op 22 juli 1906 bevestigd is als predikant door ds. S.G. Binnerts uit Sappemeer. Op 8 mei 1914 promoveerde Kuipers aan de Rijksuniversiteit te Groningen op een proefschrift getiteld: *De theologie van Albrecht Ritschl*. Daarnaast schreef hij nog enkele artikelen in onder andere het *Nieuw theologisch tijdschrift*.¹⁰⁶ Op 9 augustus 1914 deed Kuipers intrede in de Doopsgezinde Gemeente Beemster, waar hij tot 1944 predikant is gebleven. Hij trouwde op 12 juli 1906 met Maria Stout en het echtpaar kreeg twee zonen.

Kuipers was in meerdere opzichten een bijzondere man. Hij had grote belangstelling voor de elektriciteitsvoorziening en werd in de Beemster vanaf 1917 tijdelijk plaatsvervanger-administrateur en onderdirecteur van het gemeentelijk elektriciteitsbedrijf. Nog weer later werd hij na ziekte van de directeur in diens plaats benoemd. Met de gemeenteraad kwam het in 1925 tot een conflict over het salaris voor deze functie. Kuipers wenste een verhoging van f 500 tot f 2500. In de raad waren grote bezwaren en er werd zelfs een motie van afkeuring aangenomen, maar Kuipers werd niet ontslagen. Hij heeft deze functie tot 31 december 1941 vervuld en is toen ontslagen vanwege de fusie van het lokale elektriciteitsbedrijf met het Provinciaal Electriciteitsbedrijf van Noord-Holland, 'met toekenning van een uitkering ineens mee ter vervanging van het hem toekomende wachtgeld'.¹⁰⁷ Kuipers – een manusje van alles – nam ook rijexamens af in de Beemster.

Hoewel hij geen lid was van de NSB – hij was het even geweest in 1933/34, maar had zijn lidmaatschap opgezegd omdat ambtenaren geen lid mochten zijn – was hij wel degelijk actief in deze partij en droeg hij het gedachtegoed ook openlijk uit. Op 7 oktober 1933 werd een advertentie in *De drie meren*

Kuipers (links op de voorgrond met jas over de arm) bij de herdenking van Jan Adriaensz Leeghwater te Middenbeemster (foto: Waterlands Archief, Archief Beemster).

geplaatst waarin een Openbare vergadering van de NSB op 18 oktober wordt aangekondigd. De ondertekenaars waren dr. R. Kuipers en Fr. Luitjes. Verder staat in *Volk en vaderland* van 24 februari 1934 een kort verslag van een NSB-bijeenkomst op 11 februari 1934, waar Kuipers sprak over het ‘Historisch Materialisme’. In de Beemster had de NSB meer aanhangers, met name onder de boeren, die in deze crisistijd hun producten niet voor een redelijke prijs aan de man konden brengen. In de doopsgezinde gemeente werd de politieke stellingname van Kuipers desalniettemin niet gewaardeerd. In het proces verbaal van de Bijzondere Rechtsspraak zou een kerkenraadslid van de gemeente verklaren:

Hij heeft met zijn Nationaal Socialistische Propaganda ons geloof in één woord verpest. Zo heeft hij eens in zijn predikatie, vanaf de kansel uitgeroepen: ‘Hitler is een door God gezonden persoon’.¹⁰⁸

Ook in de Doopsgezinde Broederschap hield Kuipers zijn opvattingen niet voor zich. Op 13 juli 1936 schreef hij een ingezonden stuk in *De Zondagsbo-de*.¹⁰⁹ Hij beklagde zich daarin over het feit dat hij in de vakantietijd niet gevraagd werd om voor te gaan in een dienst in een der ringgemeenten. Voorts dat hij door de gemeente Hoorn was afgewezen, terwijl hij met zijn collega De Vries was overeengekomen om diensten te ruilen. Hem was bericht dat de kerkenraad van Hoorn er vanaf zag, vanwege zijn lidmaatschap van de NSB. Kuipers was verontwaardigd, omdat hij er van uitging dat het wel zo mag zijn dat predikanten

een staalkaart van politieke richtingen vormen; zij konden als politieke propagandisten optreden voor den marxistischen klassenstrijd en op 1 mei onder de roode vlag mee marcheren, geen Doopsgezinde gemeente heeft bij mijn weten ooit zo iemand officieel den kansel ontzegd. Nu het de N.S.B. geldt, wordt een andere houding aangenomen.

Opmerkelijk is ook het redactioneel naschrift dat 'wij [= ds. W. Koekebakker; G.H.] met genoegen ons blad beschikbaar zullen stellen om de *principiele* vraag te bespreken of het geoorloofd en gewenscht is dat een kerkeraad den kansel weigert aan een predikant van een of andere politieke gezindheid of partij'. Een week later reageerde de kerkenraad van Hoorn. Zij stelde dat zij als autonome kerkenraad het recht had een predikant van iedere politieke gezindheid of partij te weigeren. 'De Kerkeraad toch is autonoom, is aan niemand verantwoording schuldig dan aan haar eigen Gemeenteleden'.¹¹⁰ Men verweet Kuipers dat hij aan collega De Vries had geschreven over zaken als 'het uitbranden van de roode nesten'. Dat was beslist een politieke uitspraak. Kuipers mocht dan geen lid meer zijn van de NSB, hij had dat gedaan om zijn baan bij het elektriciteitsbedrijf te kunnen behouden. Hij gaf verder duidelijk aan te behoren tot een beweging die vanuit het staatsabsolutisme een overtuiging uitdroeg die

niet in overeenstemming [is; G.H.] met de groote Geest van vrijheid en verdraagzaamheid, welke wij in onze Doopsgezinde Broederschap voorstaan en hooghouden.

Ook stelde de kerkenraad vast dat doopsgezinden en NSB'ers onverenigbaar waren.¹¹¹ De redactie wees er in een naschrift op dat zij weliswaar deze reactie had geplaatst, maar zij vroeg

nogmaals en nadrukkelijk het vraagstuk voor het vervolg *princiepelijk* te behandelen. Aan het *wettelijke recht en aan de macht van de kerkeraad* om den kansel aan een predikant van elders te weigeren, wordt onder ons niet getwijfeld. Maar de zedelijke vraag is, onder oogen te zien, of een kerkeraad, waarvan de meerderheid van één partij is, een predikant die tot een andere partij behoort, kan weigeren.¹¹²

Kortom, de redactie wilde niet echt kiezen. Kuipers reageerde in *De Zondagsbode* op een verslag van ds. Yntema over een der ‘getuigenis-avonden’ der Vrijzinnig Christelijke Jongeren Bond. Yntema had het in zijn artikel over geestelijke vrijheid, vooral van doopsgezinden. Kuipers proefde uit dit stuk van Yntema dat die op het nationaal-socialisme doelde. Hij stelde dat in *De Zondagsbode* eerder was gebleken dat hij zijn hart aan het nationaalsocialisme had verpand. Vervolgens beweerde hij:

Welnu, als volbloed Nederlandsche fascist onderschrijf ik zonder voorbehoud alles wat br. IJntema over onze geestelijke vrijheid heeft gezegd.

Hij sloot af met de woorden:

Ik wil hiermede maar constateeren, dat de geestelijke verwarring tegenwoordig zeer groot is, en dat het vechten tegen windmolens iets legendarisch is gebleven.¹¹³

In Kuipers’ preek bij de herdenking van het 150-jarig bestaan van het kerkgebouw van de gemeente op 24 juli 1935 kwamen enkele gedachten naar voren die zijn nationaal-socialistische sympathie duidelijk maken. Kuipers was van mening dat sinds de Franse Revolutie het individualisme het gemeenschapsgevoel had verdronken: er was geen binding meer aan de polder, aan het gilde, aan de buurtschap, aan het volk en ook niet aan de gemeente. Juist die gemeenschappelijke instellingen gaven de mens zijn rechten en zijn waarde als individu.¹¹⁴ Gelukkig was er volgens hem inmiddels weer sprake van ‘christelijke samenbindende stroomingen’.

De liefde tot de menschheid gaat door de liefde tot de natie; [...] de liefde tot het Christendom gaat door de liefde tot de eigen gemeente.

In *De drie meren* van 6 april 1940 – één maand voor de inval door Duitsland – wordt verslag gedaan van een lezing van Kuipers voor de Vereeniging van Geestelijken Opbouw over: ‘De ellende van de wereld en hare verlossing’. Hij noemde in zijn verhaal de Franse rooms-katholieke priester La Mennais, die een boekje schreef: *Paroles d’un croyant*. Gerechtigheid en liefde vormden de pijlers waarop de maatschappij moest rusten.

De weg tot de verlossing ligt besloten in 'Hebt elkander lief', want allen hebben denzelfden Vader, God in den hemel en Adam op aarde.

Deze uitspraak vormde niet echt propaganda voor een specifieke politieke richting. Bij Kuipers' 25-jarig jubileum als predikant voerde ds. P. Keuning van De Rijp het woord en vermeldde de activiteiten van Kuipers als secretaris van het Zaans Weduwen- en Wezenfonds. In fraaie zinnen sprak hij over Kuipers' prediking: 'Dat Evangelie heeft hij door de kanalen van zijn geest laten stroomen en in steeds verschillende vorm aan de gemeente meegedeeld'.¹¹⁵ Maar ook vermeldde ds. Keuning dat Kuipers de strijd niet schuwde en zich misschien wel eens vijandschap op den hals gehaald had, die vermeden had kunnen worden. In zijn *in memoriam* van Kuipers noemde ds. J.G. Frerichs dat¹¹⁶

de uitgestrektheid van deze gemeente [DG Beemster; G.H.] geen bezwaar [was; G.H.] voor iemand, die zich van de modernste middelen van vervoer bediende, maar op gewone Zondagen met slecht weer stond zij het Kerkbezoek in de weg, zodat menige godsdienstoefening in een pastoraal koffie-uurtje werd omgezet.¹¹⁷

Vermoedelijk was het kerkbezoek ook om andere dan hier genoemde redenen niet meer zo druk in de jaren dertig en tijdens de oorlogsjaren. Toen de oorlog uitbrak, werden in de Beemster en elders veel mensen opgepakt en geïnterneerd omdat zij lid waren van de NSB en/of Duitsgezind waren. Zo ook Kuipers en zijn vrouw. Hij werd met anderen opgesloten in Fort Spijkerboor.¹¹⁸ Zij hebben daar vijf dagen gevangen gezeten en werden pas vrijgelaten toen de Duitsers het gezag in Nederland hadden overgenomen. Een van de medegevangenen was Cornelis van Geelkerken, de rechterhand van ir. Mussert en plaatsvervangend leider van de NSB.¹¹⁹

Typerend voor Kuipers' persoonlijkheid waren twee dingen. Ten eerste vroeg hij na de vrijlating van de – inmiddels door de Duitsers gecontroleerde – overheid een verklaring dat hem niet ten laste gelegd kon worden dat hij staatsgevaarlijk zou zijn geweest. Hij ontving inderdaad een dergelijke verklaring, die hij liet publiceren in februari 1941 in *De drie meren*. Voorts en ten tweede deed hij ook in *De drie meren* uitvoerig verslag van zijn internering in mei 1940.¹²⁰ In dit verslag vertelt hij dat hij met anderen tot zijn verbazing werd opgepakt en naar Fort Spijkerboor werd gezonden. Van Geelkerken zorgde ervoor dat alles in 'orde en discipline' plaatsvond, 'kenmerken van het nationaal-socialisme'. Op 14 mei werden de geïnterneerden weer vrijgelaten. 'De vlucht van de Koningin en van de capitulatie werd voorgelezen en ons al-

ler vrijheid werd aangekondigd.’ Kuipers kon het niet laten af te geven op de mensen die zij toen ontmoetten: zowel degenen die ‘kwispelstaartend’ hen tegemoet traden als degenen die zich van hen afkeerden, terwijl ze eerder vrienden waren geweest. Hijzelf koos er uiteindelijk voor om per 1 juli 1944 met emeritaat te gaan. Hij werd hierop benoemd tot directeur van de Provinciale Utrechtse Electriciteits Maatschappij en ging in Utrecht wonen. Later is hij er van beschuldigd dat hij deze benoeming te denken had aan Cornelis van Geelkerken, die in 1940 met hem in Fort Spijkerboor geïnterneerd was geweest.

PROCES EN VEROORDELING DOOR DE RAAD
VOOR BIJZONDERE RECHTSPRAAK

Op 12 mei 1946 werd Kuipers geïnterneerd en op 19 mei van dat jaar is hij verhoord. Hij werd van het volgende beschuldigd:

Lidmaatschap van de NSB van augustus 1940 tot omstreeks mei 1945, werkzaam als kringrapporteur, kringvormingsleider, hoofdverspreider en groepspropagandist.

Lidmaatschap van nationaalsocialistische organisaties of instellingen zoals de Nederlandse Volksdienst en het technisch Gilde.

Hij heeft getracht voordeel te trekken uit de door de vijandelijke bezetting geschapen feitelijke toestand door in een brief van 30 maart 1942, gericht aan Van Geelkerken, de plaatsvervangend Leider der NSB [...] te solliciteren naar een leidende functie op het gebied der elektriciteitsvoorziening. Zijn nationaalsocialistische gezindheid blijkt uit

- a. het in het openbaar dragen van het NSB insigne en het NSB uniform
- b. het uithangen van de NSB vlag
- c. het ophangen van portretten van Mussert en Hitler in zijn werkkamer als directeur van de NV PUEM te Utrecht
- d. het verheerlijken van het nationaalsocialisme op 6 mei 1944 op een zogenaamd bedrijfsappel.
- e. Het abonnement van *Volk en vaderland* en het *Nationale dagblad*.

Er waren in dit proces getuigen zowel ten nadele als ten voordele van Kuipers. In de Beemster verdacht men hem ervan dat hij samen met Frederik Luitjes er opuit was getrokken en dat hij eenmaal een slager beschuldigd had van illegaal slachten. Deze slager was daarop veroordeeld tot zes maanden kamp en was aldaar door ziekte omgekomen. Zoals hierboven vermeld, droeg Kuipers volgens een kerkenraadslid zijn ideeën ook op de kansel uit en was dat mede

de oorzaak dat de kerkdiensten nauwelijks meer bezocht werden. Maar zijn directe burens hadden daarentegen niets onaardigs over hem te zeggen: hij had zich steeds correct gedragen. Kuipers werd ook niet beschuldigd van daden ten nadeel van anderen, noch van verraad van onderduikers of verzetsmensen, ook als hij daar kennis van droeg. Eén van zijn zonen heeft nog voor hem getuigd, al was die zelf een groot tegenstander van de NSB. In zijn eigen rapport na afloop stelde Kuipers dat hij zich aangetrokken voelde tot het socialisme, maar dat de SDAP naar zijn smaak te internationaal gericht geweest was.

Ik was nationaal en koningsgezind, wat blijkt dat ik op de Doopsgezinde Kerk te Oudebiltzijl een Julianatoren gebouwd heb met een luidklok, geschenk van H.M. de Koningin, daar een schoolklokje bij de geboorte van prinses Juliana kapot geluid was.

Kuipers zou zich niet thuis gevoeld hebben bij een van de bestaande politieke partijen: die waren niet socialistisch en nationaal genoeg. Tot de NSB voelde hij zich nu juist weer wel aangetrokken, omdat hierin beide begrippen samenhangen, één socialistische volksstaat, dat één groot huisgezin vormde. Dit was voor hem altijd de hoofdzaak geweest.

In 1940 ben ik in de meidagen op fort Spijkerboor geïnterneerd, hoewel ik geen lid der NSB meer was. Dit is wellicht – wie kent alle beweegredenen – één van de redenen geweest, dat ik mij direct weer aangesloten heb.

Kuipers geloofde in Duitsland en zag in de nationaal-socialistische ideeën de enige waarborg voor een vrij Nederland in een federatief verbond van nationale volken. Hij hield zich op afstand van het hoofdkwartier van de NSB. Hij schrijft verder dat hij diverse acties ondernomen heeft om mensen uit gevangenschap te houden of uit arbeidsinzet in Duitsland en dat hij onderduikende werknemers de hand boven het hoofd heeft gehouden.

Mijn lidmaatschap van de NSB is zeer ideëel geweest. 12 jaren lang heb ik er niets dan narigheid van ondervonden. Het laatste jaar vooral ben ik zeer in de NSB teleurgesteld, terwijl ik ook tot het besef ben gekomen, dat de Duitsche hiel voor ons land noodlottig zou zijn geworden. Ik heb er altijd tegen moeten vechten.

In de processtukken wordt geen melding gemaakt van het feit dat Kuipers samen met eerder genoemde Luitjes in 1933 een NSB-avond organiseerde. Uiteindelijk werd hij op 22 november 1946 veroordeeld tot internering, te beperken tot één jaar en negen maanden met aftrek van de voorinternering

sedert 12 mei 1945, zodat de internering eindigde op 12 februari 1947. Hij werd ontzet uit het kiesrecht en verloor zijn verkiesbaarheid. Ook werd hem het recht ontzegd om het beroep van predikant of hulppredikant uit te oefenen. Het beheer over zijn vermogen zou drie maanden na deze uitspraak worden beëindigd. Kuipers overleed uiteindelijk op 8 juli 1949. Hij was niet een pure idealist, zoals Hylkema en Hofstede beiden geweest waren, maar een meer praktisch denkend iemand. Natuurlijk had hij zijn maatschappijopvatting, maar hij zag vooral kansen en wilde graag een ‘baasje’ zijn. Zo attackeerde hij de tegenstanders van zijn opvattingen en zag hij zich ook in zijn maatschappelijke functies, als predikant, maar zeker ook als bedrijfsdirecteur.

KUIPERS IN DE GESCHIEDSCHRIJVING VAN DE TWEEDE WERELDOORLOG

In de gangbare historiografie komen we Robijn Kuipers niet tegen. Hij wordt niettemin genoemd in de eerder genoemde artikelen van Gerlof Homan en E.I.T. Brussee-van der Zee. De laatste vermeldt dat Kuipers discussieerde met L.D.G. Knipscheer over de vrijheid van de kerk. Volgens Knipscheer kon dit onmogelijk samengaan met het streven naar een ‘totalitaire’ staat. Kuipers vond dat ‘wij niet tot oordelen bevoegd zijn, zoo ook over geloofsuitingen’.¹²¹ Kuipers komt verder nog enkele keren ter sprake in *400 jaar Beemster 1612-2012*, een uitgave van de Gemeente Beemster (Stichting uitgeverij Noord-Holland, 2012).

PUBLICATIES

Kuipers’ publicaties zijn beperkt, omdat hij vooral op latere leeftijd weinig publiceerde. Zo is er zijn proponentsscriptie *De vervolgingen der afgescheidenen in 1834* (1903) en een daarop voortbordurend artikel ‘De vervolgingen der Afgescheidenen in 1834’ in het tijdschrift *De tijdspiegel*. Verder is er zijn proefschrift *De theologie van Albrecht Ritschl* (Harlingen, 1914), en zijn er twee artikelen: ‘Het natuurlijk zedelijk bewustzijn’ en ‘Het christologisch vraagstuk’, beide in: *Nieuw theologisch tijdschrift* (1916, respectievelijk 1922).

Alidus Anne Sepp werd geboren op 19 oktober 1881. Hij was de zoon van Jan Sepp en stamde uit een bekend geslacht van doopsgezinden en dito predikanten. In het begin van de achttiende eeuw was de stamhouder van de familie, Christiaan Andreas Sepp, vanuit Duitsland in Amsterdam beland en daar etser en graveur van land- en zeekaarten geworden. Aanvankelijk waren de Sepp's luthers, maar zoon Jan Christiaan Sepp werd gedoopt in de doopsgezinde kerk te Amsterdam. De familie speelde toen al een belangrijke rol in het cultureel maatschappelijke leven ter plaatse. Hun grafisch werk en de latere uitgeverij waren alom bekend. Vanaf de derde generatie was de familie ook als leraar en kerkenraadslid actief in de doopsgezinde broederschap. De vader van Alidus Anne Sepp, Jan Sepp, was leraar te Witmarsum-Pingjum, en later te Beverwijk.¹²²

Alidus Sepp had aanvankelijk een administratieve baan bij een bank. Later studeerde hij alsnog theologie aan de Universiteit van Amsterdam en aan het Doopsgezind Seminarie. Hij was achtereenvolgens predikant te Witmarsum-Pingjum (1914-1918), Edam (1918-1926), Veenwouden (1926-1930), Westzaan (1930-1934), en Zaandam-Oost (1934-1944). Sepp is driemaal getrouwd geweest. Zijn eerste twee echtgenoten, Johanna Boudina Vis (1891-1916) en Petra Tuytel (1890-1920), zijn beiden na korte tijd overleden. Zijn derde vrouw was Hulda A.C. Spöhring, een Amerikaanse met Duitse wortels. Uit het tweede huwelijk werd een zoon geboren, Jan Christiaan (1919) en uit het derde huwelijk een dochter, Anna Lise Elsa (1923). Sepp publiceerde onder meer geloofsliteratuur en catechetisch materiaal. Zie voor een overzicht van deze publicaties de studie van A.R. van Wijk.¹²³

SEPP ALS PREDIKANT

Sepp was een creatief schrijver en actief organisator in de gemeente. Hij publiceerde over catechese en schreef en organiseerde lekespelen, kerst- en paas spelen. In Zaandam nam hij deel aan maatschappelijke organisaties, zoals de vereniging 'Tot Steun' aan verwaarloosde kinderen. In 1937/38 werd hij voorzitter van deze vereniging. Opvallend is dat hij 1938 betrokken raakte bij het Comité voor Bijzondere Joodse Belangen te Amsterdam. In de circulaire van het Comité die door het werkcomité werd meegezonden, is het volgende te lezen:

Ds. Alidus Sepp (ca. 1930).

De verscherping van de positie van het Joodse bevolkingsdeel in de landen van Centraal-Europa heeft de aandacht wederom gevestigd op de dringende noodzakelijkheid van de hulpverlening aan hen, die wegens ras, geboorte of gezindte meedogenloos uit hun bestaan zijn gestoten, en naar andere landen de wijk moesten nemen.¹²⁴

Overigens is het merkwaardig dat men het van belang vond dat de vluchtelingen naar elders zouden emigreren, waardoor ‘deze lieden niet ten koste van de Nederlandse staatsgemeenschap komen’. Het comité was werkzaam van 1933 tot 1940 en er waren in die tijd ook andere hulpcomités met een vergelijkbare doelstelling.¹²⁵ Uit deze activiteit van Sepp valt af te lezen dat hij in 1938 en wellicht ook later niet direct anti-Joodse gevoelens had. Sepp was bijvoorbeeld ook aanwezig bij de herdenking in 1940 van het 250-ja-

rig bestaan van de Zaanse synagoge.¹²⁶ Er zijn vrijwel geen berichten over zijn functioneren als voorganger vóór 1940. Na het uitbreken van de oorlog bleek niettemin dat Sepp zeer Duitsgezind was. Dat heeft in de gemeente Zaandam-Oost tot spanningen geleid, temeer omdat deze gemeente politiek gezien nogal veel socialisten en pacifisten telde. Getuigen uit de gemeente wijzen op bepaalde uitlatingen van Sepp. Hij noemde de koninklijke familie bijvoorbeeld ‘vluchtelingen’, wat in de gemeente niet op prijs gesteld werd. Pieter Bart zou als getuige tijdens het latere proces verklaren dat hij als catechisant gemerkt had dat Sepp pro-Duits was en dat die ook in zijn preken duidelijke politieke standpunten innam. Sepp weigerde aanvankelijk bijvoorbeeld om in de gemeente verklaringen voor te lezen van het Convent van Kerken waarin de Jodenvervolging in Duitsland en de maatregelen ten aanzien van de *Arbeitseinsatz* werden bekritiseerd. In de gemeente ontstond verder een conflict over een Kerstfeest dat op voorspraak van Sepp in de doopsgezinde kerk zou plaatsvinden en waaraan hij zou meewerken. Het bleek een initiatief te zijn van Winterhulp, een NSB-organisatie.¹²⁷ De doopsgezinde gemeente weigerde om toestemming te geven. Uiteindelijk is het wel doorgegaan op aandringen van burgemeester Van Ravenswaay en Sepp heeft eraan meegewerkt.¹²⁸ Voorts ging hij voor in diensten van ‘Volk en Evangelie’, een NSB-getinte vereniging, onder meer in Hilversum op 6 augustus 1944. Meer hierover hieronder bij de veroordeling van Sepp.

SEPP IN DE DOOPSGEZINDE BROEDERSCHAP

Sepp werd secretaris van de Commissie Liederenbundels van de Nederlandse Protestantenvbond en werkte als zodanig mee aan de uitgave van *Godsdienstige liederen*. Zie voor meer gegevens over Sepp in deze functie en de rol van zijn nationaal-socialistisch denken daarbij: Pieter Post, *Geschiedenis van het doopsgezinde kerklied (1793-1973)*.¹²⁹ Hij trad daarmee in de voetsporen van zijn vader ds. Jan Sepp die samen met ds. H. Boetje een bundel samenstelde: *Gezangen ten gebruike in doopsgezinde gemeenten* (Leiden, 1897); een bundel die zes drukken zou beleven. Sepp had als corrector in 1911 al meegewerkt aan de vierde en volgende drukken.¹³⁰ In de voorrede van de Commissie tot samenstelling van deze bundel – Advent 1943 – vinden we de volgende verklaring:

De Commissie is er zich van bewust, dat het christelijk geloofsleven zeer sterk den invloed ondergaat van de tijdsomstandigheden, waaronder wij leven. Misschien zullen in de komende tijden aan het kerklied geheel andere eischen worden gesteld, dan thans kan worden bevroed. Deze overweging voerde de Commissie eensdeels tot groote voorzichtigheid, anderdeels echter ook tot het opnemen van die liederen, die in vroegere tijden den geloovigen tot steun en troost zijn geweest.¹³¹

Deze voorrede wordt in de doopsgezinde uitgave voorafgegaan door een voorwoord van de ADS uit mei 1944. Op dat moment was Sepp als secretaris van de ADS reeds vervangen door H. Craandijk. Sepp publiceerde ook zelf enkele liederen, die hij vertaald had uit het Duits. In de *Liederenbundel ten dienste van de Doopsgezinde Broederschap* in opdracht van de Nederlandse Protestantenvond, (Amsterdam, 1944), zijn de liederen 106 en 192 van zijn hand. Opvallend is dat het eerste lied, nummer 106, een voor die tijd moderne componist heeft: Johanna Wagenaar, geboren in 1900. Het bekendste lied is nummer 162 op een melodie van J.S. Bach: 'Jezus is ons licht en leven', naar een tekst van Ernst Christoph Homburg en wellicht nog bekender is het in doopsgezinde kringen geliefde lied: 'Hart aan hart te zaam verbonden, zoekt Gods rust als 't hoogste goed!' Dit lied verscheen als nummer 284. De laatste 50 liederen, waaronder dus nummer 284, waren door de doopsgezinde broederschap toegevoegd aan de bundel.

SECRETARIS VAN DE ADS

In 1932 was Sepp benoemd tot secretaris van de Algemene Doopsgezinde Sociëteit (ADS). Vanwege deze functie had hij deel aan tal van commissies. In 1941 werd hij voor twee jaar herbenoemd. Sepp bleek echter toen de oorlog uitbrak zeer Duitsgezind te zijn. Toch was hij nog steeds secretaris toen het dagelijks bestuur van de ADS een boodschap aan de predikanten zond met *Richtlijnen voor de prediking*. Daarin werd gewezen op de onderlinge eenheid van de kerken, op de verkondiging en beoefening van de naastenliefde, de verkondiging van de eeuwige normen van liefde, waarheid en gerechtigheid. Men benadrukte de waarde van de menselijke persoonlijkheid, waar het niet gaat om wat iemand voor het geheel van de maatschappij betekent, maar om wat hij is als schepsel Gods. Voorts op het meewerken in de wereld tot haar verheffing en welzijn, bedenkend dat Gods woord en gebod de maatstaf is voor onze handel en wandel. Men moest God meer gehoorzamen dan de

mensen. Tenslotte wezen de richtlijnen op de rechtmatige plaats van de individuele mens en de vrijheid van de menselijke geest. De brief eindigt met een citaat uit Romeinen 12: 'wordt van kwade niet overwonnen, maar overwint het kwade door het goede'.¹³² Deze ADS-brief moet voor Sepp punten hebben bevat die in tegenspraak waren met het gedachtegoed van de NSB, zoals de nadruk op het individu, het achterstellen van het overheidsgezag aan het gezag van God, de liefde voor hen die in deze tijd lijdten. Ook de Nederlands Hervormde Kerk heeft in oktober 1940 een rapport *Kerk en prediking* opgesteld en rondgestuurd.

In 1942 nam Sepp ontslag als secretaris van de ADS. Hij had gemerkt dat besluiten telkens buiten hem om werden genomen en dat zelfs post voor de secretaris rechtstreeks aan de voorzitter werd gestuurd. Hij stond op die manier als het ware buiten spel. Mr. H. Craandijk zou hem opvolgen. Toch bleef Sepp gewoon predikant in Zaandam-Oost. Volgens F.H. Pasma vluchtte hij op 19 september 1944 na Dolle Dinsdag uit de gemeente, waarschijnlijk naar Duitsland, zoals toen vele NSB'ers hebben gedaan.¹³³ Het is niet juist wat Gerlof Homan beweert, in zijn overigens voortreffelijke artikel, dat Sepp niet meer naar Nederland is teruggekeerd. Hij heeft in ieder geval nog op twee adressen in Amsterdam verbleven en ook enige tijd in Venezuela, waar zijn dochter woonde, die met een Duitse ingenieur was getrouwd. Uiteindelijk verhuisde hij naar Heerlen, waar hij op 14 april 1964 is overleden. Het contact met de doopsgezinde broederschap was inmiddels vrijwel verloren gegaan.¹³⁴

PROCES EN VEROORDELING VAN A.A. SEPP

Sepp is op 20 juni 1946 als verdachte geïnterneerd in Westerbork en op 18 september 1946 overgebracht naar het Interneringskamp Fort Erfprins te Den Helder. In zijn persoonlijke verklaring schrijft Sepp dat zijn vrouw zeer Duitsgezind was en dat hij in 1944 lid is geworden van de NSB, maar dat hij zijn lidmaatschapskaart verscheurd had bij zijn vertrek naar Duitsland. Hij had ook zelf familie in Duitsland. Eerder was hij in 1930 lid geworden van de Orde van Vrijmetselaars, maar al in 1940 erin teleurgesteld geraakt door 'gebrek aan broederlijke genegenheid'.¹³⁵ In zijn verklaring stelt Sepp:

ik wilde geen haat prediken en ik wilde de haat bij mijn gemeenleden niet opwekken. Ik heb gemeend, dat we de Duitsers hier in Holland nodig

hadden, om Duitsland als achterland te hebben en straks in een Verenigd Europa met Duitsland als Leidinggevende mogendheid.

Hij hoopte weer als predikant werkzaam te kunnen zijn na het uitzitten van zijn straf. Op basis van onderzoek en op basis van getuigen werd Sepp beschuldigd van het volgende:

het lidmaatschap van de Nationaal Socialistische Beweging
het lidmaatschap van de Nederlandsch-Duitsche Cultuurgemeenschap (een NSB organisatie)
het lidmaatschap van de Nederlandsche Volksdienst (een NSB organisatie)
het voordeel trekken uit of vanwege den vijand of diens handlangers door:
gebruik te maken van de vrijstelling van leden van de NSB ten aanzien van inlevering van radiotoestellen (Deze aanklacht is vervallen.)
gebruik te maken van de vrijstelling van de onder 2 genoemde instelling met betrekking tot een telefoonverbinding (Dit bleek onduidelijk.)
een huis te kopen, dat toebehoorde aan een Joodse eigenaar tegen geldelijke vergoeding te spreken voor onder Duitse controle staande radio.
hulp aan de vijand (Ook deze aanklacht is vervallen.).

Sepp erkende de lidmaatschappen. Ook had hij diensten gehouden voor ‘Volk en Evangelie’. Hij was geabonneerd geweest op de *Deutsche Zeitung* en kocht wekelijks *Volk en vaderland*. Ook verklaarde hij dat hij niet op de hoogte was geweest dat het huis aan de Viottastraat 18 dat hij bewoonde, een door Joden verlaten woning was, maar wel dat het huis verkocht werd op grond van door de bezetter genomen maatregelen. Getuigen uit Zaandam vertelden over de al eerder genoemde onenigheid in de gemeente en het pro-Duitse karakter van zijn catechese en preken. Sepp is op 8 februari 1947 veroordeeld tot de volgende straf: internering te beperken tot 9 maanden, ingaande de dag van arrestatie 20 juni 1946 en eindigend op 20 maart 1947, voorts ontzetting uit het recht om te kiezen en tot verkiesbaarheid, en ontzetting van het recht om het predikambt in Nederland uit te oefenen. In de overwegingen stelde de rechtbank het belang van het Nederlandse volk boven dat van de eigen regelingen van de ADS. Op 25 februari 1950 heeft de Minister van Justitie op zijn verzoekschrift ‘goedgevonden en verstaan’ om Alidus Anne Sepp te herstellen in het recht om het predikambt in Nederland uit te oefenen.

PUBLICATIES VAN A.A. SEPP

Hier volgt slechts een korte opsomming van enige opvallende werken: *Eene paaschlegende* (Hillegom, [1923]); *Hij leeft!* (Hillegom, 1939); *Tot zijn wonderbaar licht* (Hillegom, 1938); *Achter de maaiers* (Hillegom, [1931]), verschenen in meerdere drukken. Voor meer publicaties van Sepp verwijzen we naar de al eerder genoemde uitgaven van A.R. van Wijk en Pieter Post.

SEPP IN DE GESCHIEDSCHRIJVING OVER WO II

In het boek van G. van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, wordt ingegaan op de rol van Sepp als secretaris van de ADS.¹³⁶ Zie hierover ook het artikel van Brussee-van der Zee. Verder ontbreekt Sepp in de gangbare historiografie. Opvallend is dat de naam van A.A. Sepp niet valt in het artikel van ds. F.H. Pasma, 'ADS-voorzitter in oorlogstijd'.¹³⁷ Kort wordt slechts vermeld dat de secretaris van de ADS niet meer vertrouwd werd en is afgetreden. Sepp overleed op 14 april 1964 te Heerlen. In de broederschap was hij een verdienstelijk man en als predikant lange tijd gewaardeerd. Hij was geen grote idealist, noch een 'baasje', maar is wellicht door zijn huwelijk met Hulda Spöhrung meegezogen in een richting, waarvan hij te laat doorhad welke consequenties ze kon hebben voor hemzelf en miljoenen anderen.

JOHAN SJOUCHE POSTMA

Johan Sjouke Postma werd geboren op 22 november 1910 te Emmen. Zijn vader kwam uit Friesland en was doopsgezind, zijn moeder was afkomstig uit Drenthe en van hervormde komaf. Postma, die altijd Joop genoemd werd, voelde zich een echte Drent, maar was zeker ook Fries en doopsgezind. Zijn ouders waren eigenaars van Hotel Postma in Emmen. Ze kregen zes kinderen, waarvan Joop de op één na jongste was. Na de lagere school bezocht Joop de Hogere Burger School te Ter Apel, waar hij een goede leerling bleek te zijn. Hoewel hij naar eigen zeggen al vanaf jongs af aan predikant wilde worden, heeft hij volgens zijn zoon Wiebe eerst nog een tijdje Engelse taal- en letterkunde gestudeerd. Na staatsexamen Grieks en Latijn in Groningen te hebben doorlopen trok hij naar Amsterdam om daar aan de Gemeente Universiteit en het Doopsgezind Seminarie theologie te studeren. Zijn propo-

mentsscriptie uit 1936 was getiteld: *Zijn en behoren, enkele gedachten over het begrip 'spanning' en zijn betekenis voor de ethiek*. Het is een filosofisch-ethisch werkstuk, dat vooral duidelijk lijkt te moeten maken hoe belezen Postma was en waarin – maar dat komt in die tijd vaker voor binnen de filosofie en theologie – het ene Duitse citaat aan het andere wordt geregen. Ook is het opvallend dat het woordje 'ik' nogal vaak voorkomt in de scriptie, wat tamelijk ongebruikelijk is in een wetenschappelijke publicatie.¹³⁸ Postma overwoog in deze jaren om te promoveren bij de befaamde theoloog Karl Barth, die op dat moment (tot 1935) verbonden was aan de Universiteit van Bonn en later aan de Universiteit van Basel. A.G. Hoekema heeft in het archief van Barth te Basel een brief gevonden van Postma met een dergelijk verzoek. In 1937 werd Postma beroepen als predikant van de Doopsgezinde Gemeente Den Horn en als pastoraal werker in de Doopsgezinde Gemeente Groningen.

In beide gemeenten, maar vooral in die te Groningen, ging een discussie in de kerkenraad vooraf aan het beroep. Al eerder had men er gesproken over politieke overtuigingen in de gemeente. Er bleek toen veel verschil van mening te zijn. Met de komst van Postma en bij het opstellen van de beroepsbrief en de daarbij behorende bijlage kwam opnieuw de vraag op over politieke standpunten, nu toegespitst op de predikant. In de bijlage bij de ontwerp beroepsbrief werd een artikel 11 opgenomen, waarin men stelt dat

beide gemeenten het er over eens zijn, dat het, met eerbiediging van predikant zijn overtuiging, niet in het belang eener Doopsgezinde Gemeente kan zijn, indien de predikant van zijn politieke overtuiging blijkt geeft.

De voorzitter van de beroepingscommissie was van mening dat een dergelijk artikel overbodig was, maar ging er uiteindelijk toch mee akkoord. Hij had hierover professor W.J. Kühler geconsulteerd, die het een goed idee vond om het artikel toe te voegen, omdat het om jonge predikanten ging.¹³⁹ De beroepsbrief is goedgekeurd door beide gemeenten op 30 januari 1937 en de gehele bijlage, inclusief de politieke stellingname van de predikant, werd aan de beroepsbrief toegevoegd. De Groningse gemeente hield nog wat aarzelingen en wilde in ieder geval eerst nader kennismaken met Postma in een dienst. Deze kennismaking bleek op zich goed te bevallen. In de gezamenlijke kerkenraadsvergadering werd niettemin opgemerkt dat mensen uit Den Horn vonden dat 'de Heer Postma zijn eigen 'ik' sterk op de voorgrond plaatste'. Dit werd evenwel niet als bezwaar aangemerkt. Het was juist een mooie eigenschap van een predikant; 'wij weten wat wij aan zo iemand hebben'.¹⁴⁰

Postma zou drieënhalve dag in Den Horn werken en drieënhalve dag in Groningen. Hij betrok een woning in Den Horn. De beroeping gold voor een periode van drie jaar. Daarna was er de mogelijkheid tot verlenging van het dienstverband. In Groningen vormde vooral de wijk Haren het werkterrein van Postma en hij verrichte daar zijn taak met verve. Hij deed zelfs zo zijn best dat er afspraken gemaakt moesten worden over de taakverdeling en bevoegdheden van de pastoraal werker en de Groninger predikant, ds. L.D.G. Knipscheer.¹⁴¹ Wellicht ontstond op dit vlak reeds een zekere animositeit tussen beide voorgangers, die nog verder toenam toen Postma zich ging bezighouden met de geschiedenis van de doopsgezinden, vooral in Oost-Europa. Hij had daar vermoedelijk enige contacten, gezien het gemak waarmee hij er mensen en instanties opzocht. Eenmaal wordt in de notulen melding gemaakt van een meningsverschil tussen Knipscheer en Postma, maar de kerkenraad was van mening dat persoonlijke geschillen buiten dit gremium behoorden te blijven. Rond deze periode, vanaf 1937 en volgende jaren, liepen de spanningen in Nederland op. De NSB had weliswaar stemmen verloren bij de laatste verkiezingen, maar de ontwikkelingen in Duitsland wezen op toenemende agressie, zowel richting buurlanden als minderheden en dan met name de Joden.

Het gezin Postma liet in deze tijd een bizarre verscheidenheid zien en valt dus allerminst 'grijs' te noemen. De oudste zoon, Jacob (geboren in 1901), was sinds het begin van de jaren dertig vol verbazing en bewondering over de economische ontwikkelingen in Duitsland, waar de werkloosheid onder Hitler daalde, terwijl die in Nederland steeds groter werd. In de bestaande Nederlandse politiek zag hij geen heil en hij werd daarom lid van de NSB. Later tijdens de bezetting was hij districtsleider in Drenthe. De tweede zoon, Hendrik Jan (geboren in 1903), vertrok naar Nederlands-Indië en moest tijdens WO II als gevangene werken aan de dodenspoorlijn bij Pakan Baroe. Na de oorlog, die hij wist te overleven, keerde hij terug naar Nederland, maar hij vond daar zijn draai niet en trok opnieuw naar Nederlands-Indië. In 1963 werd hij door de omstandigheden gedwongen het land te verlaten. Hij overleed in 1990 te Den Haag. Klaas, de derde zoon, was een fervent tegenstander van de Duitsers en richtte de verzetsgroep 'Oranjevrijbuiters' op. Hij werd eind 1943 verraden en op 29 februari 1944 gefusilleerd. Bert, de jongste zoon (geboren in 1922) koos al jong voor de *Waffen SS*. Na de oorlog werd hij krijgsgevangen gemaakt in Oostenrijk. Hij ontvluchtte het kamp en belandde in Westerbork, waar ook zijn moeder en zuster gevangen zaten. Na uit Westerbork te zijn ontsnapt, woonde hij in Duitsland en kwam slechts in-

cognito in Nederland. Na het plotselinge overlijden van zijn zoon Klaus overleed hij op 62-jarige leeftijd. De ouders van Joop Postma dreven aanvankelijk een hotel in Emmen en woonden er later vlak naast. Zelf waren zij gekant tegen het nationaalsocialisme. Vader Sjouke overleed in 1943. De enige dochter, Frouwkje (geboren in 1906), die als pianolerares haar brood verdiende, had niets met de NSB of het verzet te maken. Zij probeerde na de oorlog telkens weer het gezin bijeen te houden. Op 64-jarige leeftijd heeft zij een eind aan haar leven gemaakt. Het is triest om te lezen dat zowel moeder Janna als dochter Frouwkje na de oorlog werden opgepakt en geïnterneerd in Kamp Westerbork, waarbij Frouwkje werd kaalgeschoren. Zij hadden niets te maken met ‘landverraad’ en waren slechts familie van enkele NSB’ers.¹⁴²

In deze complexe, kleurrijke familie groeide Joop Postma op, maakte hij zijn keuzes en zo ging hij de jaren ’40-’45 in. Joops voorkeur lag bij de denkbeelden van de NSB. Wellicht had dat te maken met zijn Drentse *roots*, omdat de NSB daar verhoudingsgewijs veel aanhang had en men er vlakbij de Duitse grens woonde. Zelf merkte hij later op dat het nationale karakter en de sociale sfeer ervan voor hem belangrijk waren. Maar minstens even belangrijk waren zijn gedachten over het lot van de mennonieten in Oost-Europa. Hij zag de Russen als de vervolgers van deze minderheid en kwam zo meer en meer terecht in het kamp van hun vijand: Duitsland. Al in de dertiger jaren kwam Postma in contact met Johan Theunisz¹⁴³ en met de latere Commissaris van Drenthe in oorlogstijd: J.L. Bouma.¹⁴⁴ Volgens zijn dochter Janna had hij in die jaren ook een vriend waarmee hij heel veel optrok, Otto John Wouters Oppenheim, zoon uit een Joodse familie, maar in zijn denken zeer nationaal-socialistisch. Het is mij niet gelukt om meer over deze intrigerende persoon te weten te komen, behalve dat hij een proefschrift heeft geschreven over ‘Het becquereleffect’, en dus natuurkundige was.

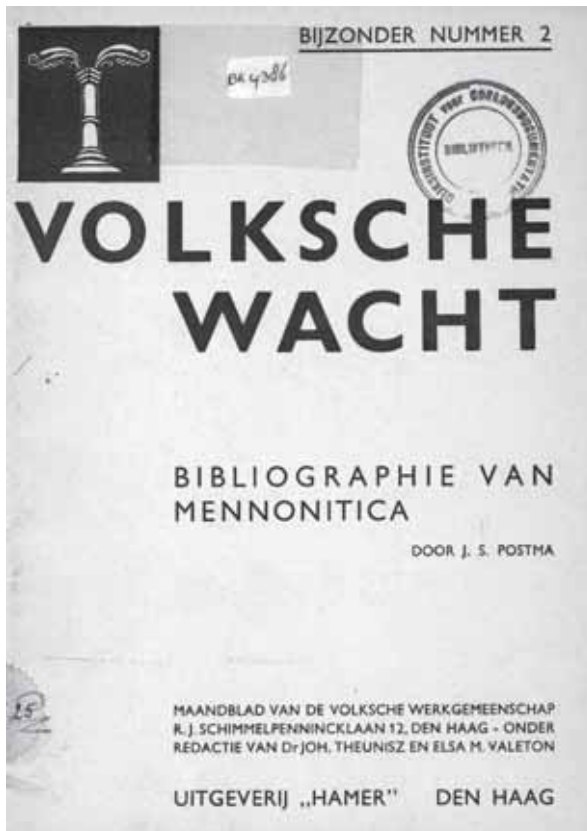
Als predikant wilde Postma geen lid worden van de NSB en ook probeerde hij zijn politieke denkbeelden buiten zijn ambtswerk te houden. Er zijn dan ook geen berichten bekend over uitlatingen van hem ten gunste van de NSB. In de loop van 1938 was korte tijd sprake van de beroeping van Postma als predikant in Nederlands-Indië. Wellicht had het verblijf van zijn broer Hendrik in de Oost hiermee te maken. Het blijft echter onduidelijk hoe het precies gezeten heeft. Professor W.J. Kühler zou Postma hebben verzocht om deze taak op zich te nemen. Volgens navraag door Knipscheer was er op dat moment helemaal geen vacature en zou de ADS de Centrale Commissie voor het Vrijzinnig Protestantisme slechts hebben benaderd met het verzoek om een ‘bezoekreis’ door een doopsgezinde predikant. Beide Gronin-

ger gemeenten maakten hierop bezwaar tegen het voortijdig beëindigen van Postma's dienstverband. De drie jaren waren nog niet voorbij. Men wilde echter tegelijkertijd 'de belangen van ds. Postma niet onderschatten'.¹⁴⁵ Uiteindelijk was er nog slechts een medische keuring nodig. De uitslag daarvan is niet bekend, maar Postma was in ieder geval vanaf april 1939 afwezig. Er werd in Den Horn al gesproken over een mogelijke vacature, en men ging op zoek naar een vervanger. Postma blijkt in juni 1939 opgenomen te zijn in het TBC-herstellingsoord te Davos, Zwitserland. Naar eigen zeggen verbleef hij daar ruim twee jaar en keerde hij in de zomer van 1941 terug. Omdat het contract met Den Horn en Groningen beëindigd was, zat hij zonder baan. Toch heeft hij vermoedelijk in Zwitserland wel gestudeerd en contact gelegd met Zwitserse mennonieten. Direct na zijn terugkeer vroeg Theunisz hem een bibliografie samen te stellen over de doopsgezinde kolonisatie in Oost-Europa. Dit werkstuk was eind 1941 gereed en verscheen als 'Bijzonder Nummer 2' in de uitgavereeks *Volksche wacht*, waar Theunisz hoofdredacteur van was. Het werk was getiteld: *Bibliographie van Mennonitica; in verband met de Nederlandsche oostkolonisatie*.

De 'oostkolonisatie' riep bij sommigen in de NSB veel belangstelling op, omdat het de Oost-Europese landen kon voorzien van mensen die stamden uit het 'juiste' ras. Sinds de Middeleeuwen was er sprake van emigratie uit Nederland en Duitsland naar Polen en andere landen. Deze emigratie werd in WO II tijdens de bezetting een *salonfähig* onderwerp, passend in de vigerende gedachten over cultuur en ras. Over dit onderwerp heeft Postma op 24 februari 1942 een lezing gehouden voor de radio, aan de hand van de brochure van Theunisz *De Oostkolonisatie*. Hij was van mening dat Sovjet-Rusland een gevaar vormde voor het door Duitsland bezette Europa. In zijn bibliografie heeft Postma een groot aantal geschriften verzameld over de vestigingen van groepen Nederlanders en mennonieten in Oost Pruisen, Polen en Rusland. Ook een artikel van professor Erich Keyser over de 'Mennoniten im Weichsel-land' uit 1941 ontbreekt niet. Postma becommentarieerde en beoordeelde de artikelen en geschriften, meestal in de vorm van 'goed', 'uitmuntend', 'niet onbelangrijk', 'zeer wetenschappelijk', 'ongeordend'. Bij het geschrift van H.H. Schroeder *Russlanddeutsche Friesen* (1836) merkte Postma op:

De eerste vanuit rassenstandpunt geschreven studie over het superieure Friesche bestanddeel der Russ. Menn.¹⁴⁶

Begin februari 1942 vertrok Postma naar Dantzig, om er medewerker te worden van de zojuist genoemde professor Erich Keyser, die van 1927 tot 1945

Omslag van de brochure van Postma in de *Volksche wacht*.

directeur was van het *Landesmuseum für Danziger Geschichte*, en hoogleraar aan de lokale universiteit.¹⁴⁷ Mogelijk wenste Postma vooral een aanstelling en voorts had hij uiteraard veel belangstelling voor de doopsgezinde geschiedenis in en rondom Danzig. Ik denk dat hij Keyser al kende, want Postma was reeds eerder in Danzig geweest. In die regio had hij contact met doopsgezinde gemeenten. Hij schreef in Danzig vervolgens twee studies over de doopsgezinde geschiedenis en over zijn in het museum toegepaste werkwijze. De tweede studie heeft hij evenwel niet gepubliceerd maar teruggetrokken, al beweerde Postma – typisch voor hem – dat zijn methode voortreffelijk was. Zijn korte verblijf in Danzig hing volgens hem samen met het feit dat hij

door Keyser steeds meer gedwongen werd te werken ‘im grossgermanischen Geiste’¹⁴⁸ en dat hij afstand moest doen van particularistische waarden. Ook zou hij terug gekeerd zijn omdat zijn vader ziek was (die in 1943 overleed).

Al eerder had hij zijn toekomstige vrouw Anneke Luitjens ontmoet; wellicht al in Groningen. Zij kwam uit Roden, waar haar familie lid was van de NSB; zijzelf was er bepaald niet van gecharmeerd. Postma wilde haar trouwen, maar dan wel eerst een baan en inkomen hebben. Enkel een ziekte-uitkering was niet voldoende voor hem. Uiteindelijk werd er in 1942 in Assen gehuwd, waar Postma werkte bij de Centrale Vereniging voor de opbouw van Drenthe. Later belandde hij bij de Provincie Drenthe op voorspraak van de al genoemde J.L. Bouma, als hoofd van de vierde afdeling. In die functie raakt Postma betrokken bij de organisatie van de Kultuurweek in Assen met als thema ‘Wansmaak en gezonde kunst’, een typisch NSB onderwerp (zie ook Hylkema). Ook in Groningen werden hiertoe activiteiten georganiseerd, waar Postma aan meewerkte. Hij declameerde onder meer ‘vaderlandse’ gedichten. Er werd daarnaast overlegd met professor Kapteyn¹⁴⁹ vanuit de Stichting Saxo-Frisia om een bijzonder hoogleraarschap aan de universiteit van Groningen in het leven te roepen. Deze stichting – onder gezag van de Nederlandse SS – wilde het gevoel versterken dat ‘Friezen en Saksen twee loten van den Germaanschen Stam’ waren.¹⁵⁰ Waarschijnlijk om toch wat bij te verdienen is Postma een aantal keren voorgegaan in een dienst van de Vereniging ‘Volk en Evangelie’ te Assen, maar mogelijk ook omdat hij hunkerde naar het predikantschap. In oktober 1944 werd hij door Bouma gevraagd om tijdelijk het burgemeesterschap van Meppel en Nijeveen op zich te nemen. Bouma verklaarde later dat hij Postma uit zijn buurt wilde hebben omdat hij bang was dat deze provinciale zaken aan zijn broer Jacob zou doorbrieven. Meppel was de stad waar de familie Postma had gewoond voor ze in Emmen terecht kwam.

PROCES EN VEROORDELING VAN POSTMA

Op 22 april 1945 werd Postma gevangengenomen en geïnterneerd te Veenhuizen. Op 3 november is hij in afwachting van nader onderzoek vrijgelaten. Op 6 januari 1946 werd hij niettemin veroordeeld tot drie jaar gevangenschap met aftrek van voorarrest en ontzetting uit beide kiesrechten. In hoger beroep schreef Postma een verweerschrift van 33 kantjes getiteld: ‘Aan mijn rechters’, waarin hij een psychologische verklaring geeft van zijn gedrag. Dit

is opnieuw een typisch Postma-stuk, met een hoog 'ik' gehalte, waarin de werkelijkheid naar zijn hand gezet wordt.¹⁵¹ De tekst begint met een levensschets. Zijn ouders behoorden tot de kleine middenstand. Op school stak hij, zo schrijft hij, boven de middelmaat uit. Reeds als student ontwikkelde hij sympathie voor de NSB, maar was hij van mening dat je in een gemeente daar niet openlijk blijk van kon geven, om tweespalt te voorkomen. Ook gaf hij aan dat hij niet in staat was te leven in ideeën. Postma zag het gevaar uit Azië komen, dat de taak van Europa zou kunnen overnemen. Hij doelde hiermee onder andere op Rusland. Daar vervolgde men dopers, zoals de Duitsers Joden vervolgden. Volgens Postma had hij eind 1935 genoeg van zijn politieke activiteit, maar onduidelijk blijft welke dat dan was. In *De Zondagsbode* van 4 oktober 1936 schreef hij een stuk, waarin hij verklaarde dat wat hem betreft een predikant politiek neutraal diende te zijn. 'Wat hij ook leest, welke partij hij ook stemt, hij kiese in de gemeente geen partij.' Hij verwees in deze tekst behalve op 'het geval Beemster-Hoorn' (zie ds. Robijn Kuipers en het weigeren van een gemeente om een predikant met NSB-sympathieën te laten voorgaan in de dienst), naar een student die wel degelijk partij koos en dat 'niet onder stoelen en banken' stak en toch volhield dat er voor hem in de gemeente geen politiek meer zou bestaan. In het artikel verwijst hij vervolgens naar de tweespalt die bij het beroep – van deze student – in de gemeente zou zijn ontstaan. Hij noemt ook een geval waarin een predikant een betrokken gemeente schreef om te voorkomen dat deze een bepaalde predikant/student zou beroepen. Het is volstrekt onduidelijk wat Postma beoogt met deze tekst. Het lijkt een principieel werkstuk, maar een groot deel gaat over specifieke mensen en gevallen, die hij uit kiesheid niet bij name noemt, alhoewel het doopsgezinde wereldje natuurlijk klein is.¹⁵² Postma was op het moment van schrijven 26 jaar oud en stond aan het begin van zijn loopbaan. 'Ach, de jeugd van de beginnende predikant', zou professor Kühler gezegd hebben, toen juist met het oog op de politieke gezindheid van Postma het beroep naar Groningen aan hem werd voorgelegd...

In zijn verweerschrift wijst Postma ook beschuldigingen van de hand van de collega's Verveld en Knipscheer. Zij hadden verklaard dat hij een radio-toespraak had gehouden die met foto in de radiobode was verschenen, dat hij geschreven zou hebben in *De waag*, een blad gelieerd aan de Nederlandse SS, verder dat hij lid was geweest van de NSB. Ze beweerden dat hij gepreekt had over de totale staat, zij het dat hij sprak over 'de totalen staat die wij Koninkrijk Gods noemen', ook had hij gesproken over het NS-gedachtengoed en dat, contacten gehad met NSB-collega's. Postma verweerde zich door te

stellen dat hij de NSB predikant Reeser uit Winterswijk gekend had, omdat hij hem ooit ontmoet had op een predikantenvergadering.¹⁵³ In zijn levensgeschiedenis blijkt dat hij steeds contact had met min of meer belangrijke NSB-ers of Duitse NSDAP'ers. We noemden al J. Theunisz en J.L. Bouma, alsmede professor Erich Keyser te Danzig. Je zou kunnen zeggen dat zowel in zijn beroepskring, als ook op historisch terrein en in familiekring veel NSB'ers zaten. Al met al is het kort door de bocht om te beweren dat hij nooit gesproken heeft over het NSB gedachtegoed. Misschien heeft hij dat als predikant niet gedaan, want daarover zijn inderdaad geen berichten te vinden. Noch in Den Horn, noch in Roden, noch in Haren. En inderdaad hij is waarschijnlijk nooit lid geweest van de NSB.

Postma verklaarde ook dat hij geen antisemiet was. En ook daarover zijn geen berichten bekend. Wel waren 'volkse gedachten' hem niet vreemd, getuige zijn bereidheid om te publiceren in de uitgave van *Volksche wacht* en getuige de daarin door hem genoemde werken en zijn opmerking over de Friezen. Maar dat alles maakt hem nog geen antisemiet, laat staan dat hij de vervolging van de Joden zou hebben goedgekeurd, zoals inmiddels in Duitsland gebeurde. Integendeel. Toen Postma op 10 november 1938 van de *Kristallnacht* hoorde, zocht hij contact met dr. Wolf en diens vrouw, die hij via hun zoon had leren kennen en die hij enkele malen had bezocht in Linz. Dit waren Joden en Postma vermoedde dat zij in gevaar waren. Hij was met medeweten van de kerkenraden naar Linz gereden en had hen – niet ongevaarlijk – meegenomen naar Nederland. Daar heerste op dat moment paniek, omdat Nederland een verdrag met Duitsland had gesloten om Joden weer terug te zenden. En in de haast van het vertrek had de familie Wolf haar immigratievergunning voor de Verenigde Staten niet meegenomen net als hun bezittingen, die omgezet waren in kostbaarheden. Postma had ook die nog opgehaald en – met gevaar voor eigen leven – over de grens kunnen krijgen. Vanuit Nederland is het echtpaar Wolf vervolgens via Antwerpen naar Texas gegaan. Dit relaas is in 1946 bevestigd in een brief van de familie Wolf. Daarin verwonderen deze zich er over dat Postma na de oorlog geïnterneerd was, al had dit misschien toch te maken met wat

some of his odd views which seemed to be at first sight secluded from the world. Also his political views were [...] more induced by religious conceptions than necessities of life.¹⁵⁴

In Meppel had Postma naar eigen zeggen burgers van die stad kunnen beschermen tegen de Duitsers. In afwachting van de uitspraak in hoger beroep

is Postma gevlucht naar Gronau. Daar wist hij de hand te leggen op het persoonsbewijs van een gesneuvelde soldaat, genaamd Heinz Wiebe, waarna hij met een konvooi mennonieten per boot naar Zuid-Amerika vluchtte..

Tegelijkertijd is ook zijn zwager Jaap Luitjens gevlucht, maar volgens Postma zijn zij niet, in tegenstelling tot wat later werd bericht, gezamenlijk gereisd. Op 10 maart 1947 werd Postma in hoger beroep bij afwezigheid veroordeeld tot één jaar gevangenschap met aftrek. Dit betekende dat hij nog ongeveer vijf maanden had moeten zitten. De Bijzondere Raad van Cassatie was vrij scherp in zijn oordeel:

Birth place *Eichwalde*

Birth date *16.9.1914*

Nationality *Undetermined (Mennonite)*

Occupation *teacher + farmer*

Pass expires *January 1 st 1948*

Extensions *July 1 st 1948*

Date of arrival in camp *22.7.47*

Serial No. *B 518*

Surname *WIEBE*

Christian name *HEINZ*

Fingerprints of thumbs

Remarks:

Stamp: MENNONITE CENTRAL COMMITTEE U.S.A. + CANADA

Signature of holder: *Heinz Wiebe*

Signature of director: *Jaap Luitjens*

Het valse persoonsbewijs dat Postma gebruikte om naar Zuid-Amerika te kunnen vluchten (foto: part. bezit).

Een intellectueel, die gedurende de bezetting per radio de Nederlanders tot den strijd tegen de Rus aanzette, moet minstens even zwaar worden gestraft.

Er was veel aandacht voor de anti-Russische houding van Postma, die onvermijdelijk geleid had tot een pro-Duitse houding. Ten aanzien van de ontzetting uit het predikantsambt werd geconcludeerd dat de

structuur van dit kerkgenootschap de ontzetting uit het ambt van een eenmaal daartoe toegelaten broeder niet mogelijk maakt, terwijl voorts is gebleken, dat er reeds weer een gemeente gevonden was, die bereid is zich aan de gevaarlijke invloed van deze zeer begaafde en sluwe veroordeelde te onderwerpen, zodat het noodzakelijk is hem de kansel te ontzeggen.

En dat ‘de houding [van Postma; G.H.] zich heeft gekenmerkt door een voortdurende toenadering tot en samenwerking met de voorstanders van de zogenaamde ‘nieuwe orde’, in het bijzonder op cultureel gebied’. Maar, ‘er was geen sprake van een propagandistische uitwerking van zijn radiovoordracht en van zijn verder openbaar optreden in breeden kring’. De straf was daarom één jaar met aftrek, ontzegging van het kiesrecht en van het recht om het beroep van predikant uit te oefenen voor de periode van tien jaar. Uit deze veroordeling kan worden geconcludeerd dat Postma geen grote vergrijpen heeft gepleegd, noch mensen in gevaar heeft gebracht, maar dat hij zich een weg heeft gezocht in politieke en maatschappelijke omstandigheden, die hem enerzijds aantrekkelijk leken, anderzijds ook wat onverschillig lieten. Zijn belangstelling was vooral historisch, wat hem in die tijd deed uitkomen bij een anti-Russische en daardoor meer pro-Duitse houding. Zijn zoon noemde hem overigens een vat vol tegenstrijdigheden, die soms stomme keuzes had gemaakt.

POSTMA IN DE DOOPSGEZINDE BROEDERSCHAP

In de broederschap heeft Postma, die pas jaren later (in 1957 te Warns) opnieuw predikant werd geen grote rol gespeeld. In 1963 verhuisde hij met zijn gezin voor drie jaren naar de mennonietengemeenten te Sembach en Enkenbach in Duitsland. In 1967 keerde hij terug naar Warns, waar hij tot zijn emeritaat in 1975 werkzaam bleef en in het maatschappelijke en sociale leven een niet onbelangrijke rol speelde. Daarna woonde hij samen met Anneke, zijn vrouw, in Appelscha. In die tijd verloren zij ook hun jongste doch-

ter Sietske, die dood gevonden werd in de haven van Harlingen. Toen Jacob Luitjens, Anneke's broer, ontdekt werd in Canada en als oorlogsmisdadiger naar Nederland werd uitgewezen, kwam heel het verleden van Postma weer boven water en hadden zij – net als hun kinderen – een zware tijd. Het ontbrak Postma ook ditmaal niet aan moed om zich te verweren als de feiten niet goed werden weergegeven. Op 24 juni 1995 overleed hij, 85 jaar oud.

Postma werd altijd wat ontweken binnen de broederschap en wellicht kwam dat enerzijds door zijn oorlogsverleden, met inbegrip van zijn vlucht naar Zuid-Amerika met achterlaten van zijn vrouw en twee jonge dochters, maar anderzijds ook door zijn ijdelheid. Hij was een goed pastor in de gemeente, een goede leraar te Leeuwarden en Harlingen, een goed schrijver, bovendien zeer belezen, maar altijd stond het 'ik' bij hem op de voorgrond. Zijn verhalen waren vaak net even mooier dan nodig was en de werkelijkheid werd altijd door hem in zijn voordeel uitgelegd. Het oordeel van L.D.G. Knipscheer, zijn collega in Groningen, was als getuige voor de rechtbank niet mals: Postma zou een pathologische leugenaar zijn. Omgekeerd werd Knipscheer door Postma verweten leugens over hem te hebben verteld (zie boven) en de papieren van zijn wetenschappelijk onderzoek te hebben laten verdwijnen bij Postma's aanhouding na de oorlog.

Zo maakte hij indruk op anderen, vooral buiten Nederland, waar men verder af stond van wat zich hier afgespeeld had en van de gevoelens die er nog leefden tijdens en na WO II. In het buitenland 'verkochte' hij zich beter dankzij de kwaliteiten die hij ook had. In Zuid-Amerika bijvoorbeeld, waar anti-Russische gevoelens onder doopsgezinden minstens even groot waren, werd hij gewaardeerd als pastor en leraar.¹⁵⁵ In Nederland was hij actief in de kring van de Bijbelwerkgroep en maakte hij zich in de tweede helft van de jaren '80 sterk voor een Internationale Stichting Menno Simons Centrum. Witmarsum zou er het centrum van moeten zijn, waar Postma zelfs het geboortehuis van Menno had aangewezen: *it wite hûs*.¹⁵⁶ Ook dat was dan weer net te mooi om waar te zijn.

PUBLICATIES VAN POSTMA

In het tijdvak dat hier beschreven staat kunnen van Postma de volgende boeken en artikelen worden genoemd: *Bibliographie van Mennonitica: in verband met de Nederlandsche Oostkolonisatie* (1942); *Schrifttum über die Beziehungen zwischen den Niederlanden und dem Weichselland* (1942); *Fernheim:*

fernes Heim (1946). Enkele andere geschriften van later tijd zijn de dissertatie geschreven en verdedigd bij de Theologische Faculteit van de Philipps-Universität te Marburg: *Das niederländische Erbe der preußisch-rußländischen Mennoniten in Europa, Asien und Amerika* (1959). Voorts noemen we hier nog een rijtje werken:

‘Luther und die Reformation in täuferischer Sicht’, in: *Mennonitische Geschichtsblätter* (1959).

Kraft in Schwachheit!: Menno Simons, Austritt aus dem Papsttum (ca. 1963).

Kraft in Schwachheit: Aus Menno Simons Leben (Canada, 1963).

Cultuurgeschiedenis en christendom (Franeker, 1973).

Mennist, ús?, vierhonderd jaar Doopsgezind lief en leed op het Friese plateland (Leeuwarden, 1977).

Korte schets van mijn leeven by Jelle Sipkes (Leeuwarden, 1978).

De fryske Minnisten en harren sociëit (Frenstsjer, 1980).

Bijbels dopen zo ... of zo ...? (1981). Samen met de gereformeerde predikant J.H. van Halsema (Franeker, 1981).

‘Samenspraak tussen Johannes Nutters (Gereformeerd) en Johannes Rienks (Mennist) (1780)’, in: *DB* 14 (1988), 111-144.

POSTMA IN DE GESCHIEDSCHRIJVING OVER WO II

In boeken en geschriften over WO II komt Postma niet voor, afgezien van in doopsgezinde artikelen en geschriften. Was hij een idealist? Wellicht gedeeltelijk, met zijn passie voor de doopsgezinden en met name hun geloofsbroeders in Oost-Europa. Was hij misschien een ‘baasje’? Postma wilde wel graag iemand zijn, als student, predikant, leraar of als wetenschapper. Maar vooral iemand die een beetje mee gleed met wat op zijn weg kwam en daardoor niet altijd inzag wat er kon gebeuren met zijn wetenschappelijke opvattingen. Ook had hij niet altijd door dat de actuele politiek bezit kon nemen van zijn ideeën en interesses. Hij was kortom een vat vol tegenstrijdigheden, zoals zijn zoon hem noemde. Iemand die steeds weer net de verkeerde keuzes maakte.

CONCLUSIE

Ik heb hier het beeld geschetst van vijf bijzondere predikanten. Voor en tijdens WO II koesterden zij ideeën die niet pasten in de constitutionele, parle-

mentaire democratie die Nederland nog steeds is. Het waren stuk voor stuk personen die soms het gevoel leken te missen voor wat minderheden in deze wereld (zeker in de periode 1933 tot 1945) kon overkomen: discriminatie, vervolging, ja zelfs moord. Aan dergelijke zaken heeft gelukkig geen van deze predikanten zich voor zover we weten schuldig gemaakt, maar ze hebben zich anderzijds niet altijd duidelijk uitgesproken tegen en gedistantieerd van de zich alomtorende discriminatie. Dat had gekund in hun geschriften en keuzes, maar door financieel gewin en verkeerde vrienden, lieten ze verstek gaan. Zoals ze zich ook niet distantieerden van de aanval op de parlementaire democratie, hoe gebrekkig die ook functioneerde in de jaren dertig. Geen van de besproken voorgangers was een oorlogsmisdadiger en is zwaar bestraft in de naoorlogse processen. Afgezien van Hofstede hebben ze wel de last moeten dragen van hun gedrag vóór en tijdens de oorlog en zijn ze later op verschillende manieren geïsoleerd geraakt. Het contact met de doopsgezinde gemeenten en de broederschap was voor Hylkema, Kuipers en Sepp definitief voorbij; zij het zelfgekozen dan wel gedwongen. Sepp en Postma zochten hun heil tijdelijk buiten Nederland, maar keerden toch weer terug. Postma zocht opnieuw zijn weg in de broederschap, terwijl Sepp op afstand bleef. Hun motieven waren telkens anders. Geen van hen was echter te dom om te begrijpen wat er in de wereld aan de hand was. Dat maakt het allemaal extra merkwaardig. Dat een intellectueel die... zo sprak een rechter over één van hen, maar het gold uiteraard hen allen.

DE HOUDING VAN DE DOOPSGEZINDE BROEDERSCHAP

Blijft over de vraag hoe in gemeenten en in de broederschap in de periode 1933 tot 1945 en ook later op hen werd gereageerd. Er heerste in het algemeen de opvatting dat ieder lid, dus ook een predikant, vrij was om te geloven en te denken wat hij wilde. Wie daar moeite mee had, had een privéprobleem en dat moest dan ook persoonlijk worden opgelost. In de notulen van de kerkenraad van Haarlem worden twee gevallen genoemd van leden die moeite hadden met Hylkema's voorliefde voor de NSB. De een wilde niet door hem bezocht worden, de ander wilde niet gedoopt worden door hem. In beide gevallen vond de kerkenraad dat zij het in een gesprek met Hylkema maar moesten oplossen. Ze hadden natuurlijk zelf ook de vrijheid om het bezoek af te wijzen en de vrijheid om zich te laten dopen door een andere predikant. Verder ging de kerkenraad niet. De notulist – hoe lastig kan het zijn –

van deze kerkenraad en dus de schrijver van de notulen was... Hylkema zelf.

In Zaandam-Oost werd Sepp enkele malen aangesproken op zijn aanvallende weigering om de interkerkelijke verklaringen voor te lezen omtrent de *Arbeitseinsatz* en de Jodenvervolgning in Duitsland. Daarna heeft men volgens de getuigenis (in het proces) van kerkenraadslid T. Jansonius zijn pro-Duitse houding na eerdere kritiek met rust gelaten.¹⁵⁷ Sepp werd niettemin ontslagen als predikant toen hij in 1944 na zijn vlucht naar Duitsland na Dolle Dinsdag terug wilde keren in functie. In de Beemster was men blij dat Kuipers in 1944 met emeritaat ging, maar al zat de kerk vaak bijna leeg, er was geen aanleiding om dit ter sprake te brengen. In Haarlem heeft men na de bevrijding Hylkema duidelijk moeten maken dat het niet gepast was om na zijn vrijlating weer te doen alsof er niets aan de hand was.¹⁵⁸ Hylkema vond dat je daar nog best eens met elkaar over kon praten en wilde graag ten overstaan van de gemeente zijn gedachten ten aanzien van de Joden en zijn denkbeelden over antisemitisme uitspreken. Maar hij wilde dat dan als confrater doen en niet als verdachte.¹⁵⁹ De kerkenraad is er niet op ingegaan.

De Zondagsbode onder hoofdredacteur ds. W. Koekebakker is een enkele keer ingegaan op de discussie over het nationaal-socialisme en de kerkelijke situatie in Duitsland, maar een scherp artikel van ds. F. Kuipers werd bijvoorbeeld weer geweigerd. Discussie over andere zaken (zie Robijn Kuipers) moest vooral afstandelijk en theoretisch worden gevoerd; in de termen van Koekebakker: principieel. De boeken en brochures van Hylkema en Hofstede werden zonder commentaar gemeld en besproken met als argument:

Zonder over de waarde van dit geschrift [*Het Nederlandsch fascisme* door C.B. Hylkema; G.H.] en daardoor geschetste beweging ons een oordeel aan te matigen, meenen wij in ieder geval dat voor- en tegenstanders in onze Broederschap kennis zullen willen nemen van een geschrift van een onzer leeraren.

en aan het einde:

dat ons blad zich aan geen enkele partij verbindt, wanneer het zoo nu en dan iemand aan het woord laat of op een werk de aandacht vestigt, waarbij de politieke kleur geen geheim blijft. Dit standpunt hebben wij ingenomen ten aanzien van de tegenstelling: tegen of voor 'den krijgsveld', die in onze Broederschap tot uiting komt, en wij meenen geen ander standpunt bij politieke tegenvoetters te mogen innemen. Aan doodswijgen doen wij echter niet mee.¹⁶⁰

Het is interessant om de door Koekebakker genoemde tegenstellingen met elkaar te vergelijken. Naar mijn mening is er wel degelijk verschil tussen politiek en geweten. Verder lijkt het erop dat Koekebakker met deze vergelijking collega's als F. Kuiper, J. Yntema en L.D.G. Knipscheer de mond wilde snoeren. Hij liet hun standpunten niettemin aan bod komen. Over de ADS heeft E.I.T. Brussee-van der Zee reeds geschreven.¹⁶¹ De ADS onthield zich zoveel mogelijk van politieke uitspraken, uit principiële overwegingen:

In onze gemeenten wordt het Koninkrijk van God gepredikt, dat niet van deze wereld is, daarom kunnen alle politieke richtingen bij ons thuis zijn

Dit is een citaat van P.B. Westerdijk naar aanleiding van een verklaring van de Centrale Commissie voor het Vrijzinnig Protestantisme van 6 oktober 1936, waarmee het dagelijks Bestuur van de ADS grote moeite had. Ook Pasma bepleit in zijn artikel 'A.D.S.-voorzitter in oorlogstijd' voor de aanpassing tijdens WO II aan de gewijzigde omstandigheden, maar dan wel als mannen en vrouwen van *karakter*.¹⁶² Voor het overige verwijs ik naar de artikelen van Brussee-van der Zee en Homan.

Er heeft na de oorlog geen openlijke afrekening plaatsgevonden. Zoals gezegd, vier van de vijf predikanten waren niet meer actief in de broederschap. Bovendien waren zij op leeftijd en drie van hen zijn kort na de oorlog overleden. Natuurlijk was het voor Postma het zwaarst. Zijn carrière moest nog beginnen en het lag niet in zijn aard om stilletjes in een hoekje te gaan zitten, al heeft hij Warns waarschijnlijk wel eens als zodanig beschouwd. Maar afgezekend, nee. Door de Friese Doopsgezinde Sociëteit en de Fryske Academie werd hij gevraagd om te schrijven en dat deed hij graag en met verve. Ook in de *in memoria* van deze predikanten is sprake van een zakelijke, soms milde houding. Zeker in het begin had men niet de behoefte allerlei zaken op te rakelen, later had dat wellicht wel gekund met iets meer afstand, maar bleef het achterwege. De houding van de voorgangers ten aanzien van de NSB en bezetter werd wel aangeduid, en soms werd daarbij volstaan met 'een mens, met lichte en zeker ook donkere kanten'.¹⁶³

Er valt vast meer te zeggen over deze vijf voorgangers in de Nederlandse broederschap in de jaren '33 tot '45. Er waren wellicht nog meer voorgangers die in hun opvattingen en gedachten twijfelden of hoop hadden ten aanzien van het nationaal-socialistische gedachtengoed. Ook zullen er voorgangers zijn geweest die bang waren voor de bezetter en niet de moed hadden in te gaan tegen hun maatregelen. Cor Inja bijvoorbeeld vertelt in zijn dagboek-aantekeningen over de periode van WO II, dat hij bij een verblijf in Fredes-

hiem door een predikant werd weggestuurd omdat zijn vrouw een J in haar persoonsbewijs had. Dit was een predikant die hij kende uit de Arbeidsgroep tegen de Krijgdsdienst van de Gemeentedagbeweging. Later heeft Fredeshiem dit ruimschoots goed gemaakt, schrijft Inja. Het is niet na te gaan wie deze predikant was. Anderen heb ik niet kunnen vinden.

NOTEN

* Graag wil ik familieleden van enkele van de hieronder genoemde predikanten bedanken voor de informatie die zij in aanvulling op het bronnenonderzoek hebben gegeven. Ook uit de archieven van enkele doopsgezinde gemeenten ontving ik gegevens, zoals uit Haarlem, de Beemster en Blokzijl. Het woord ‘oogkleppen’ in de titel van dit artikel ontleen ik aan de schoondochter van C.B. Hylkema, die dit woord gebruikte, toen ze vertelde over haar schoonvader en haar echtgenoot in een interview met ds. R.M.M. Hoogewoud-Verschoor (augustus 1988).

1 L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* 10 dln. (Den Haag, 1968-1982).

2 J.H.C. Blom, *In de ban van goed en fout? wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland* (oratie UVA) (Amsterdam, 1983), later uitgegeven als: *In de ban van goed en fout; geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland* (Amsterdam, 2007), waarin ook zijn afscheidsrede is opgenomen.

3 Chr. van der Heijden, *Grijs verleden* (Amsterdam, 2003), 15.

4 E.I.T. Brussee-van der Zee, ‘De Doopsgezinde Broederschap en het nationaal-socialisme, 1933-1945’, in: *Doopsgezinde Bijdragen* (hierna: *DB*) 11 (1985), 118-129 en Gerlof. D. Homan, ‘Nederlandse doopsgezinden in de Tweede Wereldoorlog’, in: *DB* 21 (1995), 165-197.

5 Zie bijvoorbeeld het artikel van N. Treffers-Mesdag: ‘De pastorie in Sneek onder de bezetting. Enige persoonlijke indrukken van de positie en de houding van doopsgezinden in de Tweede Wereldoorlog’, in: *DB* 24 (1998), 273-280 en het artikel van Homan, ‘Nederlandse doopsgezinden in de Tweede Wereldoorlog’.

6 Program der Nationaal Socialistische Beweging, december 1931, geciteerd in de nota van de secretaris mr. H.A.M.T. Kolfshoten inzake de NSB (1936), die te vinden is in het Archief van de R.K. Staatspartij.

7 Program der Nationaal Socialistische Beweging, december 1931.

8 Robin te Slaa & Edwin Klijn, *De NSB; ontstaan en opkomst van de Nationaal Socialistische Beweging, 1931-1935* (Amsterdam, 2009), 788. Te Slaa & Klijn vergissen zich met betrekking tot Hofstede die niet gereformeerd was, maar doopsgezind. Elders vermelden zij dat wel correct. Aan deze studie ontleen wij onze beschrijving van de NSB.

9 *Volk en vaderland; weekblad van de Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland* (18 november 1938).

10 B.J. Wiegeraad, ‘Reacties binnen de Nederlandse Hervormde Kerk op de bezetting 1940-1945’, in: *Transparant* 6 (1995) 3, 9-13. Wiegeraad gaat daarbij af op gegevens uit het boek van Harmjan Dam, *De NSB en de kerken; de opstelling van de nationaal Socialistische Beweging in Nederland ten opzichte van het christendom en met name de Gereformeerde Kerken 1931-1940* (Kampen, 1986).

11 Zie hiervoor C.F. Brüsewitz in: *Van Elspeet naar Mennorode* (Hilversum, 2000), 63.

12 Artikel van Willem Bouwman, ‘Kuyper is geen calvinist, zei Hylkema’, in: het *Nederlands*

Dagblad (15-1-2009). Hylkema was met professor Lindeboom van mening dat Abraham Kuiper niet het recht had zich calvinist te noemen in het spoor van Calvijn. Het neocalvinisme was volgens hem ver verwijderd van het denken van Johannes Calvijn. 'Het debat werd onvergetelijk door de bijdrage van de vrijzinnige dr. C.B. Hylkema, doopsgezind predikant te Haarlem'.

13 C.B. Hylkema, *Het Nederlandsch fascisme; wat het is, wat het leert, hoe het geworden is* (Utrecht, 1934), 24. F. Domela Nieuwenhuis en G.L. van der Zwaag waren met name in Friesland belangrijke voormannen.

14 Zie: J. Meyers, *Mussert; een politiek leven* (Zutphen, 1984).

15 Hylkema, *Het Nederlandsch fascisme*, 2, zie noot 7.

16 Hylkema, *Het Nederlandsch fascisme*, 10.

17 Hylkema, *Het Nederlandsch fascisme*, 8.

18 Hylkema, *Het Nederlandsch fascisme*, 73.

19 Hylkema, *Het Nederlandsch fascisme*, 28.

20 Hylkema, *Het Nederlandsch fascisme*, 33.

21 Hylkema, *Het Nederlandsch fascisme*, 34.

22 Hylkema, *Het Nederlandsch fascisme*, 50.

23 Hylkema, *Het Nederlandsch fascisme*, 49, 51.

24 Hylkema, *Het Nederlandsch fascisme*, 89.

25 Hylkema, *Het Nederlandsch fascisme*, 103.

26 Hylkema, *Het Nederlandsch fascisme*, 107.

27 Hylkema, *Het Nederlandsch fascisme*, 108.

28 Hylkema, *Het Nederlandsch fascisme*, 110.

29 C.B. Hylkema, *De vrouw in de nieuwe samenleving* (Utrecht, [1935]) en volgende drukken.

30 Zonneke Matthee, *Voor volk en vaderland; vrouwen in de NSB 1931-1948* (Amsterdam, 2007), 86.

31 Hylkema, *De vrouw in de nieuwe samenleving*, 14.

32 Hylkema, *De vrouw in de nieuwe samenleving*, 15.

33 Homan, 'Nederlandse doopsgezinden in de Tweede Wereldoorlog', 171.

34 G.W. Hylkema, *Ras en toekomst* (Amsterdam, 1941). De tweede druk is enigszins uitgebreid en hier en daar gewijzigd.

35 E. Baur, E. Fischer & F. Lenz, *Grundriss der menschliche Erblichkeitslehre und Rassenhygiene*, 2 dln. (München, 1921).

36 F. Lenz, *Menschliche Auslese und Rassenhygiene*.

37 Hylkema, *Ras en toekomst*, 96.

38 Hylkema, *Ras en toekomst*, 97.

39 Hylkema, *Ras en toekomst*, 188.

40 Hylkema, *Ras en toekomst*, 192.

41 Hylkema, *Ras en toekomst*, 192.

42 Hylkema, *Ras en toekomst*, 194.

43 Hylkema, *Ras en toekomst*, 100.

44 Richard Walter Darré (1895-1953) schreef *Um Blut und Boden* (München, 1940) en eerder: *Neuadel aus Blut und Boden* (München, 1930). De uitgeverij Lehmanns had eerder ook het boek van Baur, Fischer en Lenz uitgegeven. Darré was landbouwkundige, met bijzondere aandacht voor de genetica. Hij kwam met name op voor de boerenstand, de boerenadel en was van daaruit antisemitisch, anticomunistisch en antikapitalistisch. Hij viel uiteindelijk ook het christendom aan, omdat daardoor het gelijkheidsbeginsel van de mens verkondigd zou worden.

45 Hylkema, *Ras en toekomst*, 211.

46 Hylkema, *Ras en toekomst*, 247, in de eerste druk. De tweede druk laat dit weg.

47 Hylkema, *Ras en toekomst*, 221.

- 48 Hylkema, *Ras en toekomst*, 226.
- 49 Hylkema, *Ras en toekomst*, 228.
- 50 Hylkema, *Ras en toekomst*, 234.
- 51 Hylkema, *Ras en toekomst*, 263.
- 52 A. Plak, 'Rumspringa in de Doopsgezinde Bibliotheek', in: *DB* 39 (2013), 59.
- 53 Brief van C.B. Hylkema aan de grote kerkenraad van de Verenigde Doopsgezinde Gemeente te Haarlem (hierna: VDGH), juli 1946. Deze brief bevindt zich in het archief van deze gemeente in Haarlem: Archief VDGH, inv. nr. 2606. Het is niet zeker of deze brief ook werkelijk verzonden is. Het is een brief met doorhalingen en ingevoegde aantekeningen, als een concept, maar het feit dat hij aanwezig is in het archief van de gemeente maakt aannemelijk dat de brief daadwerkelijk verzonden is.
- 54 *Brieven* (uitgave van de Gemeentedagbeweging binnen de Doopsgezinde Broederschap) 18 (maart 1935) 3, 77-78.
- 55 *Het volk* (17 jan. 1935).
- 56 *Algemeen handelsblad* (18 juni 1935).
- 57 Brief van C.B. Hylkema aan de grote kerkenraad (juli 1946).
- 58 Ds. Catharinus Paulus Hoekema was van 1945 tot 1974 predikant van de Vereenigde Doopsgezinde Gemeente te Haarlem.
- 59 Notulen van de dienende kerkenraad van de VDGH, 29-1-1948.
- 60 *Algemeen doopsgezind weekblad* 2 (31 januari 1948) 18.
- 61 G.W. Hylkema, 'Between two worlds', in: *Mennonite life* (januari 1955), 43.
- 62 De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden*, 1: *Het voorspel*, 339, noot 3. D'Asembourg schreef Hylkema naar aanleiding van de grote bijeenkomst van de NSDAP in september 1936 in Neurenberg en vond dat de Nederlandse NSB daar nog 'heel wat van kon overnemen'.
- 63 Van der Heijden, *Grijs verleden*.
- 64 Matthee, *Voor volk en vaderland*, 38 en 85-87.
- 65 Matthee, *Voor volk en vaderland*, 106; met foto van het gezin Hylkema, die volgens de familie het gezin niet kan zijn en waarschijnlijk een propagandafoto is.
- 66 Te Slaa & Klijn, *De NSB*, 788.
- 67 Sj. Worms, *Musserts kinderen; een verkennende studie naar de vergeten geschiedenis van de NSB-kinderkolonie Westerhelling te Nijmegen* (Masterscriptie Universiteit Nijmegen; Nijmegen, 2012), 20.
- 68 H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, I: *Geschiedenis van het kerkelijk verzet* ('s-Gravenhage, 1946), 29.
- 69 D. Venema, *Rechters in oorlogstijd* (Den Haag, 2007), 49.
- 70 *Leeuwarder nieuwsblad* (28 januari 1935): Interview met Hofstede.
- 71 *Leeuwarder nieuwsblad* (28 januari 1935).
- 72 *Leeuwarder Courant* (31 februari 1932): artikel n.a.v. het 40-jarig ambtsjubileum van Gerit Hofstede.
- 73 Zie A.G. Hoekema, 'Honderdvijftig jaar Doopsgezinde Zending in historisch perspectief', in: *DB* 24 (1998), 157, noot 28.
- 74 De Bijzondere Vrijwillige Landstorm (BVL) was een organisatie die in 1913 door de minister van oorlog H. Colijn was opgericht als reserve-eenheid voor het leger. In 1936 waren er ruim 84.000 mensen lid van deze organisatie. In het begin van WO II werd de organisatie opgeheven. Later is zij in een andere vorm weer opgericht als werktuig voor de bezetter.
- 75 *De tijd; godsdienstig-staatkundig dagblad* (23 augustus 1930).
- 76 *Leeuwarder nieuwsblad* (28 januari 1935).
- 77 J.P. Stoop, *Om het volvoeren van een christelijke staatkunde; de Anti-Revolutionaire partij in het interbellum* (Hilversum, 2001), 147.

- 78 G. Hofstede, *Christendom en nationaal socialisme* (Utrecht, 1934). Er zijn in ieder geval vier drukken verschenen.
- 79 Hofstede, *Christendom en nationaal socialisme*, voorwoord.
- 80 Hofstede, *Christendom en nationaal socialisme*, voorwoord.
- 81 Hofstede, *Christendom en nationaal socialisme*, 11.
- 82 Hofstede, *Christendom en nationaal socialisme*, 11.
- 83 Hofstede, *Christendom en nationaal socialisme*, 12; citaat uit Friedrich Schiller, *Wilhelm Tell*, IV, 2.
- 84 Hofstede, *Christendom en nationaal socialisme*, 18.
- 85 Hofstede doelde hier op Alfred Ernst Rosenberg, die teruggreep op de Germaanse voorouders van voor het christendom. Hij was een felle antisemiet. Rosenberg zou later een belangrijke rol spelen in het Naziregime van Hitler. De meerderheid der gelovige christenen is volgens Hofstede echter nationaal-socialistisch gezind. Hofstede, *Christendom en nationaal socialisme*, 21.
- 86 Hofstede, *Christendom en nationaal socialisme*, 24.
- 87 Hofstede, *Christendom en nationaal socialisme*, 28.
- 88 Hofstede, *Christendom en nationaal socialisme*, 32.
- 89 Hofstede, *Christendom en nationaal socialisme*, 35.
- 90 *Het nieuws van de dag voor Nederlands Indië* (13 april 1935).
- 91 Te Slaa & Klijn, *De NSB*, 635.
- 92 *Het nieuwsblad van het noorden* (8 juli 1935).
- 93 J.T. Meesters, *Open brief aan ds G. Hofstede* (Groningen, 1935). Meesters is later predikant geworden en heeft zeer kort in Doetinchem gewerkt in de jaren 1941 en 1942. Hij werd opgepakt wegens verzetswerkzaamheden en in Amersfoort gevangengezet. Daar is hij in het concentratiekamp omgekomen door ontberingen.
- 94 *Nieuwsblad van Friesland*, Hepkema's courant (5 november 1937).
- 95 *Het volksdagblad; dagblad voor Nederland* (19 mei 1938).
- 96 *Leeuwarder Courant* (19 mei 1938).
- 97 *Leeuwarder Courant* (19 mei 1938).
- 98 Jaargang 1938, *Jaarbericht A. Fascistische en Nationaal-Socialistische Organisaties* (april 1938), 22. Dit gestencilde jaarbericht geeft uitvoerige inlichtingen over verschillende nationaal-socialistische bewegingen en lijkt op een door de geheime dienst opgesteld stuk. Er boven staat: geheim.
- 99 Ds. G. Hofstede, *Een tuchteloze samenleving* (Baarn, 1937; Brochure no. 2. Uitgave voor Nationaal Welzijn), 2.
- 100 K. Schilder (G. Harinck & G.W. de Vries, red.), *De verzamelde werken 1944-1945* (Barneveld, 2001), 'Brieven aan een jongere tijdgenoot nr. 13' (juli 1945).
- 101 Dossier 19859, Bijzondere Rechtspraak.
- 102 Winterhulp was een in 1940 door Seyss-Inquart opgerichte organisatie van de Duitse bezetters met als doel het stroomlijnen van maatschappelijke hulpverlening, voorheen door de overheid, particuliere en kerkelijke organisaties gedaan (Wikipedia, mei 2014).
- 103 H.W. Meihuizen, 'Ds. Gerrit Hofstede', in: *Algemeen Doopsgezind Weekblad* 5 (22 september 1951).
- 104 Meihuizen, 'Ds. Gerrit Hofstede'.
- 105 Al deze gegevens zijn te vinden in een artikel in: *De drie meren* (9 september 1939), ter gelegenheid van Kuipers 25-jarig ambtsjubileum in de Beemster. *De drie meren* was het nieuws- en advertentieblad voor de Beemster, Purmer, Wijde-Wormer en omliggende plaatsen. Het verscheen van 1897 tot 1950.
- 106 *De drie meren* (9 september 1939).
- 107 *De drie meren* (2 april 1947), mededeling van de voormalige burgemeester Ninaber aan het Bureau Zuivering.

- 108 Zie proces-verbaal van de Raad voor Bijzondere Rechtspraak (22 november 1946), waarin verschillende getuigen een verklaring afleggen.
- 109 *De Zondagsbode* was het doopsgezind weekblad dat verscheen tussen 11 november 1894 en 12 mei 1940 (8, nrs. 1-53, nr. 28) en van 2 juni 1940 tot 14 juni 1942 (53, nrs. 29-55, nr. 27). In mei/juni 1940 was er dus een korte onderbreking en in juni 1942 werd de uitgave gestaakt. Van 5 november 1933 tot en met 14 juni 1942 was ds. W. Koekebakker hoofdredacteur. Hij was predikant te Zwartsluis (1904-1909) en Dordrecht/Breda (1909-1945).
- 110 *De Zondagsbode* (20 juli 1936).
- 111 *De Zondagsbode* (20 juli 1936).
- 112 *De Zondagsbode* (20 juli 1936).
- 113 *De Zondagsbode* (21 maart 1937).
- 114 Preek gehouden op 24 juli 1935, gedeeltelijk door Kuipers weergegeven in *De Zondagsbode* (25 augustus 40).
- 115 Verslag in de *Provinciale Noord Hollandsche courant* (23 september 1939).
- 116 Ds. J.G. Frerichs was predikant van de Vereenigde Doopsgezinde Gemeente Haarlem. Frerichs was ook een ver familielid van Kuipers. De genoemde Maria Pol en haar vader Adam Pol waren voorouders van zowel Frerichs als Kuipers.
- 117 J.G. Frerichs, 'Ds. Robijn Kuipers, 1879-1949', in: *Doopsgezind jaarboekje* (1951), 13.
- 118 Spijkerboor was het grootste fort in de Stelling van Amsterdam.
- 119 Cornelis van Geelkerken (1901-1976) was met Mussert de oprichter van de NSB en tweede man tot het eind van de oorlog, toen hij door Mussert uit zijn functies werd ontheven, maar door Seyss-Inquart benoemd werd tot 'kommandeur' van de Landwacht. Na de oorlog werd hij veroordeeld tot levenslange gevangenisstraf, maar hij kwam in 1959 vrij.
- 120 *De drie meren* (17 mei 1941).
- 121 Brussee-van der Zee, *De Doopsgezinde Broederschap*, 34, zie ook noot 24. Homan, 'Nederlandse Doopsgezinden in de Tweede Wereldoorlog', 195, noot 95.
- 122 N.P. van der Zijpp, 'Sepp family', in: *Global Anabaptist Mennonite Encyclopedia Online* (1959).
- 123 A.R. van Wijk, *Van beleren naar beleven; tweehonderd jaar doopsgezinde geloofsopvoeding (1812-2012)* (Utrecht, 2013), 254, 433.
- 124 Artikel in het *Zaans Volksblad: sociaal-democratisch dagblad* (7 mei 1938).
- 125 Zie A.G. Hoekema, 'Bloembollen' voor Westerbork (Hilversum, 2011), 12.
- 126 *Nieuw Israëlietisch weekblad* (26 januari 1940).
- 127 Zie noot 102.
- 128 Zie de beschikking van het Tribunaal te Haarlem (8 februari 1947) CABR 2.09.09.
- 129 Pieter Post, *Geschiedenis van het doopsgezinde kerklied (179-1973)* (Hilversum, 2010). Met name de pagina's 278, 349, 358, 362. Dit boek bevat ook een portret van A.A. Sepp uit zijn tijd in Veenwouden.
- 130 Zie het voorbericht van de vierde druk van deze uitgave in 1911. Boetje schrijft daar: 'De behoefte aan een vierden druk van de Leidschen gezangbundel stemt mij tot dankbare vreugde. Het droef gemis van mijn vriend J. Sepp is mij bij het nazien der proeven verzacht door de vriendelijke medewerking van zijn zoon A.A. Sepp, theol. Stud.'.
- 131 *Liederenbundel ten dienste van de doopsgezinde broederschap* (Amsterdam, 1944).
- 132 *Nieuwe provinciale Groninger courant* (5 september 1941).
- 133 F.H. Pasma, 'Alidus Anne Sepp', in: *Doopsgezind jaarboekje* (1965), 16.
- 134 Pasma, 'Alidus Anne Sepp', 16.
- 135 Deze gegevens en wat volgt zijn te vinden in de processtukken in het Centraal Archief Bijzondere Rechtspraak te Den Haag (hierna: CABR): CABR 78090 (Tribunaal Haarlem, Sepp, A.A.) en in CABR 41762 (Tribunaal Haarlem 911).

- 136 G. van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941* (Utrecht/Antwerpen, 1973), 23, 292.
- 137 F.H. Pasma, 'A.D.S.-voorzitter in oorlogstijd', in: *Stemmen* 12 (1963) 1, 1-40.
- 138 J.S. Postma, *Zijn en behoren; enkele gedachten over het begrip 'spanning' en zijn betekenis voor de ethiek; ter voldoening aan Art. 10 van het Reglement voor de studenten der Kweekschool aan de Algemeene Doopsgezinde Sociëteit* (Ruinen, 1936).
- 139 Notulen van de Doopsgezinde Gemeente Groningen (27-1-1937), in Provinciaal Archief te Groningen. Prof. W.J. Kühler was rector van het Seminarie.
- 140 Notulen van de Doopsgezinde Gemeente Groningen (27-1-1937).
- 141 Ds. Leendert Desiderius Gerardus Knipscheer (1903-1989) was van 1935 tot 1968 predikant in Groningen. Hij was actief in de Arbeidsgroep tegen de Krijgsmacht, fel anti-Duits en ten eerste betrokken bij het hulpwerk van de doopsgezinden tijdens de oorlog. Zie ook opmerkingen van Hoekema in 'Bloembollen' voor Westerbork.
- 142 Al deze familiegegevens ontleen wij aan de tekst over 'Hotel Postma' geschreven door Wiebe Postma, een zoon van Postma. Dit verhaal is te vinden op <http://home.deds.nl/~hotelpostma>. Ook dochter Janna Postma vertelt over de familie in haar verhaal en boek. Zie hiervoor: <http://hetverhalenarchief.nl>.
- 143 Johan Theunisz (1900-1997) was leraar geschiedenis en van 1941 betrokken bij de NSB. Hij was onder meer hoofdredacteur van de *Volksche wach*. Tevens was Theunisz bestuurslid van de stichting Saxo-Frisia. In april 1941 werd hij vrijgesteld van zijn werk als leraar, om in opdracht van prof. dr. J. van Dam, secretaris-generaal van het nationaalsocialistische Departement van Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming, binnen- en buitenlandse archieven te gaan raadplegen over het onderwerp Nederlandse oostkolonisatie.
- 144 Jan Liebe Bouma (1889-1971) was van 1927 tot 1943 burgemeester van Emmen en van 1943 tot 1945 Commissaris van de Koningin te Drenthe.
- 145 Notulen van de Doopsgezinde Gemeente Groningen (16-12-1938).
- 146 J.S. Postma, *Bibliographie van Mennonitica, in verband met de Nederlandsche oostkolonisatie* (1941), 28.
- 147 Erich Keyser (1993-1968) was vanaf 1933 lid van de NSDAP (Nationalsozialistischer Deutsche Arbeiterpartei) en de NSLB (Nationalsozialistischer Lehrerbund). Hij was zeer geïnteresseerd in zaken over het Germaanse volk en ras.
- 148 Postma in zijn verweerschrift voor het hoger beroep tegen zijn vonnis; CABR.
- 149 J.M.N. Kapteyn, hoogleraar oud-germanistiek aan de Rijksuniversiteit Groningen. De Stichting Saxo-Frisia was een volkenkundige stichting die in januari 1941 door Kapteyn werd opgericht.
- 150 De gegevens over de activiteiten van Postma in Drenthe vond ik in de onderzoeksmat van H. Nijkeuter, directeur van het Provinciaal Drents Archief. Ik ben hem dankbaar dat ik deze stukken mocht inzien. Nijkeuter heeft ze verzameld in verband met zijn dissertatie: *Geschiedenis van de Drentse literatuur 1816-1956* (Assen, 2003).
- 151 CABR 74911 (Bijzondere Raad van Cassatie L491/46).
- 152 *De Zondagsbode* 49 (4 oktober 1936) 49.
- 153 Ds. E. Reeser was een uitgesproken NSB-predikant en hield reeds in 1937 propagandatoespraken in Winterswijk, waar verhoudingsgewijs veel mensen lid of vriend waren van de NSB.
- 154 Kopie van een brief van dr. S. Wolf aan Otto (misschien de al eerder genoemde Otto John Wouters Oppenheim.) Brief aanwezig in CABR 74911 (Bijzondere Raad van Cassatie L491/46).
- 155 Zie ook Peter & Elfrieda Dyck, *Up from the rubble* (Waterloo PA, 1991), 261vv. Dyck heeft het moeilijk met Postma, omdat deze tegen hem gelogen had over zijn verleden. Maar Dyck zag ook diens kwaliteiten en schrijft hoe hij meemaakte dat Postma in zijn eigen gemeente zijn levensverhaal uit de doeken deed. Hij waardeerde dat.

- 156 Dochter Janna Postma overhandigde mij een klein en onvolledig archief met brieven en verslagen.
- 157 Zie de processtukken.
- 158 Notulen dienende kerkenraad van februari 1934 en april 1934.
- 159 Zie zijn brief aan de grote kerkenraad van juli 1946.
- 160 *De Zondagsbode* (1934), 55.
- 161 Brussee-van der Zee, 'De Doopsgezinde Broederschap'.
- 162 Pasma, 'A.D.S.-voorzitter in oorlogstijd', 7.
- 163 J. Wouda, 'In memoriam Johan Sjouke Postma 1920-1995', in: *Doopsgezind jaarboekje* 90 (1996), 11-12.

‘Den meest bewogen tijd van zijn geheele bestaan’

Het Doopsgezind Seminarium in oorlogstijd*

ALEX NOORD

Het College van curatoren van het Doopsgezind Seminarium kwam op 21 juni 1943 in zorgwekkende omstandigheden samen onder voorzitterschap van Chr.P. van Eeghen (1880-1968) in de Amsterdamse Singelkerk. In de notulen werd de oorlog in die periode niet zelden eufemistisch aangeduid met ‘de tijdomstandigheden’. Ze had inmiddels diep ingegrepen in de levens van studenten, docenten en leden van het curatorium. De voorzitter opende de vergadering dan ook

met op te merken, dat in de afgelopen maanden het Seminarie den meest bewogen tijd van zijn geheele bestaan heeft doorgemaakt. Vier malen moesten de Curatoren in loco vergaderen wegens dringende aangelegenheden, in verband met de droeve, zorgelijke tijdomstandigheden.¹

Vanaf december 1942 volgden de ontwikkelingen zich in een snel tempo op en verslechterde de situatie voor de universiteiten sterk. In de eerste oorlogsjaren probeerde de universitaire wereld zo goed en zo kwaad als het ging voort te gaan met onderwijs en onderzoek. Accommodatie was wat dat betreft het kernwoord. De Duitse bezetter koos voor een langzaam en gaandeweg invoeren van allerlei veranderingen. De verwijdering van het Joodse (wetenschappelijk) personeel van de Universiteit van Amsterdam (toen nog Gemeentelijke Universiteit geheten) in november 1940 – waaronder de Joodse hoogleraar in de exegese van het Oude Testament en in de Semitische talen, J.L. Palache (Amsterdam 1886-Auschwitz 1944) – verliep opmerkelijk geruisloos.² Iedere groep en organisatie in de Nederlandse samenleving paste zich aan, zo ook de universiteiten. Het vertrouwde leven moest zoveel als maar mogelijk was voortgang vinden, de hoofdzaak was aanpassing aan de gewijzigde omstandigheden.³

De Universiteit van Amsterdam werd – ook in de eerste oorlogsjaren nog – gezien als een ‘stille wijkplaats’. Politiek was taboe, wetenschap was nobel en

belangeloos. Bovendien was studeren in en rondom de oorlogsjaren slechts voorbehouden aan een selecte groep. Universiteiten waren elite-instellingen, democratisering was nog niet aan de orde. Aan de Universiteit van Amsterdam stonden in het studiejaar 1937-1938 in totaal 2473 studenten ingeschreven (let wel: op een Amsterdamse bevolking van 780.000 inwoners). De universitaire wereld was wat dat aangaat een behoorlijk gesloten instituut waar de hoogleraren de dienst uitmaakten.⁴ Over het algemeen stonden zij een apolitieke en maatschappelijk ongebonden lijn voor.⁵ De Universiteit van Amsterdam was overigens een gemeentelijke instelling. De Amsterdamse gemeenteraad had een beslissende stem in benoemingen van hoogleraren en lectoren.⁶

Na de Februaristaking in 1941 – een breed gedragen protest tegen de Jodenvervolgingen die begon in en rondom Amsterdam – kwam de Universiteit van Amsterdam in een nieuwe fase. De universiteit kreeg te maken met een verdergaande nazificatie. Zo werd er een Duitsgezinde president-curator in de persoon van burgemeester E.J. Voûte over de universiteit aangesteld en werden er verscheidene anti-Duitse hoogleraren om politieke redenen ontslagen. Door de inzet van de overgebleven hoogleraren en het lagere wetenschappelijke personeel konden onderwijs en onderzoek tot in de winter van 1942-1943 in zekere zin, hoe moeizaam ook, normaal voortgang vinden. Dat veranderde desastreus toen in december 1942 door de Duitse bezetter werd meegedeeld dat ook studenten zich gereed moesten maken voor de *Arbeitseinsatz*, de tewerkstelling in Duitsland. De universitaire wereld reageerde heftig op dit bericht, er kwam grote onrust en verzet onder studenten.⁷

Deze ontwikkelingen gingen ook aan het Doopsgezind Seminarium niet voorbij. Het Seminarium, waar de doopsgezinde predikantsopleiding plaatsvond, was verbonden aan de theologische faculteit van de Universiteit van Amsterdam. Het was een klein instituut binnen het grotere geheel van de Amsterdamse universitaire gemeenschap. Het aantal studenten was beperkt, evenals het aantal nieuwe studenten dat zich per studiejaar voor de opleiding inschreef. Op 2 september 1940 kon de secretaris van de Commissie tot de Examens namens de Algemene Doopsgezinde Sociëteit (hierna: ADS) melden dat zich een vijftal nieuwe studenten – onder wie G.J. Gorter (1920-1945) en H.D. Woelinga (1919-2012) – als aspirant had ingeschreven.⁸ In het *Doopsgezind jaarboekje* uit 1940 staan de namen van een dertigtal studenten vermeld.⁹ Het is overigens de vraag of zij allen officieel als student bij de Universiteit van Amsterdam stonden ingeschreven. Om de verplichte betaling van collegegeld te ontlopen, schreef een groot aantal studenten zich namelijk niet in.¹⁰

Het aantal ingeschreven theologiestudenten aan de Universiteit van Amsterdam was evenzeer gering. Het waren er rond de veertig, al zal het werkelijke aantal studenten dus groter zijn geweest. De meeste studenten studeerden tot hun kandidaats, waarna ze de predikantsopleiding volgden. Slechts een gering deel van de studenten was hervormd, de Universiteit van Amsterdam had namelijk geen erkende hervormde predikantsopleiding.¹¹ De meeste studenten waren luthers of doopsgezind. De sfeer aan de faculteit was vrijzinnig, maar niet erg inspirerend. De faculteit leidde een behoorlijk kwijnend bestaan, wat nog werd versterkt doordat de meeste docenten aan het eind van de jaren dertig behoorlijk op leeftijd waren.¹²

Ook voor het Doopsgezind Seminarium was dat laatste het geval. De historicus professor W.J. Kühler (1874-1946) was de voornaamste docent van het Seminarium. Hij was in 1912 benoemd als opvolger van Samuel Cramer (1842-1913) als hoogleraar van het Seminarie en van de universiteit. In de oorlogsjaren bleef hij min of meer noodgedwongen aan, hoewel zijn gezondheidstoestand slecht was. Belangrijk argument was in die periode dat de band tussen de universiteit en de kweekschool niet verbroken mocht worden.¹³ Er waren twee lectoren verbonden aan het Seminarium: professor dr. W. Leendertz (1883-1970) voor de geloofsleer en de hervormde dr. N. Westendorp Boerma (1872-1951) voor de zedeleer.¹⁴

De focus in dit artikel ligt met name op de periode december 1942 tot het najaar 1943. In deze tijdperiode vonden in de houding van de Duitse bezetter tegenover de universiteiten en studenten enkele ingrijpende ontwikkelingen plaats, die ook verstrekende gevolgen hadden voor het Doopsgezind Seminarium en zijn studenten. In december 1942 kwam – het werd reeds aangeduid – vanuit de Duitse autoriteiten de verordening dat ook studenten zich beschikbaar moesten stellen voor de *Arbeitseinsatz*. Dat gaf grote onrust, niet alleen onder studenten maar in de gehele universitaire wereld.¹⁵ Ook doopsgezinde seminariestudenten kregen hiermee te maken. Het vraagstuk van de loyaliteitsverklaring kwam daar in de eerste helft van 1943 nog eens bij. In september 1943 vond weliswaar de opening van het academisch jaar plaats, maar wat restte was een armetierige, onttakelde universiteit waar van een normale studievoortgang nauwelijks meer sprake was.¹⁶ ‘Den meest bewogen tijd van zijn geheele bestaan’ maakte het Doopsgezind Seminarium in deze periode mee. Van een neutrale houding kon allang geen sprake meer zijn.

DE NEUTRALITEIT VAN DE JAREN DERTIG

Een opvallend aspect in de notulenverslagen van het College van curatoren van voor de oorlog is het geheel en al ontbreken van iedere oorlogsdreiging. De curatoren gingen rustig voort met hun werk: de colleges kregen aandacht, de ontwikkeling van studenten en de studievoortgang kwamen ter sprake en ook bestuurlijk werden de zaken op de rails gezet. Een aantal keren per jaar kwam men in Amsterdam bij elkaar en besprak de lopende zaken onder voorzitterschap van de president-curator mr. Chr. P. van Eeghen. Het Doopsgezind Seminarium was niet de enige kerkelijke instelling waarin het dreigende oorlogsgevaar geen enkele rol leek te spelen. Voor de oorlog – in de jaren dertig – viel bijvoorbeeld de wereldvreemdheid op van onder andere het *Ge-reformeerde theologisch tijdschrift*. De redactie leek nauwelijks oog te hebben voor de bijzondere ontwikkelingen in nazi-Duitsland die om een positiebepaling vroegen. De maatschappelijke context van de theologie, godsdienst en kerk bleven buiten beschouwing. Ook in bredere zin is van de groeiende internationale spanning van vóór mei 1940 in de notulen van verschillende instanties van de Vrije Universiteit (hierna: VU) weinig terug te vinden. De VU was weliswaar later *grosso modo* een bastion van verzet tegen het nationaal-socialisme en de Duitse autoriteiten, toch is opvallend dat theologen zich het minst duidelijk geprofileerd hebben als tegenstanders van de ideologie van nazi-Duitsland.¹⁷ Aan de Universiteit van Amsterdam leefde evenzeer voor de oorlog een krampachtige neutraliteit. Discussies over het nationaalsocialisme werden, als het even kon, ontweken of alleen in kleinere kring gevoerd. Van een openlijke politieke stellingname kon geen sprake zijn, het werd als ongepast beschouwd in de universitaire traditie.¹⁸

Ook in de kerken bleef het in de jaren dertig oorverdovend stil. Het zijn niet zozeer organisaties geweest die voor de oorlog het ware wezen van het nationaal-socialisme hebben onderkend, als wel individuen die tegen de gevaren van de nazi-ideologie hebben gewaarschuwd. In de kring van doopsgezinden was dat bijvoorbeeld de Alkmaarse predikant Frits Kuiper (1898-1974).¹⁹ Al in 1933 liet hij heldere waarschuwingen horen, zowel in de richting van doopsgezinden in Duitsland als die in eigen land. Een mens behoorde geen andere goden te dienen, aldus Kuiper.²⁰

De ADS kwam voor de oorlog niet tot een eensluidende verklaring tegen het nationaal-socialisme. Dat had niet alleen te maken met de autonomie van de plaatselijke gemeenten, maar zeker ook met een apolitieke lijn die werd voorgestaan. Tot in de eerste fase van de bezettingstijd werd in de doopsge-

zinde broederschap een neutrale koers gevolgd. Wat ook niet meehielp om tot een meer doortastende wijze van optreden te komen, was dat de secretaris van de ADS lid was van de Nationaal Socialistische Beweging (hierna: NSB).²¹

Zo bleef het dienovereenkomstig binnen het curatorium van het Doopsgezind Seminarium stil en werd overgegaan tot de orde van de dag. Men stelde zich – zoals het algemene beeld was in die tijd – terughoudend en bescheiden op ten aanzien van de ontwikkelingen in Duitsland. Ook toen de oorlog inderdaad niet aan Nederland voorbijging en in mei 1940 de Duitse bezetting een feit was, bleef de neutraliteit behouden. Accommodatie en aanpassing waren tot in de eerste oorlogsjaren kernbegrippen. Men wachtte af en ging in de tussentijd voort langs bekende en vertrouwde wegen.²²

TIJDOMSTANDIGHEDEN

Eén begrip kan meermaals worden aangetroffen in het notulenboek van het Doopsgezind Seminarium gedurende de eerste oorlogsjaren, het woord: ‘tjdomstandigheden’. De term komt voor het eerst voor in het verslag van de vergadering van 24 juni 1940, toen de eerste vergadering van het curatorium in de bezettingstijd plaatsvond: ‘Wegens de tjdomstandigheden is met kennisgeving afwezig br. Huizinga’.²³ Overigens kan in deze notulen verder geen enkele andere verwijzing naar de bezetting worden gevonden. Het gewone universitaire leven, ook het seminariumleven, werd voortgezet. De Universiteit van Amsterdam hervatte het werk, want de universiteit werd na de Nederlandse overgave vrijwel meteen heropend. In juni en juli 1940 vonden de gebruikelijke oraties plaats van nieuwe hoogleraren. Dat was anders dan in Utrecht, waar sinds de bezetting geen oraties meer werden gehouden.²⁴ Zo werden weldra de colleges hervat en waren er vergaderingen als altijd. Ook op de VU gingen studenten en docenten weer aan de slag. Men paste zich aan en ging over tot de orde van de dag.²⁵ De universiteit verschilde hierin niet veel van andere sectoren in de Nederlandse samenleving.

Op 17 september 1940 – in de tweede vergadering van het curatorium in de bezettingstijd – werd op voorstel van professor Kühler besloten dat hij ‘in dezen abnormalen tijd’ als hoogleraar het recht zou hebben ‘den studenten dag en uur aan te wijzen, waarop zij hunne schetsen moeten inleveren en hunne preeken houden’.²⁶ Het is een eerste voorbeeld van hoe er een kleine verandering in het bestaande patroon plaatsvond. Veranderingen die kenmerkend in het jaar 1941 niet meer aan de orde waren; zij kunnen namelijk niet

Carl Brüsewitz als jonge predikant (foto: part. bezit).

worden teruggevonden in de notulen. Dat lijkt de stelling te bevestigen dat in de eerste periode van de bezetting het leven op een theologische faculteit de gebruikelijke gang hervond. Ook het Seminarium vond zijn draai en schikte zich.

Dat neemt niet weg dat er onder de studenten kritische geluiden waren. De doopsgezinde student en latere predikant Carl Brüsewitz (1919-2008) was betrokken bij het Amsterdamse studentenblad *Propria cures*. Reeds in september 1940 had een redacteur van het blad laten weten dat men niet bereid was tot concessies aan het nieuwe bewind ‘omdat alle waarden, die voor ons geestelijk, intellectueel en wetenschappelijk leven onontbeerlijk zijn, daarin geen plaats vinden’. In ongeveer identieke zin sprak Brüsewitz zich uit. Hij ageerde in oktober 1940 tegen de oprichting van de Nederlandse Kultuurkring die bedoeld was om het Nederlandse culturele leven te ‘vernieuwen’. Volgens Brüsewitz kon de Nederlandse cultuur enkel bloeien in volkomen vrij-

heid, een vrijheid ‘in den zin waarin het begrip de eeuwen door verstaan is’.²⁷

Dit was beslist een scherper geluid dan de toon die Chr. P. van Eeghen als voorzitter van het curatorium nog altijd trof op 1 februari 1942. Hij richtte zich bij het begin van de eerste vergadering in het nieuwe jaar tot de aanwezigen en

wijdt nu wij voor de eerste maal in 1942 vergaderen, enkele woorden aan de tijdomstandigheden en spreekt zijn beste wenschen uit, zoowel voor ons geliefd vaderland als voor den meer beperkten kring van ons Seminarie.

De tijdomstandigheden, het bleef langere tijd het sleutelwoord. De oorlog maakte het leven donker. Het aanbod in de winkels was schaars, de kleding van povere kwaliteit. ‘Ja, die tijdomstandigheden’, schreven twee journalisten die geciteerd werden door de historicus Chris van der Heijden, ‘hebben heel wat belemmeringen in het bedrijfsleven en het particuliere leven gedurende de bezetting veroorzaakt; het werd langzamerhand de geijkte formule als er iets niet meer geschieden kon op de manier zoals men het door de jaren heen gewend was geweest’.²⁸ Niets zou hetzelfde blijven en voortgaan op de gebruikelijke weg. Dat gold stellig voor de oorlogsjaren die nog zouden komen, voor seminarie en universiteit. Op 1 februari 1943 – alweer een nieuw jaar – sprak curatoriumvoorzitter Van Eeghen nog de wens uit dat dit jaar vrede mocht brengen.²⁹ Die gewenste vrede kwam er in 1943 jaar niet. Wat volgde was ‘den meest bewogen tijd van zijn geheele bestaan’ voor het Doopsgezind Seminarium. Een jaar vol ingrijpende gebeurtenissen.

‘DEN MEEST BEWOGEN TIJD’

Tot ongeveer 1943 is geprobeerd het universitaire leven aan de Universiteit van Amsterdam min of meer op normale wijze voortgang te laten vinden. Iets wat maar moeizaam lukte. In het najaar 1942 troffen de nieuwe eerstejaars een studentenleven aan dat in feite was stilgevallen. Gezelligheidsverenigingen bestonden niet meer, evenals faculteitsverenigingen. Van een officiële studieweg was nauwelijks sprake meer. Stukje bij beetje kreeg een alternatief, clandestien studietraject vorm.³⁰ Het was een situatie die in de maanden daarna alleen nog maar verslechterde. Het Doopsgezind Seminarium kreeg met dezelfde beperkingen te maken. Zo gaf professor Kühler preekcolleges, maar besloot hij ze ‘met ’t oog op de tijdomstandigheden’ op een vroeger uur te doen houden.³¹

Een preekcollege vervroegen, het was nog maar een kleine aanpassing. In december 1942 kantelde het beeld volkomen. Begin december 1942 kwamen er instructies van de Duitse overheid dat nog in diezelfde maand 25.000 werkkrachten naar Duitsland zouden moeten vertrekken voor de *Arbeitseinsatz*, 5000 studenten werden later aan dat aantal van 25.000 toegevoegd. Dat gaf onmiddellijk grote ongerustheid onder studenten.³² Er klonk protest en er waren overleggingen tussen en met de rectores magnifici van de verschillende universiteiten. In de periode van 10 tot 16 december 1942 was er een oproer gaande in de universitaire wereld. In Amsterdam heerste vooral verwarring. Tot een staking kwam het niet, zoals dat bijvoorbeeld in Wageningen en Nijmegen wel het geval was. Wél werden universiteitsgebouwen en hogescholen in Amsterdam onder politiebewaking gesteld nadat er door studenten in Utrecht brand was gesticht in het Academiegebouw. Hierbij had de studentenadministratie schade opgelopen. Te midden van de onrust kreeg de rector-magnificus H.T. Deelman van de Universiteit van Amsterdam nog op 15 december 1942 het bericht van de Duitse autoriteiten dat het plan voor de *Arbeitseinsatz* voor studenten was afgeblazen. Hiermee was het gevaar voorlopig geweken en trad onmiddellijk de kerstvakantie in. Een periode van bedrieglijke rust volgde.³³

Dat de rust van korte duur was, bleek toen op 25 januari 1943 in Utrecht een eerste razzia onder studenten plaatsvond. Op 6 februari 1943 volgden razzia's in Amsterdam, Delft, Rotterdam en wederom Utrecht.³⁴ De razzia's van 6 februari waren een represaillemaatregel tegen de liquidatie van generaal Seyffardt, een Nederlands generaal die collaboreerde met de Duitsers. Circa 250 studenten uit Amsterdam werden uiteindelijk overgebracht naar Vught.³⁵

Minder bekend is dat in de nacht van 3 op 4 februari 1943 vijftig Amsterdammers van hun bed waren gelicht en overgebracht naar kamp Vught als vergeldingsmaatregel tegen een mislukte aanslag op de Amsterdamse procureur-generaal J. Feitsma, een NSB'er. Onder hen was de reeds genoemde doopsgezinde student Carl Brüsewitz, die eerder in opspraak kwam als redacteur van *Propria cures*.³⁶ Hij was in Vught van 4 februari tot 14 april 1943.³⁷ In gevangenschap schreef hij een ongedateerd briefje aan medestudent Erik Ras,³⁸ waarin hij hem vroeg naar zijn ouders te gaan en hen gerust te stellen, maar dat hij 'nochtans gaarne zag dat ze alle mogelijke moeite deden om me los te krijgen'. Hij gaf schriftelijk een aantal instructies mee: 'De weg voor protectie lijkt mij deze. De vrouw van Rauter komt bij ons dikwijls aan de zaak'. De ouders van Brüsewitz hadden namelijk een banketbakkerszaak in Den Haag.³⁹ Vervolgens noemde hij nog de naam van een persoon die mo-

gelijk van dienst kon zijn. Tot slot deed hij de suggestie een verzoekschrift van ‘Vader aan Rauter of de Burgemeester voor hun oppassende zoon, die inderdaad nooit aan politiek deed en zo graag zou af studeren’ te richten.⁴⁰ Na zijn vrijlating werd Carl Brüsewitz vroegtijdig beroepen als predikant in Balk-Woudsend.⁴¹

Het voorjaar 1943 was meer in het algemeen een belangrijk keerpunt in de stemming tegen de Duitse bezetter. De Duitse oorlogsindustrie had behoefte aan meer arbeidskrachten. Daarin probeerde men te voorzien door de *Arbeitseinsatz*. Deze verplichte tewerkstelling was een dreiging die uitging naar iedere gezonde, niet al te oude volwassen mannen. In totaal zijn er tussen de 600.000 en 700.000 Nederlanders in Duitsland werkzaam geweest. Juist de dreiging van de gedwongen tewerkstelling in Duitsland leidde tot omvangrijker verzet en zorgde ervoor dat de stemming in het bezette Nederland agressiever anti-Duits werd. De april-meistakingen van 1943 zijn van hieruit te verklaren.⁴²

De gezamenlijke kerken – waarin de ADS betrokken waren – bleven niet stil en spraken zich op 17 februari 1943 in een protestbrief uit tegen ‘de toeneemende rechteloosheid, het ten doode vervolgen van Joodsche medeburgers [...] den verplichten arbeidsdienst [...] het gedwongen tewerkstellen van Nederlandsche arbeiders in Deutschland’.⁴³ Op 20 oktober 1942 hadden de samenwerkende kerken al aan Rijkscommissaris Seyss-Inquart laten weten dat zij ‘met ontroering hebben moeten constateeren, dat groote aantallen – veelal jonge – arbeiders worden weggevoerd van gezin en familie’.⁴⁴

De vraag kan worden gesteld naar de zin van dergelijke algemene oproepen vanuit de kerken. De Duitse repressie ging immers gewoon door? Feit is dat de oproepen van de kerken velen hebben bereikt en beïnvloed. Zij hebben bijgedragen aan een agressievere stemming in het land, ook onder studenten.⁴⁵ Op 7 mei 1943 klonk vanuit de kerken opnieuw een protest aan het adres van de Rijkscommissaris, nu vanwege het wegvoeren van studenten:

De Kerken, opgeschrikt door den oproep op zeer korten termijn van ‘vroeger studeerenden’ voor de inschakeling in den arbeidsdienst, U herinnerend aan het protest dat zij reeds eerder hebben doen hooren tegen de tewerkstelling van zoovele Nederlanders in het buitenland, protesteeren ditmaal met temeer klem.⁴⁶

Naast deze problematiek van de verplichte *Arbeitseinsatz* – nu ook voor studenten – speelde vanaf maart 1943 het punt van de loyaliteitsverklaring. Dit hield in dat alle studenten een verklaring moesten tekenen waarin zij plech-

tig verklaarden dat zij de in het bezette Nederland heersende wetten zouden nakomen en zich zouden onthouden van iedere actie tegen het Duitse Rijk. Daarnaast verklaarden zij door te tekenen dat zij de openbare orde in het Nederlandse hoger onderwijs door hun handelingen niet in gevaar zouden brengen. Aanvankelijk was de stemming ten aanzien van de loyaliteitsverklaring niet eens zo negatief. Rector-magnificus Deelman van de Universiteit van Amsterdam was zelfs een voorstander van tekenen. Ook onder studenten klonk in eerste instantie geen massaal protest. Binnen enkele dagen sloeg de stemming desalniettemin om. Het studentenverzet gaf hiervoor de belangrijkste impuls. Zij richtten zich op de morele betekenis van de verklaring. Eerst waren de studenten door het optreden van de Duitse autoriteiten van de universiteit verdreven, moesten zij zich nu loyaal verklaren met de bezetter?⁴⁷ Uiteindelijk tekende 14% van de Nederlandse studenten de loyaliteitsverklaring. Op de VU was dat slechts 0,3%, aan de Universiteit van Amsterdam 17,5%.⁴⁸

ZORG VOOR EN OVER STUDENTEN

Ook het curatorium van het Doopsgezind Seminarium kreeg met al deze ontwikkelingen te maken. Op 13 januari 1943 berichtten de curatoren aan het dagelijks bestuur van de ADS, 'dat nog een vergadering in loco is gehouden in verband met zekere moeilijkheden, welke voor de studenten worden gevreesd'.⁴⁹ In ieder geval zal hier bedoeld zijn op de mogelijkheid van een tewerkstelling van studenten in Duitsland, maar mogelijk ook al op de komst van de loyaliteitsverklaring. Dat er een verordening over een loyaliteitsverklaring aanstaande was, was in bijvoorbeeld de kring van rectores magnifici al langer bekend.⁵⁰ Het is denkbaar dat een grotere kring van mensen hiervan op de hoogte was.

Eén van de manieren om studenten te vrijwaren van de *Arbeitseinsatz* was om hen als semi-proponent te laten beroepen tot hulpprediker. In de archieven treffen we daarvan in ieder geval twee voorbeelden aan, al zullen er meerdere gevallen zijn geweest, zoals Carl Brüsewitz die in 1943 in Balk-Woudsend beroepen werd. Helemaal vanzelfsprekend waren deze beroepen overigens niet. Zo was op 19 maart 1943 in de gemeente Rottevalle de student Djurre Siccama (1919-2002) beroepen. Van verschillende zijden was daartegen bezwaar gemaakt. Het Dagelijks Bestuur van de ADS zag, zoals reeds bekend was gemaakt, geen bezwaar tegen aanstelling van semi-propo-

nenten.⁵¹ Op 5 mei 1944 werd in het dagelijks bestuur van de ADS het beroep van Gerrit de Groot (1915-2003) naar Workum besproken.⁵² Nog op 20 maart 1945 deed een drietal studenten van het Doopsgezind Seminarium het verzoek aan de kerkenraad van de Verenigde Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam om als hulpprediker in dienst te worden genomen door de gemeente. Deze aanstelling zou hen een zekere mate van veiligheid kunnen bieden. Zij wezen er in hun brief op dat in Leiden ‘aan hunnen collega, den Heer J.J.J. van Sluis, een – in het Duitsch gestelde – aanstelling tot hulpprediker’ was verstrekt. De studenten waren zich er evenwel

ten volle van bewust, dat een dergelijke aanstelling tot hulpprediker slechts van kracht kan zijn gedurende den oorlog en voorts, dat hun op grond van genoemde aanstelling geen bijzondere concessie na afloop van den oorlog kan worden gedaan.⁵³

Niet alle studenten ontkwamen overigens aan de *Arbeitseinsatz*. Op 19 juni 1944 werd in de notulen van het curatorium opgetekend dat de studenten Hylkema en Woelinga nog steeds in Duitsland moesten vertoeven. ‘Voor zover dit mogelijk is, maken beiden het betrekkelijk goed’, werd erbij gemeld.⁵⁴ Een maand eerder, op 5 mei 1944, werd in de notulen van het dagelijks bestuur van de ADS vermeld dat er pogingen waren ondernomen om de terugkeer ‘der in Deutschland verblijvende studenten te bevorderen’.⁵⁵ Er was een aanhoudende zorg voor de studenten. Waar mogelijk werd steun aangeboden.⁵⁶ Het was overigens gebruikelijk dat studenten theologie waren vrijgesteld van de *Arbeitseinsatz*, net zoals dat voor predikanten en andere geestelijken het geval was. Dit gaf echter geen zekerheid, zoals de wegzending naar Duitsland van een tweetal seminariestudenten al liet zien. Op 5 mei 1943 – toen de problematiek flink opspeelde – zag de Algemene Synode van de Nederlandse Hervormde Kerk zich dan ook genoodzaakt een telegram te richten aan S.S. *Obersturmbahn-führer* Nelis in verband met de aanmelding en wegvoering van theologische studenten op diezelfde dag. Zij benadrukten in dit telegram dat ‘alle Theologischen Studenten unbedingt als künftige Pastoren der Kirche inkorporiert sind’.⁵⁷

Een nieuw probleem ontstond toen het Doopsgezind Seminarium halverwege 1943 te maken kreeg met de aanmelding van nieuwe studenten. Het ging hier om jonge mannen die pas van de middelbare school kwamen. Zij zouden zich in principe beschikbaar moeten stellen voor de *Arbeitseinsatz*. Vanaf april 1943 bestond er namelijk een aanmeldingsplicht voor de *Arbeitseinsatz*.⁵⁸ Op 22 mei 1943 schreef de Haarlemmer Simon Verheus

(1924-2012) het verzoek om hem ‘als leerling aan de Doopsgezinde Kweek-school voor de komende cursus te willen inschrijven’. Hij voegde er evenwel onmiddellijk het volgende aan toe:

Het zal mij niet mogelijk zijn, de colleges aan de Amsterdamse Universiteit te volgen, daar ik mij niet heb opgegeven voor de arbeidsdienst en niet voornemens ben, de zgn. loyaliteitsverklaring te ondertekenen. Het scheen mij toe dat een andere gedragslijn moeilijk verenigbaar is met de houding der Kerken in deze, terwijl ik vernomen heb, dat een afzonderlijke opleiding aan de kweekschool ernstig in overweging genomen wordt.⁵⁹

Verheus schetste in enkele rake zinnen de problematiek waarmee hij en het Seminarium werden geconfronteerd: de *Arbeitseinsatz* en de loyaliteitsverklaring, maar evenzeer de onmogelijkheid om op een normale wijze de studie aan te vangen. Er bestond niettemin een mogelijkheid voor aanstaande theologische studenten om in ieder geval aan de *Arbeitseinsatz* te ontkomen. Dat kon middels een schriftelijke verklaring van de opleiding dat iemand zich voorbereidde op het predikantschap. Dat is dan ook precies waarom Verheus in het vervolg van zijn brief vroeg:

Zoudt U mij, namens de Doopsgezinde Kweekschool een schriftelijke verklaring willen doen toekomen, dat ik ingeschreven ben als leerling aan de Doopsgezinde Kweekschool om opgeleid te worden tot Doopsgezind Predikant.

Het wil mij nl. voorkomen, dat slechts een bovengenoemde verklaring mij bij de aanmelding voor de ‘arbeids-inzet’ althans enigermate een kans zou bieden om de door mij begeerde studie aan te vangen.⁶⁰

Verheus was niet de enige die met deze problematiek van de *Arbeitseinsatz* werd geconfronteerd. Namens de aanstaande student Henk Kossen (1923-2009) schreef de Haarlemse predikant J.G. Frerichs (1880-1958) aan mr. H. Craandijk (1897-1990), de secretaris van de ADS:

Henk Kossen, zoon van wijlen ds. Kossen, vraagt van mij een soort van geleidebiljet om zijn entree bij U te vergemakkelijken. [...] Hij zou nu om de tewerkstelling in Duitschland te ontgaan van U een zelfde verklaring willen hebben als Simon Verheus.⁶¹

De gevraagde verklaringen werden opgesteld en afgegeven. Het betrof een verklaring waarin namens de Kweekschool van de ADS te Amsterdam werd verklaard dat iemand studeerde aan de opleiding.⁶² Tot zijn grote vreugde,

AUSWEIS Nr. 0262
LEGITIMATIE

(Hier gültig in Verbindung mit der Kennkarte)
 (Alleen geldig tezamen met het persoonsbewijs)

Der Simon Leendert Verheus
 De heer
 geboren am 10.1.24 in Haarlem
 geboren op Haarlem Familienstand onget.
 woonhaft in Haarlem Burgerlijke staat
 Kennkarte Nr. H 5-102515
 Persoonsbewijs No.

ist vom Arbeitseinsatz ordnungsmässig erfasst und mit Genehmigung des Bezirksarbeitsamtes bei der Firma
 is voor dem arbeidseinsatz volgens voorschrift ingeschreven en met toestemming van het Gewestelijk Arbeidsbureau bij de firma
Doopsgezind Seminarium
 als 1.1. predikant beschäftigt.
Haarlem , den 22.6.43
 Gew. Arbeitsbureau Haarlem

(Siegel) — (stempel) (Unterschrift) — (handtekening)

Der Inhaber hat diesen Ausweis dauernd bei sich zu führen. — De houder heeft dit bewijs altijd bij zich te hebben.
 Beim Arbeitsplatzwechsel ist der Ausweis beim Bezirksarbeitsamt abzugeben.
 Bij verandering van betrekking moet het bewijs bij het Gew. Arbeidsbureau afgegeven worden.

Ausweis/legitimatiebewijs van Simon Leendert Verheus als predikant van het Doopsgezind Seminarium, afgegeven door het gewestelijk arbeidsbureau Haarlem, 1943 (Archief VDGH, inv. nr. 2106).

hij had het eerst nog somber in gezien,⁶³ kon Simon Verheus al op 23 juni 1943 melden dat hij op grond van een afgegeven verklaring was vrijgesteld van de arbeidsinzet en tot zijn 21ste jaar ongestoord aan het seminarie kon studeren. De toestemming was gekomen van het Gewestelijk Arbeidsbureau dat berichtte dat Verheus volgens voorschrift ingeschreven stond bij de *firma* Doopsgezind Seminarium en als leerling predikant werkzaam was. Het feit dat het Seminarium als firma werd aangemerkt zorgde voor enige hilariteit, het werd van een uitroepteken voorzien.⁶⁴ Met deze *Ausweis* heeft Simon Verheus nog enkele clandestiene colleges kunnen bezoeken in Amsterdam, tot hij in de herfst van 1944 geheel moest onderduiken.⁶⁵ De waarde van een vrijstelling bleek dus – wat het onderwijs betreft – gering, van onderwijs ge- ven kwam het na de herfst 1943 in feite nauwelijks meer.

Henk Kossen kwam al helemaal niet meer in aanmerking voor een vrijstel- ling. Op 27 juni 1943 nog kon hij aan secretaris Craandijk melden dat hij naar het arbeidsbureau geweest was ‘en dat deze het zeer waarschijnlijk acht-

te, dat ik met deze verklaring vrij zou worden gesteld van uitzending naar Duitsland'.⁶⁶ Op 8 augustus 1943 moest hij echter tot zijn spijt berichten dat 'van de jongens, aan wie reeds een Ausweis uitgereikt was, zou het weer ingetrokken worden. [...] Zo vrees ik dat ik mijn studie zal moeten uitstellen tot na de oorlog.'⁶⁷

Voor de aanstaande seminariestudent Andries van der Linden (1923-2011) schreef ADS-secretaris Craandijk op 16 juli 1943 een uitvoerige brief aan de *Hauptabteilung Soziale Verwaltung* gevestigd in Amsterdam. Daarin maakte hij bezwaar tegen het bericht aan Van der Linden dat deze zich op 20 juli 1943 moest melden op het station om tewerkgesteld te worden in Duitsland. Craandijk bracht als argument naar voren dat studenten die zich voorbereiden op een ambt in de kerk van de *Arbeitseinsatz* zouden worden vrijgesteld.⁶⁸ Zo moest dat toch ook voor Andries van der Linden gelden? De brief heeft niet mogen baten. Op 23 juli 1943 werd Van der Linden naar Duitsland gevoerd om daar tewerkgesteld te worden.⁶⁹ In Berlijn ontmoette Andries van der Linden in een kerkdienst Haeij Woelinga, met wie hij na de oorlog theologie zou studeren. De opgedane oorlogservaringen tijdens de tewerkstelling in Duitsland lieten op beide studenten een diepe indruk achter.⁷⁰

Twee studenten, die in 1942 in het *Doopsgezind jaarboekje* werden genoemd als student van het Doopsgezind Seminarium, vonden in de oorlog de dood. Wieger Teun Dick Smit (1922-1943) werd bij het begin van de curatorenvergadering van 7 februari 1944 staande herdacht:

Bij den aanvang rijzen alle aanwezigen op, nu den voorzitter den student Wieger Smit herdenkt, die op 19 November 1943 in Deutschland is overleden. In sobere, maar gevoelvollen woorden schetst spreker het verlies, in de eerste plaats door de ouders, wie éénig kind hij was, geleden. Maar ook de Kweekschool betreurt hem: bemind ook bij zijn mede-studenten, laat hij een goede herinnering achter als aan een kweekeling, die een ijverig, bekwaam leeraar beloofde te worden.⁷¹

Wieger Smit weigerde de loyaliteitsverklaring te tekenen en werd als straf naar Duitsland gezonden om tewerkgesteld te worden. Hij weigerde daar werkzaamheden te verrichten, om godsdienstige en vaderlandslievende redenen. Hij werd vervolgens in september 1943 gearresteerd omdat hij sabotagedaden zou hebben verricht. In november van dat jaar stierf hij onder erbarmelijke omstandigheden in een *Arbeitserziehungslager* in het Duitse Lahde (Noordrijn-Westfalen). Het was een kamp dat speciaal was ingericht voor gestrafte tewerkgestelden.⁷²

Grafsteen van Wieger Teun Dick Smit, op Ereveld Loenen.

Op 8 maart 1945 werd de seminariestudent Gijsbert Johan Gorter (1920-1945) op de Amsteldijk in Amsterdam gefusilleerd als represaillemaatregel na de mislukte aanslag door de ondergrondse op politiechef Rauter een week eerder. Gorter was de zoon van de predikant van de Doopsgezinde Gemeente te Rotterdam S.H.N. Gorter (1885-1967). Gijs Gorter was actief in het verzet. Hij nam onder meer deel aan de studentenacties tegen het tekenen van de loyaliteitsverklaring, fungeerde vanwege zijn uitgebreide netwerk als contactpersoon tussen verzetsgroepen en hielp in oktober 1944 een gedropte radio-operator die contacten met Londen onderhield.⁷³ Hij werd gearresteerd en kwam terecht in de gevangenis aan de Weteringschans in Amsterdam. Op 8 maart 1945 werd een aantal willekeurig gekozen gevangenen uit de gevangenis gehaald om als vergeldingsmaatregel te worden geëxecuteerd. Gorter was één van hen, hij was 25 jaar oud.⁷⁴

GEHAVEND MAAR BEVRIJD

Van onderwijs geven kwam het vanaf de herfst 1943 nauwelijks meer. Het universitaire leven lag bijna geheel en al stil, voor studie was men aangewezen op een enkel clandestien aangeboden college en op zelfstudie. Voor mannelijke studenten was het over straat gaan op een gegeven moment bovendien te onveilig geworden. Op 13 juli 1944 kwam het college van curatoren in

een buitengewone vergadering voor de laatste keer in oorlogstijd samen. De eerstvolgende genotuleerde vergadering vond plaats op 24 september 1945, enkele maanden na de bevrijding van het land. In die vergadering werd de dood van student G.J. Gorter kort gememoreerd ‘die den 8sten Maart gefusilleerd is’.⁷⁵

Het Doopsgezind Seminarium bleef in de oorlog niet gespaard. Twee studenten lieten het leven, (aanstaande) studenten werden tewerkgesteld in Duitsland, er waren de problemen rondom de *Arbeitseinsatz* en de loyaliteitsverklaring. Dit alles betekende dat gedurende de jaren 1943 tot en met 1945 alle zeilen moesten worden bijgezet. Tot de wintermaanden van 1942 tot 1943 was er nog min of meer regulier universitair onderwijs mogelijk geweest en functioneerde het Doopsgezind Seminarium zo goed en zo kwaad als het ging. Na december 1942 vroegen andere zaken alle aandacht en beleefde het Seminarium ‘den meest bewogen tijd van zijn geheele bestaan’.

In 1945 was de bevrijding dan wel een feit en kon er een nieuwe start worden gemaakt met onderwijs en onderzoek, men kwam ook gehavend uit de strijd. Vrijwel meteen na de bevrijding kwam er binnen de Universiteit van

B

Verklaring A. afschrift.

Ondergetekende, Hoofd e.g. Directeur van de nederlantsche afdeling van onderwijs: de Hooftschool van de Algemeen Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam, verklaart, dat Hendrik Bernardus Kossen, g.b. 1 December 1923 sedert juli 1943 leerling is aan zijn school en daar ook het afgelopen wintersessie/jaar heeft bezocht. -
De leerling volgt het onderwijs in alle vakken (voorloopig nieuw Eindexamen) (te overtuigen welk oek).
Het onderwijs wordt gegeven des vonds/des avond.
Het eindexamen zal plaats vinden: na afloop der studie.

Aldes waar waarheid opgemaakt en overleedert
Amsterdam, den 28 juli 1943.
De Secretaris der Algemeen Doopsgezinde Gemeente
w.g. Chr. P. van Eeghen
waarnemer.

het afgeven van onjuiste verklaringen zal als sabotage worden aangemerkt, -

Mededeling van mr. Chr.P. van Eeghen (president-curator van het Doopsgezind Seminarie) op 28 juli 1943, dat de student H.B. Kossen aldaar leerling is (en dus niet naar Duitsland gezonden kan worden) (Stadsarchief Amsterdam, Archief ADS 843, inv. nr. 291).

Groenlo, 23 Juni 1943.

Wederelgeachte Heer,

Hiermede bericht ik U tot mijn grote vreugde dat ik op grond van de door U afgegeven verklaring vrijgesteld ben van de arbeidsinschek tot mijn 21° jaar ongetrouwd aan het seminarie kan studeren. Wel zeer dank ik U voor Uw medewerking aan deze oplossing, die voor mij en mijn studie van 't grootste belang is.

Binnenkort zal ik U de verklaring van ds Gijtema aangaande de ernst mijner bedoelingen doen toekomen. Hier laat ik een afschrift volgens van de Nederlandse tekst van mijn rijstellingbewijs:

De heer Simon Hendrik Verheus, geboren op 10.1.24. in Groenlo, wonende te Groenlo, persoonsbewijs Nr. H5- 102515 is voor den arbeidsinschek volgens voorschrift ingeschreven en met toestemming van het Gewestelijk Arbeidsbureau bij de firma

Dooptgesind Seminarium als l.h. predikant werkzaam.

U nogmaals tenkerste dankend voor Uw medewerking teken ik Hoogachtend,

Simon S. Verheus.

Mededeling van de seminariestudent S.L. Verheus, 23 juni 1943, dat hij op grond van een door het seminarie afgegeven verklaring beschouwd wordt als leerling-predikant werkzaam te zijn bij de ‘Firma Doopsgezind Seminarium’ (Stadsarchief Amsterdam, Archief ADS 843, inv. nr. 291).

Amsterdam een zuivering op gang. Zo kwam er een lijst met te ‘staken’ docenten en ook het gedrag van studenten werd tegen het licht gehouden. Dat kreeg voor één van de doopsgezinde theologiestudenten nog een vervelend staartje. Eén student had namelijk

de door de Duitsers gevraagde verklaring geteekend; en hoewel hij die verklaring heeft ingetrokken, zal het tot ons leedwezen noodig zijn dat hij zich van ’t volgen onzer colleges onthoudt, zoolang hij, eventueel, door de Universiteit zal zijn uitgesloten.⁷⁶

Het ging hier om een jonge student die op 22 juni 1943⁷⁷ verzocht om bij het Seminarium te mogen worden ingeschreven. Kennelijk had hij de loyaliteitsverklaring ondertekend. Deze tekenaars werden in de maanden na de bevrijding beschouwd als halve landverraders, die de eenheid van de studenten en van het studentenverzet hadden ondermijnd. Daarnaast werd aangenomen dat zij door te tekenen een flinke voorsprong op de niet-tekonaars hadden genomen. Zij hadden immers gewoon kunnen doorstuderen.⁷⁸ De zuiveringen verliepen traag en niet eenduidig. Op 1 december 1945 waren 685 studenten onder de loep genomen. Halverwege 1946 was de studentenzuivering nog altijd niet afgerond.⁷⁹ Hoe het de doopsgezinde tekonaar precies is vergaan, is onbekend, in elk geval heeft hij op zeker moment zijn studie kunnen vervolgen om alsnog predikant te worden.

Voor het Doopsgezind Seminarium begon na de oorlog een nieuwe periode. Op 1 september 1945 had een vijftiental nieuwe studenten zich aangemeld voor de opleiding.⁸⁰ Met de aanstelling van twee nieuwe docenten in 1946, W.F. Golterman (1898-1990) en N. van der Zijpp (1900-1965), naast de al eerder benoemde professor W. Leendertz (1883-1970) begon het Seminarium met een nieuw elan aan een nieuw tijdperk.⁸¹

NOTEN

* Met dank aan dr. Alle Hoekema voor zijn waardevolle aanwijzingen en adviezen.

1 Archief ADS in Stadsarchief Amsterdam inv. nr. 843/272, notulen van het College van Curatoren 21-6-1913.

2 Harm Kaal, *Het hoofd van de stad; Amsterdam en zijn burgemeester tijdens het interbellum* (Amsterdam, 2011), 235 en Peter Jan Knegtman, *Een kwetsbaar centrum van de geest; de Universiteit van Amsterdam tussen 1935 en 1950* (Amsterdam, 1998), 104.

3 J.C.H. Blom, ‘Nederland onder Duitse bezetting 10 mei 1940-5 mei 1945’, in: prof. dr. D.P. Blok et al. (red.), *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, dl. 15: *Nieuwste tijd* (Bussum, 1982), 55-94, aldaar 63-65.

- 4 Knegtmans, *Een kwetsbaar centrum van de geest*, 26-28, 36.
- 5 Knegtmans, *Een kwetsbaar centrum van de geest*, 289.
- 6 Knegtmans, *Een kwetsbaar centrum van de geest*, 42-43.
- 7 Knegtmans, *Een kwetsbaar centrum van de geest*, 289-290.
- 8 Archief ADS 843/288, 2 september 1940.
- 9 S.H.N. Gorter (red.), *Doopsgezind jaarboekje* 39 (1940), 141.
- 10 Knegtmans, *Een kwetsbaar centrum van de geest*, 27.
- 11 J.M. Welcker, ‘De Doopsgezinde Kweekschool tot 1940’, in: *Doopsgezinde Bijdragen* (hierna: *DB*) 14 (1988), 11-53; aldaar 24.
- 12 Knegtmans, *Een kwetsbaar centrum van de geest*, 45-46.
- 13 Archief ADS 843/272. In de notulen van het College van Curatoren van 1-2-1942 werd de gezondheidssituatie van prof. Kühler besproken.
- 14 J.M. Welcker, ‘De Doopsgezinde Kweekschool’, 49.
- 15 L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, dl. 6 (’s-Gravenhage, 1975), 594-595.
- 16 Knegtmans, *Een kwetsbaar centrum van de geest*, 195.
- 17 Maarten Aalders, *125 jaar Faculteit der Godgeleerdheid aan de Vrije Universiteit* (Zoetermeer, 2005), 188-195.
- 18 Knegtmans, *Een kwetsbaar centrum van de geest*, 75-76.
- 19 Zie over Frits Kuiper: Pieter Post, *Naar Messiaans communisme; Frits Kuiper (1898-1974) dopers theoloog* (Gorinchem, 2014), 20-23 en Karel de Haan, *De terugkeer van de kudde; biografie van ds. Frits Kuiper* (Vught, 2014), 19-20.
- 20 Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941* (Utrecht/Antwerpen, 1973), 23.
- 21 Van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland*, 291-293. Zie ook de bijdrage van Gabe Hoekema in deze bundel.
- 22 Blom, ‘Nederland onder Duitse bezetting’, 64-65.
- 23 Archief ADS 843/272, notulen van het College van Curatoren van 23-6-1940.
- 24 Knegtmans, *Een kwetsbaar centrum van de geest*, 86.
- 25 Aalders, *125 jaar Faculteit*, 195.
- 26 Archief ADS 843/272, notulen van het College van Curatoren van 17-9-1940.
- 27 Knegtmans, *Een kwetsbaar centrum van de geest*, 99.
- 28 Chris van der Heijden, *Grijs verleden; Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam/Antwerpen, 2001), 306-307.
- 29 Archief ADS 843/272, notulen van het College van Curatoren van 1-2-1943.
- 30 Knegtmans, *Een kwetsbaar centrum van de geest*, 158-159.
- 31 Archief ADS 843/272, notulen van het College van Curatoren van 22-9-1942.
- 32 De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden*, VI, 594-595.
- 33 Knegtmans, *Een kwetsbaar centrum van de geest*, 163-167.
- 34 Aalders, *125 jaar Faculteit*, 203-204.
- 35 De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden*, VI, 614-615.
- 36 Knegtmans, *Een kwetsbaar centrum van de geest*, 170.
- 37 Gerlof D. Homan, ‘Nederlandse doopsgezinden in de Tweede Wereldoorlog’, in: *DB* 21 (1995) 165-197, aldaar 189, noot 75. Overigens suggereert Homan dat Brüsewitz werd gearresteerd omdat hij weigerde de loyaliteitsverklaring te tekenen. Dat was niet de aanleiding van zijn aanhouding.
- 38 H.E. Ras (1921-2008) studeerde rechten aan de Vrije Universiteit. Hij werd in 1987 benoemd tot president van de Hoge Raad.
- 39 Piet Visser, ‘In memoriam Carl Friedrich Brüsewitz’, in: *Doopsgezind jaarboekje* 103 (2009), 19-23, aldaar 19.

- 40 Brief in privécollectie van de familie Brüsewitz.
- 41 Homan, 'Nederlandse doopsgezinden', 189, noot 75 en Visser, 'In memoriam Brüsewitz', 20.
- 42 Blom, 'Nederland onder Duitse bezetting', 80-81.
- 43 H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk* ('s-Gravenhage, 1946) II, 134-135.
- 44 Touw, *Het verzet* II, 114-116.
- 45 De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden*, VI, 635-637.
- 46 Touw, *Het verzet* II, 143-144.
- 47 Knegtmans, *Een kvetsbaar centrum van de geest*, 173-176.
- 48 De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden* VI, 756-757.
- 49 Archief ADS 843/55, notulen van het Dagelijks Bestuur van de ADS van 13-1-1943.
- 50 Knegtmans, *Een kvetsbaar centrum van de geest*, 173.
- 51 Archief ADS 843/55, notulen van het Dagelijks Bestuur van de ADS van 19-3-1943.
- 52 Archief ADS 843/55, notulen van het Dagelijks Bestuur van de ADS van 5-5-1944.
- 53 Archief VDGA, SAA 1120/875. Het ging hier om de studenten L. Laurens (1925-1998), J. Nooter (1922-1997) en O.M. Boetes (geb. 1923).
- 54 Archief ADS 843/272, notulen van het College van Curatoren van 19-6-1944. Het ging hier om de studenten J.H. Hylkema (1919-2001) en H.D. Woelinga (1919-2012).
- 55 Archief ADS 843/55, notulen van het Dagelijks Bestuur van de ADS van 5-5-1944.
- 56 Archief ADS 843/55. In de vergadering van het Dagelijks Bestuur van de ADS op 14 mei 1943 deelde Van Eeghen namens het Curatorium mee dat 'aan de ouders van eenige studenten een brief zal worden gericht, waarin Dagelijksch Bestuur en Curatoren hun steun aanbieden, waar dit mogelijk is'.
- 57 Touw, *Het verzet* II, 143.
- 58 B.A. Sijes, *De arbeidsinzet; de gedwongen arbeid van Nederlanders in Duitsland, 1940-1945* ('s-Gravenhage, 1966), 273.
- 59 Archief ADS 843/291, brief 22-5-1943.
- 60 Archief ADS 843/291, brief 22-5-1943.
- 61 Archief ADS 843/291, brief 26-6-1943.
- 62 Archief ADS 843/291, afschrift van verklaring gedateerd 28-7-1943.
- 63 Archief ADS 843/291, brief 20-6-1943.
- 64 Archief ADS 843/291, brief 23-6-1943.
- 65 J. van der Meer, M.C. Stubbe & M. Wierda-Boer, *Indien ik u vergete ... vijftig jaar na dato* (Amsterdam, 1995), 36.
- 66 Archief ADS 843/291, brief 27-6-1943.
- 67 Archief ADS 843/291, brief 8-8-1943.
- 68 Archief ADS 843/291, brief 16-7-1943.
- 69 Archief ADS 843/291, blijkens een brief van zijn vader aan Craandijk, gedateerd 4-9-1943.
- 70 Cor Nijkamp & Harmen Ament, 'In memoriam Andries Jan van der Linden', in: *Doopsgezind jaarboekje* 106 (2012), 21-22 en Karel de Haan, 'In memoriam Hacıje D. Woelinga (Hacıjo)', in: *Doopsgezind jaarboekje* 107 (2013), 13-16.
- 71 Archief ADS 843/272, notulen van het College van Curatoren van 7-2-1944. De in de notulen genoemde datum van 19 november 1943 klopt overigens niet, dit moet zijn 17 november 1943.
- 72 Van der Meer, *Indien ik U vergete*, 14 en Homan, 'Nederlandse doopsgezinden', 187-188.
- 73 Zie de website van Eerebegräafplaats Bloemendaal: www.eerebegräafplaatsbloemendaal.eu.
- 74 Van der Meer, *Indien ik U vergete*, 13 en Homan, 'Nederlandse doopsgezinden', 187-188.
- 75 Archief ADS 843/272, notulen van het College van Curatoren van 24-9-1945.
- 76 Archief ADS 843/272, notulen van het College van Curatoren 24 september 1945.
- 77 Archief ADS 843/291, brief 22-6-1943.

‘DEN MEEST BEWOGEN TIJD VAN ZIJN GEHEELE BESTAAN’

- 78 Knegtmans, *Een kwetsbaar centrum van de geest*, 246.
- 79 Knegtmans, *Een kwetsbaar centrum van de geest*, 255-257.
- 80 Archief ADS 843/288.
- 81 Welcker, ‘De Doopsgezinde Kweekschool’, 50.

‘De Gemeente van Christus moet blijven het geweten der wereld’

Oorlogspreken van ds. Abraham Mulder te Giethoorn*

LIES VAN DER ZEE

INLEIDING

Van 1977 tot 1981 was ik predikant van de doopsgezinde gemeente te Giethoorn. Kort na mijn intrede kwam mijn voorganger, ds. J. Dijkstra, op bezoek. Hij vertelde me dat in de oorlog onderduikers in de pastorie verbleven hadden. Hij kon me wijzen waar die zich in momenten van gevaar konden verbergen, maar hij wist niet hoeveel onderduikers er verbleven hadden en of zij Joden waren. Bij mijn huisbezoeken bij oudere leden hoorde ik zo nu en dan meer over deze onderduikers. De verhalen waren echter niet gelijklopend. Zo varieerde het genoemde aantal onderduikers nogal. Mijn nieuwsgierigheid was gewekt, zowel naar de algemene houding van de doopsgezinde broederschap jegens het nationaal-socialisme, als in het bijzonder ook de verhouding van ds. Abraham Mulder tot deze zo rampzalig uitgevallen ideologie. Aan het eerste onderwerp heb ik in 1985 een doctoraalscriptie gewijd, waaruit tevens een artikel is samengesteld dat gepubliceerd is in de *Doopsgezinde Bijdragen* (hierna: *DB*).¹ Ongeveer 25 jaar later kwam ik weer in contact met een oud studiegenote van me, Joke de Wilde. Bij haar op bezoek vertelde ze mij dat zij een kleindochter was van dominee Mulder en dat zij in het bezit was van onder andere de preken die haar grootvader tijdens de Tweede Wereldoorlog (hierna: WO II) gehouden had in Giethoorn. Mijn belangstelling voor Abraham Mulder kreeg zo een nieuwe impuls. Ik ben me in de geschiedenis van Mulder gaan verdiepen en dit artikel is daar een resultaat van.

ABRAHAM MULDER (1893-1968)

Abraham Mulder werd op 22 januari 1893 geboren als de oudste zoon van vier kinderen in het gezin Mulder te Den Haag.² Zijn vader had twee hoe-

den- en pettenzaken. In Abrahams jonge jaren was zijn vader nog hervormd en zijn moeder evangelisch-luthers, zeker tot 1922. Later werden zijn ouders gereformeerd, maar het al te leerstellige wezen ze af – zijn moeder was daarin het felst. Na de lagere school ging Abraham naar de gereformeerde opleidingsschool, waar hij, naar eigen zeggen, ‘opgevoed werd tot anti-revolutionair, die met grote ijver deelnam aan de verkiezingsstrijd van 1905. Mijn sterke kinderlijke vroomheid werd daar onderdrukt.’ Hem werd aangeboden de gymnasiumopleiding te volgen met als doel predikant te worden, maar het predikambt stond toen ver van hem af. Daartoe zal zeker het leerstellige karakter van het onderwijs bijgedragen hebben. Hij wilde veel liever geschiedenis- of aardrijkskundeleraar worden. De kweekschool die hij volgde voor de lagere onderwijsakte en de hoofdakte was een neutrale school, waar dr. J.A. Cramer een niet verplichte bijbelcursus verzorgde, die Abraham met heel veel genoegen bijwoonde. Cramer gaf uitleg over de bronnensplitsing in de Bijbel. Mulder schrijft daarover in zijn levensbeschrijving: ‘Plotseling kwam er voor mij in de Bijbel perspectief, en de oude kindervroomheid ontwaakte weer. Ik was toen zestien jaar.’ Zijn ouders stonden hem toe de catechisatie van de eigen gereformeerde kerk te laten voor wat ze was, maar deze te volgen bij dr. Cramer.³ Predikanten die hij in zijn jonge jaren verder graag beluisterde, waren, naast Cramer, J.H. Gerretsen, F. van Geelen Gildemeester en W.I. Welter.⁴ Vervolgens kerkte hij bij de hervormde predikanten A.J.A. Vermeer en W. Obbink.⁵ In die tijd kwam toch weer de wens boven om predikant te worden. Hij sprak daarover met Cramer, die antwoordde: ‘wij hebben predikanten genoeg, maar zendelingen te weinig.’ Zo koos Mulder, na de lagere onderwijsakte gehaald te hebben, voor de Nederlandse Zendingsschool te Rotterdam. Doel van deze studie was niet zucht naar avontuur of de wereld te zien, ‘maar uitsluitend om zijn geliefde theologie te kunnen beoefenen en te kunnen preken.’ De directeur, ds. J.W. Gunning,⁶ benadrukte dat er zendelingen genoeg waren, maar dat het ontbrak op de zendingsvelden aan directeuren van opleidingsscholen voor goeroes (onderwijzers). Gunning adviseerde Mulder daarom eerst de hoofdakte te halen en zich dan op universitair niveau te scholen in land- en volkenkunde en in het Maleis.

In 1914 haalde Mulder de hoofdakte, vlak voordat de Eerste Wereldoorlog uitbrak. Dat laatste had ook voor hem verstrekkende gevolgen: de zendingsschool in Rotterdam, later Oegstgeest, moest tijdelijk gesloten worden; er werd vanuit gegaan dat de leerlingen zich wel zouden redden. Dat lukte Mulder ook: hij werd eerst invalkracht op een christelijke school in Sliedrecht. Hierover schreef hij met treurnis: ‘wat keek ik met verlangen naar de dorps

pastorie en kerkjes. Ik meende dat dit paradijs voor mij voorgoed verloren was.’ Zijn wens om predikant te worden was dus weer volledig terug. Na wat omzwervingen langs diverse scholen kreeg Mulder op 22-jarige leeftijd een vaste benoeming op een openbare school in Stellingwoude. In datzelfde jaar 1915 trouwde hij met Johanna Maria Pijtak (1893-1981). Ook zij woonde in Den Haag en had twee zusters en een broer. Zij was evenals Abraham Nederlands-Hervormd, maar voor beiden gold dat met name de richtingenstrijd in de hervormde kerk er mede debet aan was, dat zij samen op zoek gingen naar een kerkgenootschap dat beter bij hen paste. Voor beiden werd dat uiteindelijk de doopsgezinde broederschap en de doopsgezinde gemeente. In het gezin Mulder werden vier kinderen geboren: Abraham, Wim, Riëks en Tine (die nog thuis woonde toen het gezin Mulder in januari 1941 naar Giet-hoorn verhuisde).

Toen Mulder eenmaal gehuwd was, kinderen had en een baan als onderwijzer, zag hij geen kans meer om nog staatsexamen te doen, ten einde langs die weg predikant te worden. Bovendien, zo meldt hij in zijn autobiografie, was hij zeer beducht geworden voor de verdeeldheden in de Nederlands-Hervormde Kerk. Hij legde zich daarom toe op het behalen van een MO-akte van een ander lievelingsvak: geschiedenis. Toen in 1919 in Den Haag de archiefschool tot opleiding van wetenschappelijke archiefambtenaren werd opgericht, behoorde Mulder tot een van de eersten die in 1922 het diploma van die opleiding mochten ontvangen. Nog in hetzelfde jaar werd hij benoemd tot archivaris bij het Rijksarchief van de provincie Zeeland te Middelburg, waar hij werkzaam bleef tot 1940.⁷

Desalniettemin bleef hem het predikambt trekken, wat erin resulteerde dat hij in 1925 de catechetenopleiding van de Hervormde Kerk voltooide. De eerder genoemde theologen hadden blijvend zijn interesse voor de theologie geprikkeld, met name de aantrekkingskracht van het ethische gehalte van hun prediking. In deze tijd werd Mulder dan ook lid van de in 1921 te Utrecht opgerichte Ethische Vereniging, afdeling Zeeland. Deze vereniging kwam voort uit kringen die de ethische theologie voorstonden, een laat negentiende-eeuwse stroming binnen de Hervormde Kerk, die zich tegenover het modernisme plaatste, en zich in door Mulder bewonderde Haagse predikanten als Cramer, Gerritsen en Walter ook nadrukkelijk manifesteerde. Men wilde uitdrukken dat theologie en andere wetenschappen hun grond vinden in het geloof dat Gods openbaring zich uitstrekt over het hele leven en de schepping. Kern was dat men meende dat de openbaring de mens niet monddood maakt, maar juist een appèl op hem doet als vrije persoonlijkheid. Zowel het moder-

nisme als de orthodoxie verweet men een te grote scheiding van hoofd en hart – de ethische theologie bepleitte juist een vruchtbare integratie van beide.⁸ Al spoedig werd Mulder secretaris-penningmeester van de Zeeuwse afdeling.

Op 25 november 1929 behaalde Mulder vervolgens de akte godsdienstonderwijs van de Hervormde Kerk. Die akte behelsde tevens preekconsent, toestemming om in hervormde gemeenten te mogen preken. Mulder deed dit overigens al vanaf 1925 met de regelmaat van de klok, zo'n driehonderd keer per jaar, in ochtend-, middag- en avonddiensten. Hij werd veel gevraagd, zij het nauwelijks in doopsgezinde gemeenten. Echter, sinds Mulder via zijn Zeeuwse archiefwerk ook bij doopsgezinden belandde, kreeg hij interesse in deze geloofsrichting. Wat hem aansprak was de vrijheid, de levenshouding en het pacifisme. Hij noemde dit 'de zuivere consequentie van het ethisch beginsel (Joh. 7:17). Wie ernaar streeft te doen wat God wil, zal weten of mijn leer van God komt of dat ik namens mijzelf spreek.'

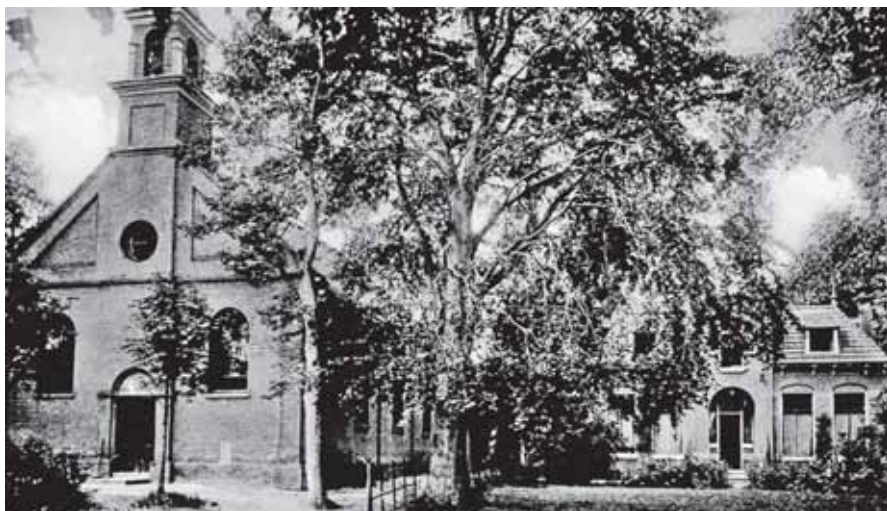
In de zomer van 1928 had Mulder een gesprek met dr. A.K. Kuiper, voorzitter van het curatorium van het Doopsgezind Seminarium, predikant van de Verenigde Doopsgezinde Gemeente Amsterdam en ten nauwste betrokken bij de Elspeetse Vereniging. De vraag van Mulder luidde of hij doopsgezind kon worden en in de broederschap het evangelie verkondigen? Na een uitspraak aangehaald te hebben van ds. A. Binnerts Szn, 'Als iemand ethisch is en preken kan, dan is dat nog geen reden om doopsgezind te worden', vertelde Kuiper hem uitgebreid over de in 1917 opgerichte Elspeetse Vereniging.⁹ Deze speelde in op de toenemende behoefte aan bijbelse prediking en geloofsverdieping. In een bepaald opzicht was deze vereniging een correctie op het modernisme, dat nogal veel aandacht besteedde aan het rationele in onder andere de prediking. In de Elspeetse Vereniging kon je participeren door het volgen van studiedagen en door lid te worden van een van de werkgroepen, zoals die tegen de krijgsmacht. Mulder nam op advies van Kuiper contact op met ds. J.M. Koekebakker, doopsgezind predikant te Middelburg, die eerder in Aardenburg gestaan had.¹⁰ Abraham Mulder voerde anderhalf jaar theologische gesprekken met hem, wat resulteerde in zijn doop op belijdenis door Koekebakker in 1930. Wegens zijn evident toenemende sympathie voor het dooperdom waren zijn preekbeurten in hervormde kring ondertussen al sterk gereduceerd, terwijl die bij de doopsgezinden alsmaar toenamen. Zo werd hij ook consulent van de doopsgezinde gemeente Vlissingen die vacant was.¹¹

In mei 1932 werd Mulder beroepen door de Doopsgezinde Gemeente Aardenburg. Hij hield daar op 21 augustus van dat jaar zijn intredeprek. Naast

zijn functie als predikant bleef hij ook werken bij het Rijksarchief. Mulder was ervan overtuigd dat hij tot zijn emeritaat in Aardenburg zou blijven. Maar na door een aantal gemeenten benaderd te zijn, accepteerde hij in 1940 het beroep van de Doopsgezinde Gemeente Giethoorn, die destijds 436 leden telde. Hij werd daar in oktober 1940 bevestigd en zou er tot oktober 1946 blijven. Toen vertrok hij naar de Doopsgezinde Gemeente in Dordrecht, waar hij tot zijn emeritaat bleef. Altijd is hij preekbeurten blijven vervullen, zowel vanuit het Zeeuwse, Aardenburg met name, als vanuit Bergen-op-Zoom, waar hij tot aan zijn dood nog een klein half jaar heeft gewoond. ‘Hij was een geboren docent. Hij wist op zeer eenvoudige wijze de dingen voor een ieder begrijpelijk en duidelijk te maken.’ Daarnaast zou hij zijn archivistische expertise aan de broederschap ten goede laten komen. Zo werd in de jaren zestig onder andere het omvangrijke Amsterdamse archief door hem bewerkt en naar het Gemeentearchief (nu Stadsarchief) van Amsterdam overgebracht.¹²

ONDERDUIKERS IN DE GIETHOORNSE PASTORIE

Van 1916 tot 1927 was ds. T.O. Hylkema aan de doopsgezinde gemeente in Giethoorn verbonden. Op zijn instigatie is toen het Kraggehuis gebouwd als vakantieverblijf voor doopsgezinde jongeren. Al spoedig werden hier ook via de Algemene Kamp Centrale (hierna: AKC) landelijke jeugdkampen georganiseerd. Naast ds. Hylkema waren zijn vrouw en een vriendin van hen, mevrouw Driebergen, betrokken bij het reilen en zeilen van de kampen. De taken waren verdeeld. De familie Driebergen, wonend op de Amersfoortse Berg in Amersfoort, zorgde voor de organisatie. De familie Driebergen was tevens goed bevriend met de Joodse familie Manassen die ook op de Amersfoortse Berg woonde, tegenover de Driebergens. Het gezin Manassen bestond uit de ouders en twee zonen, Loet en Joost. Toen WO II uitbrak, was Loet zestien en Joost elf jaar. Al sedert de beginjaren van de oorlog was mevrouw Driebergen betrokken bij het verzet.¹³ Zij had al spoedig in de gaten dat het van levensbelang was dat de familie Manassen zou onderduiken. Zij regelde voor de ouders van beide jongens een onderduikadres in Voorburg bij een gereformeerde dame van 75 jaar. Omdat zij nog steeds betrokken bleef bij de kampen in het Kraggehuis, had ze inmiddels ook de Mulders leren kennen. Mevrouw Driebergen had mensenkennis en zij begreep al gauw dat de Giethoornse pastorie een veilig onderduikadres zou zijn voor Loet en Joost. In 1942 of begin jaren 1943 meldde Loet zich als onderduiker bij de

De doopgezinde kerk te Giethoorn met daarnaast de pastorie.

Mulders.¹⁴ Hij was daar onder begeleiding van iemand uit de ondergrondse op de fiets naar toegekomen. De hele oorlog heeft hij binnen in de pastorie doorgebracht, behalve wanneer het een hele donkere nacht was, en hij even de vrijstaande tuin in mocht. In 1943 voegde zijn broer Joost zich bij hem in Giethoorn. Joost was in het bezit van een vals persoonsbewijs dat op naam stond van ene Aad Eysinga die dit document expres verloren had. Als Aad kon Joost, die doorging voor een neef van Mulder, zich in Giethoorn wat vrijer bewegen dan zijn broer, waar beide jongens niet onbekend waren dankzij de connecties van mevrouw Driebergen. Zo had Loet nog in 1941 aan een jeugdkamp deelgenomen in het Kraggehuis. Tot zijn onderduik had hij op het gymnasium gezeten – na de oorlog kreeg hij het diploma als het ware cadeau. Ook beide ouders Manassen zouden de oorlog overleven. Loet ging na de oorlog rechten studeren en werd jurist in het bedrijfsleven. Joost kreeg na de oorlog priv es en ging daarna scheikunde studeren, waarna hij naar Israël emigreerde en professor in de scheikunde werd aan het Weizman College.

In 1943 dook ook Hans Lakmaker onder in de doopsgezinde pastorie. Deze seculier Joodse jongen uit een rood Mokums nest studeerde medicijnen in Amsterdam. Later bleek dat hij als enige van het gezin de oorlog had overleefd – zijn ouders en broer Bert waren door verraad opgepakt. Hans Lakmaker zou jarenlang als geliefd huisarts in de hoofdstad fungeren, echter zonder

tegenover zijn kinderen ooit over zijn oorlogservaringen of zijn verdrongen Joodse achtergrond te reppen. In 1991 pleegde hij zelfmoord.¹⁵ Vermoedelijk was ook Hans via mevrouw Dribergen in de Giethoornse pastorie terechtgekomen, maar zeker is dat niet. Ook Hans mocht de pastorie niet uit. Abraham Mulder drukte de jongens op het hart nooit met anderen over de pastoriebewoners te praten. Ook de dienstbode, mevrouw H. Schreur, kreeg van Mulder zo’n spreekverbod. Zij heeft eenmaal haar mond voorbij gepraat toen ze ernstig ziek thuis lag en ijlde.¹⁶

Mocht er onraad zijn of razzia’s gehouden worden, dan was er een schuilplaats tussen de vloer op de eerste verdieping en de kasten aan weersijden van de schuifdeuren, als ook boven de schuifdeuren op de begane grond tussen de voor- en achterkamer. Mevrouw Schreur en Loet Manassen herinneren zich beiden een razzia, waarbij de Duitsers bij de pastoriendeur door mevrouw Mulder zo trefzeker toegesproken werden, dat ze weer vertrokken zonder huiszoeking te doen. In de loop van 1943 kwamen er nog drie Joodse onderduikers bij, het echtpaar Biallostowski en de moeder van de echtgenoot. Volgens Loet Manassen en mevrouw Schreur waren deze mensen niet zo gemakkelijk in de omgang, wat zo nu en dan wel spanningen in de pastorie te weeg bracht. De Biallostowski’s werden dan ook met de nodige omzichtigheid behandeld. Moeder Biallostowski ging in Giethoorn door het leven als tante Annie, een zogenaamde tante van dominee Mulder. Samen met Joost ging zij regelmatig naar de zondagse dienst in de vermaning, zonder dat er door de Mulders druk op hen werd uitgeoefend.

In de hongerwinter van 1944 deelde Mulder tijdens een kerkdienst mee dat het dringend nodig was dat mensen uit het westen ook in Giethoorn opgenomen moesten worden. Sommige gemeenteleden murmureerden daartegen: dominee had zelf toch zo’n ruime pastorie, zodat hijzelf wel berooide westerlingen kon herbergen. Zo kwamen er nog eens twee bewoners bij. Tegen het einde van de oorlog telde de pastorie elf bewoners: Mulder en zijn vrouw, hun jongste dochter Tine, zes onderduikers en het in 1944 ondergebrachte echtpaar. Een groot voedselprobleem was er niet. De pastoriebewoners kregen extra voedselbonnen via mevrouw Dribergen. Dochter Tine, die in Steenwijk de opleiding tot apothekersassistente volgde, haalde daar de boodschappen bij diverse winkels om maar niet op te vallen en argwaan te wekken. Melkproducten kregen zij onder meer van het hoofd van de ondergrondse in Giethoorn, veehouder W. Mulder die recht tegenover de pastorie woonde. Over de impact op Abraham Mulder van het herbergen van al die onderduikers in zijn huis schreef hij in 1949:

Mijn geheugen heeft in de oorlogsjaren, ook door de spanning om zes Joodse mensen die in onze pastorie gedurende meer dan twee jaren verborgen waren, zeer geleden. De gewoonste kennis heb ik soms niet meer paraat.

Opmerkelijk is nog het clandestiene huwelijk dat Mulder kerkelijk inzegende te Oosterwolde, een dorpje nabij het Noord-Gelderse Oldebroek. Het betrof de huwelijksluiting tussen de Joodse Everhard (Edo) van Zuiden en zijn niet-Joodse bruid Ankie Eggink.¹⁷ In een bewaard gebleven verklaring werd vastgelegd dat zij

ten gevolge van de maatregelen der bezettende macht indruisend tegen de grondwettelijke, door de wapenstilstands-voorwaarden niet aangetaste rechten der Nederlanders, niet in staat zijn tans een wettig huwelijk aan te gaan, doch niettemin door bijzondere liefde voor elkander gedreven op den 2den October 1943 voor God en hun geweten de huwelijksgemeenschap te zijn ingetreden, belovende elkander hou en trouw onder alle omstandigheden tot de dood hen scheiden zal.¹⁸

Als getuige tekende onder andere Abraham Mulder deze huwelijksverklaring, die als tekst voor de kerkelijke inzegening koos Psalm 18:30b, die in de door hem gebruikte Utrechtse vertaling luidt: 'Met mijn God spring ik over een muur'. In zijn huwelijkspraak sprak Mulder, refererend aan de oorlogsomstandigheden: 'De vijanden hadden u immers als het ware ingesloten, hadden een zware hoge muur opgetrokken tussen u beiden op grond van dwaze, anti-goddelijke theorien [sic], hadden u uw rechten als Nederlandse onderdanen in strijd met de voorwaarden van de wapenstilstand ontnoofd.' Na gewezen te hebben op diverse muren die in een relatie nu eenmaal genomen moeten worden, wees hij tenslotte op die laatste muur, 'als de dood scheiding komt maken, en uw eigen en alle menselijke krachten niet in staat zullen zijn u over die muur heen te helpen.' Evenwel, 'ook dan zal God getrouw zijn. Dan zal Hij u als zijn kind in zijn armen nemen, en Hijzelf zal u op zijn tijd zelfs over die muur des doods heen dragen.' Aangenomen mag worden dat Mulder hier de dood noemde als uiterste consequentie van hun besluit om dit huwelijk in de illegaliteit aan te gaan. Gelukkig kon het echtpaar in mei 1945 aan familie, vrienden en bekenden schriftelijk melden dat het 'door de tijdsomstandigheden eerst nu in de gelegenheid [was] U kennis te geven van hun huwelijk, gesloten 2 October 1943 te Oosterwolde (Gld.). Ds. A. Mulder, doopsgezind pred. te Giethoorn, voltrok de kerkelijke inzegening.'¹⁹

ANALYSE VAN DE OORLOGSPREKEN
OP BASIS VAN EEN KEUZE UIT MULDER'S EIGEN SELECTIE

Het zou lastig zijn om uit de tientallen bewaard gebleven oorlogspreken van Mulder een verantwoorde keuze te maken – het bestek van dit artikel laat immers geen uitvoerige bespreking toe. Gelukkig verkeren we in de omstandigheid dat Mulder zelf in 1965 op verzoek van de directeur van het Amsterdamse Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (thans NIOD), Lou de Jong, al een representatieve selectie preken uit de jaren '40-'45 had toegezonden.²⁰ Abraham Mulder verantwoordde die keuze in een uitvoerig begeleidend schrijven aan De Jong, dat zo verhelderend is met betrekking tot zowel Mulder zelf, als diens kanselwerk, dat het nuttig is die brief van 4 maart 1965 in extenso weer te geven.²¹

Zeer geachte Heer De Jong,

Het was mij heel aangenaam uw antwoord dd. 14 januari 1965 te ontvangen. Daarna heb ik mij ertoe gezet al mijn preken uit de tijd der bezetting door te lezen om een selectie te maken die ik U nu hierbij toezend. In elke preek kwamen wel terloopse opmerkingen voor, maar ik zend U alleen die waarin iets meer staat. U zult zien: in toenemende mate. Ik geef U carte blanche ermee te handelen zoals U goed dunkt. U moogt ze volledig bewaren, maar maakt U wegens de plaatsruimte er liever microfilms van, het is mij goed. Misschien laat U dan alleen de op de oorlog en het verzet betrekking hebbende stukken eruit zoeken. Doe zoals in uw stelsel van documentatie het best past.

Enkele opmerkingen moge ik maken ter toelichting: Tot eind mei 1942 preekte ik van een preekschets. Ik was dan vrijer in mijn woordkeus. Maar daarna veranderde ik van tactiek. Ik wilde des geëist kunnen laten zien wat ik gezegd had. Maar ik zei vaak de dingen toch wel scherper dan het op papier stond.²² Ik kwam tot deze tactiek, omdat een kerkeraadslid wel eens op de markt in Meppel te veel vertelde.

Het zijn natuurlijk godsdienstige toespraken. Geen politieke strijdschriften. Het ging er daarbij wel om de moed erin te houden, de juiste houding aan te kweken en het goddeloze van de nazi's te signaleren. Dat dit niet door ieder op de juiste waarde werd geschat, leert U een brief van een jongeman dd. 1 oktober 1944. Ik heb daarop uitvoerig geantwoord in preek nr. 163. Een Amsterdamse collega die mij eens hoorde, zei: dat zou je in Amsterdam onmogelijk kunnen zeggen. Maar in Giethoorn waren geen Duitsers, wel veel N.S.B.ers.

In Giethoorn werd toen gezongen uit de zg. Leidse psalm- en gezangbundel, samengesteld door Sepp en Boetje in 1900. We zongen nogal eens gezang 198, dat luidt: 1] Gelukkig vaderland, zo g'op Gods waarheid bouwt, En op zijn liefde en macht onwrikbaar vast vertrouwt! Heil u, heil driewerf u, zo gij te allen tijd, verenigd Nederland, maar recht verenigd zijt! 2] O vrij-geworsted volk, sta voor uw vrijheid pal! Houd onbesmet uw vlag en toon haar overal! Uw woord zij goed als goud; wees trouw maar niemands knecht! Strijd onversaagd uw strijd voor waarheid en voor recht! 3] Uw trouwe herder waakt; Hij slaapt of sluimert nooit! In zijnen naam vergaard wat droevig was verstrooid! Zoekt wat verenigen kan; vliedt wat verwijd'ring bracht! Dan keert'd'aloude roem, want nog maakt eendracht macht!²³

Toen ik op 30-8-'42 in Utrecht preekte, gebruikte ik nr 64. Ik liet daar uit de oude bundel van de Ned. Prot. Bond zingen lied 3: ... Want Gij zijt ons ten schild in 't strijdperk van dit leven, en zult ons t'Uwer tij gewis de zege geven.²⁴ Uit lied 177 Juich dan blij! God maakt u vrij; Hij spreekt ook tot uw geweten duld geen slaven keten.²⁵ Uit lied 214 Vrijheid blijve haar wick ontplooiën op der vaad'ren heilige grond; Vroomheid blijv' de krone tooien; waarheid heerse er t'aller stond! Wordt hier 't boze kloek weerstaan: Neêrland zal niet ondergaan!²⁶ Na de preek speelde de organist: Wij leven vrij, wij leven blij.²⁷ Die dienst zal ik nooit vergeten. Maar ik was blij toen ik weer vrij in Giethoorn terug was. Die preek heb ik ook gehouden in Blokzijl, Joure, Meppel, Leiden en Kampen. Vooral de laatste zin op blz. 4 heb ik wel wat aangedikt.

23 april 1944 toen ik in de preek de geboortedag van Willem van Oranje memoreerde, zongen we aan 't eind van de dienst van een gestencild blaadje 'Oorlof mijn arme schapen, die zijt in grote nood.'²⁸ Leidse bundel, gez. 197, een bewerking van enkele verzen van het Wien Neerlands bloed, heeft Loet Menassen, die bij ons was ondergedoken, nog eens bewerkt in de versie die U vindt in 'Bevrijdingsdienst'(Oranje omslag) laatste bladzijde. Ik had dit lied laten stencillen en aan alle leden en belangstellenden gezonden. U kunt erover lezen in preek nr 162 blz. 5.

De preken die ik U zend zijn genummerd 62, 63, 64, 80, 89bis, 100, 102, 109 fragm., 110 fragm., 154 tot 159, 161, 162, 163, 172. De data staan erboven. Ik sluit hierbij ook in de stukken inzake het clandestiene huwelijk van Van Zuiden-Eggink.

Verblijf met de meeste hoogachting, gaarne uw d.v. [dienstvaardige]
w.g. [was getekend] Abr. Mulder

Van de zeventien volledige preken en twee preekfragmenten die Mulder aan De Jong stuurde, zouden er twaalf bij het NIOD terechtkomen. Zeven daar-

van onderwerp ik aan een samenvattende analyse. Dat betreft de nummers 62 (12 juli 1942), 63 (26 juli 1942), 64 (16 augustus 1942), 102 (13 juni 1943, eerste Pinksterdag), 154 (20 augustus 1944), 155 (3 september 1944) en 156 (10 september 1944).

Bij de analyse vormt de klassieke opbouw van preken, zoals deze min of meer al eeuwenlang in de protestantse homiletiek gegolden heeft, en ook door Mulder werd toegepast, een belangrijke leidraad. Deze indeling kent grofweg de volgende onderdelen: a. het *exordium*: het begin, c.q. de inleiding tot de preek; b. de *explicatio* ofwel de uitleg van de bijbelse teksten en themata, waarbij vaak ook een uiteenzetting van de voornaamste geloofswaarheden gehanteerd wordt (ook wel *dispositio* genoemd); c. de *applicatio*, de toepassing van het gezegde in en voor het dagelijks leven.²⁹

Nr. 62. zondag 12 juli 1942: barmhartigheid

De schriftlezingen bestaan uit Lukas 10:25-37 en Lukas 6:27-36. In het eerste gedeelte gaat het om de gelijkenis van de barmhartige Samaritaan. In de tweede lezing zijn woorden van Jezus opgetekend over naastenliefde en vijandsliefde. Als tekstwoord gebruikte Mulder Lukas 6:36: ‘Weest barmhartig, gelijk uw vader barmhartig is.’ Het tekstwoord komt alleen overeen met de vertaling van de Utrechtse hoogleraar Brouwer, die tot de ethische richting in de Hervormde Kerk behoorde, waarmee ook Mulder zich zeer verwant voelde.³⁰ Voordat dit tekstgedeelte aan de gemeente wordt meegedeeld, is er eerst de inleiding op de preek. In drie alinea’s wordt uitgelegd dat barmhartigheid het wezen van het christendom is: ‘Hiermee staat of valt het Christendom.’ Na de tussenzang, die vaak de overgang markeert, volgt de *explicatio*, de uitleg van het tekstwoord. Mulder vraagt zich hardop af: ‘Hoe is God barmhartig?’ Het is moeilijk daarover te spreken, deze vraag is voor ons eigenlijk te moeilijk, maar tegelijkertijd mag daarover niet gezwegen worden, ‘omdat alle mensen het nodig hebben te weten hoe God barmhartig is’. Mulder legt dan uit dat het woord barmhartig komt van een woord dat ‘branden’ betekent. Gods woord brandt voor alle mensen, zondaren en geen zondaren. Tegelijkertijd stelt hij dat wij allemaal zondaren zijn; hooguit is er een gradueel verschil. De enige die zonder zonde is, is Jezus Christus.

In deze tijd van de bezetting van Nederland door de Duitsers, zal de vraag bij de toehoorders opgekomen zijn: Wie verstaat Mulder onder zondaren? Bedoelt hij christenen, Joden, Duitsers, NSB’ers? Mulder gaat daar nog niet op in. Dat bewaart hij voor de *applicatio*, waar hij meedeelt: ‘ontkerstening

Abraham Mulder en zijn echtgenote Johanna Maria Pijtak (ca. 1940).

der laatste halve eeuw heeft tot gevolg dat ons volk zwak is komen te staan t.o. gedachten en bewegingen, die onchristelijk zijn. Daardoor dreigt het gevaar, dat ook ons volk een prooi wordt voor het oude heidendom in nieuwe vormen.’ Uit het vervolg van zijn woorden wordt wel duidelijk dat Mulder hier doelt op de ideologie van het nationaalsocialisme: ‘Het wezen van het Christendom... is immers de barmhartigheid. En het is die barmhartigheid, die als grondslag van onze samenleving thans op gruwelijke wijze wordt aangetast.’ Zoals hij gewoon was te doen, onderstreepte hij de te accentueren woorden en frasen, zoals in deze passage: *ons volk zwak, dreigt het gevaar, een prooi wordt voor het oude heidendom, die barmh., thans op gruwelijke wijze ... aangetast*. Hij vervolgt zijn preek aldus:

Er wordt thans in allerlei vorm en met allerlei middelen een leer gepropageerd en helaas ook met de daad in nog erger mate uitgevoerd, die de

humaniteit, d.i. de menselijke barmh. uitscheldt voor hersenverweking, en die ook met de feiten laat zien wat zij dan wel bedoelt met menselijkheid. Het spreekt vanzelf, dat de kerk daarover niet zwijgen mag en kan. Over die barmh. mogen wij niet zwijgen; het zou de dood zijn van Christus’ Gemeente. Waar wij het thans beleven, dat de grondslagen der Christelijke samenleving, de barmhartigheid, de gerechtigheid en de gewetensvrijheid, worden weggebroken, en men de jeugd tracht te winnen voor een wereld zonder deze grondslagen, daar kan Christus’ kerk – ook al betreedt zij daarmee de lijdensweg – niet anders dan in rustige zekerheid en in kalm vertrouwen op deze die grondslagen blijven wijzen ... uw roeping, o Gemeente is deze boodschap door te geven; het licht niet te zetten onder de korenmaat maar op de kandelaar, Want de Gemeente van Chr. wordt niet gevormd door de predikanten alleen, maar ook door de Besturen en door de leden. De Gemeente van Christus moet blijven het geweten der wereld. Terecht is haar verweten dat zij over de gruwelen der vorige wereldoorlog heeft gezwegen, dat zij maar flauwtjes heeft geprotesteerd tegen de mensonterende werkeloosheid en de toenemende bewapening.

Onderzoek naar Mulders preken die hij van 1932 tot en met 1940 in zijn toenmalige gemeente Aardenburg gehouden had (1932-1941), laat zien dat – de ene meer dan de andere – in de *applicatio* er altijd grote maatschappelijke betrokkenheid gedemonstreerd werd, zoals zorg over de werkloosheid en de toenemende bewapening. Ook verwees hij in die preken herhaaldelijk naar landen als Italië, Spanje, Japan en Duitsland, die als agressors de wereldvrede in gevaar brachten. Mulder liet zich dus, wat het wereldgebeuren betreft, niet alleen beïnvloeden door lokale omstandigheden. Hij waarschuwde de gemeente en vermaande haar te beseffen welke verantwoordelijkheid de gemeente van Christus in de wereld had. Hij demonstreerde hiermee, zelfs op de kansel, meer inzicht in de strijdigheid van het evangelie met het nationaal-socialisme te hebben, dan destijds het dagelijks bestuur van de Algemene Doopsgezinde Sociëteit om het vergaderpluie heen durfde te bedenken!³¹ Mulder eindigt deze preek over barmhartigheid aldus:

En naar het woord van Jezus zullen de poorten der hel Zijn Gemeente niet overweldigen. Ook al tracht men de stem der kerk te smoren in concentratiekampen en gevangenissen:
Gods woord – dat zult gij laten staan,
En niet Zijn kerk verachten.
De Heer gaat in de strijd vooraan:
Zijn Geest geeft ons de krachten.

Delf vrij ons het graf;
Breek het levenshuis af
Dit geeft geen gewin;
Ons hart berust erin.
Het Godsrijk blijft behouden.

Nr. 63. zondag 26 juli 1942: recht en gerechtigheid

Als schriftlezingen kiest Mulder Jesaja 1:11-28 en Mattheüs 5:13-16. De tekst voor de preek is: 'Gij zijt het zout der aarde en het licht der Wereld' (Mattheüs 5:13a-14a).

In het *exordium* verklaart hij dat barmhartigheid een sterkere persoonlijke kant heeft dan het recht. Recht heeft evenwel ook te maken met ons persoonlijk leven, zoals barmhartigheid te maken heeft met ons maatschappelijk leven. Toch is rechtvaardigheid, nog veel sterker dan barmhartigheid, de grondslag van onze maatschappij. Als de rechtvaardigheid teniet wordt gedaan, stort de samenleving ineen. Het is niet aan de gemeente van Christus om recht te spreken, maar wel om te appelleren aan het rechtsgevoel in de samenleving en bij elk mens persoonlijk. Immers de gemeente staat niet buiten de wereld, maar er midden in. Het is aan de gemeente om aan mensen individueel, en aan de staat als geheel duidelijk te maken dat recht zonder erbarmen leidt tot wetteloosheid, en erbarmen zonder recht tot willekeur:

Doch dit is juist waar wij tans meer dan vroeger met grote nadruk op moeten wijzen, omdat deze roeping der Gemeente nu zo fel wordt weerproken door een w. i. w. [weliswaar] kleine groep, maar met zo'n groot lawaai en sterk geweld dat de wereld ervan dreunt. Het huidige streven is de Chr. Gemeente terug te dringen naar de binnenkamer, haar invloed te beperken tot de gesloten ruimten van kerk en gezin. Haar Evangelisch licht mag alleen maar schijnen in het hart, doch niet in de hoofden en nog veel minder op de handen der mensen. Haar boodschap moet zich alleen richten tot het innerlijke leven, tot het gemoed. De prediking mag zich niet bemoeien met deze wereld maar alleen met de andere zijde van het graf. De Gemeente mag dus slechts zijn het voorportaal van de hemel en niet meer het zout der aarde, niet meer het licht der wereld. Dit is thans een gevaar dat een feit is geworden, zij wordt gedegradeerd tot privaat-zaak. ... Zij bezit een woord voor de wereld, dat kan redden van zonde en wee. Zij heeft haar dienst van barmhartigheid, niet alleen in ei-

gen kring. En als het haar onmogelijk wordt gemaakt deze barmhartigheid met de daad te beoefenen tegenover hen die uitgeplunderd, vervolgd en vermoord worden, dan heeft zij haar protest te doen horen en haar woord van haar Heiland te spreken.

Nadat Mulder het onrecht van voor de oorlog heeft benoemd, zoals bijvoorbeeld de werkloosheid en de bewapening, gaat hij verder in op het onrecht van zijn tijd:

Het is onrecht, als er geen gelijk recht is voor allen, als een partij bevoorrecht wordt boven anderen. Het is onrecht als een andere groep medeburgers wordt uitgesloten van openbare diensten. Het is onrecht als zonder wettelijke regeling eigendommen worden in beslag genomen. Het is onrecht als de overeenkomsten inzake het oorlogsrecht worden geschonden. Het is onrecht als mensen zonder schuld worden gevangen gehouden en zonder vorm van proces worden gestraft. [...] Het gaat hierbij volstrekt niet om politieke invloed, laat staan om heerschappij. De Christelijke Gemeente mag zich niet opwerpen als rechter of als wereldse macht. Zij heeft slechts te zijn het zout der aarde, het licht der wereld. Doch dit moet zij ook zijn. Want de wereld verdwaalt als zij niet wandelt in Gods licht. Erger nog: zij loopt de afgrond in zoals wij in onze tijd maar al te duidelijk zien.

Na de gemeente zo bepaald te hebben bij het onrecht dat onder andere Nederland heeft getroffen, vermaant en bemoedigt hij zijn hoorders met ‘de stad, dat nieuwe Jeruzalem te vormen. Dat is onbegrijpelijke genade, maar niettemin de klaarlijkkelijke waarheid.’

Nr. 64. zondag 16 augustus 1942: vrijheid

De schriftlezing betreft Galaten 5:1 en 13, en 6:9; het tekstwoord is Galaten 5:1, weer in de vertaling van Brouwer: ‘Christus heeft ons vrij gemaakt, opdat wij vrij zouden blijven. Staat dan vast en laat u niet wederom in een juk van slavernij spannen.’

In tegenstelling tot de twee eerdere preken legt Mulder in het *exordium* geen inhoudelijk verband met de daarin behandelde thema’s van recht en gerechtigheid, noch met barmhartigheid. In de *explicatio* doet hij dat summier. Een reden kan zijn dat het begrip vrijheid in deze oorlogstijd erg gevoelig ligt. Het is niet moeilijk voor te stellen dat kerkgangers de oren gespitst hebben, toen ze begrepen dat de preek over vrijheid zou gaan – Mulder had

dat in de twee voorafgaande preken ook al aangekondigd. Zijn *exordium* is nu ook van een heel andere orde dan die van de vorige preken; nu maakt hij in drie alinea's een sprong terug in de tijd. Hij wijst terug naar een vroegere opmerking van hem, die behelsde dat de adeldom van Christen zijn, van gemeente van Christus zijn, verplicht. Waartoe die verplicht, gaat hij nu nog niet op in, dat bewaart hij voor de uitleg en toepassing. Wel zegt hij hier dat op de vraag wat de banieren en de kleuren van de wapenspreuk van de doopsgezinden zouden zijn, hij zou antwoorden met het tekstwoord van Galaten 5:1. Hij vervolgt dan: 'De vrijheid, die was en is en moet blijven, is het kenmerk der Doopsgezinden. En die vrijheid mogen we laten zien als een zeer begeerlijk goed aan andere Christenen, opdat ook zij steeds meer vrij zullen worden en in die vrijheid blijven staan.'

Wat Mulder dan verstaat onder de vrijheid van een Christen, wordt in de *explicatio* uitgewerkt. Hij begint met te stellen dat de mens van nature niet vrij is. Er zijn allerlei machten, zowel in ons, als buiten ons, die ons van God los maken. Mulder benoemt dat als zonde, zonder daarop overigens verder in te gaan. Hij stelt dat deze vrijheid onsterfelijk is, 'omdat deze verbonden is aan de macht van Christus. Christus die ons heeft vrijgemaakt, juist omdat aan hem gegeven is alle macht in de hemel en op de aarde.' Hij poneert de stelling dat voor vrijmaking altijd een zekere macht nodig is. Hij drukt zich nog sterker uit: 'In 't algemeen is voor vrijmaking altijd zekere macht nodig. In 't algemeen is er een nauwe band tussen macht en vrijheid.' De christelijke vrijheid is volgens Mulder een geestelijke vrijheid. Hij werkt dat begrip verder uit en stelt dan dat het in de eerste plaats een vrijheid is tegenover onszelf: wij kunnen reflecteren over onze zwakke karaktertrekken bijvoorbeeld, en deze bijschaven. Hij vraagt zich af of er ooit wel iemand is geweest die nooit eens worstelde met zijn karakter, zijn aanleg, zijn onvergeeflijke eigenschappen? 'Wie heeft er nooit last gehad van zijn driften en zijn buien? Met Gods hulp kunnen wij vechten tegen deze innerlijke machten die ons van de vrijheid in Christus afhouden.'

De brug naar de *applicatio* toe wordt gevormd door de opmerking dat er in Paulus' tijd machten van buiten waren die christenen in hun geestelijke vrijheid belemmerden. Hij noemt de spijswetten. In Galatië bestond het gevaar dat de christenen in gehoorzaamheid aan menselijke wetten de vruchten van de geestelijke vrijheid zouden missen. Hij vervolgt dan met de *applicatio*:

Dat is het gevaar waarmee ook in onze tijd de Christelijke vrijheid wordt bedreigd. Dit is het gevaar: dat zich tussen God en ons geweten andere machten dringen die ons dwingen tot een gehoorzaamheid die ons deze vrijheid ontnemt en waardoor wij dan ook niet meer kunnen voortbrengen de vruchten des geestes (d.i. van de liefde) die Paulus opsomt. Het gevaar dat? Omdat daar machten zijn opgerezen die staan tegenover de macht van Christus. Omdat daar een ander kruis is opgericht dan het kruis van Christus. Men heeft in de wereld nooit zo heel veel vertrouwen gehad in het kruis van Christus, maar het is toch vele eeuwen niet voorgekomen dat het zo openlijk werd verworpen en vervangen door een ander. Niet een kruis dat is opgericht om de mensen vrij te maken, maar om als het rad van een krijgswagen rond te wentelen over de aarde en om te doden en te vernielen alles wat zich niet mag en kan voegen naar de wil der aardse machthebbers. Dat is voor het Christendom onverdragelijk [...] Het zal zaak zijn voor de hele Christenheid te blijven staan in die vrijheid. Dreigt dat wij ons wel als brave burgers zullen onderwerpen aan velerlei wetten, maar dat wij verzuimen Gods wil, de liefde en de barmhartigheid te doen. Dat wij de mensen meer gehoorzaam zullen zijn dan God. Dat wij in een woord niet zullen blijven staan in de vrijheid waar toe Christus ons heeft vrij gemaakt, maar dat wij ons weer zullen laten spannen in een juk van slavernij. Wat dit betreft beleven we een gevaarlijke tijd. In sommige landen is er van die Christelijke vrijheid in het publieke leven niet veel meer overgebleven.

Vrijheid gaat gepaard met een zekere macht. Die macht zit niet in onszelf, ‘maar als wij ons verbinden met Christus, als wij ons laten inlijven in zijn legermacht dan zijn ook wij machtig en dan blijven we ook staan in de vrijheid.’ Mulder besluit met een citaat uit een brief van Paulus: ‘Ik ben verzekerd ... dat dood noch leven, engelen noch overheden, heden noch toekomst, noch krachten, hoogten noch diepten, noch enig ander schepsel ons ooit zal kunnen scheiden van de liefde Gods, welke daar is in Chr. J. onzen Heer.’

Als Mulder spreekt over een kruis dat vernietiging brengt, bedoelt hij het hakenkruis. Als hij en zijn toehoorders gedwongen worden om dat kruis te gehoorzamen, kunnen zij niet God meer gehoorzamen, dan is de vrijheid van Gods kinderen opgeheven en blijft de vrucht van de Geest uit. Maatregelen die tegen de vrucht van de Geest ingaan, zijn onder andere: de bezettende macht om toestemming vragen voor een samenschooling, het verbod met Joden om te gaan, het uitsluiten van Joden uit openbare diensten, het verspreiden van bladen die door de bezetter verboden zijn.

Nr. 102. zondag 13 juni 1943, eerste pinksterdag: de nieuwe aarde

Het tekstwoord luidt in de Utrechtse vertaling: ‘naar zijn belofte verwachten wij nieuwe hemelen en een nieuwe aarde, waar gerechtigheid woont’ 2 Petrus 3:13].

In het *exordium* geeft Mulder al aan dat hij het wil hebben ‘over de wereld en haar vernieuwing.’ Hij poneert dat al in de tweede zin van zijn preek en zegt er ook meteen bij waarom:

Doch als wij dit op Pinkster 1943 doen, dan dringt uit ons hart naar boven een gebed, dat zo zuiver en schoon is vertolkt in het gedicht van George Nieuwenhuijsen: ‘Heer, als er niet iets groots gebeurt... De wereld, dwaas vaneen gescheurd, verbloedt uit duizend wonden, wreed tot den dood gebonden. Als Heer, uw geest niet nederkomt en onze razernij verstomt, valt er niets meer te hopen; ’t is alles vastgelopen,³² – Heer, als er niet iets groots gebeurt. Dat grootse is gebeurd, het gebeurt en zal gebeuren, overal waar de Geest van God, zoals we die door J. Chr. kennen, werd of wordt uitgestort. Waar die Geest neerdaalt in mensen harten, wordt de wereld vernieuwd. Daar worden de beloften die wij lazen uit Jesaja 65 vervuld. Van die vervulling zien wij vooralsnog niets. Er is nog altijd een stem van gewezen en geschrei; de mensen worden door moord en oorlogsgeweld in de kracht en opbloei hunner jaren weggerukt. En als wij lezen dat er geen jong kind meer zal zijn, dat niet tot hoge leeftijd komt, dan geldt dit zeker niet in onze tijd, waarin de bommen ook de jonge kinderen niet sparen, en bijna overal door ondervoeding de vatbaarheid der jeugd voor ziekten en kwalen sterk doet stijgen.

Anders dan in de preken van 1942 breekt de *applicatio* als het ware door het *exordium* heen. De maatregelen van de Duitsers waren in de loop van 1942 en de maanden voorafgaande aan de eerste Pinksterdag in 1943 dan ook verscherpt, de vervolging van de Joden nam steeds meer toe. Mulder had die zondag al minstens drie Joodse onderduikers in zijn huis, wellicht reeds zes. De nood dwong hem zo te spreken en het is begrijpelijk dat hij aan het begin van de *explicatio* zei dat hij wilde spreken over hoe die nieuwe aarde zal zijn en hoe die nieuwe aarde er zal komen, maar niet over de nieuwe hemelen. Mulder legt dan ook een zwaar accent op de gerechtigheid van deze nieuwe aarde:

Laat ons goed erop letten wat die gerechtigheid is. Want allicht denken we daarbij – vooral in deze tijden van redelijke verontwaardiging en van volkomen billijke toorn over de gruwelen die om ons heen plaats grijpen – aan

de wrekende gerechtigheid welke door de menselijke rechters zal worden uitgeoefend over hen, die in deze oorlog handelen in strijd met de wetten des lands, van de internationale rechtsorde en van de menselijkheid. Maar dat is niet de gerechtigheid, die de bijbel en met name het N.T. bedoelt. Feitelijk is het zo: telkens als wij bidden ‘Uw wil geschiede, gelijk in de hemel alzo ook op de aarde’, vragen wij om die vernieuwde wereld. Niet alleen in Gods volmaakte rijk, ook in deze wereld, onder de omstandigheden van dit stoffelijk en dus vergankelijk bestaan, moge Gods wil in de mensenwereld ... volkomen werkelijkheid zijn.

Als Mulder over Gods wil spreekt, heeft hij het altijd, ook in zijn andere preken, over Gods liefdeswil. In de *applicatio* komt hij op die liefdeswil terug, als hij de vraag behandelt hoe die nieuwe aarde er zal komen?

Immers ... het antwoord op deze vraag moet onze levenshouding bepalen en tevens de middelen, waarmee we willen strijden voor een betere wereld (Wij voelen dus wel, dat deze vraag van bijzonder gewicht is vandaag den dag) ... Daarmee staan wij midden in de strijd die tans gevoerd wordt. Het is goed deze vragen bij het licht van Gods woord op de kansel onder de ogen te zien. ... Wij moeten weigeren mee te doen aan enige handeling, die wel de komst van een nieuwe aarde heet te bevorderen, doch die in flagrante strijd is met het Evangelie ... Elk streven, elke handeling die in strijd is met de liefde tot God en dus ook tot de naaste als kind van God moet door de Christen worden afgewezen ... De nieuwe aarde kan alleen komen door liefde tot de vijand. De wereld waar wij voor de oorlog leefden, ging echter die andere weg. En verreweg de meeste mensen verlangen die weg te gaan, zodra ze er weer de gelegenheid toe krijgen zullen; de weg van de wraak, van het oog om oog en tand om tand. Maar de weg naar de nieuwe aarde kan alleen zijn de weg van de Liefde, de weg die Jezus wees, de weg van Gods Geest, de weg van vernieuwde mensen die ook het zwaarste offer willen brengen voor de komst van de nieuwe aard waar gerechtigheid wonen zal.

Mulder sluit zijn preek af met nogmaals het gedicht van Nieuwenhuijsen te citeren.

De drie volgende preken, uit augustus en september 1944, die handelen over recht en gerechtigheid, onderscheiden zich qua *exordium* en *applicatio* nogal van de preek over hetzelfde thema, die Mulder hield op 26 juli 1942. Was destijds de preek gericht op zowel het benoemen van het onrecht dat zich ging aftekenen, als de oproep dat onrecht te weerstaan, deze drie preken

staan in het perspectief van de bevrijding. Zij maken concreet wat er bij en na die bevrijding van christenen en de christelijke kerk gevraagd wordt. Dat het recht en de gerechtigheid in Mulders theologiseren een grote plaats innam tijdens de oorlog, blijkt wel uit het feit dat minstens vijf van de zeventien preken die hij naar Lou de Jong opstuurde expliciet over recht en gerechtigheid gingen. Het betrof niet alleen de genoemde preek uit 1942 en de nu volgende preken, maar ook de zo-even behandelde Pinksterpreek, waarin de nieuwe aarde zich kenmerkt door Gods gerechtigheid.

Net zoals de meeste landgenoten, verwachtte Mulder de bevrijding op zeer korte termijn. Op 6 juni 1944 immers had de invasie van de geallieerden in Normandië plaatsgevonden en de verwachting was dat er ook in Nederland spoedig een einde zou komen aan de bezetting. Dat hoog gespannen verlangen culmineerde op dinsdag 5 september in 'Dolle Dinsdag', toen de geallieerden al in rap tempo Brussel en Antwerpen hadden bevrijd. De geruchtenmachine draaide toen op volle toeren: mensen staken vlaggen uit en in paniek sloegen tal van Duitsers en NSB'ers op de vlucht. Maastricht werd weliswaar op 15 september bevrijd, maar na de mislukking van de grote luchtlandingsoperatie *Market Garden*, van 17 tot en met 26 september, stond noordelijk Nederland echter nog een barre hongerwinter te wachten, voordat de bevrijding in mei 1945 een feit zou worden.

Hoe dat ook zij, de vraag die Mulder bezighield in zijn drie preken van augustus en september 1944 en die hij communiceerde met zijn gemeente, was: hoe hebben wij als doopsgezinde gemeente ons op te stellen ten aanzien van de hervonden vrijheid, zowel in ons persoonlijk leven als in onze houding tegenover de staat?

Nr. 154. zondag 20 augustus 1944: recht en gerechtigheid

In de eerste twee preken legt Mulder het accent op gerechtigheid, in de laatste op het recht – onderscheiden, maar niet te scheiden begrippen. Mulder kiest een tekst uit de Bergrede, weer in de vertaling van Brouwer: 'Zalig die vervolgd worden om de gerechtigheid wil, want hunner is het Koninkrijk der hemelen.' [Mattheüs 5:10]. Het eerste deel van dit vers had hij in 1942 ook al als uitgangspunt gekozen voor zijn preek over gerechtigheid en recht. Toen stond hij stil bij het onrecht dat de bezettende macht de Nederlanders trachtte op te leggen. Nu komt veel meer de vraag aan de orde hoe christenen na de bevrijding recht en gerechtigheid kunnen praktiseren in woord en daad. Dat stelt Mulder met steeds andere woorden aan de orde in de *exordia* van

zijn drie preken. In de eerste preek zet hij, evenals met Pinksteren 1943, de gerechtigheid in eschatologisch perspectief. Mulder wil vragen beantwoorden als: ‘wat is de gerechtigheid, die Jezus bedoelt? Waarom worden er mensen vervolgd om der gerechtigheid wil? Waarom is het zalig vervolgd te worden om der gerechtigheid wil? De vraag is: was en is de vervolging in deze oorlog om der gerechtigheid wil? In onze tijd zijn het niet alleen de boeven die vervolgd worden’, stelt Mulder,

maar meerendeels zij die in hun recht zijn; die zich door onderduiken juist onttrekken aan de schending van het recht en aldus de vijand verhinderen zijn schuldenregister nog meer te vergroten. Als men opkomt voor en staat op eigen recht zonder daarbij de belangen van anderen te schaden ... doet men een goed werk. Maar dan wordt men toch nog niet vervolgd om der gerechtigheid wil. Dan staat men wel in de rechte verhouding tot de mensen, maar nog niet in de rechte verhouding tot God ... Want dit is het verschil tussen recht en gerechtigheid: Recht is de rechte verhouding tussen de mensen. Gerechtigheid is de rechte verhouding tussen de mens en God. Gerechtigheid van een mens wil zeggen: voldoen aan de eisen die God aan de mens stelt ... Dat is de gerechtigheid, die Jezus bedoelt: het leven in de gemeenschap met God, het wandelen in het Licht, het leven in de liefde. Op deze wijze worden de kinderen van God het geweten van de wereld. De wereld wil dan ook dat geweten het zwijgen opleggen ... Zij worden vervolgd door machthebbers, die – zoals zij zeggen – niets tegen de godsdienst hebben, o neen ... Doch God stoort zich niet aan zulke machthebbers. Er zijn er die uit oorzaak van hun rechte houding tegenover God, van hun volgen van Jezus, vervolgd worden. Hun gerechtigheid betekent dat zij aan de wereld een spiegel voorhouden, van het Evangelie, waarin te zien is een betere maatschappij dan die gebouwd is op het recht van de sterkste, wier beginselen op hoger peil liggen dan raszuiverheid en bodemverbondenheid ... Het koninkrijk der hemelen ... wordt gebracht en gebouwd o.a. door hen die om de gerechtigheid wil vervolgd worden. Zalig zijn zij. Zo zijn wij niet. Maar God wil ook ons zalig maken. Daartoe laat Hij ons preken het Woord, dat Hij aan de gemeente van Christus heeft toevertrouwd ... voor wie zich aan dat Woord onderwerpt, voor die zal het morgenrood rijzen uit de donkere nacht, het morgenrood der waarachtige volksbevrijding. Als elke bevrijding zal ook deze er niet kunnen komen zonder martelaars.

Mulder eindigt zijn preek met de volgende dichtregels:

Zo groeit door alle eeuwen heen een grote legermacht.
Die doof voor elke and're stem, op Jezus' wenken wacht
En eenmaal komt de blijde dag, dat om des Vaders troon
De ganse mensheid zich vereent, gewonnen door de Zoon.

Nr. 155. zondag 3 september 1944: recht en gerechtigheid

In het *exordium* spreekt Mulder uit dat de bevrijding elke dag een stukje dichterbij komt. Hij maant zijn gemeente zich daarop voor te bereiden en met een verwijzing naar het vijftiende vers van het Wilhelmus maant hij de gemeente God meer te gehoorzamen dan de mensen.³³ Als tekstwoord gebruikt hij Mattheüs 6:33: 'Zoek eerst Gods koningschap en de gerechtigheid die daartoe behoort en dat alles zal u geschonken worden.' Om dit vers goed te begrijpen is het noodzakelijk eerst 'de aardse staat en zijn gerechtigheid en vervolgens het koningschap van God en de gerechtigheid die daarbij hoort' te bespreken. Na het *exordium* dat een halve pagina beslaat, komt de schildering van de aardse staat en zijn gerechtigheid, van eveneens een half blad lengte. Vervolgens spreekt Mulder over het Koningschap van God en de gerechtigheid die daarbij hoort; dat beslaat twee pagina's en de *applicatio* ruim een bladzijde. In de *explicatio* klinkt echter de toepassing al door, en neemt daarvan zelfs een groot deel in beslag. Mulder wijst erop dat de bevrijding ook vernieuwing zal betekenen.

Wij mogen verwachten, dat het gemeenschappelijk lijden van ons volk gedurende meer dan 4 lange jaren, de gemeenschapszin heeft versterkt en dat volk meer tot eenheid heeft gemaakt ... Ons volksleven en zijn organisatie [moeten] voor een groot deel opnieuw worden opgebouwd. Het zal nu gemakkelijk zijn oude gebreken te herstellen en nieuwe fouten te voorkomen. Dat wij dit mogen verwachten, blijkt uit wat er reeds in deze jaren veranderd is op die terreinen, waar de vijand op eerbiedige afstand is gebleven en niet durfde ingrijpen: de Kerken. Wat ook, zoals dat heet, gelijkgeschakeld is, de Kerken niet. Er is eigenlijk geen ander terrein, dat aan de greep van de vijand ... is ontkomen.

Vervolgens somt Mulder een aantal maatschappelijke sectoren op, die daaraan niet zijn ontkomen, zoals de rechtspraak, de vakbeweging, het verenigingsleven, de jeugdorganisaties, de sport, het toneel, de anders zo vrije kunsten en wetenschappen, het bedrijfsleven,

het is alles gegrepen en geketend in allerlei zg. fronten en cultuurkamer. Maar de Kerken hebben elke aanval afgeslagen, en er zijn er toch verscheidene gedaan: op de collecten in de kerk, op de diaconale fondsen, op de kerkelijke jeugdzorg en het verenigingsleven, zelfs het zg. Joden-bord op de leerkamers en verenigingslocalen is afgeslagen. En zonder dat er een hand naar uitgestoken werd, heeft binnen de Kerken en met name in de grote Hervormde kerk en ook in onze Doopsgezinde Broederschap een reorganisatie zich voltrokken, die meer is dan een reglementsverandering, maar die spreekt van een nieuwe geest, een geest van luisteren naar en waardering voor elkander, van samenwerking en offervaardigheid.³⁴ Deze geest kon tot uiting komen omdat de vijand zich er niet mee bemoeide. Dit waren uitingen van een geest die zeker ook op andere gebieden in ons land zal blijken te bestaan, zodra de vijand en zijn knechten van het toneel zullen zijn verdwenen.

Voorts memoreert Mulder de vele duizenden mensen die door oorlogsgeweld, deportaties en executies omgekomen zijn. Hij brengt in herinnering alles wat verwoest is en nog verwoest gaat worden.’ Maar daarna begint de wederopbouw. Het volksleven en de staat der Nederlanden zal weer opgebouwd worden.’ Daarna schenkt hij nog enige aandacht aan de verhouding tussen staat en burger. ‘In dat opzicht is gerechtigheid de goede, rechte verhouding tussen burger en de staat. Dit breng mee gehoorzaamheid aan de staat.’ Dan waarschuwt hij

dat het ons moeilijk zal vallen besluiten van de staat te respecteren: Als men 4 jaar geleefd heeft onder een bestuur, dat men op alle mogelijke manieren om den tuin leidde en saboteerde, waardoor velen ook buitengewone winsten maakten, valt het zwaar in een dag tijds geheel om te zwaaien ... En dat zal toch moeten om rechtvaardig te staan tegenover de overheid.

Hij verwacht dat de welvaart na de oorlog gestaag zal groeien, maar ziet geen rechtvaardige verdeling daarvan in het verschiet. ‘Welvaart voor allen is van de aardse staat, voor zover wij zien kunnen, toch wel nooit te verwachten. Dat behoort niet bij haar gerechtigheid.’ Dat komt doordat de wereldse gerechtigheid gebaseerd is op zelfzucht. Daar tegenover staan het Koningschap van God en de gerechtigheid die daarbij hoort. Mulder verwacht wel dat de zelfzucht ingedamd zal worden door het algemeen belang en door het recht, maar hij ziet dat algemeen belang zelf ook als recht gebaseerd op zelfzucht. Wel zal men proberen naar recht en billijkheid de aardse staat op de been te houden

maar telkens stort het bouwsel ineen. Hoe komt dat toch? Wat de wereld altijd vergeet is dat God de Koning is van de wereld. Zijn wil moet verwerkelijkt worden, de wet der liefde, daaraan moeten mensen zich houden, anders komt er vroeg of laat weer een oorlog. Als de mensheid zou leven overeenkomstig de wet van de liefde dan eerbiedigt zij niet alleen de belangen van anderen en van de gemeenschap, maar dat is het opzoeken van en voorzien in anderer gebrek en nood. Hierop is de Schepping, de productiekracht van de mens en de natuur ingericht. Als mensen doen, doe gij hun alzo, dan is de welvaart voor allen, waarvan de heilstaat utopiën dromen. Die heilstaat kunnen we verkrijgen door er persoonlijk mee te beginnen. De gerechtigheid van God moet voor ons van nog hoger waarde zijn dan de gerechtigheid tegenover de aardse staat. Voor zover deze niet in strijd komt met de gerechtigheid die bij het koningschap van God hoort moeten we de staat gehoorzamen. Maar er kunnen zich omstandigheden voor doen, dat wij hebben te kiezen. En dan moeten we God meer gehoorzamen dan de mensen. Dergelijke omstandigheden deden zich voor tijdens de oorlog, moesten vaak in botsing komen met de bezettende macht. Dat was onze vaderlandse plicht en behoorde ook bij de gerechtigheid van Gods Koningschap. Doch straks zal het kunnen voorkomen, dat onze eigen overheid dingen van ons verlangt, die wel behoren tot de gerechtigheid van de aardse staat, maar in strijd komen met de gerechtigheid die behoort bij het Koningschap van God. Dan zegt onze Meester: zoek eerst het Koningschap van God en de gerechtigheid, die hierbij hoort.

Mulder besluit zijn preek met het citeren van het vijftiende vers van het Wilhelmus, waaraan hij in het begin van zijn vorige preek ook refereerde, en zo een cirkel rond maakt: ‘voor God wil ik belijden en Zijner grote macht. Dat ik te genen tijde den koning heb veracht. Dan dat ik God den Here, der hoogste Majesteit heb moeten obediëren in der gerechtigheid.’ Zijn oproep om niet in de valkuil te trappen van wraakoverwegingen is duidelijk.

Nr. 156. zondag 10 september 1944: recht en gerechtigheid

Na uitgesproken te hebben dat hij nu voor de derde en laatste maal in deze serie preekt over recht en gerechtigheid, met als doel zich samen met de gemeente voor te bereiden op de bevrijding die ‘ja schier elk uur een stap dichterbij komt’ – Dolle Dinsdag was pas vijf dagen geleden –, vat Mulder kort de voorafgaande twee preken samen. Deze ochtend zal de preek over het recht gaan. Dat ‘recht raakt de verhouding van mens tot mens. Deze bestaat ook

van God tot mens. God is de grote schuldeiser en wij allen zijn schuldenaren tegenover Hem.’ Als tekst neemt Mulder Matteüs 12:20:³⁵ ‘Het geknakte riet zal Hij niet verbreken en de walmende vlaspit zal Hij niet uitblussen, voor dat Hij het recht tot zegepraal heeft gebracht.’ Mulder preekt dan achtereenvolgens over het menselijk recht en over Gods recht. ‘Dit tekstwoord raakt waarlijk aan in onze dagen brandende kwesties.’ Na aan het begin van de explicatie dit tekstwoord nogmaals te herhalen en de referentie aan Jesaja 42 te benoemen en uitgelegd te hebben dat Matteüs deze tekst op Jezus toepast, zegt hij: ‘Zijn oordeel is het oordeel der liefde.’ Parafaserend op het tekstwoord meent hij ‘dat J. Chr de zondaren niet veroordeelt, maar ze probeert te redden. Zou er een mens zijn die minder waard is dan een geknakt riet, en in wie, hoe onzichtbaar en smeulend ook, toch nog iets goeds is overgebleven?’ Mulder legt dan uit wat het ‘voor dat’ in het tekstwoord betekent.

Dit *voordat* moeten wij niet zo verstaan, alsof daarna wel het geknakte riet verbroken zal worden en het walmende vlaspitje dan toch uitgeblust, maar dat Hij het zwakke en bijna geheel verlorene zolang zal sparen en redden tot het, door het oordeel van God heen, geheel behouden zal zijn. Kortom de zondaar blijft behouden. We kunnen ons afvragen of dit overeenkomt met het menselijk recht, met ons oordeel over de zondaar.

‘Neen’, zegt Mulder daarop.

Ook het menselijk recht, evenals de menselijke gerechtigheid heeft als bodem de zelfzucht. Na de bevrijding zal er recht gesproken worden over degenen die fout waren in de oorlog. Zal het worden het recht der wederverging. Zal het worden een dag der wrake, zal het komen tot een zg. bijltjesdag? Of zal er op fatsoenlijke wijze menselijk recht worden gedaan? ... Het bloed, de smarten, en tranen van deze jaren komen neer op de hoofden van hen die sympathiseerden met de duivelse geest van tyrannie, geweld, list en huichelarij, die over ons heen is gekomen. Het menselijk recht eist gerechte straffen, die in overeenstemming zullen zijn met het misdrijf. Dat menselijke recht heeft, Gode zij dank, in Europa sedert 16 eeuwen onder de invloed gestaan van het Evangelie en dus van het recht dat God spreekt ... De oude Doopsgezinden hebben dit woord van niet oordelen, opdat ge niet geoordeeld wordt, letterlijk opgevat en wilden dan ook in geen enkel opzicht als rechter zitten over hun medemensen. Oude Doopsgezinden zouden natuurlijk nog veel minder gedacht hebben aan wraak, aan bijltjesdag ... omdat zij oog hadden gekregen voor Gods recht dat het geknakte riet niet breekt maar herstelt, dat de walmende vlaspit niet

uitblust maar aanblaast tot een helder licht. Zo is Gods recht. Zo handelt Jezus; zo handelt God. Dat leert ons het Evangelie. Het gaat God niet om de vernietiging van de zondaar, maar om het kwade ... Zo is het oordeel dat God uitspreekt, het oordeel der liefde. God kan niet anders omdat Hij louter liefde is ... in Jezus Christus, in Zijn kruisdood en opstanding bezitten wij de zekerheid dat Gods liefde het toch wint, dat dit recht tot zegepraal wordt gebracht ... Het is voor ons, die gewend zijn in zelfzucht te denken, heel moeilijk dit te verstaan, dat het oordeel van God niet een veroordeling is maar behoud. Nog moeilijker is het te geloven, dat dit oordeel der liefde zegepraalt. Maar dit ongeloof is dan ook juist onze zonde. Wij geloven veel meer in de macht van den boze dan in de macht der goddelijke liefde. En het is juist deze onze eigen zonde, die wij in zo vreselijke mate en vorm zien in de mensen die wij veroordelen. Zij geloofden te sterk in de macht van het geweld, van hardheid en wreedheid, van leugen en haat. Het is de grootste, historische les van deze jaren dat dit alles niet kan ... De samenleving kan niet gebouwd worden door de macht van het kwaad ... wie haar wil verbeteren, ga niet bij de duivel te biecht. Dit hebben deze vreselijke jaren opnieuw en duidelijker dan ooit te voren willen leren ... Willen wij in gerechtigheid voor God leven, dan moeten wij Gods recht aanvaarden voor onszelf, maar ook onzerzijds toepassen op anderen. Dan moeten we dus niet leven in het menselijk recht van de vergelding, laat staan van de wraakzucht, maar dan moeten wij leven vanuit het oordeel Gods, dat is van uit de liefde. Als Gods recht en de gerechtigheid van zijn Koningschap heersen op aard, zal er geen oorlog meer zijn.

Mulder roept zo zijn gehoor op om de foute Nederlanders te vergeven voor hun daden en te streven naar hun behoud.

CONCLUSIE

Wat als eerste opvalt aan deze zeven preken (behalve dat 's mans taalgebruik zo ontzettend helder en toegankelijk was), is dat Mulder de bekende drieslagstructuur van *exordium*, *explicatio* en *applicatio* als een welhaast vanzelfsprekend retorisch ordeningsprincipe hanteerde. Hier sprak dan ook een professional. Wel is opmerkelijk, vermoedelijk onder druk van de door hem als steeds prangender ervaren tijdsomstandigheden (toenemende gewelddadigheden, Jodenvervolging, gespannen bevrijdingsverwachtingen, etc.) dat gaandeweg de *applicatio* al door het *exordium* heen brak en zelfs de boven- toon ging voeren, wat zelfs ten koste ging van de *explicatio*. Wanneer deze

preken vergeleken worden met preken die Mulder vanaf september 1945 gehouden heeft, dan blijkt daarin weer veel meer evenwicht te zijn tussen de *explicatio* en de *applicatio*.³⁶ Direct ook is duidelijk dat hier een op de maatschappij betrokken predikant sprak: zijn *applicatio*'s zijn sterk appellerend en hij schroomde niet het actuele politieke bestel, zijn ideologie en zijn desastreuze uitwerkingen voor mens en samenleving aan de kaak te stellen. Hij deed dat vooral in confrontatie met het christelijk, evangelisch ideaal, waarin de verticale verhouding tussen mens en God zich dient te vertalen in de hoog gekwalificeerde horizontale relaties tussen mensen onderling, met name hen die op onze hulp zijn aangewezen.

Voorts is duidelijk dat Mulder een sterk accent op de ethiek legde, en appelleerde aan het moreel zuiver handelen van zowel zichzelf als zijn gehoor. Ontegenzeggelijk was hij ook ‘goed dopers’ in zijn christocentrisme, dat overal doorklinkt. Beide elementen waren in Mulder gerijpt sedert hij van jongs af aan zich thuis voelde bij zijn Haagse hervormde predikanten en leermeesters van de ethische richting, zoals Cramer, Gerritsen, Walter en Gunning (zie boven). Niet alleen door verstandelijke overleggingen, maar door het doen van Gods wil, zoals die geopenbaard werd in Jezus Christus, werd een mens volgens de ethische richting geheiligd – christocentrisme was hiermee ook een vanzelfsprekendheid. Beide elementen klinken in de oorlogspreken door. Mulder deed vaak een beroep op de vrije verantwoordelijkheid van hemzelf en zijn gemeenteleden om Gods wil te doen en zich door geen enkele wereldlijke ideologie mee te laten slepen, niet door een politieke, noch door een maatschappelijke stroming. Zijn afkeer van het nationaal-socialisme komt dan ook voort uit zijn geloof dat het strijdig is met Gods wil. Dat in horizontaal vertaald verticaal geloof van zuiver handelen gaf hem tijdens de oorlog tevens de *drive* en de kracht om zes Joodse onderduikers te huisvesten. Hier zien we opnieuw dat zijn verhouding tot de medemens gekwalificeerd werd door de verticale relatie met God. Die zelfde verhouding zien we eveneens terug in zijn waarschuwing tegen wraakacties tegen Duitsgezinden, NSB'ers en ander fout volk zodra de oorlog voorbij was.

De doperse beginselen klinken ook door in zijn besef van de suprematie van het Koninkrijk Gods, waarin voor gewelddadigheid en machtsmisbruik geen plaats was. Mulder was dan ook een pacifist in hart en nieren en daarvan heeft hij herhaaldelijk rekenschap afgelegd in zijn preken. Echter, over de invasie van de geallieerden sprak hij niet in de zin van een waarschuwing tegen hun tot de tanden toe bewapend optreden. Hij repte er in die hooggespannen Dolle Dinsdagtijd met geen woord over! Wel sprak hij op acht oktober 1944

uit dat ‘De nood van ons volk ... in de afgelopen week tot een verbijsterende hoogte is gestegen. Er wordt niet naar gevraagd wat ons volk verdragen kan.’ Hij vroeg zich dan ook af wat de gemeente kon doen om dat leed enigszins te verzachten. Na erop gewezen te hebben dat de Gietersen ‘buitengewoon bevoorrecht’ waren, omdat het oorlogsgeweld praktisch aan hun deur voorbij ging, deed hij het reeds genoemde appel op zijn gehoor om vluchtelingen in huis op te nemen. Zoals eerder vermeld, werd die oproep niet door iedereen met enthousiasme begroet, wat ertoe leidde dat de Mulders zelf nog eens twee vluchtelingen in de pastorie opnamen.

Bij lezing van deze preken mag het ondertussen hebben verbaasd dat deze herder, zo evangelisch en ethisch bevlogen, maar ook zo ongezoeten helder in zijn afwijzing van dat mens- en Godonterende Duitse regime, zo ongeschonden de oorlog is doorgekomen. Hij moet zich betrekkelijk veilig gewaand hebben bij zijn kudde binnen de Gieterse vermaanmuren, hoewel hij wist – hij schreef het Lou de Jong en mevrouw Schreur zei het – dat niet iedereen zijn visie deelde. Hij moet te veel autoriteit genoten hebben – Mulder sprak je niet zo gauw tegen, vertelden mensen mij – om kennelijk ooit verraden te worden. In 1893 op een zondag ter wereld gekomen, voelde hij zich ook werkelijk een zondagskind dat ‘tot waarachtig geluk geboren was’. Hij kende dan ook ‘de echte innerlijke blijdschap, het waarachtig geluk, dat niet uit de aarde is.’³⁷ Daarom ook durfde hij ‘te spreken, waar er gehandeld werd in strijd met de wil der Liefde.’ Niet voor eigen gerief, maar vooral tot zegen van zijn gemeente en onderduikers die – hoe dan ook – hij daarvan deelgenoot maakte binnen de menniste muren van Binnenpad 48 en 50.

NOTEN

* De tekst en de voetnoten zijn bewerkt c.q. aangevuld door Piet Visser.

1 E.I.T. Brussee-van der Zee, *De doopsgezinde broederschap en het nationaal-socialisme in de jaren 1933-1940* (doctoraalscriptie Theologie, Universiteit van Amsterdam, mei 1985); en: ‘De Doopsgezinde Broederschap en het nationaal-socialisme, 1933-1940’, in: *Doopsgezinde Bijdragen* (hierna: DB) 11 (1985), 118-129.

2 Dit biografische overzicht is grotendeels gebaseerd op een korte levensbeschrijving van Mulders hand, die bestaat uit vier getypte pagina’s met een korte regelafstand. Aan zijn jeugd wijdt hij, tot het moment dat hij naar de kweekschool in Den Haag gaat, twee alinea’s. Hierin legt hij een verband tussen de theologische opvattingen van zijn ouders en die welke op school heersen. Vanaf de derde alinea gaat deze levensimpressie over zijn pogingen om zendeling of predikant te worden. Hij beschrijft uitgebreid welke inspanningen hij daarvoor geleverd heeft. In 1949 is hij proponent geworden van de Algemene Doopsgezinde Sociëteit (hierna: ADS), hij is dan 56 jaar. Dit jaartal is tevens van belang voor de datering van zijn levensbeschrijving, omdat blijkt dat

hij op het moment van samenstelling van zijn levensverhaal de proponentenbul nog niet ontvangen had – kortom: het stuk dateert van vóór de uitreiking daarvan in 1949. Hij vervolgt: ‘Het heeft mij zeer gespeten, dat de A.D.S mij niet 15 jaar eerder de gelegenheid schonk in een colloquium doctum blijk te geven van enige singuliere gaven, tans ben ik hiervoor feitelijk te oud. Mijn geheugen heeft in de oorlogsjaren ... zeer geleden. De gewoonste kennis heb ik soms niet meer paraat.’ Hij vervolgt dan wat opgewekter: ‘Maar ik doe mijn werk nog met grote ambitie’ Hij doet dan op zijn werk in de Doopsgezinde Gemeente Dordrecht, waar hij van 1946 tot 1958 predikant was. Tenslotte beëindigt hij zijn levensbeschrijving met de motivatie waarom hij het proponentenschap begeerde: ‘ik vind het omwille van mijn gemeente, en om bevrijd te worden van mijn nevenbetrekking [tijdelijk gemeentearchivaris van Dordrecht] zeer wenselijk dat ik de proponentenbul nog ontvang’. Ook uit mijn interviews van 2 juli 2011 met zijn zuster, mw. C.N. Ender-Mulder, en zijn schoonzuster, mw. Mulder-Thiessen, komt naar voren dat Mulder teleurgesteld was over deze late proponentaanstelling. In het *Doopsgezind jaarboekje 1949*, 77, staat achter Mulders naam nog geen proponentenjaartal vermeld; in het *Jaarboekje 1950*, 154, wèl. Overigens komt zijn naam als nieuwe proponent niet voor in de kroniek van 1949, die opgenomen is in *Doopsgezind jaarboekje 1954*, 43-45; aldaar zijn wel vermeld: J.H. Hylkema (15 januari), L. Laurensen, J. Nooter, J.J.J. van Sluys, W. Veen, A. Veldstra (23-25 juni), mw. F. Goudsmit-van Voorst Vader en mw. T. van der Zwaag (20 september). Elly Hardoff-Dijkstra schreef een ‘In memoriam’ van Mulder in *Doopsgezind jaarboekje 1969*, 23-26.

3 Jan Anthony Cramer (1864-1952) had een drietal gemeenten gediend, toen hij in 1896 hervormd predikant werd in Den Haag, wat tot 1921 duurde, omdat hij toen hoogleraar in Utrecht werd in de kerk- en dogmengeschiedenis. Tijdens zijn studie werd hij beïnvloed door zijn vader die de ethische richting was toegedaan, maar ook aanhanger van het modernisme was. J.A. Cramer was van mening dat historische Schriftkritiek, ook in de prediking, naar de gemeente toe uitgesproken moest worden, wat hij in de Haagse gemeente in praktijk bracht. In onder anderen zijn collega Gerretsen vond hij een medestander. In latere jaren was Cramer actief op het oecumenisch erf. D. Nauta et al. (red.), *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme* (Kampen, 1978-2006), 6 dln., II, 146-148 (hierna: *BLGNP*). Het lijkt me van belang te weten dat Abraham Mulder zijn hang naar de ethische richting mede te danken had aan Cramer.

4 Jan Hendrik Gerretsen (1867-1923) stond van 1898 tot 1919, toen hij om gezondheidsredenen met emeritaat ging, te Den Haag, waar hij tevens hofprediker was (1909-1919). Wat Mulder in hem aangesproken zal hebben, was dat Gerretsens motief om theologie te studeren gelegen was in het feit dat hij zendeling wilde worden. Gerretsen, die zich tot de ethischen rekende, was dogmaticus. Wat voor hem in ethisch opzicht belangrijk was, was dat de ethici het heil in het hier en nu zoveel mogelijk moesten verwelken. Voor hem zelf betekende dit dat hij zich inzette voor mensen met een psychische stoornis. Een van zijn belangrijkste werken is *Rechtvaardiging bij Paulus*. Je zou dit boek een theologie van de gemeenschap met God kunnen noemen. *BLGNP* III, 132-135. Francis van Gheel Gildemeester (1855-1929) preekte vanaf 1883 tot aan zijn dood in de Haagse Hervormde Kerk. Hij wilde een predikant zijn voor heel het volk. Dat lukte hem, hij was al tijdens zijn leven een legende, met name in zijn Haagse wijk Pniel. Van Gheel was op velerlei manieren actief. Zo ijverde hij voor zeemanshuizen in Nederlands Oost-Indië. Beroemd waren ook zijn winterlezingen die hij in en buiten Den Haag hield. Voor alles bleef hij echter de ethische predikant, wat zich onder meer uitte in de oprichting door hem van de Christelijke Volksbond in 1889, gericht op de verheffing van de werkmansstand onder de verwerping van de sociaaldemocratie, maar met liefde voor vorstenhuis en vaderland. De door de bond geïnitieerde arbeidsbeurs verschafte werk aan tijdelijk werklozen, zonder daarbij te letten op kerkelijke gezindte. Bovendien trok de bond zich het lot van daklozen aan. *BLGNP* V, 202-204. Willem Leonard Welter (1849-1940) werd in 1894 hervormd predikant te Den Haag en volgde in 1919 Gerretsen op als hofprediker. Welter was een Rus van geboorte, maar door een maatregel van koning

Willem III verkreeg hij de Nederlandse nationaliteit. Hoewel hij zichzelf niet wilde aansluiten bij een richting of partij, wordt hij gerekend tot de ethische theologen. Vaak sprak hij in zijn gedichten en preken over de grote ommekeer die zich in hem had voltrokken toen hij Jezus Christus had leren kennen. Vanaf het begin van zijn ambt trok hij toehoorders van heinde en verre, waaronder bekende theologen als Hasebroek en Ten Cate. Hij schreef veel gedichten waardoor hij een zekere naam heeft gekregen. Welter bezat een soort stille vroomheid, die Mulder moet hebben aangesproken, aangezien deze nooit helemaal los kwam van het piëtisme dat in zijn jeugd wortel geschoten had. *BLGNP* I, 423-424.

5 Anthonie Johannes Adrianus Vermeer (1860-1935) stond van 1894 tot 1928 te 's-Gravenhage, waar hij grote faam genoot als kanselredenaar. Hoewel hij als gematigd orthodox bekend stond, bepleitte hij ook de rechten van de vrijzinnigen. *BLNGP* I, 393. Hermann Theodorus Obbink (1869-1947), in 1902 te Utrecht gepromoveerd, was van 1906 tot 1910 predikant te Den Haag. Van 1927 tot 1947 doceerde hij aan de theologische faculteit van de Universiteit van Utrecht godsdienstwetenschap, waarin hij een belangrijke plaats innam voor het comparatieve element. Vanaf 1920 tot 1924 verscheen van hem *De Bijbel (verkorte uitgave) opnieuw uit den grondtekst vertaald*. De afleveringen zijn prettig leesbaar. In 1927 verscheen een nieuwe vertaling van het Nieuwe Testament, geschreven door een vriend van Obbink, de nieuwtestamenticus A.M. Brouwer (zie noot 30). *BLGNP* II, 345-349. Deze bijbelvertaling, ook wel de Utrechtse vertaling genoemd, gebruikte Mulder meestal op de kansel in de oorlogsjaren.

6 Jan Willem Gunning (1862-1923), in Amsterdam theologie gestudeerd, werd in 1896 benoemd als secretaris en een jaar later tot directeur van het Nederlands Zendeling-Genootschap. Tot 1913 hadden hij en zijn vrouw Hermina C. de Vries de leiding van het zendingshuis. De opleiding van de kwekelingen was onder anderen aan Gunning toevertrouwd. In 1914 kreeg hij een eredoctoraat van de Universiteit van Groningen. *BLGNP* II, 228-229. Zie ook Th.L. Haitjema, *De richtingen in de Nederlandsch Hervormde Kerk* (Wageningen, 1934), hoofdstuk 2. Wat Mulder aansprak in Gunning, was zijn grote accent op de heiliging van de gelovige. Bij Gunning ging het om de herschepping van de mens in Christus, waarvoor hij als uitgangspunt hanteerde: 'Jezus Christus, de Middelaar Gods, en der mensen' (Haitjema, *Richtingen*, 73). Mulder ging mee in dit christocentrische uitgangspunt en zag deze heiliging ook in dopers theologische bronnen. Dit leidde hem tot de vraag aan A.K. Kuiper 'kan ik doopsgezind worden en in de broederschap het evangelie verkondigen?'

7 Dat was gevestigd in de Abdij, waar toen mr. A. Meerskamp van Emsden (1921-1940) de rijksarchivaris was. *Encyclopedie van Zeeland* I (Middelburg, 1982), 478.

8 Grondlegger was vooral D. Chantepie de la Saussaye, opgevolgd door J.H. Gunning. Zie G. Harinck et al. (red.), *Christelijke encyclopedie* I (Kampen, 2005), 523-524.

9 De Elspeetse Vereniging is de algemeen gangbare benaming die kort voor de Tweede Wereldoorlog gegeven werd aan de 'Vereniging voor Gemeentedagen van Doopsgezinden', de in 1917 opgerichte vernieuwende Gemeentedagbeweging. A.K. Kuiper behoorde samen met onder andere J.E. van Brakel, S.H.N. Gorter, J.M. Leendertz en T.O. Hylkema tot de oprichters. Zie de online encyclopedie *Global Anabaptist Mennonite Encyclopedia Online* (hierna: *GAMEO*), sub 'Gemeenschap voor Doopsgezind Broederschapswerk', en Frits Groeneveld & Carl Brüsewitz, *Van Elspeet naar Mennorode; hoe een broederschapshuis voort-bouwt* (Hilversum, 2000), 11-57, m.n. 27.

10 Jacob Koekebakker (1875-1963) was achtereenvolgens predikant te Den Ilp-Landsmeer (1899), Aardenburg (1903) en Middelburg (1919-1940). Hij was zeer betrokken bij het lot van de Mennonietenvluchtelingen uit Rusland, en was de eerste voorzitter van het bestuur van het broederschapshuis te Elspeet. Zijn broer Willem, predikant te Dordrecht-Breda, was van 1930 tot 1942 redacteur van het landelijke doopsgezinde weekblad *De Zondagsbode*. *GAMEO*, sub 'Koekebakker family'.

- 11 Vanaf wanneer Mulder dat consulentenschap waarnam, is niet duidelijk. Al in 1927 was ds. T.H. Siemelink er met emeritaat gegaan. *GAMEO*, sub ‘Vlissingen’.
- 12 Hardoff-Dijkstra, ‘In memoriam’, 24-25; citaat op p. 25.
- 13 De familie Driebergen woonde er in de Willem de Zwijgerlaan 2. Hier had onder anderen Wim (Willem) Lengton enkele maanden een onderduikadres gevonden, leider van de KP-Soest, voordat hij als gevolg van de geruchtmakende mislukte overval op het Distributiekantoor aan Plantsoen-West te Amersfoort (11 februari 1944) omgebracht zou worden. S.E. Scheepstra, ‘Feiten en ficties rond Amersfoort. Overval op Distributiekantoor Amersfoort (1944) nader onderzocht’, in: *De anti fascist* (mei 2007), 2-7. In de *Amersfoortse Courant* van 2 mei 1989 staat een artikel van Ronald Kersten over het onderduikadres van de Driebergens te Amersfoort, voorzien van een foto van de ingang naar de schuilkelder.
- 14 De datum kon Loet Manassen zich niet meer precies herinneren (interview met hem op 24 juli 2011).
- 15 Dat heeft de aanleiding gevormd voor zijn dochter Joosje Lakmaker om een intrigerende familiegeschiedenis te schrijven: *Voorbij de Blauwbrug; het verhaal van mijn Joodse grootvader* (Amsterdam, 2008).
- 16 Haar vader wilde hierover zijn beklag doen bij Mulder, omdat hij vond dat zo’n jong meisje (zij was toen nog maar zeventien jaar) geen spreekverbod opgelegd mocht krijgen, maar haar moeder heeft hem daarvan kunnen weerhouden (interview met mw. H. Schreur, juli 2011).
- 17 Ankie heette officieel Johanna Eleonora Maria. Blijkens haar overlijdensadvertentie van 02-07-2010 in de *Twentse Courant Tubantia* was zij op 7 april 1922 te Amersfoort geboren, en na de dood van Edo van Zuilen inmiddels voor de tweede maal weduwe. Zie de site *Familieberichten Online*. Everhard was op 18-12-1918 geboren te Emmen maar tot zijn twintigste woonachtig te Amersfoort. Hij was huidarts in Enschede en aldaar overleden op 19 februari 1979. Opmerkelijk is dat hij eerder, op 15 mei 1942, samen met zijn ouders, Israel van Zuiden en Sarina Kats, was afgevoerd naar Kamp Amersfoort. Zie de site van *Stambomen van Nederlands Joodse families*. Ook in dit geval van de illegale huwelijksvoltrekking lijkt de bemiddeling van de Amersfoortse mw. Driebergen voor de hand te liggen.
- 18 Bewaard in het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (hierna: NIOD) te Amsterdam, in NIOD Doc. 1-2035, een dossier waarin zich ook de andere, nog na te noemen stukken bevinden.
- 19 NIOD Doc. 1-2035.
- 20 De zo meteen nader te specificeren preken zijn aanwezig in NIOD Doc 1-2035. Alle andere bewaard gebleven preken van Abraham Mulder, van 1932 tot 1955, zijn aanwezig in de handschriftenverzameling van de Doopsgezinde Bibliotheek, Bijzondere Collecties van de Universiteitsbibliotheek Amsterdam, HS 65-618. De preken uit zijn Aardenburgse tijd, tot 1941, zijn genummerd met Romeinse cijfers; de overige met gewone cijfers.
- 21 Ze is in afschrift bewaard in NIOD Doc 1-2035.
- 22 Ook de toenmalige doopsgezinde hulp in de huishouding voor één dag in de week, mw. H. Schreur, deelde in het interview mee dat zij soms wel eens met kromme tenen in de kerk had gezeten, zoals die keer toen Mulder vanaf de kansel ongegeneerd uitlatingen deed, die alleen maar afkomstig konden zijn van Radio Oranje!
- 23 Het betreft J. Sepp & H. Boetje (red.), *Gezangen ten gebruike in doopsgezinde gemeenten* 1e dr. (Leiden, 1897) en J. Sepp & H. Boetje (red.), *Bloemlezing uit de psalmen* (Leiden, 1900). Dit patriottistische lied was ooit in de Gouden Eeuw geschreven door Adriaen Valerius.
- 24 *Godsdienstige liederen; uitgegeven door en voor rekening van den Nederlandschen Protestantenvond* 8e dr. (Amsterdam, 1940). Het betreft de twee slotregels van het derde couplet van lied 3, ‘Gods goedertierenheid’, waarvan de eerste regel luidt: ‘Juich, aarde, meld uw Scheppers eer!’.
- 25 *Godsdienstige liederen*, lied 177: ‘Daar zij licht’, de vier laatste regels van het derde couplet,

waar op volgt: 'Wij ook gaan getuigen – // Nooit lafhartig buigen // Voor de duist're macht'.
26 *Godsdienstige liederen*, lied 214: 'Op een nationalen feestdag', het laatste couplet.

27 Het zeer bekende alternatieve vaderlandse lied, in 1815 geschreven door mr. J. Brand van Cabauw en op muziek gezet door Johan Wilhelm Wilms. Het was ingezonden op een prijsvraag voor een nieuw volkslied voor het pas gestichte Koninkrijk der Nederlanden, wat 'Wien Neêrlands bloed' van Hendrik Tollens zou worden, dat eveneens gecomponeerd was door Wilms. Zie de site van het *Gebeugen van Nederland*.

28 Dit betreft het voorlaatste, veertiende couplet van het 'Wilhelmus':

'Oorlof, mijn arme schapen
 die zijt in groten nood,
 uw herder zal niet slapen,
 al zijt gij nu verstrooid.
 Tot God wilt u begeven,
 zijn heilzaam woord neemt aan,
 als vrome christen leven,-
 't zal hier haast zijn gedaan.'

29 Zie Ciska Stark, *Proeven van de preek; een praktisch-theologisch onderzoek naar de preek als Woord van God* (Zoetermeer, 2005). Zie ook Pieter Post, *Geschiedenis van het doopsgezinde kerklied (1793- 1973); van particularisme naar oecumeniciteit* (Hilversum, 2010), 201, noot 309.

30 Anneus Marinus Brouwer (1875-1948) was te Utrecht in 1905 gepromoveerd op een proefschrift over de theologie van de ethische richting in de Hervormde Kerk. Het was een studie van de theologie van D. Chantepie de la Saussay. In deze studie plaatst Brouwer het ontstaan van de ethische theologie, waarmee hij zich verwant voelde, in het theologisch landschap van de negentiende eeuw. Aanvankelijk was Brouwer predikant, van 1910 tot 1921 rector van de Nederlandse Zendingsschool en van 1921 tot 1935 hoogleraar vanwege de Nederlandse Hervormde Kerk in Utrecht; van 1935 tot 1946 was hij aldaar gewoon hoogleraar. In 1927 verscheen van zijn hand een nieuwe vertaling van het Nieuwe Testament, ook wel de Brouwervertaling genoemd. Samen met de eerder door zijn vriend Obbink verzorgde *Bijbel (verkorte uitgave) opnieuw uit den grondtekst vertaald* (1920-1924), men noemde dit geheel ook wel de Utrechtse vertaling. Brouwer was evenals Mulder lid van de in 1921 opgerichte Ethische Vereniging, die echter voor de oorlog al weer ter ziele was. Brouwer heeft zich zeer ingezet voor de vereniging 'Kerkopbouw' die tot doel had de verschillende richtingen binnen de Hervormde Kerk tot elkaar te brengen. Uiteindelijk zou dit leiden tot een polemiek en zelfs een breuk met O. Noordmans. Vanuit de achtergrond van Kerkopbouw steunde hij tevens de protestanten in Duitsland die zich verzetten tegen het nationaalsocialisme. *BLGNP* IV, 65-68. Het is niet ondenkbaar dat Mulder hiervan op de hoogte was.

31 Op 23 juni 1940 vond de eerste vergadering plaats van het Convent van Kerken, een orgaan dat namens een aantal protestantse kerkgenootschappen (waar onder de doopsgezinde broederschap) in de oorlog zou spreken over aangelegenheden die de kerk en bezettende overheid betroffen. De afgevaardigde namens de doopsgezinden was in 1942 S.N.B. Halbertsma. Toen in het eerste half jaar van 1942 de maatregelen tegen de Joden steeds scherper werden, schoolorganisaties opgeheven werden en de arbeidsdienst begin april voor sommige groepen verplicht werd, achtten de bij het Convent aangesloten kerken het niet langer verantwoord om te zwijgen. Een hiertoe opgestelde kanselafkondiging van deze strekking werd van het allergrootste belang geacht, omdat hiermee voor het eerst en openbaar door de kerken luid en duidelijk de onverzoenlijke tegenstelling tussen het evangelie en het nationaal-socialisme werd uitgesproken. 'Op deze uitspraak hebben ontelbare predikanten en gemeenteleden gesteund bij beslissingen die zij namen, en zich beroepen bij verhoren, die zij ondergingen.' H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk* dl. 1: *Geschiedenis van het kerkelijk verzet* ('s-Gravenhage, 1946), 105. Ook aan de ADS is het concept van deze kanselafkondiging toegestuurd met het verzoek haar te vermenigvuldigen

en in de doopsgezinde gemeenten te verspreiden ter voorlezing van de kansel. Het Dagelijks Bestuur van de ADS heeft echter gemeend op dit verzoek niet te moeten ingaan. De afkondiging is dus officieel niet van de kansel voorgelezen. Of Mulder deze kanselafkondiging heeft gekend en gebruikt, is niet bekend, omdat preken en liturgie over het eerste half jaar van 1942 in de handschriftenverzameling van de Doopsgezinde Bibliotheek, Bijzondere Collecties UvA niet aanwezig zijn.

32 Hoewel er over George Nieuwenhuijsen geen nadere gegevens te vinden waren, is het geciteerde gedicht wellicht afkomstig uit diens bundels *Open vensters* ('s-Gravenhage 1940, 2e dr.), of *Blijvende dingen* ('s-Gravenhage 1940).

33 De tekst van dit laatste couplet luidt:

Voor God wil ik belijden
en zijner groten macht,
dat ik tot genen tijden
den Koning heb veracht,
dan dat ik God den Heere,
der hoogsten Majesteit,
heb moeten obediëren gehoorzamen]
in der gerechtigheid.

34 Op organisatorisch gebied was vooral de wegens de bezetting noodzakelijk geworden inlijving bij de ADS van de eerder onafhankelijk opererende Gemeentedagbeweging (inmiddels Elspeetse Vereniging genoemd) en haar satellieten, de verschillende werkgroepen, de meest opvallende verandering in doopsgezind Nederland gedurende de oorlogsjaren geweest. Na 1942 waren de doperse drukpersen op last van de Duitsers vrijwel stilgevallen. Periodieken als *De Zondagsbode*, het *Doopsgezind jaarboekje*, de *Hoeksteen* en de *Brieven* waren door de censuur om zeep geholpen. Het laatste oorlogsjaar, vooral in de hongerwinter, organiseerden voormalige leden van de werkgroep tegen de krijgsdienst, samen met quakers, opvangplekken in het noorden voor berooide kinderen uit de grote steden in de Randstad. Zie *GAMEO*, sub ‘Netherlands.’

35 Opnieuw in de Brouwervertaling, waarin Mulder echter een kleine maar niet onbelangrijke wijziging aanbrengt, door ‘opdat’ te vervangen door ‘voordat’, zoals ook in andere vertalingen wel voorkomt. Overigens zal de beeldspraak van het gebroken riet de kerkgangers van Giethoorn zeer aangesproken hebben, waar het riet rondom de wieden zo’n groot aandeel had in de dagelijkse broodwinning.

36 Zo heeft, bij wijze van voorbeeld, de preek op de derde adventszondag van 1945 een *exordium* van driekwart pagina, een *explicatio* van één en driekwart pagina, en een *applicatio* van één en een kwart bladzijde. De *explicatio* en de *applicatio* lopen hier ook niet doorelkaar heen. Met andere woorden: Mulder hield zich dus weer keurig aan de klassieke opbouw van de preek.

37 Hardoff-Dijkstra, ‘In memoriam’, 24. ‘Daardoor verstond hij de kunst om onder alle omstandigheden optimistisch te zijn. Dat maakte hem ook tot de ‘sterke’ man, tot de harde werker, ja tot een bijzonder mens, die opkwam voor alles wat zwak was en verdrukt werd, die inging tegen elk onrecht, dat hij signaleerde.’

André du Croix en Albert Keuter herdacht in doopsgezind Nederland

GERT VAN KLINKEN

NA DE BEVRIJDING: EERSTE WOORDEN

In de zomer van 1945 beschikte Nederland over geen enkel voorbeeld om de zojuist beëindigde oorlog in Europa te gedenken. De Duitse bezetting leek een gebeurtenis zonder precedent. De verwerking zou decennia vergen. Niettemin: de doden verdienden een ‘in memoriam’. Uitstel was ondenkbaar, daar waren de levenden het over eens. Wie kon woorden van troost vinden? Voor de nabestaanden van de doopsgezinde predikant Albert Keuter, op 9 maart 1945 omgekomen in Bergen-Belsen, werden die uitgesproken door een collega en vriend: ds. H.W. Meihuizen. Hij leidde de herdenkingsdienst op zondag 1 juli in de doopsgezinde kerk te Den Haag.¹ Als motto was Psalm 90:16a gekozen:

Laat Uw werk aan Uwe knechten gezien worden.

Behalve de Psalm zong de gemeente de nummers 45 en 284 uit de bundel van de Nederlandse Protestantenbond (met een suffix van vijftig toegevoegde doopsgezinde liederen, waaronder 284: ‘Hart aan hart tezaam verbonden’). De wat deftige Meihuizen kwam eerder als een cultuurmens over dan als een uitgesproken bijbelse prediker.² Toch geloofde hij in een persoonlijke God. Diens wil werd zichtbaar in leven en sterven van echte christenen. Zo bezien was het martelaarschap een goed, ondanks de onherstelbare offers. Op het moment dat Meihuizen zijn preek hield, betrof dit geen abstracte kwesties. Een week eerder was bevestigd dat behalve Keuter ook diens oudste zoon Barend Klaas de Duitse gevangenschap niet had overleefd. Naar hun graf werd nog gezocht. De verslagenheid was groot. Toch probeerde Meihuizen zich te schikken naar een hogere wil:

Het gedurig gebed om behoud, dat uit onze Gemeente omhoog steeg, is niet verhoord; God had andere dingen voor Zijn dienstknecht weggelegd.

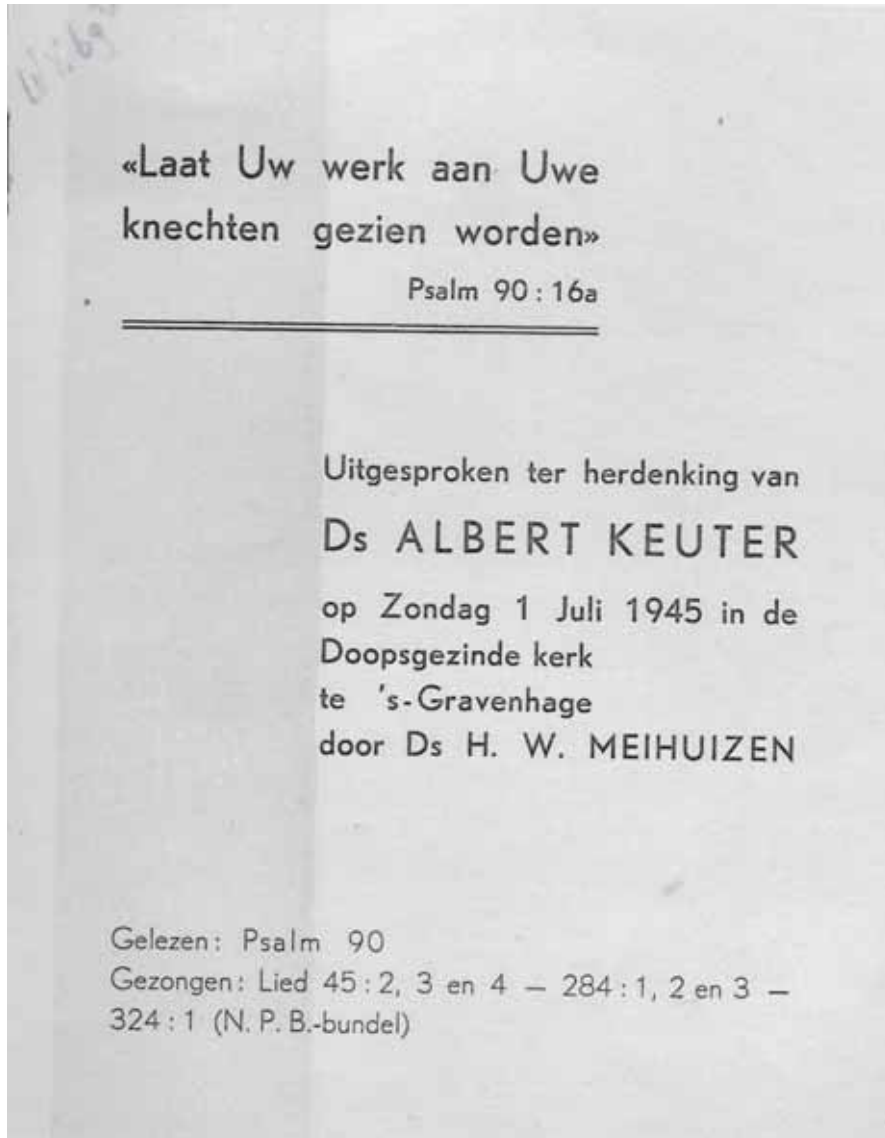

Ds. A. Keuter (foto: Haags Gemeentearchief).

BESTAAT EEN DOOPSGEZIND GEDENKEN?

Heeft er een eigen doopsgezinde herinneringscultuur bestaan van de Tweede Wereldoorlog (hierna: WO II)? Legden doopsgezinden eigen accenten, of borduurden ze voort op motieven die ook elders in het Nederlandse protestantisme gemeengoed waren? Zo luidt de eerste vraag van dit artikel. De terugblikken op het leven van Keuter en de hieronder te noemen André du Croix lenen zich voor onderzoek daarnaar. Een tweede vraag betreft eventuele verschuivingen in de herinneringscultuur. Keuter en Du Croix zijn niet alleen na de bevrijding herdacht, maar ook een halve eeuw later. Legde de herdenking in de loop der jaren nieuwe accenten, of bleef die in wezen hetzelfde?

Om met de eerste vraag te beginnen: de benadering van Meihuizen in 1945 lijkt op hoofdlijnen verwant aan die van gereformeerden en orthodoxe hervormden. De hoofdmoot van het Nederlandse protestantisme benadrukte dat geschiedenis geleid wordt door God, die daar een doel mee heeft. Meihuizen was dezelfde mening toegedaan. Toch legde hij eigen accenten, die door hemzelf als doopsgezind gekarakteriseerd worden. Praktische vroom-

Herdenkingspreek voor Albert Keuter, uitgegeven door de kerkenraad van de doopsgezinde gemeente te 's-Gravenhage (NV drukkerij P.H. Klop).

heid stond voorop. Meihuizen noemde Keuter ‘mensch in den hoogsten zin’ – niet omdat hij de ware leer verkondigde, maar omdat hij eruit leefde. Geloven is: consequenties trekken met daden. Het doel waarvoor Keuter zijn leven gaf, wordt door Meihuizen in niet-religieuze termen verwoord. Het ‘hoogste goed des levens’ voor Keuter zou zijn geweest: de geestelijke vrijheid. Dat is een opmerkelijke omschrijving, want in gereformeerde en orthodox-hervormde preken zou dat ‘hoogste goed’ vrijwel zeker de vereniging met Jezus Christus zijn geweest, met inzet voor de vrijheid als afgeleid effect. De in 1892 geboren Keuter had de doopsgezinde gemeenten van Oosten West Graftdijk, Twisk-Abbekekerk-Medemblik, Akkrum en tenslotte vanaf 1928 Den Haag gediend. Daar had hij met scheikundig ingenieur Gasper ter Galestin en anderen een lijn opgezet om geallieerde piloten uit bezet Nederland naar Spanje te smokkelen. Door toedoen van een afdeling van de Haagse gemeentepolitie was de groep opgerold.³ Meihuizen noemde Keuter een ‘predikant-martelaar onzer Broederschap’. Net als Christus had hij het kruis gedragen, net als deze was hij gestorven op een door God bepaald tijdstip. Toch behoorde dit doopgezinde martelaarschap tot de seculiere sfeer: Keuter was gevallen voor het recht. Diens trouw gold ‘zijn vrienden, zijn land, zijn Koningin’.⁴

VERGELIJKING MET ANDERE GEZINDTEN: DE VDM-REEKS

In hoeverre was deze visie gemeengoed in kerkelijk Nederland? Een bron die daarover inlicht is de *Verbi Divini Minister*-serie: een reeks levensbeschrijvingen van tijdens de bezetting omgekomen predikanten. Deze op goedkoop oorlogspapier gedrukte brochures werden uitgegeven door de gereformeerde firma Kirchner in Amsterdam. Het eerste nummer verscheen in september 1945. Collega’s en familieleden van de gestorven dominees schreven de bijdragen. Ze hadden er een zware opgave aan. Het uitdrukken van verdriet schoot tekort, van het gedenken van de overledenen werd verwacht dat zij voor de levenden een rolmodel op zou leveren. Ieder kerkgenootschap werd in de VDM-reeks geacht met minstens één bloedgetuige voor de dag te kunnen komen. Van de herdachte predikanten waren naar verhouding velen gereformeerd geweest.⁵ Kerkgenootschappen met minder slachtoffers in hun predikantenkorps voelden de druk om te bewijzen dat óók zij hun bijdrage hadden geleverd aan het verzet. De lutherse bijdrage (over ds. Paul Borgers) wond daar geen doekjes om.⁶ Meihuizen deed het-

zelfde, hooguit iets minder expliciet. Keuter representeerde in protestants Nederland een ‘wij’, een ‘ons’, ofwel de doopsgezinde gemeenschap:

Wij hebben een martelaar uit ons midden voortgebracht.

ANDRÉ DU CROIX

De preek over Keuter werd onder de veelzeggende titel *Een dader des Woords* bewerkt voor de VDM-reeks. Daarin verscheen ook een deeltje over diens collega en lotgenoot in Bergen-Belsen. Bedoeld is André du Croix (1910) die stamde uit een hugenotenfamilie. Zijn moeder was niettemin doopsgezind. En in haar kerk had hij als achttienjarige belijdenis van zijn geloof afgelegd, als opmaat tot de doop. André studeerde theologie aan de Universiteit van Amsterdam en het Doopsgezind Seminarie. Er volgden jaren als predikant in het Friese IJlst en het Groningse Winschoten. Onder die laatste gemeente vielen ook Midwolda,⁷ Beerta en Meeden. Du Croix nam in 1940 deel aan kaderwerk van de Nederlandse Unie. Vervolgens raakte hij betrokken bij de oprichting van een plaatselijke Ordedienst (OD), onder leiding van de chirurg Johan Hommes. Du Croix koos voor geweldloos verzet, zoals hulp aan onderduikers.⁸ Na in april 1944 in Groningen te zijn gearresteerd belandde hij in Bergen-Belsen, waar hij op 10 maart 1945 aan vlektyfus bezweek, een dag na Keuter. Als doodsoorzaak werd paratyfus opgegeven.⁹ Du Croix werd op zondag 8 juli herdacht in Winschoten. Voorganger was ook ditmaal een vriend en collega: Willem Mesdag, wiens pastorie in Sneek onder de bezetting een doorgangshuis geweest was voor Joodse baby's en kinderen.¹⁰ De preek werd bewerkt tot een bijdrage aan de VDM-reeks.

Doopsgezinden hadden de naam nuchter te zijn. Wim Mesdag koos echter voor een ‘innige’ stijl. De lezer die niet beter wist, zou kunnen denken dat hij de afgelopen jaren in gebed en contemplatie had doorgebracht. Het contrast met Meihuizens stoere proza is opvallend. Mesdag stelt de geloofsrelatie met Jezus Christus centraal. Dat motief is in de VDM-reeks niet ongevoel, ¹¹ maar zelden zó nadrukkelijk aanwezig als hier:

Gegrepen als hij was door Jezus Christus, zich steeds weer lavende aan de bron van eeuwige liefde en heilige trouw, door God in Hem aan de wereld geschonken, wilde hij den Heer der Gemeente aan de mensen brengen. Want in de evangelieprediking mag het alleen gaan om Hem, tot Wien

allen zouden komen; om Hem, die antwoord geeft, ja, Zelf hèt antwoord is op alle vragen.

Du Croix zou zich hebben laten inspireren door *De imitatione Christi* van Thomas a Kempis (1380-1471):

In cruce salus, in cruce vita, in cruce protectio ab hostibus [...]. Tolle ergo crucem tuam et sequere Jesum, et ibis in vitam aeternum.

In het kruis is de zaligheid, in het kruis is het leven, in het kruis is de beschutting tegen alle vijanden [...]. Neem daarom uw kruis op en volg Jezus en gij zult tot het eeuwige leven ingaan.¹²

Over de *politieke* gezichtspunten van Du Croix (bijvoorbeeld diens opvallende keus voor de Nederlandse Unie in 1940-1941) kwam de lezer nauwelijks iets te weten.

TRAGISCH?

‘Prediking van den Heere Jezus’ is in de VDM-reeks een gangbaar thema, hooguit wat minder benadrukt aan de linkerzijde van het protestantisme.¹³ Een gereformeerde bijdrage stelt dat de dood van een Christusgetuige in wezen niet tragisch kan zijn, en dat is tevens de mening van Mesdag.¹⁴ Dachten andere doopsgezinden net zo als Mesdag? Er bestaat enige aanleiding om dit te betwijfelen, alleen al door het contrast met Meihuizen en diens beroep op de traditie.¹⁵ S.L. Verheus en T. Alberda-Van der Zijpp signaleren in de doopsgezinde martelaarsboeken uit de zestiende en zeventiende eeuw¹⁶ weliswaar een ‘piëtistische toon’, maar met eigen accenten: geen heroïsering van de doden omwille van het geloof (bij wie twijfel en wanhoop niet onvermeld blijven), beroep op de Bijbel en nadruk op de *praxis pietatis*: ‘Als trouwe volgelingen van Jezus Christus gingen ze voort, in het vaste geloof dat God hen zou bijstaan.’¹⁷

Du Croix en Keuter hadden samen Vught, de Heinkelfabrieken bij Sachsenhausen en tenslotte Bergen-Belsen ondergaan. Een op Christus gerichte piëteit wordt door Meihuizen echter minder benadrukt dan bij Mesdag. Meihuizen was meer geïnteresseerd in de consequenties van geloof dan in de bronnen ervan, die kunnen verschillen van persoon tot persoon. In die ruimte ligt voor hem het eigene van de doopsgezinde positie, in vergelijking met andere protestanten. Niet voor niets plaatst Meihuizen een kritische kanttekening bij het denkbeeld van rechtvaardiging uit geloof alleen, zoals dat voor-

komt in de theologie van Maarten Luther. Het is hem te abstract. Meihuizen contrasteert het lutherse leerstuk met vers 22 van het eerste hoofdstuk van de 'Brief aan Jacobus'. Deze passage was Keuter dierbaar geweest: 'Zijt daders des woords, en niet alleen hoorders.' Keuter had ook graag gepreikt uit Handelingen 2:37b: 'Wat moeten wij doen?' De door Mesdag aan Du Croix toegeschreven spiritualiteit wordt door Meihuizen allerm minst ontkend, maar eenvoudig als minder relevant beschouwd voor de buitenwacht. Die heeft namelijk niet te maken met wat iemand denkt maar met wat iemand doet. Meihuizen karakteriseert Keuter als 'nazaat van de oude Menniste Vermaners', ofwel een 'gelovige realist'.

WINSCHOTEN 1946

Mesdag preekte op 22 mei 1946 in Winschoten. Hij stond tevens stil bij de oud-voorzitter van de doopsgezinde gemeente, tandarts Gerrit Niklaas Krook. Deze was op 28 november 1942 bezweken in kamp Amersfoort. Lied 215 werd gezongen uit de nieuwe doopsgezinde bundel: 'Nimmer zal 't Koninkrijk worden verslagen.'¹⁸ De sfeer van deze dienst verschilde nogal van die van een jaar daarvoor. Mesdag merkte op dat de aanvankelijk 'diepe verslagenheid' inmiddels was getemperd. Nu kwam het erop aan om op te bouwen, aangemoedigd door het voorbeeld van de gevallenen. De dienst van 1946 stond in het licht van 'dankbaarheid, geloofsvertrouwen en geloofsverbondenheid'. Dankzij die kwaliteiten hadden de gevallenen 'eeuwigheidsleven' geleefd (een in de vrijzinnigheid geliefde term). Het 'triumferende leven' overwon de dood. In vergelijking met zijn tekst van een jaar eerder leek Mesdag opgeschoven in de richting van Meihuizen. In 1945 had hij geloofstaal gebruikt die evengoed uit de pen had kunnen komen van een orthodoxe hervormde of gereformeerde predikant. Nu vielen er termen uit de moderne theologie. Hoewel Mesdag dit niet expliciteerde, valt aan te nemen dat de wederopbouw van Nederland een vorm van 'triumferend leven' vertegenwoordigde. Het was in ieder geval een opgave die de levenden ter hand konden nemen. De tijd voor rouw was voorbij. In een sfeer van 'diepe dankbaarheid aan God, Wiens wijsheid ondoorgrondelijk en Wiens wegen anders en oneindig hoger zijn dan de wegen der mensen' moesten de mouwen worden opgestroopt.¹⁹

In de doopsgezinde vermaning van Winschoten werd de herinnering aan Du Croix levend gehouden door een gebrandschilderd raam. Twee handen

omvatten een rood kruis. Het randschrift luidde: *Het leven is een kruisbanier [...]. Tot in Gods handen dragen.* De urn met de as van Krook werd bijgezet op een hoogst ongebruikelijke plek: in het kerkgebouw, onder het gedenk-raam van Du Croix. Rechtbankverslagen vermeldde in 1947 dat de arrestatie van Du Croix en enige anderen te wijten was geweest aan verraad door een koerier van hun verzetsgroep. Deze koerier rapporteerde aan een Duitsgezinde kapitein van politie in Winschoten, K.C. van der Hof. Van de gearresteerden kwam behalve Du Croix ook A. Wubs uit Blijham om het leven.²⁰

TERUGBLIK IN DE JAREN NEGENTIG

Tegen het einde van de twintigste eeuw leek de belangstelling voor WO II eerder toe dan af te nemen. In 1995 werden in aanwezigheid van Tine du Croix-Boersma in Winschoten de namen van dertien gevallen verzetsmensen toegevoegd aan een al bestaand monument voor de Canadese bevrijders. Onder deze dertien namen was die van ds. Du Croix. Opmerkelijk genoeg werd het in Winschoten zwaarst getroffen bevolkingsdeel – het Joodse – tot de ‘slachtoffers’ maar niet tot de ‘gevallenen’ gerekend. De Joden bleven derhalve onvermeld. Brieven uit 1945 van Tine du Croix-Boersma aan Bep Keuter werden in 2001 vanuit Amerika door de kinderen terug bezorgd bij de familie De Croix.²¹ Aan ds. Du Croix werd aandacht besteed in een oorlogsgeschiedenis van Winschoten, gepubliceerd door de plaatselijke journalist Henk Strating.²² Toenemende aandacht voor de Joodse geschiedenis (waaraan in 2005 het ‘jaar van Winschoten’ werd gewijd) leidde in genoemd jaar tot de oprichting van een afzonderlijk monument, met 389 namen.²³

ANDRÉ J. DU CROIX JR., KRONIEK

In 2004 viel het besluit om het gedenkraam uit Winschoten te verplaatsen naar Stadskanaal. De vermaning daar werd aangewezen als centrale doopsgezinde kerk voor heel Oost-Groningen. Aan de nagedachtenis van ds. Du Croix werd in 2005 een fijnzinnig boekje gewijd door diens gelijknamige zoon, ‘vooral bedoeld voor de familieleden en goede vrienden’.²⁴ André Jimène du Croix was in 1944 drie jaar oud geweest en bezat geen duidelijke eigen herinnering aan zijn vader. Hij schreef vanuit een eigen perspectief. Het opvallendste verschil met Mesdag en Meihuizen is dat Du Croix jr. het predi-

kantschap van zijn vader weliswaar nadrukkelijk vermeldt, maar zelf geen poging doet om diens dood vanuit een godsdienstig perspectief te duiden. De feiten moesten volgens Du Croix jr. voor zichzelf spreken. In de *Doopsgezinde Bijdragen* (hierna: *DB*) benadrukte hij wel de pacifistische inslag van zijn vader, onder verwijzing naar de martelaarsboeken uit de zeventiende eeuw: ‘weerloos weerbaar’.²⁵ André Jimène du Croix overleed in 2007 op 66-jarige leeftijd. Bij de uitvaart werd geen predikant vermeld.

HERDENKINGEN IN 2005 EN 2007

In 1989 gingen de doopsgezinden van Winschoten en Stadskanaal samen in één gemeente Oost-Groningen. De Winschoter vermaning werd vijf jaar later gesloten. De urn van Krook belandde op de begraafplaats, maar het glas-inloodraam voor Du Croix wilde de gemeente liever niet kwijt. Na restauratie kon het worden herplaatst in de vermaning van Stadskanaal. Daar werd in 2005 opnieuw een dienst ter nagedachtenis gehouden, ditmaal geleid door ds. Renze Pieter Yetsenga.

De doopsgezinde kerkenraad van Oost-Groningen signaleerde dat er behoefte bestond aan een hernieuwde terugblik.²⁶ Voor de jongere generatie was Du Croix inmiddels ‘in de vergetelheid geraakt of onbekend’. Er werd contact opgenomen met diens familie. Vervolgens werd met hulp van onder meer professor dr. P. Visser van het Doopsgezind Seminarie te Amsterdam een katern uitgebracht, met twee preken van Du Croix uit 1944. De nadruk op navolging van Jezus Christus, die Mesdag zo karakteristiek had gevonden, kwam in deze preken inderdaad naar voren.²⁷ Verder was er een brief van de rooms-katholieke priester Victor Johan Herbert Hermens (1916-2005), die zowel in Vught als in Sachsenhausen de gevangenschap met Du Croix had gedeeld. Hermens herinnerde zich een meer praktisch dan beschouwelijk mens. Du Croix had indruk gemaakt door zijn actieve houding, maar was zelfs onder vakgenoten geen man geweest voor diepgaande theologische gesprekken.²⁸

Die praktische inslag vormde voor Yetsenga geen probleem, integendeel. In menig opzicht sloot zijn visie aan bij die van Meihuizen. Tijdens de dienst in Stadskanaal werd Lied 207 van de *Doopsgezinde Bundel* gezongen, met de tekst van de rooms-katholieke Guido Gezelle die ook het gedenkraam sierde:

Het leven is: een krijgsbanier door goed’ en kwade dagen. [...] Het leven is: de Kruisbanier tot in Gods handen dragen.

Gedenkraam voor André du Croix in de vermaning van Stadskanaal (foto: Doopsgezinde Gemeente Noordoost Nederland).

Duidelijke taal sprak het slotlied, staande gezongen uit de *Doopsgezinde Bundel* (nr. 196):

Het rijk, door U op aard' gesticht,
O Christus, Gods gezant,
Wordt door de vijand van het licht
Belaagd aan alle kant.
Neem ons dan als uw wachters aan,
Die wakend voor uw poorten staan
En voer ons aan in deze strijd
En maak ons tot uw dienst bereid,
In deze heil'ge strijd.²⁹

Op 23 februari 2007 leidde Yetsenga in de vermaning van het Friese IJlst de uitvaart van Tine du Croix-Boersma, overleden in Heerenveen op de leeftijd van bijna 94 jaar. Gezongen werd lied 216 van de *Doopsgezinde Bundel* (C.B. Burger, 1897):

O, wil ontdekken al het kwade,
Dat in uw licht niet kan bestaan,
Al moet ik dan door donk're paden
De goede weg ook leren gaan.
Wij geven ons aan uwe leiding:
Gij schenkt ons leven glans en wijding.

Mijn werken, willen en begeren
Stel ik in dienst van uwe Naam.
Wil Gij alleen mijn kracht vermeren,
Dan ben ik tot uw dienst bekwaam.
Dan kan 'k met blijdschap medewerken
Uw Rijk op aarde te versterken.

DE HERDENKING VAN 2011

In 2011 stond een viervoudig jubileum gepland. In dit jaar viel de vierhonderdvijftigste sterfdag van Menno Simons. Bovendien bestond het Doopsgezind Seminarie 275 jaar en de Algemene Doopsgezinde Sociëteit (ADS) 200 jaar. Tenslotte was het in 2011 ook nog eens een eeuw geleden dat de doopsgezinde Anna Zernike de eerste vrouwelijke predikant in Nederland werd. De directeur van de ADS, Henk Stenvers, meldde in een persbericht dat de doopsgezinden herdachten met het oog op de toekomst:

We willen vertellen waar we staan en laten zien dat de thema's van de doopsgezinden ook nu en in de toekomst actueel zijn.³⁰

Binnen dit programma werd een afzonderlijke herdenking gewijd aan 'de in het verzet omgekomen Doopsgezinde predikanten Ds. André du Croix en Ds. Albert Keuter [...] en met hen de mensen die hun leven hebben gegeven tijdens de Tweede Wereldoorlog'.³¹ Plaats van handeling was Stadskanaal, in de aan het Boerendiep gelegen vermaning: zondag Invocabit ('Roept hij Mij aan', Psalm 91), 13 maart 2011. Er werd gezongen door het Groninger Doopsgezind Koor. De dienst werd wederom geleid door Yetsenga, inmid-

dels emeritus-predikant en lid van de Broederschapsraad van de ADS. Naast Du Croix en Keuter werden Wieger Teun Dick Smit en theologiestudent Gijsbert Johan Gorter bij name vermeld.³² Ook zij hadden ‘voor vrijheid en recht’ hun leven gegeven tijdens WO II. Dit motief bleef voor Yetsenga het belangrijkste. Hij gaf de dienst het bekende motto mee van de verzetsman Henk van Randwijk: ‘Een volk dat voor tirannen zwicht zal meer dan lijf en goed verliezen, dan dooft het licht.’³³ Ook diens gedicht ‘Celdroom’³⁴ werd gelezen. ‘Bij alles wat er momenteel in Tunesië, Egypte, Jemen, Lybië en andere landen gebeurt’ achtte Yetsenga de inhoud onverminderd actueel.³⁵

Dat Van Randwijk niet doopsgezind geweest was (hij had behoord tot de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband) diskwalificeerde hem evenmin als Franz Schubert (van wie een lied uit de *Deutsche Messe* ten gehore gebracht werd), de door de nazi’s omgebrachte lutherse theoloog Dietrich Bonhoeffer, de dominicaan Henk Jongerius (‘Zal er ooit een dag van vrede, zal er ooit bevrijding zijn?’), de Duitse theoloog en psychotherapeut Eugen Drewermann en de socialiste Henriëtte Roland Holst (‘Dit ene weten wij’). Hun teksten waren gekozen op de inhoud, niet op doopsgezinde afkomst van de auteur. Wel werd aangesloten bij de pacifistische traditie: gecollecteerd werd voor de *Christian Peacemaker Teams*.³⁶

In het Wilhelmus komt zoals bekend de zinsnede ‘dat ik toch vroom mag blijven’ voor. Het woord ‘vroom’, zo merkte Yetsenga op, betekende in de zestiende eeuw niet alleen ‘diep gelovig’ maar ook ‘dapper’. Beide kwaliteiten waren nodig om te voorkomen dat onrecht op aarde triomfeert. De noodzaak van deze vroomheid ging een antwoord op de vraag naar het waarom te boven. Zelfs in vergelijking met de preek van Meihuizen van zesenzestig jaar eerder leek hier sprake van een trendbreuk. Yetsenga zelf had in 2005 nog Lied 60 uit de *Doopsgezinde Bundel* laten zingen, een tekst van Jacqueline van der Waals (1868-1922), waarin sprake is van Gods wondermacht en de engelenwacht waardoor de gestorvenen worden thuisgebracht. De dienst van 2011 stelde het zonder dergelijke zekerheden. Yetsenga was tot de conclusie gekomen dat theologie niet in staat is de geschiedenis van een eenduidige zin te voorzien:

De vraag hoe het allemaal kon gebeuren houdt ons van generatie tot generatie bezig. Een sluitend antwoord daarop, waarin alle aspecten worden belicht, is onmogelijk.

Wat kan de theologie dan wél? Yetsenga wees op het verband tussen handelen en overtuiging. De lezingen waren: Marcus 14:32-42 (Gethsemane) en 43-

52 (het verraad). Daarop volgde een beschouwing van Dietrich Bonhoeffer: ‘Wie ben ik?’ Judas demonstreerde dat zelfs een idealist kan eindigen met een keus voor het kwaad. Yetsenga trof in de Bijbel geen optimistisch mensbeeld aan. Uit zelfbehoud was het individu geneigd tot egoïsme en onverschilligheid jegens anderen. Het voorbeeld van hen die voor anderen het eigen leven hadden opgeofferd werd er des te belangrijker door. Yetsenga noemde de namen van Jezus, van Bonhoeffer, maar ook van de communistische verzetsstrijdster Hannie Schaft.³⁷ Net als in Deuteronomium viel de beslissing niet met theologische zekerheid, maar met de juiste keus.³⁸ Kiezen was het sein om ‘op weg gaan’. Een communiste als Hannie Schaft kon een reisgenoot te blijken te zijn, een geloofsgenoot juist niet. Het kwam op de intentie aan:

Ons wordt gevraagd
elkaar in diepste zin gemeenschap te gunnen.
Solidariteit in alle aspecten van ons bestaan,
steun in momenten van aanvechting,
opdat gerechtigheid en vrede kunnen groeien.

Wees waakzaam,
want geloof is een beweging,
in beweging zijn,
in beweging komen en op weg gaan.

CONCLUSIE

Keuter en Du Croix zijn bij herhaling herdacht, zowel na de bevrijding als een halve eeuw later. De hoofdlijn van deze herdenkingen wijkt niet significant af van die in andere protestantse kerken in Nederland: benadrukt wordt een door christelijk geloof geïnspireerde bijdrage aan bestrijding van tirannie en herstel van de rechtstaat. Ook het tussen 1945 en 2011 verminderende belang van metafysische constructies (zoals de overtuiging dat het verloop van de geschiedenis wordt geleid door een persoonlijke God) wijkt niet af van de algemene protestantse trend.

Toch lijkt er sprake van een accentverschil, hoe subtiel ook. Met slechts één uitzondering (de bijdrage van Mesdag aan de VDM-reeks) benadrukken doopsgezinde auteurs het geloof *zonder* dat te definiëren in termen van een bindende groepscode. Blijkbaar bestaat er in hun traditie ruimte om geloof te vatten in persoonlijk gekozen termen, zoals dat gebeurt bij het afleggen van

Krantenbericht over de gedachtenisdienst
voor ds. A. Keuter (DDC, de DG Bibliotheek,
UBA).

een belijdenis in eigen woorden. Meihuizen beschouwt deze verwoording als een zaak die het individu aangaat in relatie tot God. In relatie met de medemens zijn daden belangrijk – om zichzelf, niet om het memoreren ervan. Etaleren van het eigen c.v. maakt geen deel uit van de herdenkingscultuur. Mesdag laat zijn bijdrage aan het verzet onvermeld. Dat Tine du Croix in 1939 betrokken was bij de opvang van Joods-christelijke jongeren uit Duitsland en Oostenrijk, in het doopsgezinde centrum Fredeshiem bij Steenwijk en op de

Johanneshof in Dieren, verneemt het publiek pas in een artikel van Hoekema uit 2013.³⁹

Geschiedschrijving vormt geen doel in zichzelf. Het gaat om de consequenties, die een mens uit overtuiging trekt – om het heden. Dat is de persoonlijke verantwoordelijkheid van de hoorder of lezer van een gedenkwoord. Hij of zij zal het in de eigen context moeten waarmaken, zo meent Meihuizen. Yetsenga neigt een halve eeuw later tot hetzelfde standpunt. Hij stoort zich weinig aan dogmatisch verschil. Als een verrassing komt dat niet, aldus Hoekema, als secretaris van de Broederschapsraad aanwezig bij de door Yetsenga geleide dienst in 2011. ‘De nadruk op Jezus c.q. Christus heeft bij doopsgezinden meer te maken met praktisch geloof (Jezus volgen) dan met een scherp omlijnde christologie. Zij leggen weinig nadruk op ‘het bloed van Christus’, dus op een echte verlossingsleer.’⁴⁰ Deze praktische spiritualiteit is in de herdenking van WO II herkenbaar.

NOTEN

1 H.W. Meihuizen, *Laat uw werk aan uwe knechten gezien worden*; preek, *uitgesproken ter herdenking van ds. Albert Keuter* (Den Haag, 1945). Gezien het beperkte formaat zie ik ervan af om afzonderlijke pagina's aan te geven. De geïnteresseerde lezer kan die gemakkelijk in de tekst terugvinden. Hetzelfde geldt voor citaten uit brochures in de VDM-reeks, hieronder.

2 In de jaren zestig werd hij lector kerkgeschiedenis aan het Doopsgezind Seminarie. E-mail van Alle Hoekema (oud-student van Meihuizen) aan auteur, 26-8-2014.

3 Corien Glaudemans, ‘De Documentatiedienst van de Haagse politie in de Tweede Wereldoorlog’, in: *Jaarboek Die Haghe* (2012), 76 en noot 71.

4 Zie voor doopsgezinden in oorlogstijd, en het gevangennemen van ds. Gerard Kater van Berlikum: Herman Keuning, ‘Herinneringen aan onze studietijd’, in: *Doopsgezind jaarboekje jubileumjaar* (2011), 63-68. Met dank aan Thijs van Hoogstraten voor de verwijzing.

5 Overzicht, onder vermelding van kerkgenootschap: Jan Ridderbos, ‘Nederlandse predikanten gevangen in kampen en/of omgekomen tijdens WO2’, op: http://www.hdc.vu.nl/nl/Images/Predikanten_WO2 (wordt regelmatig aangevuld, meest recente update Assen 2013).

6 W.F. Jense, *De lof der liefde; het leven en sterven van ds. Paulus Hermanus Borgers* (Amsterdam, [1947]; VDM-reeks 22).

7 Voorheen was dit dorp de belangrijkste doopsgezinde kern in het Oldambt. De oorspronkelijke naam van de gemeente luidde dan ook: *Midwolda cum annexis*.

8 André J. du Croix, *Kroniek van het leven van ds. André du Croix 1910-1945* (Noord-Scharwoude, 2005), 26.

9 Het bericht van het overlijden van Du Croix werd gepubliceerd in: *De Heerenveense koerier* (6 juli 1945) (geraadpleegd via <http://kranten.delpher.nl>).

10 Zie: Nine Treffers-Mesdag, ‘De doopsgezinde pastorie in Sneek onder de bezetting. Enige persoonlijke indrukken van de positie en de houding van doopsgezinden in de Tweede Wereldoorlog’, in: *Doopsgezinde Bijdragen* (hierna *DB*) 24 (1998), 273-280.

- 11 Gert van Klinken, 'Herdenken zonder voorbeeld: de VDM-reeks', in: G.J. van Klinken & G. Harinck, *Van kansel naar barak; gevangen Nederlandse predikanten en de cultuur van de herinnering (Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme na 1800 19)* (Zoetermeer, 2011), 167-183.
- 12 Thomas Hemerken a Kempis, *De imitatione Christi*, Liber II (Admonitiones ad interna trahentes), caput 12, 7-9 (Haarlem, 1949), 105-106.
- 13 D. van Enk, *Christus voor alles; levens- en stervensbericht van ds. W.J. van Enk, in leven predikant te Vries en op 12 februari 1945 overleden in het kamp Neuengamme* (Amsterdam, [1948]; VDM-reeks 26).
- 14 H.J. Spier, *Het offer van het leven in dienst van het leven der opstanding; in memoriam ds J.W. Tunderman in leven geref. predikant te Groningen-Helpman, gestorven te Dachau, 26-12-1942* (VDM-reeks 24) (Amsterdam, [1947]).
- 15 H.W. Meihuizen, *Een dader des woords; in memoriam Ds Albert Keuter* (Amsterdam, [1946]; VDM-reeks 9).
- 16 Zie de facsimile-uitgave van T.J. van Braght (met illustraties van Jan Luyken), *Het bloedig tooneel, of Martelaers spiegel der doops-gesinde of weereloose christenen, die om 't getuygenis van Jesus haren saligmaker geleden hebben en gedood zijn, van Christi tijd af, tot desen tijd toe* (Amsterdam, 1685), in: Doopgezinde Bibliotheek, UBA. Tieleman Jansz. van Braght (1625-1664) was leraar van de Vlaams doopsgezinde gemeente in Dordrecht.
- 17 L.S. Verheus & T. Alberda-Van der Zijpp, *Het bloedig tooneel of Martelaers spiegel; inleiding bij de heruitgave* (Dieren, 1984), 13.
- 18 *Liederenbundel ten dienste van de doopsgezinde broederschap* (Amsterdam, 1944), lied 215.
- 19 'Een treffende plechtigheid in de Doopsgezinde Kerk', in: *Winschoter Courant* 23 mei 1946. De tekst van dit artikel is opgenomen in: Du Croix, *Kroniek van het leven van ds. André du Croix*, 82-84.
- 20 'Van koerier tot verrader', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 25 februari en 3 maart 1947.
- 21 Du Croix, *Kroniek van het leven van ds. André du Croix*, 8-9.
- 22 Henk Strating, *Winschoten 1940-1945, een provinciestadje aan de Duitse grens* (Winschoten, 2001).
- 23 E.P. Boon & J.J.M. Lettinck, *De joodse gemeenschap in Winschoten en omgeving 1683-1964* (Groningen, 2010; Bouwstoffen voor de geschiedenis van de Joden in stad en provincie Groningen 13), 360-361.
- 24 Du Croix, *Kroniek van het leven van ds. André du Croix*.
- 25 André J. du Croix, 'Weerloos weerbaar. Het verzet van dominee André du Croix (1910-1945)', in: *DB* 31 (2005), 223-262.
- 26 Zie voor doopsgezind gedenken ook de in 2005 geschreven proponentsscriptie van Nicolaas Johannes Cuperus, *Met God spring ik over een muur; de geloofsontwikkeling van de doopsgezinde arts in opleiding Nicolaas Johannes Cuperus (1922-1945) in crisistijd* ('s-Gravenhage, 2005).
- 27 *Ds. André du Croix herdacht in de kerk van de doopsgezinde gemeente van Oost-Groningen te Stadskanaal op zondag 20 maart 2005*. Uitgegeven door de kerkenraad met een inleiding van J. Bolt (Stadskanaal, 2005).
- 28 V.J.H. Hermens aan J. Visser, Heerlen d.d. 15-0-1989. Afschrift in archief R.P. Yetsenga, Groningen.
- 29 Liturgie herdenkingsdienst ds. André du Croix, 20 maart 2005 (zondag Palmarum) in de vermaning van de doopsgezinde gemeente Oost-Groningen te Stadskanaal.
- 30 'Doopsgezinden vieren vier jubilea', in: <http://www.kerknieuws.nl> (7 januari 2011).
- 31 Liturgie herdenkingsdienst Stadskanaal 13 maart 2011.
- 32 'Gijsbert Johan Gorter', in: <http://www.eerebegraafplaatsbloemendaal.eu>.
- 33 Op het oorlogsmonument aan het Weteringcircuit te Amsterdam.

34 Illegaal gepubliceerd in 1943.

35 Renze Pieter Yetsenga, overdenking in de doopsgezinde kerk te Stadskanaal 13 maart 2011.

36 CPT beoogt christelijk geïnspireerde geweldloze aanwezigheid in conflictgebieden waar ook ter wereld (<http://www.cpt-nl.org>).

37 Die overigens menniste wortels had. ‘Haar moeder was lid van de doopsgezinde gemeente in Haarlem, haar grootvader aan moeders kant doopsgezind predikant. Zelf moet Hannie Schaft volgens mondelinge overlevering catechisatie gevolgd hebben, zij het geen belijdeniskatechese.’ E-mail van Alle Hoekema aan auteur, Amsterdam, 5-7-2014.

38 Deuteronomium 30:19: ‘Kiest dan het leven.’

39 Alle G. Hoekema, ‘Dutch Mennonites and German Jewish Refugee Children, 1938-1945’, in: *The Mennonite quarterly review* 87 (april 2013), 133-154. Digitaal is Hoekema’s artikel beschikbaar op: <https://www.goshen.edu/mgr/pastissues/Apr13Hoekema.pdf>.

40 E-mail van Alle Hoekema aan auteur, Amsterdam, 5-7-2014.

Onze houding nu bij Nederlands herrijzenis

Een principieel pleidooi van Harm Hendrik Gaaikema,
predikant van de Doopsgezinde Gemeente
Dantumawoude

*INGELEID DOOR PIET VISSER & ANNIE REKKER**

Op maandagmiddag 14 mei 1945 hield de predikant van de Doopsgezinde Gemeente Dantumawoude (nu Damwoude, of Damwâld) voor de leden van de zogenaamde 'Ring Dantumawoude' een bijzondere lezing, getiteld: 'Bij Nederlands herrijzenis: onze houding nu'. Het was precies een maand nadat het woon- en werkgebied van de pastor in het noordoosten van Friesland, de Wâlden, was bevrijd.¹ Als dieven in de nacht van 12 op 13 april was het gros van de Duitse soldaten op gevorderde boerenwagens vertrokken. Op 14 april werd de bevrijding geproclameerd.² En zondagmiddag 15 april, de kerken zaten vol, trok nog een laatste wagen met munitie door Akkerwoude en Murmerwoude. Zenuwachtige leden van de Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten (hierna: BS), die in de consistoriekamer van de gereformeerde kerk zaten, legden aan en vuurden, waarbij de wagen ontplofte en vier Duitsers omkwamen. Anderen ontsnapten, handgranaten vlogen in het rond. Later die dag sneuvelen twee 23-jarige jongens van de BS die ondergedoken hadden gezeten en lid waren van de verzetsgroep Dantumadeel in een vuurgevecht bij Akkerwoude: Jan Kaper en Harmen Brouwer. Pas toen een Canadese tank de boerderij aan flarden schoot, waar een andere Duitser naartoe was gevlucht, kwam aan het dwaze treffen een einde. Dit absurde domino-incident, één dag na het einde van vijf jaar bezetting, was wel het bloedigste krijgsgebeuren in het werkgebied van dominee Gaaikema. Hij was het die de begrafenisplechtigheid leidde van Jan Kaper in zijn woonplaats Sint-Jacobi-parochie.³

DS. MR. HARM HENDRIK GAAIKEMA EN ZIJN GEMEENTE IN OORLOGSTIJD

Harm Hendrik Gaaikema, geboren op 27 april 1904, was een boerenzoon uit het Groningse Oldenhove, waar zijn vader, Popke Tiete, 63 jaar lang organist

was van de Doopsgezinde Gemeente Noordhorn zonder zelf ooit gedoopt te zijn.⁴ Harm Hendrik had in Groningen rechten gestudeerd, maar koos daarna voor de theologie. Direct na het behalen van zijn proponentschap in 1935, werd hij in Damwâld beroepen, waar hij tot 1946 bleef,⁵ omdat hij toen een beroep aanvaardde van de Doopsgezinde Gemeente in Harlingen.⁶ In 1932 was hij getrouwd met Janke Boersema uit Grijpskerk, met wie hij één kind kreeg, Paulus Titus.⁷

Damwâld was een grote gemeente die zich uitstreckte over de dorpen Murmerwoude (Moarrewâld), Akkerwoude (Ikkerwâld), Wouterswoude (Wâlterswâld), Driesum, en Rinsumageest (De Geast) met alle buurtschappen daar omheen. De leden vormden een mix van kleine boeren, middenstanders, enkele hoger opgeleiden, ambachtslieden en arbeiders die het vaak niet breed hadden. Zij was kapitaalkrchtig dankzij nogal wat bezit aan landerijen, enkele boerenplaatsen en huizen die verpacht werden, zodat de leden aanvankelijk geen eigen bijdragen hoefden af te staan. Tijdens de oorlog waren er slechts tien behoeftige lidmaten die wekelijks een vergoedinkje uit de armenkas van de gemeente ontvingen. Men vormde een hechte en trouwe gemeenschap van zo'n 270 leden, ruim 100 catechisanten, 70 zondagschool-kinderen en een jongerenkring 'Ulke Reitzes' met dik 40 deelnemers. Bij elke preek gedurende de oorlog kwamen zo'n 100 tot 150 kerkgangers opdagen, een aantal dat gestaag zou groeien.⁸

Gaaikema draaide voor al dat vele werk zijn hand niet om.⁹ Hij was een gedreven en zeer aanwezige man die weinig tegenspraak duldde, doch tijdens het preken, behalve zwaar op de hand kon zijn, ook bevindelijke trekjes ten toon spreidde en met geestdrift de winden Gods liet waaien. Soms kon hij zo met z'n bassend stemgeluid uithalen, dat het gehoor er de rillingen van kreeg. Heel wat catechisanten en zondagschoolkinderen waren bang voor hem: één keer lachen en je vloog eruit. Aanvankelijk kende de jonge, volijverige en zeer serieuze predikant wat aanpassingsmoeilijkheden. In de nogal autonome 'Wâlden' met zijn zachte zeden, sterke relativiseringsdrang maar ook korte lontjes, ging men enigszins prat op scepsis jegens welk hoger gezag dan ook, de dominee inclus – behalve op zondag. Illustratief hiervoor is de reactie die de jonge herder na de presentatie van zijn eerste jaarverslag op de gemeenteavond in februari 1937 ontving. Het was duidelijk dat de nieuwe leeraar zijn gemeente bij die gelegenheid wilde imponeren met academische en diepzinnige beschouwingen. Toen het tijd voor vragen was, bleef het te lang stil, totdat uiteindelijk de koster, Harm de Hoop, van zijn stoel achter in het gangpad opstond en bescheiden, als 'in tûke en smoute prater',¹⁰ opmerkte:

Dûmny, it is jo earste kear, dat jo ferslach útbringe en ik ha goed harke. Jo ha der in bulte wurk fan makke, jo ha geweldich jo bêst dien, jo binne djip en mei oerjefte op 'e dingen yngien, ja fol fjoer en opteinens. It leit foar de hân, dat jo, as jonge dûmny, dat dogge en op jo eigen wize prebearje de minsken wat by te bringen en mei te jaan. Oan alle kanten kin men fernimme, oanfele, dat jo der net licht oerhinne geane, jo ploegje om samar te sizzen djip. Mar jo komme fan de swiere klaai dûmny, wêr't trije hynders foar de ploegje rinne en as it moat wol fjouwer! Jo meitsje it jo swier om ús alles dúdlik te meitsjen, jo sparje josels net, jo ploegje mei alle krêften dy 't yn jo binne, Jo ha it swier en de minsken ha it swier, swier mei it allegearre te begripen en sadwaande, oan alle kanten ploeget it swier! Mar dat is net nedich en it hoecht sa net, it is sels net winsklik. Dûmny wy binne hjir yn 'e wâlden, it is hjir lichte grûn. De teeliederde is de boppeste laach, as jo djipper geane, komt de lichte grûn boppe, it sân en dêr wol it sied gjin woartel sjitte en dêr sil neat begjinne te waaksjen. As der ploegje wurde moat kin neffens myn betinken ien hynder it wol dwaan. Wat der dan siedde wurdt, sil grif opkomme en goede fruchten jaan. It is mei de wâldsers as mei de grûn wêrop hja tiere. As der trije hynders foar de ploegje moatte, komt it ûnbegrip boppe en dan giet der gâns ferlern. Dit is it, wat ik noch efkes nei foaren bringe woe.¹¹

Na de inval van de Duitsers op 10 mei 1940 preekte Gaaikema op Pinksterdag 12 mei voor een volle kerk over 1 Kor. 2:11. Vanuit zijn hoge positie op de kansel rolde hij over zijn onthutste en onzekere volk van Menno's zandgronden, met op en neer gaande, kleitrots articulerende stemgeluid, zijn vermaning uit, die de krachten, machten en machthebbers van deze wereld tegenover de macht van God de schepper plaatste, het schrijnend onrecht tegenover Gods barmhartigheid, de vooringenomen haat tegenover de grenzeloze liefde van God.¹² De Damwâldster doopsgezinden wisten wat Gaaikema bedoelde: 'dûmny druide it 'er mar wer omraak yn, net dan, heite?'¹³

De oorlog passeerde er aanvankelijk zonder al te veel schokkende gebeurtenissen; Damwâld continueerde het leven schijnbaar op de oude voet, hoewel gaandeweg gevoeld werd hoezeer Hitler 'Holland' in de houdgreep nam. Gaaikema nam in 1940 het opmerkelijke, oecumenische initiatief dat alle protestanten op eerste Kerstdag, 's middags om half drie, de dienst bij zouden wonen in een van de dichtstbijzijnde kerken van Murmerwoude, Akkerwoude en Damwâld die niet de hunne was, en waarin evenmin de eigen predikant mocht voorgaan.¹⁴ Dit initiatief zou elk oorlogsjaar worden herhaald, zij het dat vanaf 1941 de Christelijk Gereformeerde Gemeente van Murmerwoude, die dit kennelijk te lichtzinnig vond, niet meer meedeed. Gaande-

Harm Hendrik Gaaikema (1904-1996) (foto: Doopsgezinde Gemeente Harlingen).

weg raakte ook de Wâldstreek in de greep van dagelijkse sores om bonnen, persoonsbewijzen, schaarste en surrogaten. Steeds onontkoombaarder kroop de kanker van dwangmaatregelen, machtswillekeur en het soms dwars door families heen schurende goed/fout-concept in het lijf en leven van de nuchtere 'wâldmens', die weerstand moest bieden tegen het optreden van moffen, NSB'ers, verraders en profiteurs. Bij gebrek aan brandstof in de winter van 1942 besloot men vanaf februari de diensten in de 'tsjerkekeamer' (consistorie) te houden: 's ochtends het ene deel van de gemeente, dat ten noorden van de weg van Driesum naar Rinsumageest woonde, en 's middags het andere deel.¹⁵

Na protest van de kerkenraad stemde burgemeester Frankena van Dantumadeel (waar overigens geen Joden woonden) er in april 1942 mee in dat het bord 'Voor Joden verboden', verplicht voor alle openbare ruimten, niet in de 'tsjerkekeamer' behoefde te worden opgehangen.¹⁶ Op 18 mei stortte

na een hevig luchtgevecht onder Akkerwoude een bommenwerper van de *Royal Air Force* neer, waarbij drie bemanningsleden omkwamen.¹⁷ De slachtoffers werden met Duitse militaire eer begraven in aanwezigheid van twaalf ‘officials’ terwijl het nieuwsgierige publiek achter de heggen op afstand werd gehouden. Gaaikema leidde de begrafenisplechtigheid. ‘Naar verluidt hield de predikant een scherpe toespraak: de (boze) Duitse officier ontnam hem het woord. Ds. Gaaikema mocht het “Onze Vader” nog bidden.’¹⁸

Heuglijker was de viering van het 175-jarige kerkgebouw, wat op 23 augustus 1942 op gepaste wijze herdacht werd met een herdenkingsdienst en een bijeenkomst, waarvoor de gemeenteleden vele bonnen opzij hadden gelegd. ’s Ochtends preekte Gaaikema over Menno’s fundamenteetext, 1 Kor. 3:10: ‘Niemand kan een ander fundament leggen, dan hetgeen gelegd is, namelijk Jezus Christus. Een ieder zie toe, hoe hij daarop bouwt’. ’s Middags vanaf half drie volgde ten overstaan van een gehoor van 280 leden, belangstellenden en genodigden het officiële programma met een keur aan sprekers, waaronder de voorzitter van de Algemene Doopsgezinde Sociëteit (hierna: ADS), ds. F.H. Pasma van Grouw, die hier ooit, van 1916 tot 1921, zijn tweede standplaats vond als predikant. Het koor dat tevens zijn 25-jarig jubileum vierde, zorgde voor de muzikale omlijsting. Het zong niet alleen het *Largo* van Händel, maar zette uiteen met het onuitwisbare lijflied: ‘Ik voel de winden Gods vandaag’.¹⁹ Namens het koor voerde broeder Annema het woord, die achter de schermen werk voor het verzet deed.

Hedman Wiegers Annema uit Akkerwoude hielp mee om de mei-stakingen van 1943 te doen slagen, als protest tegen de invoering van de *Arbeitseinsatz*. Het personeel van de coöperatieve zuivelfabriek en de melkrijders gingen toen in staking, zodat de boeren werden opgeroepen geen melk meer te leveren, waar velen gehoor aan gaven. De melkstaking die drie, vier dagen zou duren – na 5 mei keerde de rust weer – betekende voor velen een ommekeer in hun tot dan toe soms wat passieve houding jegens de Duitsers. Ook de repressie werd harder: op 7 mei werd de verplichte melding van alle mannen tussen de 18 en 35 jaar voor de *Arbeitseinsatz* afgekondigd, op 13 mei gevolgd door het bevel alle radio’s in te leveren.²⁰

Het is niet duidelijk, noch bekend of Gaaikema betrokken was bij enig verzetswerk, maar niemand twijfelde aan zijn hart voor de goede zaak. Gemeenteleden Keimpe D. van der Meer uit Murmerwoude²¹ en Lolke Kramer uit Damwâld waren wel zeer actief in de illegaliteit. Aan Kramer is een geestelijke troostbrief van Gaaikema gericht, die hij vermoedelijk aan alle jonge mannen – ‘Broeders!’ luidt de aanhef – zond die zich moesten melden voor de *Ar-*

beitseinsatz. ‘Wij hopen vurig, dat gij daarvoor moogt worden bewaard [een verkapte suggestie onder te duiken?]. Maar als de booze dag mocht komen’ zorg dan dat jullie je voorbereiden. Daarom stuurde hij hen de tekst van Efez. 6:10-18 over de geestelijke wapenrusting, waarin de ‘verzetsregels’ voorkomen: ‘Want wij hebben den strijd niet tegen vleesch en bloed [te voeren], maar tegen de overheden, tegen de machten, tegen de geweldhebbers der wereld, der duisternis dezer eeuw...’²²

Een korte tijd hebben er onderduikers in de kerk gezeten, met instemming van Gaaikema. De twee zonen van de kosteres, Johannes en Jan de Hoop, doken onder in een in de tuin uitgegraven hol dat vanuit het geitenhok achter het fietsenhok van de kerk bereikbaar was. Later kwamen daar nog twee onderduikers bij. Een van hen, Jurjen Riemersma, hield zich tijdens een razzia of ander gevaar achter het orgelluik schuil. Overdag hield hij zich op de zolder van de ‘tsjerkekeamer’ onledig met het drogen van tabaksbladeren, terwijl eronder Gaaikema catechisatielessen gaf. Nog later, toen de *Wehrmacht* al ingekwartierd was in de ‘tsjerkekeamer’, meldde ene Romke zich als onderduiker bij het kostersechtpaar. Wat Gaaikema niet wist, was dat de heren onderduikers onder de preekstoel met een elektriciteitsaansluiting permanent een radiotoestel aan de praat hielden, waar soms wel driemaal daags naar geheime zenders en Radio Oranje geluisterd werd.²³

Bijzonder was de kerkenraadsvergadering van 17 oktober 1944. Toen benadrukte Gaaikema het belang van grote eensgezindheid en steun van de kerkenraad. Hij maande haar dan ook tot voorzichtigheid met nieuwe kandidaatstelling. Het blijft gissen wat hiertoe de aanleiding gaf, maar kennelijk schuurde er iets onder de broeders en zusters.²⁴ Toch is niet gebleken dat er zich actieve NSB’ers onder de menniste ‘wâldsers’ ophielden.²⁵ Na de oorlog werd alleen lid Teunis Teunissen opgepakt, omdat hij in 1940 twee maanden lid was geweest van de NSNAP.²⁶ De man werd spoedig losgelaten, omdat hij voor zonderling werd versleten, die uit naïeve speurzin alles had gedaan om aan boeken en brochures te komen.²⁷ Toch zaten er nogal wat NSB’ers in de omgeving; tamelijk berucht was dominee Hendrik Hupkes, hervormd predikant van Zwaagwesteinde, die de nazi-ideologie vanaf de kansel verkondigde, zwarthemden in de pastorietuin exercitielessen gaf en actief ronselde.²⁸

In de gemeente Dantumadeel zaten ook tamelijk veel Joodse onderduikers, waarbij de nogal omstreden Frans Vergonet als bemiddelaar had opgetreden. Het bleek dat hij evenwel een bedrieglijk dubbelspel speelde, toen hij in 1943 gearresteerd werd en zonder schroom schuiladressen van Joden prijs gaf. Razzia’s waren het gevolg, waarbij zeven Joodse onderduikers werden opgepakt;

Zwaagwerkende Albert Wijbeug
P. Dalstra
De afgevaardigden des A.D. Dr. W. Melverda
D. Andringa
De bestuursleden D. H. H. Gaasbeek
M. J. J. J. J.
- Dr. C. P. Hoekema.

In totaal 29 personen.

Adres opgesteld op
15 September 1943
De secretaris
C. P. Hoekema

H. A. Paerboom

Buitengewone Vergadering van de Ring
op Maandag 14 Mei 1955 in de Hfg. Consistorie Leeuwarden.

Op deze buitengewone Vergadering, die door initiatief
van het bestuur was bijeen geroepen, waren aanwezig van
Reukelium: Dr. J. Kater en de br. J. Kuperus, J. Miedema en O. de Vries
de kringparochie: Dr. H. v. d. Meulen
Onbevestigd: Dr. H. Bremer en de br. H. Kuperus, M. F.
Broekmans en D. Post.
Hallen: A. H. Meijerma, J. D. van der Werff

Pagina 253 uit het 'Notulenboek van den Ring Dantumawoude'. Het bovenste deel betreft het handschrift van C.P. Hoekema, het onderste dat van A.J. van der Sluis. Dit blad illustreert ook dat er in 1944 niet meer vergaderd was.

de meesten evenwel hadden tijdig kunnen vluchten of waren onopgemerkt gebleven. Niet lang daarna werd Vergonet op initiatief van het Damwâldster verzet na zijn invrijheidsstelling te Groningen doodgeschoten.²⁹

In de hongerwinter was in een brief van de ADS een oproep gedaan om hongerigen, zieken en ouden van dagen in het westen te hulp te komen met goederen en voedsel, waarvoor de gemeente de handen uit de mouw stak.³⁰ Spoedig kwamen grote aantallen hongerlopers en vluchtelingen uit het westen en zuiden naar Friesland, ook naar Dantumadeel, waar de doopsgezinde kerk werd gebruikt als eerste opvangpost. Vrijwel ieder gezin kreeg toen evacuees over de vloer!³¹

In het laatste oorlogsjaar kon de bibliotheek van de gemeente de vraag nauwelijks nog bijbenen. In de wintermaanden werden er op zaterdagmiddag zo'n 90 boeken uitgeleend.³² Dat stopte op 11 maart 1945, toen de 'tsjerkekeamer' door de *Wehrmacht* gevorderd werd voor inkwartiering. Desondanks werden de week erop aan de andere kant van de deur in de vermaning vier lidmaten gedoopt!³³ Eerder al hadden de Duitsers de pastorie geconfisqueerd, zodat de Gaaikema's, met hun twee evacuees inwoonden bij notaris Keuning, waar een enkele keer ook de kerkenraad bijeenkwam.

Op 22 januari raakte de gehele gemeenschap geschokeerd door de executie van 20 mannen te Dokkum als represaille voor een drie dagen eerder gepleegde overval bij de Valom, zuidelijk van Damwâld. Daar was een Duits transport gewapenderhand door het verzet staande gehouden om drie gevangenen te bevrijden, wat echter het leven kostte van twee Duitsers.³⁴

De doopsgezinde gemeente had, afgezien van stil en ons niet bekend persoonlijk leed, alle ongemakken van de oorlog redelijk goed en in eensgezindheid doorstaan. Zichtbaar was dat enkel de rij eikenbomen bij het fietsenhok was opgestookt in de winterkou. Zelfs de scheidsmuren tussen de verschillende kerken leken bij de bevrijding even niet meer te bestaan. In de vermaning werd een 'Dankstond voor de bevrijding' gehouden voor het hele dorp: 'finen en grauwen', gereformeerden en hervormden, voelden zich één met de menniste versie van Gods gerechtigheid en eer.³⁵

VOORZITTER GAAIKEMA GEEFT DE RING DANTUMADEEL STOF TOT NADENKEN

Jaarlijks kwamen predikanten en afgevaardigden van de kerkenraad van 12 naburige gemeenten in het noordoosten van Friesland in Leeuwarden bijeen

voor de vergadering van de Ring Dantumadeel.³⁶ Het betrof de gemeenten van: Ameland (ds. W. Broer, 1933-1941; daarna vacant), St. Annaparochie (mw. ds. C. Boerlage, 1933-1941; ds. M. van der Meulen, 1941-1946), Berlikum (ds. E.H. Boer, 1938-1941; ds. G. Kater, 1941-1946), Damwâld (ds. mr. H.H. Gaaikema), Hallum (ds. C.P. Hoekema, 1936-1945), Holwerd (ds. W. Hilverda, 1916-1950), Oudebildtzijl (mw. ds. J.M. Eelman, 1932-1942; ds. H. Bremer, 1942-1946), Rottevalle (mw. ds. S. Doyer, 1926-1943; daarna vacant), Surhuisterveen (ds. J.A.A. Meijer, 1940-1946), Veenwouden (ds. A.J. van der Sluis, 1939-1946) en de kring Zwaagwesteinde (die beurtelings onderhouden werd door Veenwouden en Damwâld). Dokkum (ds. A.M.L. Frevel) had een soort knipperlichtrelatie met de Ring. De Ring zorgde voor waarneming en bekostiging van preekbeurten bij vacatures (op Ameland vooral), en bij afwezigheid, zoals toen ds. Gerard Kater van Berlikum in 1943 enkele maanden door de Duitsers was opgepakt.³⁷ Daarnaast gaf men het gemeenschappelijke maandblad *de Medearbeider* uit, met een bij toerbeurt verzorgd hoofdartikel, gemeentenieuws en opgave van de plaatselijke preekroosters. Gaaikema was in 1941 Hilverda van Holwerd opgevolgd als voorzitter, met naast hem de in 1940 tot secretaris benoemde Hoekema van Hallum.

De kerk uit 1767 met links de 'tsjerkekeamer'.

Wegens de moeilijke tijden had men in 1944 niet meer kunnen vergaderen, reden waarom er onmiddellijk na de bevrijding, op 14 mei 1945, een buitengewone vergadering belegd werd in de consistorie van de Leeuwarder gemeente.³⁸ Daar waren toen tien predikanten en vijftien gemeenteleden aanwezig. Direct na het huishoudelijk gedeelte hield voorzitter Gaaikema zijn rede die nogal indruk maakte, en daarom spoedig ook landelijk in de broederschap in druk verspreid zou worden; een maand later verscheen er nog een vervolg.

Onderwerp was hoe rechtvaardig om te gaan met collaborateurs en verraders. Een meer dan actuele kwestie, omdat overal in het land, zodra de Canadezen gearriveerd waren, bijtjesdag gehouden werd, oude rekeningen vereffend en landverraders en NSB'ers provisorisch door de BS'ers werden opgepakt, terwijl onder het tijdelijke Militair Gezag de infrastructuur voor een geordende rechtspraak nog ontbrak. In Dokkum bijvoorbeeld werd door het zogenaamde Veemgerecht een foute politieman standrechtelijk geëxecuteerd; NSB'ers werden er mishandeld en vernederd; moffenhoeren werden met de schaar en teerkwast bewerkt; in Dantumadeel moesten NSB'ers, die tijdelijk gevangen zaten in de scholen van Akkerwoude en Murmerwoude, dagenlang tussen de tramrails onkruid wieden. In Rinsumageest moest op 3 mei tot publiek genoegen een NSB'er door het dorp marcheren met op z'n rug een bord waarop te lezen stond: 'Ik ben een grote schurk, ik heb 16 mensen verraden'. In Friesland werden in die dagen in totaal zo'n 5.000 mensen opgepakt en uiteindelijk in kampen geïnterneerd.³⁹ Begin mei werden voor de lichtere gevallen in vier steden tribunalen ingericht, bestaande uit een jurist als voorzitter en secretaris en twee andere leden, die een maximale interneringsstraf van 10 jaar konden opleggen. Voor de zwaardere gevallen waren er het kantongerecht en later, vanaf december 1945, het Bijzonder Gerechtshof te Leeuwarden, dat als maximumstraf de doodstraf kon uitspreken.⁴⁰ Tegen deze actuele, maar justitieel nogal lacuneuze en ongewisse achtergrond had Gaaikema zijn Ringbetoog op papier gezet.

Gaaikema, inmiddels een man van gezag onder zijn confraters, manifesteerde zich nu als doopsgezind theoloog en rechtsgeleerde. Die combinatie is interessant, omdat van oudsher doopsgezinden zich nauwelijks over straf, vergelding en strafmaat in juridische zin hebben uitgelaten. Zijn tekst wordt hier dan ook weergegeven, met nog een deel uit de vervolgbrochure van een maand later, dat het antimilitarisme aan de orde stelde. In grote lijnen komt zijn betoog op het volgende neer.

Eerst behandelde Gaaikema de begrippen vrijheid en vaderland. Vrijheid van de christen regardeert de vrijheid waartoe ieder geroepen is en die ge-

diend wordt door de liefde. Voor het begrip vaderland liepen de doopsgezinden, anders dan het calvinistische volksdeel, voor de oorlog niet warm, omdat zij voornamelijk internationaal georiënteerd waren. Gedurende de oorlog is daarin verandering gekomen, al maakten de blik op het hemelse vaderland en de liefde hiervoor de kern uit van het geloof.

Het uitvoerigst was de bespreking van het recht. Dat ontleent zijn fundering aan de actuele toestand, waar echter gevaren aan kleven, omdat wraak als reactie op de willekeur waarmee de Duitsers met 'recht' waren omgegaan, een valse raadgever is. Bovendien werd het rechtsgevoel getart door het onrecht dat geschiedde. Het recht dient echter gestoeld te zijn op het gezag van de overheid, die de plicht heeft te bepalen wat recht is en bij wet te bewaken dat er recht wordt gedaan. De burger heeft de plicht de overheid te gehoorzamen en zich te onderwerpen aan de rechtsgang. 'Dat recht geschiede is de eis van de feiten, van het rechtsgevoel, van gezag en orde in de staat, van de gerechtigheid [maar] is ook [de] eis van de betrokkene: zo hij onschuldig is, heeft hij recht op rehabilitatie, zo hij schuldig wordt bevonden, recht op straf.' Welke straffen gerechtigd zijn voor gepleegde wandaden, leidt tot de vaststelling dat een kogel niet probaat is. Beter is een humanitaire benadering van de strafmaat, die niet alleen oog heeft voor de aard, de motieven en de omstandigheden van de wandaad, maar behalve op vergelding ook gericht is op verbetering en opvoeding van de dader.

Aansluitend volgde er een levendige discussie die aanvankelijk overwegend van instemming getuigde.⁴¹ Geboemd werd over de lastige kwestie om de uitvoering van de rechtspraak over te laten aan het Militair Gezag, waar Gaaikema met anderen mordicus tegen was. Voorts werd tamelijk eensluidend de vrees geuit voor de opkomst van nieuwe nationalistische sentimenten. Had den in de oorlog de kerken de profetische roeping gehad om zich te verweren tegen de duivelse overheid, nu moeten wij net zo profetisch getuigen tegen dit soort fenomenen, wat ons niet populair zal maken. Kennelijk viel het tot zover geschetste beeld, een positief zelf-imago, toch niet bij iedereen in goede aarde. Want in een niets aan duidelijkheid te wensen overlatende respons gaf ds. Van der Meulen van Sint Annaparochie, de koppige redacteur van *de Medearbeider*, de discussie een geheel andere wending. In 1943 had hij niet geschroomd de SS tegen zich in het harnas te jagen, toen hij in zijn *Medearbeider* weigerde een advertentie voor het vrijwilligerslegioen in Rusland op te nemen. Nu ergerde hij zich aan het al te vrijblijvend meniste gedelibereer:

We leefden 5 jaren in 'n rustig gedeelte van ons zo geteisterd vaderland. Zo kunnen we gemakkelijk over humaniteit en vergeving spreken. Dan maken we een verkeerd gebruik van onze bevoorrechte positie. Hij herinnert er dan aan, hoe de verdedigers van ons land, ons recht en onze tradities in 1940 door landverraders in de rug werden beschoten en hoe op vele plaatsen door verraad van dorpsgenoten velen in de handen der Gestapo vielen. Kan een daardoor getroffenene vergeven, dan is dat respectabel, maar de overheid kan en mag zulks niet. Wij hebben geen recht de overheid tot meer zachtheid aan te sporen. Niet wij, maar de overheid vraagt om vergelding. Als Christenen hebben wij ons neer te leggen bij wat de overheid beschikt. Bovendien handelt het huidige M[ilitair] G[ezag] in overeenstemming met de Geallieerden, aan wie wij veel te danken hebben. Waar we nu nog in volle oorlog met Japan zijn, moeten we nu geen landverraders gaan beschermen. 't Is de plicht van de overheid niet te zacht te zijn, ja 't is een heel sterke aanranding van het recht, als de doodstraf niet wordt toegepast. Dat de opgepakte N.S.B.-ers slecht behandeld zijn of worden, is onjuist. Enkele wanklanken kwamen voor, maar moeten verstaan worden als uitlating van opgekropte gevoelens. Als kerken hadden we de plicht te protesteren tegen wat ons door de D[uitsers] werd aangedaan; maar om nu nog met Doopsgezinde boodschappen te komen, ware onjuist. Spr[eker] heeft er zich over geschaamd, dat er uit onze kringen zovele N.S.B.-ers en Duitsgezinden afkomstig zijn. 't Is onze plicht middelen te beramen, dat dit in de toekomst worde voorkomen! Zeer zeker is de Bijbel te veel losgelaten. Velen uit onze Broederschap hebben een schandelijke figuur geslagen. De gehele sfeer onzer Broederschap is daar schuld aan! Te betreuren is het dat vele N.S.B.-ers nog in de dorpen in voorlopige bewaring zijn, waar ze werden opgepakt. Nu is er nog te veel sympathie voor ze en is hun omgang met hun bewakers te gemoedelijk. Dat is niet goed. Wij moeten hard zijn. Het oordelen moet derhalve geschieden met rechtvaardigheid, wijsheid en hardheid.⁴²

Het gevolg van deze ferme taal was dat men de hand in eigen boezem stak. Gaaikema en zijn confraters moesten erkennen dat doopsgezinden zelf het individualisme in de hand hadden gewerkt, en geen cultuur rondom de Bijbel ontwikkeld, zoals de calvinisten die wel kenden en praktiseerden. Met name in gereformeerde kring was de trouw aan God, vorst en vaderland een leidend beginsel gebleken. Volgens Gaaikema waren er onder de NSB'ers 'uit onze kringen' velen die te individualistisch waren geweest en 'geen vast godsdienstig beginsel' hadden gehad.⁴³ Veel NSB'ers waren immers ook onkerkelijken geweest, en daarom was 'de eerste eis: er moet 'n beginsel zijn, dus terug naar de Bijbel en beïnvloeding der jongeren'. Dat werd volmondig door

ds. Bremer beaamd, die daarin eveneens een verklaring zag waarom er in zijn gemeente Oudebildtzijl zo veel leden om politieke redenen waren opgepakt. 'De grond van de dwalingen [is] het individualisme ... Daarom beseffen velen niets van de collectieve verantwoordelijkheid. Allen hebben als leden van hun partij straf verdiend'. Ter relativering merkte Kater op dat hij 'dat individualisme ook in de Ondergrondse Beweging' had waargenomen.

Hoe dan ook, zo was de conclusie, dit mag ons nooit weer gebeuren.⁴⁴ 'Nodig is dat ook onze jongeren [niet enkel de gereformeerden] de wereld bezien door de bril van het evangelie'. Wij hebben als broederschap de collectieve verantwoordelijkheid laten liggen. 'Nu is er echter een grotere politieke verantwoordelijkheid en moet er worden gepredikt over de vrijheid, het vaderland en het recht. Maar voor herrijzend Nederland [een directe verwijzing naar koningin Wilhelmina's proclamatie van een week eerder] hebben wij als Doopsgezinden niet de politieke, maar de kerkelijk weg te bewandelen'. Is het niet opmerkelijk te zien hoezeer de doperse 'neutraliteitsgedachte', gestoeld op de oeroude doperse twee-rijkenleer, toen nog onverminderd leefde onder de broeders en zusters? In Gaaikema's betoog vormt ze zelfs een leidend beginsel. Vandaar ook Gaaikema's formulering van de taakstelling voor broederschap en predikanten in de wereld: 'Het gaat ons om geestelijke beïnvloeding, om 't indirect op het hart te binden'.⁴⁵ Ds. Hoekema, die het voorzitterschap van deze bijzondere Ringvergadering waarnam, ronde de discussie af met nog een verwijzing naar de toekomst. 'Hij herinnert er aan dat de straf der schuldigen ook gezin en familie treft en komt dan tot ± 1.000.000 betrokkenen! 't Behoort tot de zendingstaak van de kerk deze zondaars weer een plaats in de kerk te geven. Ook wij zijn schuldig en staan als zondaren naast hen'. Een verzoek tot stemming over de doodstraf wees hij af, omdat we 'daarover niet zijn georiënteerd!'

Gaaikema's voorstel om zijn rede, inclusief de weergave van de discussie en met name het standpunt van Van der Meulen 'in de broederschap te verspreiden in de Gemeenten in andere Ringen en aan de besturen van F.D.S en A.D.S' werd stilzwijgend aangenomen.⁴⁶ De oplage van zijn brochure is vermoedelijk dan ook niet erg groot geweest, wat tevens een goede reden is om de tekst van deze eerste brochure hier weer te geven (zonder overigens de zojuist besproken discussie, die aan het slot is afgedrukt). Mede naar aanleiding van die discussie is Gaaikema meteen weer in de pen geklommen om sommige standpunten nader toe te lichten. Hij deed dat ten aanzien van de zuivering, de argumentatie (sociaal, juridisch en theologisch) voor de betekenis van straf en doodstraf, en zijn standpunt inzake het antimilitarisme.

De eerste onderdelen zijn feitelijk nadere uitwerkingen van de inzichten die in de eerste brochure reeds behandeld waren. De beschouwing over de doodstraf – aangezwengeld dus door ds. Van der Meulen en toen ook bijzonder actueel – resulterend in een afwijzing op evangelische gronden, bevat op zich weinig verrassende gezichtspunten (reden waarom ze hier evenmin is opgenomen). Desalniettemin is het opmerkelijk dat het thema van de doodstraf veel breder onder doopsgezinden, zeker bij mensen die in het verzet hadden gezeten, wel degelijk op sympathie kon rekenen. In 1946 zou bijvoorbeeld de Hervormde Generale Synode zich voor de doodstraf uitspreken in geval van zware schuld. En niemand minder dan landelijk bekende predikanten als Simon Gorter (Rotterdam) en Frits Kuiper (Amsterdam), principieel pacifist toch, vonden dat vergelding door de doodstraf in geval van landverraad was toegestaan.⁴⁷

Zeker nogal gewaagd, maar vooral interessant en principieel is de laatste paragraaf van die tweede brochure, die uitvoerig uiteenzet hoe de doperse mens of gemeenschap zich – zojuist bevrijd door tot de tanden toe bewapende geallieerde troepen – het antimilitaristische standpunt eigen zou moeten maken. Zonder dat zulks nader onderzocht is – dat is werk voor anderen – zal deze opinie een belangrijke stimulans zijn geweest voor de verdere ontwikkeling van het naoorlogse doperse vredesgetuigenis.⁴⁸ Deze tweede brochure, die in overleg met en op kosten van de kerkenraad van Damwâld tot stand was gekomen, werd ruimer verspreid dan de eerste, onder alle ‘haar leden en geestverwanten, en aan de predikanten en kerkeraden van onze Broederschap’.⁴⁹ De teksten van beide brochures zijn zonder verdere toelichting uitgegeven, omdat de inhoud ervan genoegzaam voor zich zelf spreekt.

BIJ NEDERLANDS HERRIJZENIS ONZE HOUDING NU

[1] DE VRIJHEID

Het spreekt wel vanzelf, dat wij met de vrijheid beginnen. De vrijheid heeft voor ons altijd een groote betekenis gehad, maar nimmer tevoren zoo groot als nu. Dat komt omdat wij haar gedurende langen tijd hebben moeten missen. Nu weten we eerst recht wat de vrijheid beteekent, – neen, we zijn er nog niet weer ten volle op inge-

steld. Vrij te zijn van de verdrukking, waaronder we bijna 5 jaar geleefd hebben, van de vervolging, en doorlopende bedreiging, van de georganiseerde roof en diefstal, de slavernij naar lichaam en geest, vrij te zijn van de heerschappij van het onrecht, waartegen op den duur niemand bestand is, het is bijna te veel om het alles in zoo'n korten tijd te verwerken. Maar we zijn vrij! Wij kunnen weer ademen. Het leven krijgt weer een kans. We kunnen weer onszelf zijn, er is weer een mogelijkheid om tot onze bestemming te komen. 'Gij zijt tot vrijheid geroepen,' dat apostelwoord is ons uit het hart gegrepen.

Maar met de vrijheid van den Christen is toch nog wel iets anders bedoeld. Niet slechts de uiterlijke, maar bovenal de innerlijke, niet de vleeschelijke, maar de geestelijke, niet die ons door de Geëllieerden gegeven werd, maar door Christus, dat is door de liefde Gods. Dat is de vrijheid, waartoe wij als Christenen geroepen zijn, ja, ook in dezen tijd! Om vrij te zijn van iets dat erger is dan alle verdrukking en vervolging, dan alle roof en knechting, om vrij te zijn van een macht, waarvan wij tot op heden in geen enkel opzicht bevrijd zijn, van een geweldhebber, die nóg de wereld beheerscht en op de gemoederen zulk een grooten invloed uitoefent. Kortom om vrij te zijn van de zonde, waarvan de [2] ellende van den oorlog wel het duidelijkste teeken is. Tot die vrijheid zijn wij geroepen, en hoe groot ook de vreugde mag zijn over de bevrijding, die wij thans deelachtig geworden zijn, als Christenen worden wij daarin getemperd, omdat wij ons bewust zijn, dat deze vrijheid niet te vergelijken is met de vrijheid der kinderen Gods, maar nog meer misschien, omdat de middelen, waardoor wij deze vrijheid verkregen hebben, zoo volkomen in strijd zijn met de liefde Gods, welke ons de ware bevrijding schenkt in Jezus Christus.

HET VADERLAND

Niet minder belangrijk dan de vrijheid is voor ons het vaderland. Ook dit hebben wij niet altijd zoo hoog kunnen waardeeren als thans. Er is een tijd geweest, dat wij Nederlanders meer op het buitenland waren ingesteld, dat wij economisch, politiek en wat het recht betreft grootendeels internationaal waren georiënteerd. De Volkenbond was daarvan een duidelijk teeken. Ook kerkelijk vonden we dat internationalisme in de Eucumenische Beweging tot uiting gekomen. Maar nu is dit alles veranderd. Reeds vóór den oorlog was een kentering merkbaar. Doch vooral gedurende den oorlog heeft zich de verandering voltrokken. Het vaderland kwam in gevaar. Het werd in staat van verdediging gebracht, want wij wilden het behouden. Toen kwam de overval, toen vielen de offers, in enkele dagen was het lot beslist. Het vaderland was verloren! En daarna kwamen de jaren der bezetting. Geen beproeving is ons volk bespaard gebleven.

Maar in die beproeving is iets nieuws geboren, n.l. een liefde voor het vaderland, zooals wij tevoren niet gekend hebben. Dat blijkt in deze dagen. Beter dan ooit weten

wij, dat wij Nederlanders zijn. Beter dan ooit zijn wij ons bewust, dat wij een vaderland hebben. Van harte wordt er gevlagd. Vaderlandsche liederen klinken als ware het een nieuw geluid. En bovenal is daar te noemen de bereidheid om 't vaderland te dienen, offers te brengen met goed en leven, kortom, het is voor ons vaderland een geweldige tijd, die slechts te vergelijken is met de overwinnings-periode in den tachtigjarigen oorlog, nog beter misschien met de bevrijding van de Napoleontische onderdrukking. Het woord van onze Koningin, die God zij dank voor ons volk bewaard bleef, vindt dan ook weerklink in ons aller harten: 'Nederland herrijst! Leve het Vaderland!'

Doch is daarmee alles gezegd? Het is noodig, dat wij ons ook op dit onderwerp bezinnen. Het is n.l. van het grootste belang, dat wij ons te midden van de vaderlandsche vreugde herinneren, dat wij Christenen zijn. Want als Christenen [3] hebben wij ook nog met een ander vaderland te maken. Dat vaderland, waarvan gesproken wordt in het Nieuwe Testament. Dat vaderland, naar hetwelk reeds de grondleggers van het geloof hebben uitgezien, maar hebben het in de wereld niet gevonden. Hun verlangen ging uit naar het hemelsch vaderland. En merkwaardig is het, wat van hen gezegd wordt: n.l. dat God Zich voor hen niet schaamde om hun God te heeten. Dat geeft ons te denken!

Beteekent dat nu, dat dit vaderland, waarin wij thans leven, voor den Christen geen waarde heeft? Er zijn er inderdaad voor wie dat zoo is. Onze Doopsgezinde Vaderen, die de verdrukking gekend hebben, waren tot die opvatting sterk geneigd. Maar het kan ook anders, n.l. dat wij dit vaderland aanvaarden als een goed van groote waarde. Dat wij gevoelen daarin een taak en een plaats te hebben, ja, dat wij verplicht zijn daaraan onze diensten te bewijzen, en desnoods onze offers te brengen. Dat dit vaderland iets is, waarvoor wij ons niet hebben te schamen, integendeel, dat we hebben te eerbiedigen en van harte mogen liefhebben. Zooals een Christen zich met zijn vader en moeder en met zijn verwanten in het algemeen verbonden mag gevoelen en aan hen gehecht. Wat te denken van die Christenen, die hun aardsche betrekkingen zouden verwaarloozen?

Maar als Christenen hebben wij ook nog een ander vaderland, dat wij van nature niet kennen, doch slechts indien en voor zoover het ons geopenbaard wordt. Maar voor zooverre zullen wij dan ook erkennen, dat dat vaderland van gansche andere orde is, en dat het het hemelsche vaderland is, waarvoor wij uiteindelijk bestemd zijn.

Zoo heeft dus de Christen tweeërlei vaderland. En geen van beide te verwaarloozen. De vraag is alleen, welk van beide voor ons het belangrijkste is. Neen, niet slechts uiteindelijk, maar ook nu! Want nu gaat het erom. Nu bestaat het gevaar immers, dat het aardsche vaderland voor den Christen – ja, naar het schijnt, juist voor dat deel van de natie, dat zich het meest Christelijk noemt – de belangrijkste plaats gaat innemen, zoo dat men daar geheel in opgaat, dat men ook de dingen, die van God en kerk zijn, daaraan ten dienste stelt, dat men in het bijzonder de Goddelijke geboden, althans tijdelijk, aan de kant zet. Kortom, dat men zijn eigenlijke bestemming als Christen geheel uit het oog verliest.

Het ligt geheel in de natuur van den mensch om zich te handhaven en te verdedigen. Om terug te slaan, wanneer men geslagen wordt. Om te dooden, opdat men zelf niet gedood worde. Nu moge deze natuurlijke neiging op een belang- [4] rijk hooger peil gebracht worden, wanneer zij zich niet bepaalt tot het zelfbehoud, maar zich in dienst stelt van de gemeenschap, in dit geval het vaderland, waartoe hij behoort. Nu moge in vele Christengemoederen ontwaken een moed en een opofferingsgezindheid, zooals zij te voren niet gekend hebben; indien er nog eenig geloof in ons is, zoolang wij ons nog met eenig recht Christenen kunnen noemen, dan zullen wij onder geen omstandigheden, ook niet onder de tegenwoordige, de Goddelijke bestemming uit het oog mogen verliezen, waartoe wij geroepen zijn. Dan zullen wij ons door geen enkel bevel, als is dat van de hoogste instantie en nog zoozeer in het belang van ons vaderland gegeven, ontslagen mogen achten van de geboden, die ons van Godswege zijn opgelegd. En onder deze zal het 'Gij zult niet dooden' ook thans niet kunnen worden verwaarloosd.

Hoe moeilijk de positie van den Christen in de wereld is, ondervinden wij in den tegenwoordigen tijd wel heel duidelijk. Burger te zijn van tweeërlei vaderland, dat veroorzaakt de grootste conflicten! Mogen wij dit tenslotte bedenken, dat wij als Christenen – in zekeren zin – vreemdelingen zijn hier op aarde. Vreemdelingen ook in dit ons vaderland. En voor zoover wij ons geloof handhaven, zullen wij dat ook altijd blijven. Maar indien ons diepste verlangen uitgaat naar een beter, naar het hemelsch vaderland, mogen wij dan dienovereenkomstig onze houding bepalen en onze gedragingen. Mocht God Zich voor ons niet behoeven te schamen onze God te heeten!

HET RECHT

Nadat we onze gedachten hebben bepaald tot de vrijheid en het vaderland, komt als vanzelf de vraag om recht naar voren. Wij hebben zóó lang geleefd in een toestand van rechteloosheid, en er is zóó veel, dat om berechting vraagt, dat allen het erover eens zijn: er moet recht komen! Maar dit is gemakkelijk gezegd. Waar moeten we thans het recht vandaan halen? En indien wij daarvan iets van gevonden zullen hebben, hoe zal het moeten worden toegepast? De eerste vraag betreft het rechtsbegin- sel, de tweede de practijk. Op beide zullen we trachten een antwoord te vinden. Al- lereerst dan:

I Hoe komen wij tot recht? Waaraan kan dit worden ontleend? Waarop gebaseerd?

- 1 Op den feitelijken toestand. Een ieder weet van het recht van den sterke. Zijn recht berust op het feit, dat hij sterk is. Dit recht speelt ten allen tijde een groote rol in de samenleving, maar in het bijzonder in de laatste jaren. [5] 'Het is nu eenmaal oorlog.' Dit was een bekende uitdrukking van den bezetter om al wat hij opleg-

- de goed te praten. Maar ook van vele onderworpenen, om al wat werd opgelegd te aanvaarden. Ook in dezen was de feitelijke toestand voor het geldende recht beslissend. En om nog een derde voorbeeld te noemen: 'Nu zijn wij de baas!'
- 2 Toch gevoelen wij, dat dit niet bevredigt. Iets is niet recht, omdat het nu eenmaal zoo is of geschiedt. Dat hebben we nooit duidelijker beseft dan in de laatste jaren. Het was ons rechtsgevoel, dat in opstand kwam. Allereerst tegen den oorlog zelf als de grootste bron van het onrecht. Dan tegen de dingen, die ons werden opgelegd. Tenslotte tegen de volkomen rechteloosheid, waarop dit alles uitliep. Het is ons rechtsgevoel, dat nu echter positief zijn eischen stelt, n.l. om tot uiting te komen en tot gelding. Ons rechtsgevoel, daaruit zal thans het recht geboren moeten worden! Maar, wat is ons rechtsgevoel? Is dat een duidelijke, algemeene grondslag? Er is verschil van rechtsgevoel. Persoonlijk, naar aard en aanleg, leeftijd en ervaring. Verschil ook naar de sociale positie, die men in de wereld inneemt: het rechtsgevoel van den gemiddelden werkgever is een ander dan dat van den werknemer, van den doorsnee-stedeling een ander dan dat van den platteland-der, er is verschil van rechtsgevoel in het bijzonder tusschen den overwinnaar en den verslagene. Kortom, bij het rechtsgevoel is er te veel verscheidenheid, dan dat men daarop het recht zou kunnen baseeren. Zulk recht n.l. dat voor iedereen zal moeten gelden.
 - 3 Maar gelukkig, is er nog iets anders. Er is nog iets van een overheid, die oplegt. En die overheid heeft gezag, dat gehoorzaamd moet worden. (N.b. Niet een willekeurige overheid, maar de wettige, waarover later meer.) Het is de overheid nu, die zal moeten maken, dat er recht komt. Zij geeft den doorslag in de discussie der rechtsgevoelens. Zij stelt het recht vast. Zij legt het recht op. Zij zorgt, dat er recht gesproken wordt. De overheid zorgt dus, dat wij komen tot recht. Tot algemeen geldend recht.
 - 4 Maar, we zijn er nog niet. Want al weten we nu waar het recht vandaan komt, wie garandeert ons, dat hetgeen door de overheid als recht is vastgesteld, nu ook werkelijk het recht is? Of is iets recht, omdat het nu eenmaal bij de wet is bepaald? Dit is een veel voorkomende opvatting. En dat is misschien ook maar gelukkig, althans voor de rust in [6] den staat. Maar voor burgers, die zelfstandig kunnen nadenken, en vooral voor diegenen, die daaraan gewend zijn, is zulks heel moeilijk te aanvaarden. Daarom is het noodig, dat het recht, dat reeds door de overheid is vastgesteld, getoetst wordt. In de eerste plaats aan het rechtsgevoel van degenen, voor wie de rechtsregel bestemd is (dit gebeurt in de practijk vanzelf, althans indien er eenige uitingsmogelijkheid bestaat voor het volk), maar ook aan het recht, dat buiten de eigen grenzen geldt, ook internationaal. En dan niet te vergeten, aan datgene wat ten allen tijde als recht gegolden heeft, en erkenning heeft gevonden.
 - 5 Doch bovenal zal bij het zoeken naar recht en de toetsing der wetten gelet moeten worden op de Goddelijke openbaring der gerechtigheid, zooals wij die vin-

den uitgedrukt in Oud- en Nieuw Testament, i.h. bijz. wordt hier gedacht aan de geboden. Niet dat deze rechtstreeks in toepassing zouden zijn te brengen, want deze geboden zijn absoluut en gelden voor het Koninkrijk Gods. Zij zijn meer beginsel dan recht, meer norm dan regel. Maar een ieder, die ernst wil maken met het recht in de wereld, en die geloof heeft in het Koninkrijk Gods, die zal zich van deze geboden niet af kunnen maken, doch hij zal zich daardoor moeten laten beïnvloeden.

II Thans iets over de toepassing van het recht. Dus de praktijk.

Als we ons ook maar eenigszins rekenschap geven van de eischen van de praktijk, dan is er te veel om te noemen. Allereerst aan de orde is het herstel van het recht en het voortbouwen eraan. Onmiddellijk daarmee gepaard gaat het ongedaan maken van het onrecht (alsof dit ooit ongedaan te maken was!). En dan in het bijzonder de berechting der velen, die daarvoor in aanmerking komen. Vooral voor het laatste als het meest actueele zal thans de aandacht worden gevraagd.

Vooropgesteld worde deze vraag: Wenschen wij, dat het recht wordt toegepast? De eerste driften zijn bekoeld. Gelukkig, dat er tijd is gelaten om tot bezinning te komen. Wanneer men zich dan tot een algemeene beschouwing zet, dan zal men het over het algemeen wel eens zijn over het antwoord op deze vraag. Inderdaad, zeggen wij, het recht moet zijn beloop hebben. Maar als wij met een der beschuldigten in een persoonlijke verhouding staan, wanneer het Uw vader is, die gevangen zit, Uw vrouw of Uw kind, wanneer het een goede vriend is of [7] iemand, voor wie gij altijd achting gehad hebt, wanneer gij ertoe mocht komen om U in zijn of haar lot te verdiepen, dan wordt het alles niet alleen voor het gevoel, maar ook voor het verstand heel wat ingewikkelder.

Indien men daarnaast nog meer zakelijk zich rekenschap geeft, b.v. of er wel voldoende garantie bestaat, dat er in dezen werkelijk recht zal worden gedaan, of met name ons strafrecht en onze rechtspraak daarop zijn ingesteld, en zoo niet, of daarin is te voorzien, in het bijzonder of bij deze berechting de noodige onpartijdigheid zal zijn gewaarborgd, – dan rijst daar allerlei twijfel en is er reden tot verontrusting.

Zou het dan maar niet het beste zijn van alle rechtspleging af te zien? En met de mantel der liefde te bedekken al hetgeen er misdreven werd? Om als één man te beginnen aan den opbouw van ons geruïneerde land en volk? Neen, dat kán niet en dat mág niet! Er moet recht geschieden. Dat is de eisch van de feiten in de eerste plaats (welke!). Dan van het rechtsgevoel van heel het volk. Voorts van het gezag en de orde in den staat. Bovenal echter van de gerechtigheid, maar het is ook de eisch van den betrokkene, dat de beschuldiging, die op hem rust, onderzocht wordt, dat hij schuldig bevonden gestraft wordt. Daar heeft hij recht op. Maar eveneens, dat hij onschuldig bevonden volkomen gerehabiliteerd wordt, bevrijd van alle smet en blaam. Maar nu dan: hoe zal het recht worden toegepast? Welke middelen zullen worden gebruikt?

Eerst bij het onderzoek. Daar is men reeds lang mee bezig. Hoe zal men de verdachten aan het spreken krijgen? Hoe ze brengen tot een bekentenis? Vooral ook tot het noemen van namen, van verraders. Zullen de gewone middelen toereikend zijn? Of zullen althans in sommige gevallen speciale methoden moeten worden aangewend? Er is op dit gebied wel eenige ervaring, n.l. in de straffkampen der Duitschers. Er zullen er ook wel zijn, die bereid zijn om van deze ervaringen gebruik te maken, bij wie de herinnering aan eigen mishandeling nog versch in het geheugen ligt. Het is niet gemakkelijk. Want eenerzijds is het noodig om veel te weten te komen, aan den anderen kant moet bedacht worden, dat er recht geschiede, en geen wraak. Het ware niet te hopen, dan men, al was het ook maar ten deele, verviel tot dezelfde methoden, die door den wreeden onderdrukker zijn toegepast.

Dit geldt ook voor de behandeling gedurende de voor-[8] loopige bewaring. Over het algemeen is deze behoorlijk. Maar er zijn ook andere gevallen. Hoe begrijpelijk ook, het is in een rechtstaat niet te tolereeren, dat er dingen gebeuren, die voortkomen uit de lust om te plagen en te treiteren. Het publiek is daaraan mede schuldig. Anderzijds bestaat het gevaar, dat de behandeling der gevangenen wat al te gemoeidelijk wordt, doordat de bewakers nu eenmaal geen vaklui zijn.

Doch de belangrijkste vraag is zonder twijfel, welke straffen zullen worden toegepast. Natuurlijk is het hier niet de plaats om ons bezig te houden met kwesties van puur juridischen aard. Te verwachten is, dat tusschen de verschillende categorieën van schuldigen onderscheid zal worden gemaakt in straf. Maar hoe zal er worden gestraft? Wat zal bij de strafoplegging het uitgangspunt zijn?

- 1 Het meest voor de hand ligt de vergelding. Die heeft vanouds in het strafrecht een groote rol gespeeld en komt thans weer sterk op den voorgrond. De vergelding ligt om zoo te zeggen in de natuur. Het evenwicht, dat verstoord is, moet worden hersteld. Het leed, dat is aangedaan, moet worden gewroken. Zij hebben niet anders verdiend, zoo spreekt de volksmond het onomwonden uit. Maar er doen zich hier toch enkele vragen voor. In de eerste plaats: hoe zal men vergelden hetgeen er thans is misdreven? Hoe zal het evenwicht, dat thans zoo hopeeloos is verstoord, weer worden hersteld? Hoe zal men een leed toebrengen aan den schuldige, dat in overeenstemming is met het leed, dat hij veroorzaakte? Althans in de ernstige gevallen? Zal de doodstraf worden toegepast? Weegt deze op tegen de wandaden, die velen op hun geweten hebben? Voor een Duitscher en Japannees is de dood geen verschrikking – voor den geloovige Christen ook niet! Moge de doodstraf maatschappelijk bezien 't meest radicale middel zijn om zich van den staatsgevaarlijken misdadiger te ontdoen, ook na vijf jaren oorlog is het van Christelijk standpunt nog altijd te bezien of het geoorloofd is een mensch, en dat krachtens rechtelijk vonnis, het leven te benemen.
- 2 Een tweede mogelijkheid is, dat men, zonder de vergeldingsgedachte geheel te laten varen, bij de bestraffing toch een zekere humaniteit in acht neemt. M.a.w. dat men eenig begrip toont voor den betrokkene, zijn aard en omstandigheden,

en de motieven, die hem tot zijn houding of daad hebben gedreven, en bovendien dat men mede laat spreken de bedoeling om van dien mensch nog iets te maken. Dan zou de opgelegde straf behalve inderdaad verdiend [9] leed moeten inhouden een poging tot verbetering, tot opvoeding, opdat hun, die nu getoond hebben het Nederlandsche burgerrecht niet waardig te zijn, althans de mogelijkheid zou worden geboden om het waardig te worden. Niet alleen uit individuele overwegingen, maar ook om maatschappelijke redenen moet hierover ernstig worden nagedacht. Het zou te betreuren zijn, indien de weg van de humaniteit, die in de laatste eeuw van het strafrecht meer en meer is betreden, waarbij de criminaliteit is verminderd, thans zou worden verlaten.

- 3 Maar, daar is nog iets anders. Zooals bij 't zoeken naar de grondslagen van het recht de Goddelijke openbaring het laatste woord bleek te spreken, zoo is dit ook bij de toepassing het geval. Doch indien de Goddelijke gerechtigheid zich in al haar gestrengheid zal voltrekken over de wereld van nu, waarin gedurende de laatste vijf jaren zooveel bloed werd vergoten, en zooveel anders werd bedreven, dat het daglicht niet kon verdragen, – wie zou er dan vrij uitgaan? Wie zou met name het recht hebben om een ander te berechten? Indien God zich echter genadig betoont jegens allen, die tegen Hem zondigden, mogen zij dan, die zich misdagen hebben tegen ons volk, rechtvaardig behandeld worden – maar met genade!

DE OVERHEID EN HAAR GEZAG

Bij de bespreking van het recht is het gezag van de overheid reeds ter sprake gebracht. Niet alleen is zij het, die het recht vaststelt en aan de burgers oplegt, maar het is ook de overheid, die voor de toepassing van het recht zorgt, met name de rechtspraak regelt en hare gevolgen. Daarom hangt er bij de bepaling van onze houding tegenover het recht en zijn toepassing heel veel van af, hoe wij staan tegenover de overheid. Doch behalve het recht is er nog iets anders noodig in een geordende samenleving, n.l. dat er gezag wordt uitgeoefend, gezag, dat wordt gehoorzaamd. Ook dit is de taak van de overheid. En wel de voornaamste. Het is de bedoeling zich thans nog op twee vragen te bezinnen. Waaraan ontleent de overheid haar gezag? En hoe heeft de burger, i.h. bijzonder de Christen daaronder te staan? Hoe komt het toch dat de overheid het te zeggen heeft over ons, en dat wij haar hebben te gehoorzamen?

- 1 Dat spreekt vanzelf, zoo zeggen velen. Daarvoor is zij nu eenmaal de overheid. Het ligt in de natuur van de overheid, dat zij beveelt en dat hare bevelen gehoorzaamd worden. Bij deze opvatting behoeft dus geen nadere verklaring [10] te

worden gegeven van het gezag, dat wordt uitgeoefend. De staat is per sé soeverein. Het groote voordeel van deze opvatting is, dat zij even afdoende is als eenvoudig. Er doen zich geen problemen voor, noch bij de overheid, die beveelt, noch bij den burger, die zich schikt in zijn onderdanigheid. Voorbeelden daarvan vindt men niet alleen in de absolute monarchieën der oudheid, maar ook in de moderne dictatuur. Het tweede kenmerk van deze overheidsopvatting is, dat er groote kracht van uitgaat, en buitengewone voortvarendheid. Ook dat hebben wij ondervonden! Het nadeel is echter, dat er bij zulk een overheid geen enkele rem bestaat. Noch door erkenning van hoogere normen, noch door controle van hen, over wie het gezag wordt uitgeoefend. Vandaar het gevaar van zich uitleven en ontaarding. Ook dáárvan weten wij iets bij ervaring!

- 2 Daartegenover staat een heel andere opvatting. N.l. dat het gezag van de overheid berust op den wil van het volk. Dit is de volledige democratie. Daarbij geldt het gezag van de overheid slechts voor zoover als zij in overeenstemming handelt met den wil van het volk. Wat daarmee in strijd wordt opgelegd, behoeft niet te worden gehoorzaamd. De voornaamste voordeelen zijn: de zeggenschap van hen, voor wie het gezag bestemd is, en hun mede-verantwoordelijkheid. Hoe aantrekkelijk, vergeleken met de eerste opvatting! Maar ook hierbij doen zich enkele vragen voor. Wat is de wil van het volk? Heeft het volk inzake den staat en zijn regeering een bewuste wil? Is de doorsnee burger daartoe in staat? Voelt hij daarvoor? Kortom, komt die volkswil inderdaad tot zijn recht? Maar zoo ja, dan nog een andere vraag: wordt daarmee het recht gediend? M.a.w. is de wil van het volk gelijk aan het recht? Wordt met name ook gelet op het belang van den enkeling, en op dat van de minderheden? Houdt de uitgesproken volkswil ook rekening met de wenschen en behoeften van andere volken? Al deze vragen zijn actueel.
- 3 Daarom wordt nog een derde opvatting ter sprake gebracht. N.l. dat het gezag van de overheid berust op het recht. Al is de wil van de staatsmacht nog zoo sterk, indien deze niet op het recht berust, dan is haar geen gehoorzaamheid verschuldigd. Al zijn de wetten nog zoo zeer een uiting van den wil van het volk, indien zij niet op het recht berusten, dan behoeven zij niet te worden nageleefd. Maar indien het gezag van de overheid op het recht is gebaseerd, dan moet aan hare wetten gehoorzaamd worden. Dan hebben wij den rechtstaat, waarnaar ons verlangen uitgaat. [11]
- 4 Maar nu komt de moeilijkheid. Als we het er over eens mochten zijn, dat de overheid en haar gezag op het recht moeten zijn gebaseerd, dan komt weer de vraag naar voren: waar komt dan het recht vandaan? Want wij hebben bij het zoeken naar het recht en zijn grondslagen gevonden, dat het de overheid was, die het ten slotte vaststelde, dat dus het geldende recht practisch gesproken op het gezag van de overheid berustte. Het is toch wel heel bezwaarlijk om nu het gezag van de overheid op het recht te laten berusten. Wat kan ons uit deze cirkel-redeneering redden? Ook hierop is het de Goddelijke openbaring, die haar licht laat schijnen.

In het bijzonder is het Rom. 13, dat ons leert, dat de overheden door God zijn ingesteld. Daaraan ontleenen zij het gezag. Daarom is aan de overheid gehoorzaamheid verschuldigd. Voor den Christen-burger is de gehoorzaamheid aan de overheid dus een zaak van het geweten. Gehoorzaamt hij niet, dan is het de overheid, die het oordeel Gods moet toepassen, door rechtspraak en straf. Zooals de apostel Paulus het uitdrukt: Zij draagt het zwaard niet tevergeefs. Is men de overheid en hare wetten echter gehoorzaam, dan kan men op hare bescherming rekenen, en zelfs op haar lof.

Iedere Christen gevoelt: dit is een fundeering van het gezag, die al de andere te boven gaat. Als God het is, die de overheid roept en in Zijnen naam met het gezag bekleedt, op wien of wat heeft zulk een overheid zich dan nog te beroepen? Als het Gods wil is, die ons door de overheid in hare wetten wordt opgelegd, hoe zouden wij dan nog weerstand bieden? Indien er één middel is, waardoor het koninkrijk Gods in de wereld en in het volk tot verwerkelijking zou kunnen komen, dan is dat door een overheid, die haar instelling en opdracht van God zelf heeft ontvangen. Voor de overheid, die zich daarvan bewust is, en zich dienovereenkomstig gedraagt, voor zulk een overheid zal men de noodige eerbied kunnen hebben. In zulk een overheid zal men het noodige vertrouwen kunnen stellen. Want zulk een overheid biedt de noodige garantie, dat het recht tot gelding komt en dat de belangen van de burgers onpartijdig worden behartigd.

Maar er staat ook nog een ander woord in den bijbel, Hand. 5:29, 'Men moet Gode meer gehoorzaam zijn dan de menschen.' Ook dit is een apostelwoord, dat betrekking heeft op de overheid. Er zijn nog meer bijbelplaatsen; maar het is vooral de critische houding der eerste Christenen jegens de overheid, die het woord van Hand. 5 bevestigt. [12] Op het eerste gezicht is deze uitspraak lijnrecht in strijd met Rom. 13. Hoe moeten wij daar nu mee aan? Erkennen wij in beginsel, dat de overheid door God is ingesteld, dan doen zich de volgende vragen voor: Is onze overheid zich daarvan bewust? Beantwoordt zij aan hare roeping? Gedraagt zij zich als Gods dienaar? Is het Gods wil, die zij uitdrukt in hare wetten? Is het Gods oordeel, dat zij uitsprekt in hare vonnissen? Is het Gods straf, die zij oplegt aan hare overtreders?

Wij hebben in de overheden, die over ons gesteld zijn, met menschen te doen. Als het goed is met verstandige en hoogstaande menschen. Maar het zijn menschen, ondanks al de deugden, die zij bezitten en die hen tot regeeren bekwaam maken. Gebrekkige menschen, zondige menschen, zooals de bijbel het zegt. Maar niet alleen de overheden, die over ons gesteld zijn. En we spreken ook niet alleen over 't gezag, dat zij uitoefenen. Maar ook over onze houding daartegenover. Immers zooals de overheden geroepen zijn om te bevelen, zoo zijn wij als onderdanen geroepen om te gehoorzamen. Maar zijn wij daartoe bereid? Ook aan de overheid, die ons niet sympathiek is? Beantwoorden wij aan onze roeping?

Aangenomen nu, dat overheid en onderdanen beiden in hun roeping te kort schieten, moeten wij daarom het beginsel laten varen, n.l. dat de overheid er is om ge-

hoorzaam te worden? Neen, indien eenigszins mogelijk, moeten wij daaraan vasthouden. Uit eerbied voor de overheid en ter wille van de orde in den staat. Maar, er zijn grenzen, en die moeten wij in acht nemen! Gesteld dat de wetten van de overheid duidelijk in strijd zijn met de Goddelijke geboden, dan is er geen twijfel aan, dan is men aan haar geen gehoorzaamheid schuldig. Dan geldt: Men moet Gode meer gehoorzamen dan de menschen. Het klassieke voorbeeld hiervan is Maarten Luther voor den Rijksdag te Worms. ‘Het is niet geraten noch geoorloofd iets tegen het geweten te doen.’ Maar ook in den tijd, die vlak achter ons ligt, zijn er voorbeelden genoeg, – en het zijn niet de slechtste vaderlanders! Het is niet onmogelijk, dat er in de naaste toekomst nog wel eens een beroep op Hand. 5:29 zal moeten worden gedaan. Let wel: er is in dezen niet slechts sprake van een recht tot ongehoorzaamheid, maar dit recht beteekent tevens plicht, Goddelijke roeping. De Christen en de kerk hebben in dezen een profetische opdracht.

Het is geen betoog, dat de positie van den Christen [13] als staatsburger niet eenvoudig is. Eenerzijds is hij aan de overheid gehoorzaamheid verschuldigd, anderzijds moet hij deze weigeren. Waar ligt de grens? Hierover tenslotte nog een bijbelwoord, nu van den Meester zelf: ‘Geef den keizer wat des keizers is, maar Gode wat Godes is.’ (Matth. 22:21). In dit woord wordt uitgedrukt, dat de Christen in de eerste plaats gewoon staatsburger is. Met al de rechten en plichten, die daaruit voortvloeien. Met deze positie in de wereld hebben wij als Christenen volkomen ernst te maken. Niet alleen met de diensten, die van ons door de overheid gevraagd worden, maar ook met onze politieke belangstelling, onze bereidheid om medeverantwoordelijkheid te dragen. In het bijzonder in dezen tijd. Maar daarnaast hebben wij te bedenken, dat wij als Christenen niet minder te maken hebben met een ander burgerschap, n.l. van het Koninkrijk Gods. Ook dat in het bijzonder in dezen tijd!

Nu zijn er twee gevaren. Ten eerste dat wij slechts één van beide erkennen, óf het Koninkrijk Gods óf het koninkrijk der Nederlanden, met een kleine variatie: dat wij althans tijdelijk het ééne aanhangen en het andere verwerpen. Het grootste gevaar is echter, dat deze beide koninkrijken in onze gedachten door elkaar gemengd worden. Want dan bestaat de kans, dat geen van beide tot zijn recht komt. In het bijzonder is het gebruik van een term als ‘Christelijke overheid’ uiterst misleidend. Natuurlijk kan een bepaalde overheid wel Christelijk zijn – zij behoort dat zelfs te zijn – maar de uitdrukking op zichzelf blijkt in de practijk een groote onzuiverheid van gevoelens te veroorzaken en verwarring van gedachten. Immers zij leidt er gemakkelijk toe, dat men de overheid verhoogt en in haar zonder meer het Koninkrijk Gods vertegenwoordigd ziet, en haar diensgevolge zonder eenige reserve gehoorzaamt. Maar het ergste is, dat daarmee het Koninkrijk naar beneden wordt gehaald.

Het genoemde evangeliewoord legt dan ook de volle nadruk op de noodzakelijkheid van onderscheiding. Het Koninkrijk Gods en het koninkrijk der Nederlanden zijn van verschillende orde. Zooals de hemel is boven de aarde, zoo is het Koninkrijk van God verheven boven dat van Nederland. En wij moeten ervoor zorgen, dat dit

zoo blijft! Slechts indien wij dit onderscheid handhaven, erkennen wij de mogelijkheid, dat er van Gods Koninkrijk zulk een invloed uitgaat op onze Koningin en hare regeering, dat zij zich steeds meer waardig zullen betoonen om het gezag uit te oefenen en wij als burgers steeds meer bereid om het te gehoorzamen. [14]

BIJ NEDERLANDS HERRIJZENIS II

[10] ANTIMILITARISME

In dezen tijd? Dat valt immers geheel uit de toon! Het schijnt niet alleen onverstandig hierover te spreken, maar in hooge mate ondankbaar. Hebben wij onze bevrijding ten slotte niet aan de wapenen te danken? Toch, antimilitarisme. In de eerste plaats ter nadere toelichting van het getuigenis, dat voorkomt aan het eind van de discussie in de eerste brochure. Verder houdt het wel eenig verband met het vorige onderwerp, n.l. de doodstraf. En dan, het onderwerp is hoogst actueel. Nu kan men niet meer volstaan met min of meer theoretische beschouwingen, evenmin zich te buiten gaan aan idealistische fantasie, nu staat het vraagstuk, waarmede wij te maken hebben, midden in de practijk.

- 1 Het uitgesproken militaristische standpunt kwam tot den oorlog onder Doopsgezinden niet voor. Slechts uitzonderingen bevestigden deze regel. [11] Of dat nu nog zoo is? Dat is op z'n minst dubieus. Vijf jaren oorlog hebben veel veranderd, en we zijn er nog niet. Maar in geen geval zal het aantal overtuigde militaristen onder de Doopsgezinden thans groot zijn.
- 2 'Oorlog is er altijd geweest, oorlog zal er altijd blijven.' Dit 'geloof' heeft in de loop van deze jaren heel wat belijders gewonnen. Buiten de kerk vinden we het in de vorm van een natuurlijk pessimisme, thans belangrijk door de ervaring versterkt. Binnen de kerk als de overtuiging van de onverbeterlijke zondigheid van het menschdom.
- 3 Onder ons het meest voorkomend is zonder twijfel de opvatting, dat de oorlog is een noodzakelijk kwaad. Een kwaad. Daarover zijn wij het tenminste vrijwel allen eens. In dit verband zij vermeld het antwoord van onze Koningin in 1933 aan den president van Amerika op diens voorstel tot ontwapening: 'Ons volk, uit naam waarvan ik spreek, verafschuwt den oorlog.' Maar noodzakelijk. Uit hetzelfde antwoord, onmiddellijk volgend op het voorafgaande citaat: 'Het (ons volk) zou natuurlijk een aanval weerstaan.' Daarmee gaf onze Koningin uiting aan de meening van een zeer groot gedeelte van het Nederlandsche volk. Nu is

dat gedeelte zeker nog toegenomen. Niet voor niets hebben wij het feit van den onverhoedschen inval ondergaan, en al volgde spoedig de capitulatie, wij hebben lang genoeg tijd gehad om over de noodzakelijkheid eener behoorlijke landsverdediging na te denken.

Als motiveering van dit standpunt geldt: zoolang er geen andere, betere, afdoende middelen zijn om internationale geschillen te beslechten, is de oorlog (zij het dan ook de verdedigingsoorlog) het eenige. En: zoolang de menschen zijn, zooals zij in dezen oorlog nog eens duidelijk getoond hebben te zijn, is er geen andere mogelijkheid.

De practijk van dit standpunt is: in vredestijd mede-bouwen aan het internationale recht, in oorlogstijd in Gods naam mee doen aan het duivelsche werk der vernietiging.

En nu wij den oorlog gewonnen hebben, althans door de vrienden bevrijd zijn, nu mogen we daarin het bewijs zien, dat God aan onze zijde stond, dat Hij onzen strijd gezegend heeft en dien der Geallieerden. Kunnen wij dat inderdaad zoo zien? Laat een ieder voor zich dat uitmaken. Maar laat niemand rusten, voordat hij op deze vraag het antwoord gevonden heeft!

Het kan niet anders of een betoog over het antimilitarisme zal een eenzijdig karakter dragen. Allereerst moet men zich bewust zijn, dat er ook andere dingen in het Evangelie voorkomen. Daar is ook sprake van het oordeel Gods, dat in deze jaren zoo duidelijk zich heeft laten gelden. Van Gods werk in het verborgen, waarop wij meer dan tevoren hebben leeren vertrouwen. In het bijzonder van Gods lankmoedigheid en onophoudelijke goedertierenheid. Er is ten slotte de boodschap der alles verzoenende en alles vernieuwende genade Gods in Jezus Christus. Al deze dingen zijn de vóóronderstelling van hetgeen gezegd zal worden en verleen en daaraan het noodige perspectief.

[12] Het eenzijdige van het betoog zal dus hierin bestaan, dat het vooral op den mensch betrekking heeft, op de houding en de gedragingen van den Christen in de wereld, dus op het zedelijke leven. Eenzijdig zal het in het bijzonder hierin zijn, dat het betreft onze houding tegenover den oorlog en zijn voering. Er moet wel een gegronde reden zijn om zich zóó speciaal met één onderdeel van het zedelijk leven bezig te houden als dat tot uiting komt in het antimilitarisme. Maar die is er. Eeni-ge jaren geleden deed Prof. Huizinga, de grootste Nederlandsche cultuurkenner en -verdediger dezer eeuw, de volgende uitspraak: 'Welhaast algemeen is de overtuiging, dat de Westersche beschaving een nieuwen algemeenen oorlog niet zou doorstaan.' De ervaring der laatste vijf jaren heeft deze sombere uitspraak maar al te zeer bevestigd. Het ergste van de toestand, waarin wij thans leven, is, dat er maar betrekkelijk weinigen zijn, die de volle ernst ervan inzien. De Westersche beschaving is kapot, althans datgene wat haar waardig maakt dien naam te dragen. Wij leven nog slechts van de resten, die wij vinden op de ruïne.

Zou het zoo ver gekomen zijn, dat God aan het bestaan dezer wereld een einde maakt? Dan, zou men zeggen, is het niet noodig zich nog druk te maken. Althans niet over vragen van het zedelijk leven, wat goed is te doen en wat verkeerd. Er is op het eerste gezicht geen enkel bezwaar om dit te gelooven. De Bijbel spreekt hier onomwonden over. En dat niet alleen bij de Profeten en in het boek der Openbaring, maar ook Jezus wijst op het wereldeinde, en Paulus. En toch is het voor ons buitengewoon moeilijk om ons daarop in te stellen. Nóg laat God immers zijn zon opgaan over boozen en goeden en laat het regenen over rechtvaardigen en onrechtvaardigen. Nóg zijn er blijkbaar menschen, voor wie deze zegeningen bestemd zijn, – die ondanks alles de hoop niet laten varen, die, zij het met wroeging in hun binnenste, willen bouwen aan een nieuwe, betere wereld. Daarom antimilitarisme nu!

Is het verantwoord? Nu? Wij gevoelen meer dan ooit de liefde voor ons volk. Voor de natuur van onze lage landen, de luchten en de zee, die haar begrenst. Voor al de uitingen van onze eeuwenoude cultuur. Is het niet geboden om daarvoor op te komen, en als het zijn moet alles in te zetten? Wij hebben een overheid, waaraan wij gehoorzaamheid verschuldigd zijn, en waaraan wij die van harte bewijzen. Dat brengt verplichtingen mee. Wee hem, die deze verwaarloost!

Nederland is vrij, maar Indië niet. Is het niet de plicht van iederen Nederlander om mede te vechten voor de bevrijding van onze overzeesche gewesten? In dit verband kom ik terug op het getuigenis, opgenomen in de eerste brochure: n.l. dat ik het beter gevonden had, dat wij onder de Duitsche overheersing gebleven waren – met al de ellende daaraan verbonden –, dan dat wij daaruit verlost werden met hetzelfde geweld, waardoor wij eenmaal onze vrijheid hadden verloren. (Let wel: er staat niet ‘liever gehad’, maar ‘beter gevonden.’) [13] Hoe kan iemand zooiets in ernst zeggen? Wat zou er van Nederland, van Europa, van heel de beschaafde wereld geworden zijn, indien men den oppergeweldenaar geweldloos zijn gang had laten gaan? Is dit standpunt niet onhoudbaar? Inderdaad, dat is het!

Maar, dan rijst onmiddellijk de andere vraag: is het standpunt van het geweld (het-zij gewild of noodgedwongen) wél houdbaar? Wat blijft er bij handhaving daarvan uiteindelijk over van al datgene wat aan het leven tenslotte inhoud geeft en bestemming? Beide standpunten zijn onhoudbaar. Maar op verschillende gronden. Het eerste omdat het niet verantwoord is voor de wereld, waarin wij leven. Het tweede omdat het voor God niet verantwoord is, maar ook niet voor de wereld! Ieder moet voor zichzelf uitmaken welk van beide kwaden hij kiest.

Het antimilitarisme is in de eerste plaats een persoonlijke geloofshouding. Daarom past hierbij niet de uitdrukking ‘gelijk hebben’ of ‘ongelijk.’ Dat hoort bij verschil van meening of opvatting thuis. Maar in dezen hebben wij te doen met een reactie op de Goddelijke openbaring der waarheid. En wel zóó, dat de geheele persoon daarbij betrokken is en ermee gemoeid. Zóó dat hij niet anders kán en niet anders mág. Of het te recht is, aan God alleen het oordeel. Maar aan ons de plicht om te getuigen! Niet alleen persoonlijk, ook gemeenschappelijk, n.l. al diegenen, die aldus op het

Evangelie reageeren. Als het zijn mocht, heel de Gemeente, heel de Christenheid! De groote vraag is, hoe wij staan tegenover de Goddelijke openbaring.

- 1 In den Bijbel vinden wij allerlei uitspraken ter verdediging van den oorlog en de geweldsoefening. In het Oude Testament komen vele oorlogen voor. En vooral in het eerste tijdperk der geschiedenis van Israël wordt de oorlogsvoering verheerlijkt, de overwinning aan God gedankt. Israël, dat was Gods volk. En dat volk had een bijzondere bestemming, een bepaalde plaats in de wereld was voor Israël aangewezen. Die plaats moest het innemen, ook al moest zij op andere volken, die haar reeds hadden ingenomen, veroverd worden. De oorlogvoering was hierbij niet slechts geoorloofd, maar geboden. Niet alleen de verdedigingsoorlog, maar allereerst de aanvals-, de veroveringsoorlog.

Gods volk, dat was het uitverkoren volk. Dat was het volk van Abraham, Isaak en Jacob. En dat moest zich handhaven te midden van het steeds weer opdringende en indringende heidendom, hetgeen moest worden uitgeroeid. Gods volk, de natie bij uitnemendheid. Het hoogtepunt van de geschiedenis van Israël ligt in het koninkrijk van David. Dat is onvergetelijk voor ieder, die van de natie deel uitmaakt. Als Jezus ten hemel vaart en bij zijn laatste afscheid spreekt van de vervulling der belofte, die komen zal, dan vragen zijn discipelen, die toch al dien tijd met Hem geweest zijn en zijn verschijning in de wereld van nabij hadden meegeemaakt: 'Heere, [14] zult Gij in dezen tijd aan Israël het koninkrijk weder oprichten?' Het is geen wonder, dat deze dingen weerklink vinden in de harten van het lang verdrukte Nederlandsche volk.

- 2 Maar, in hetzelfde Oude Testament hooren we ook heel andere geluiden. Behalve geschiedenis vinden we daarin ook geboden en profeten. In de geschiedenis blijft Gods wil in het verborgen, maar in de geboden wordt deze opzettelijk aan den mensch geopenbaard. En het zijn de profeten, die daarop terugkomen, die de volle ernst ervan prediken. Zij wijzen op het oordeel Gods, dat dwingt tot bekeering. Zij zijn tegelijkertijd de wegbereiders tot het Rijk des Vredes.
- 3 Doch eerst in het Nieuwe Testament zien we daarvan de vervulling. Zeker, ook in de prediking van Jezus komen vele uitspraken over den oorlog voor, met het oog op de geschiedenis van Gods volk, het heden waarin Hij leefde en de toekomst der wereld. Maar nimmer wordt het wapengeweld goedgekeurd, laat staan dan verheerlijkt. Integendeel, de geheele prediking van Jezus is, voorzoover zij van zedelijke strekking is, ertegen gericht. Maar dat niet alleen, heel zijn verschijning in de wereld, vanaf de engelenzang bij de geboorte: 'Eere zij God in de hoogste hemelen, en vrede op aarde, in de menschen een welbehagen,' tot aan de gevangenneming in Gethsémané, waarbij Jezus zegt tot den discipel, die Hem wilde verdedigen: 'Keer Uw zwaard weder in zijne plaats, want allen, die het zwaard nemen, zullen door het zwaard vergaan.'

Het is een hachelijke onderneming om met het Evangelie in de hand den oorlog te verdedigen, zelfs het vaderland. Vooral den totalen oorlog, dien we nu hebben leeren

kennen. Maar ik geloof ook niet, dat er ernstige Christenen zijn, die dat bedoelen. Over het oorlogsvraagstuk is door de eeuwen heen gesproken, geschreven, gestreden, vooral ook getheologiseerd. Dientengevolge is het zeer ingewikkeld geworden.

De kern van het vraagstuk ligt m.i. in de aloude vraag of en in hoeverre men het waagt met het Evangelie van Christus in deze wereld, in het bijzonder met de zedelijke geboden, die daarin gegeven worden. Hier ligt ook de tegenstelling der standpunten.

Let wel, we gaan ervan uit, dat beide standpunten reageeren op hetzelfde Evangelie, en in zooverre beide aanspraak maken op de benaming Christelijk. Het verschil is niet absoluut van aard. Het is met name niet zóó, dat de antimilitarist al de geboden van het Evangelie letterlijk beweert na te volgen, terwijl de anderen zulks geheel zouden verwaarloozen. God bewaar ons voor een dergelijk onwaarschijnlijk fariseïsme!

Maar toch is er een groot verschil, een tegenstelling, die moeilijk te overbruggen schijnt. Voor den één valt de nadruk in het levensgedrag op wat het Evangelie van hem vraagt, voor den ander op hetgeen daarvan bruikbaar is voor het leven in deze wereld. Het eerste standpunt is meer principieel, het andere meer practisch. Het eene vasthoudend, het andere aanpassend. Het staat wel vast, dat de Doopsgezinden éénmaal het eerste, d.i. [15] het principieele standpunt hebben ingenomen. Langzamerhand hebben zij zich meer bij de wereld aangepast en hebben het practische standpunt aangevaard. Daar moge veel voor te zeggen zijn, voor zoover wij als Doopsgezinden thans bewust onze plaats in de wereld hebben gevonden. Maar het behoeft ternauwernood gezegd, daar schuilt een groot gevaar in. Niet alleen dat wij meer en meer aan de wereld gelijkvormig worden, maar ook dat wij ons karakter, waardoor wij ons eenmaal een bijzondere plaats in het kerkelijke leven zagen aangewezen, prijs geven. M.i. is het meer dan tijd, dat wij daarover gaan nadenken, en dat wij daarvan terugkomen. Ik geloof inderdaad dat het bestaansrecht van onze broederschap ermee gemoeid is.

Men versta mij wel! Ik bedoel niet een stap terug in de historie. Dat is natuurlijk een dwaasheid, maar bovendien ook niet gewenscht. Wij mogen ons eenvoudig niet weer van de wereld afzonderen, gelijk de oude Doopers dat deden, wij mogen ons niet terugtrekken in eigen kring of ziel. Wij zijn in de wereld, en wij hebben met haar te maken! Maar als Christenen! D.i. als geroepen en als gezonden. Deze wereld van strijd moeten wij ingaan met het Evangelie des vredes. Met durf en met tact. Wij moeten niet aarzelen deel te nemen aan de oplossing der ontzaglijke problemen, die zich thans in de wereld voordoen.

Het is mogelijk, dat wij niet begrepen worden. Zelfs dat men een weinig om ons glimlacht, vooral omdat wij nu nog niet beter weten! Er bestaat zelfs de kans, dat wij ergernis verwekken. Dit alles is niet prettig en doet soms heel veel pijn. Maar ik geloof, dat het niet anders kán. Wellicht mogen we dan eenige troost vinden bij het woord van den apostel Paulus, die zeide, dat het Evangelie voor de Joden een ergernis was en voor de Grieken een dwaasheid, maar een kracht Gods tot behoud voor een ieder die gelooft.

Maar ook voor de wereld, die op ons wacht! Ach neen, wij zijn geen hemelbestormers. Maar ook de aarde is des Heeren, en al wat daarop is en leeft. Wij bidden allen, dat Gods koninkrijk kome en dat Zijn wil geschiede, gelijk in den hemel, alzoo ook op aarde. Is het dan niet ongerijmd, dat wij voortgaan haar telkens meer onbewoonbaar te maken?

Dringend noodig is, dat wij temidden van de ontaarding, die steeds verder om zich heengrijpt, weer komen tot een op het Evangelie gerichte moraal. Dat wij in de eerste plaats komen tot de erkenning van absolute regels voor het leven. Niet een soort bloemlezing van de geboden van het Oude en Nieuwe Testament, waarover wij het allen eens zijn. Maar noodig is, dat wij langs godsdienstigen weg, d.i. onder leiding van den Heiligen Geest, komen tot onderscheiding en aanvaarding van die levenswetten, bij welker schending het leven ontspoot en bij welker algemeene verwaarloozing de wereld onherroepelijk verloren gaat. Zulke wetten zijn ons gegeven, wij mogen niet rusten, voor dat wij die gevonden hebben.

Wat niet minder noodzakelijk is, dat is dat wij ons oefenen in de gehoorzaamheid. Wij hoeven geen kloosterlingen te worden, maar iets van de ernst en de gestrengheid, die zij zich oplegden om het lichaam te dooden en den geest levend te maken, [16] is voor den oprechten Christen van alle tijden, in het bijzonder van dezen tijd, onmisbaar. Wij leven nu weer in de vrijheid. Alles is nu weer mogelijk! Maar niet alles is geoorloofd. Velen onderwerpen zich, geheel vrijwillig, aan de militaire discipline. Wij behoorden ons te onderwerpen aan de discipline van den Geest.

Samenvattend: wij moeten opnieuw ernst maken met de navolging van Christus. Is zooiets inderdaad mogelijk? In het bijzonder op het punt van het antimilitarisme?

- 1 Is de wereld daar rijp voor? Naar het schijnt, minder dan ooit. Maar als de frontstrijders eens konden spreken! Als die mannen, die duizenden bommen hebben uitgeworpen, eens weer tot zichzelf mochten komen! Als zij nog ooit weer eens in aanraking werden gebracht met de onherstelbare ellende, die zij hebben teweeg gebracht! Als al diegenen eens begonnen te spreken, die als willooze massa's tegen elkander werden opgejaagd! Als het nog eens mogelijk zou worden om uit te maken welke nu eigenlijk de oorzaken zijn, waardoor zulk een algeheele vernietiging wordt teweeg gebracht. Als de oorlogspropaganda, waarmee wij thans al weer overstromd worden, niet vergezeld werd van, maar vervangen door even doeltreffende pogingen om zooiets in de toekomst voorgoed onmogelijk te maken – dan?! Vraagt men of de wereld, waarin wij leven, er rijp voor is? Zij ziet ernaar uit, zooals een doodelijke zieke uitziend naar de komst van den dokter. Zijn laatste hoop is op God.
- 2 Zullen wij er iets van terecht brengen? Twee dingen zijn hiervoor beslissend. Ten eerste de liefde Gods. Dat is de hoofdzaak. Die daar geen weet van heeft, zal er niets van terecht brengen. Maar die dat wel heeft, die weet ook wat daarvan uitgaat. Die weet, dat de apostel Paulus voor alle waarachtige getuigen van het Evangelie heeft gesproken, toen hij zeide: 'De liefde van Christus dringt ons.'

Maar niet minder belangrijk voor de beantwoording van de vraag, of wij er iets van zullen terecht brengen, is dat wij de oogen open hebben, en houden, voor de nood van deze wereld. Zullen wij er iets van terecht brengen? Dat is in laatste instantie een zaak van persoonlijk geloof. Wij mogen hierbij herinneren aan de lijfspreuk van Willem van Oranje, den Vader des Vaderlands: ‘Het is heelemaal niet noodig te hopen om te ondernemen, noch te slagen om te volharden.’

Als de groote Zwijger, door sluipmoordenaarshand getroffen, is wachtende op het einde, is zijn gemoed verontrust, hoe hij n.l. voor God verantwoording zal kunnen doen van al het bloed, dat door zijn toedoen vergoten is. Zijn hofprediker wil hem troosten en zegt: ‘Het was toch voor een rechtvaardige zaak.’ Zoo zeggen vele Christelijke vaderlanders in onze dagen. Maar de stervende Prins wil daarvan niet weten en antwoordt: ‘Tot de barmhartigheid, mijn vriend, tot de barmhartigheid!’

Dantumawoude, Juli 1945.

H.H. GAAIKEMA

NOTEN

* Annie Rekker, predikant van de Doopsgezinde Gemeente Damwâld, heeft het schrijfwerk aan mij overgelaten. Zij heeft echter veruit het meeste veldwerk verricht, zoals het screenen van tal van handschriften en andere archiefstukken, en het houden van interviews met mensen die het-zij Gaaikema nog gekend hebben, hetzij anderszins herinnering hadden aan de gemeente in oorlogstijd. Dat waren: mw. Anne Gaaikema-Nieuwenkamp, schoondochter en weduwe van de enige zoon van de Gaaikema's, Paulus Titus; Douwe Wiegersma, ds. Rinsma-Schippers, Jeltje Lijzengavan der Weg, Jan Lijzenga, Harke van der Meulen en Jacob van der Meulen. Allen zijn we zeer erkentelijk voor hun medewerking. In het bijzonder danken we dr. Oebele Vries voor zijn vele inlichtingen en nuttige adviezen. Tevens bedanken we Marie Louise de Jong te IJlst (dochter van Thomas de Jong uit Murmerwoude, oud secretaris-boekhouder van de gemeente), die mij in december 2005 de twee brochures van Gaaikema in kopie beschikbaar stelde. Annie Rekker, oud-student van mij, met wie ik de liefde voor de Wâlden en haar ‘meniste wâldpiken’ deel, dank ik speciaal: ‘ús gearwurking wie tige noflik en praktysk.’ De digitale versie van de teksteditie is gemaakt door Janny Visser-Engbers (‘dikke tût, leave’)!

1 De geschiedenis van de gemeente is dankzij een drietal uitgaven in eigen beheer goed vastgelegd. Voor de vroegere periode is er van predikant F.H. Pasma, *Onze vermaning, 1767-1917; gedachtenisrede, uitgesproken 23 augustus 1917 bij gelegenheid der herdenking van het 150-jarig bestaan van het kerkgebouw der gemeente* (Bergum, 1917), 39 p., waarvan in 1982 een facsimile verscheen. Voorts van J.U. Venema het vervolg hierop: *De doopsgezinde gemeente te Dantumawoude van 1916 tot 1982* (Damwoude, 1991), 37 p. Daarnaast heeft Venema – voor ons doel uitermate nuttig – nog samengesteld: *De doopsgezinde gemeente ‘Dantumawoude’ in de oorlogsjaren 1940-1945; met ds. H.H. Gaaikema als predikant* (Damwoude, 1991), 34 p.

2 G.J. Minnema, *Dantumadeel in de jaren 1940-1945* 2e dr. (Damwoude/Kollum, 1976), 333-360, waarop het volgende is gebaseerd. Zie voorts de nuttige informatie over de Tweede Wereldoorlog op de site van damwaldnet.nl.

3 Minnema, *Dantumadeel in de jaren 1940-1945*, 358.

4 Zijn moeder was Elina Homan. Mededelingen van nicht Jolan Banai-Gaaikema (april 2014),

die ook zijn 'In memoriam' schreef in het *Doopsgezind jaarboekje* 1997, 9-10. De familiegegevens zijn voorts afkomstig van de site *genealogieonline*, onder 'Doopsgezinden in het Groningse Westerkwartier', c.q. Gaaikema, samengesteld door Klaas Pera.

5 Hij deed op 17 oktober 1935 zijn intrede, als opvolger van ds. Leendert D.G. Knipscheer die per januari 1935 beroepen was in Groningen. Venema, *De doopsgezinde gemeente te Dantumawoude*, 12-16.

6 Hij werd opgevolgd door de predikant van Berlikum, ds. Gerard Kater, die er tot april 1951 dienst zou doen, toen hij naar Franeker vertrok. Venema, *De doopsgezinde gemeente te Dantumawoude*, 17-18. Gaaikema volgde in Harlingen ds. J.P.H. Grootes op. C. Nielsen, *Mennisten en vermaningen; beelden uit de geschiedenis van de doopsgezinde gemeente te Harlingen* (Harlingen, 1983), 78. Hij zou er 20 jaar dienst doen tot 1966, terwijl hij tevens consulent was voor de Noordoostpolder.

7 Het huwelijk vond plaats op 15 augustus 1932 te Grijpskerk. Janke, geboren in 1905, was de dochter van Jan Derk Boersema en Hinke Statema (zie noot 4).

8 Venema, *De doopsgezinde gemeente 'Dantumawoude' in de oorlogsjaren*, 1-2, waarin tevens alle statistische gegevens zijn te vinden (3, 11, 22 en 26). Venema baseerde zijn relaas op de door Gaaikema zelf geschreven jaarverslagen.

9 De catechisatielessen, in zes leeftijdsklassen, werden op zaterdagmiddag en -avond gegeven. 's Mans ijver is indrukwekkend, zeker wanneer ook nog bedacht wordt dat hij in Driesum wekelijks apart schoolcatechisatie gaf, regelmatig op huisbezoek ging (aanvankelijk nog per auto, maar al spoedig noodgedwongen in weer en wind op de fiets), en in de wintermaanden acht weken achtereenvolgend nog bijbelcursussen verzorgde voor een groeiende schare van zo'n 65 tot 100 leden en belangstellenden!

10 Iemand die kalm maar leuk, vaak met gevoel voor humor en understatement, en met verstand een rake opmerking kan plaatsen.

11 Uit: Johannes de Hoop, *Fytsbok prakkesaasje om en by de fermanje te Damwâld 1900-1950* (Damwâld, 1982), 52-53. De schrijver is de zoon van kosteres Geertje de Hoop-Meinsma (Harms-Gjertsje) en haar man Harm de Hoop, die op zondag ook kostersdiensten waarnam; zij woonden naast de kerk en waren van 1931 tot 1950 in dienst van de gemeente. In het boekje heeft de auteur met gevoel voor humor zijn familiegeschiedenis en jeugdherinneringen rondom vermaning en gemeente vastgelegd. In vertaling luidt deze passage: 'Dominee, het is uw eerste keer dat u verslag uitbrengt en ik heb goed geluisterd. U hebt er veel werk van gemaakt, u hebt geweldig uw best gedaan, u bent diep en vol overgave op de zaken ingegaan, ja, vol vuur en geestdrift. Het ligt voor de hand dat u dat, als jonge dominee, doet en op uw eigen manier probeert de mensen wat bij te brengen en mee te geven. Aan alle kanten is te vernemen, kan men aanvoelen, dat u er niet lichtvaardig mee om gaat: u ploegt, om het zo te zeggen, diep. Maar u bent afkomstig van de zware kleigrond, dominee, waar drie paarden voor de ploeg lopen en zo nodig wel vier. U maakt het zich moeilijk om alles duidelijk te maken, u spaart uzelf niet, u ploegt met alle krachten waarover u beschikt. U hebt het zwaar en de mensen hebben het zwaar, zwaar om het allemaal te begrijpen, en zodoende is het aan alle kanten een zwaar geploeg! Maar dat is niet nodig en het hoeft zo ook niet – het is zelfs niet wenselijk. Dominee, wij zijn hier in de Wouden, hier is lichte grond. De teelaarde is de bovenste laag; als je dieper gaat, komt de lichte grond boven, het zand, en daarin wil het zaad geen wortel schieten, en niets zal er beginnen te groeien. Als er geploegd moet worden, kan volgens mij één paard dat wel doen. Wat er dan gezaaid wordt, zal absoluut opkomen en goede vruchten geven. Het is met de 'wâldsers' (de inwoners van de Wouden) al net zo als met de grond waar op zij zich prettig voelen. Als er drie paarden voor de ploeg moeten, dan komt het onbegrip boven en gaat er veel verloren. Dit is het wat ik nog even naar voren wou brengen.'

12 Minnema, *Dantumadeel 1940-1945*, 4, die overigens naar 1 Kor. 2:1 verwijst, terwijl Vene-

ma, *De doopsgezinde gemeente 'Dantumawoude' in de oorlogsjaren*, 3, 1 Kor. 2:11 aangeeft en De Hoop, *Fytshok prakkesaasjes*, 54, simpelweg 1 Kor. 2 heeft.

13 Dominee stampte het er maar weer met kracht in, nietwaar?

14 Kerkenraadsnotulen DANTW DG 9, Tresoor, Leeuwarden, inv. nr. 271-09 [hierna: Kerkenraad], d.d. 22-11-1940 en 9-12-1940. Het betrof behalve de Doopsgezinde Gemeente te Damwâld en de Nederlands Hervormde aldaar, ook die te Akkerwoude en Murmerwoude, waar ook de Gereformeerde Gemeente meedeed. De diensten werden gehouden in de menniste kerk van Damwâld, de hervormde te Akkerwoude en beide gereformeerde kerken van Murmerwoude. De collecte was bestemd voor het Nederlands Bijbelgenootschap.

15 Kerkenraad, d.d. 28-1-1942. De Hoop, *Fytshok prakkesaasjes*, 61.

16 Kerkenraad, d.d. 23-4-1942. Na protest van de kerken bij de bezetter trok secretaris-generaal prof. dr. J.J. Schrieke het voorschrift ter zake van de kerken en hun bijgebouwen in april 1942 weer in. J.J. Huizinga, *Friesland en de Tweede Wereldoorlog* (Leeuwarden, 1996), 161-162. Vgl. De Hoop, *Fytshok prakkesaasjes*, 60-61, waar een al te geromantiseerde voorstelling van zaken wordt gegeven, door te suggereren dat de vader, koster Harm de Hoop, hierin geheel zelfstandig had gehandeld: 'Wêr 't it keard is wit ik net, mar it "plakkaat" hat nea yn'e tsjerkekeamer hongen. 'Net wer oer prate', sei heit. Soks wie fansels tige nuodlik, mar hy koe ús menniste mienskip der gjin grutter deugd mei dwaan!' (Waar het is gebleven weet ik niet, maar het 'plakkaat' heeft nooit in de consistorie gehangen. 'Niet meer over spreken', zei vader. Dat zou natuurlijk ook veel te link zijn, maar hij kon er onze menniste gemeenschap geen grotere deugd mee doen!). Burgemeester Hidde Frankena was een van de twaalf uit 44 burgervaders die hun post, die ze voor de oorlog al hadden, tijdens de bezetting niet hoefden op te geven. Frankena beschouwde de bezetter als een van Godswege toegelaten overheid. Veel kwaad heeft hij niet gedaan, maar hij was wel meegaand in de uitvoering van Duitse verordeningen. Hoewel niet pro-Duits zou de illegaliteit hem na de bevrijding zijn aanblijven ernstig aanrekenen. Minnema, *Dantumadeel 1940-1945*, 248-249. Jack Kooistra, *Strijders, onderdrukkers en bevrijders* (Leeuwarden, 2005), 331.

17 Minnema, *Dantumadeel 1940-1945*, 54-59. Eén piloot van de Boston III W8318, de squadronleider Anderson, overleefde de beschieting. Overal lagen wrakstukken; vlakbij de boerderij van gemeentelid Klaas Johannes Halbesma was een bom ontploft, die een diepe krater had veroorzaakt. De gesneuvelden waren Bernard Sebastian Mier, 32 jaar en afkomstig uit New York, V.S., Frank Jules George Miller, 26 jaar oud en afkomstig uit Drangfield, Yorkshire, G.B., en William Falconer Young (leeftijd en herkomst niet bekend). Zij liggen begraven op de algemene begraafplaats te Damwoude, wijk Murmerwoude. Kooistra, *Strijders*, 422-423 en 469.

18 Minnema, *Dantumadeel 1940-1945*, 57. Gaaikema had gewezen op hoe het oorlogsgebeuren zo in strijd was met het evangelie van Jezus Christus. Venema, *Dantumawoude in de oorlogsjaren*, 10.

19 Gaaikema's herdenkingspreek werd spoedig na het feest, ondanks de oplopende papier-schaarste, door drukkerij Hoekstra en boekhandel Van Kuiken te Sint-Annaparochie in druk verspreid. De tekst van het bijbelvers is overgenomen van het op een stencil verspreide herdenkingsprogramma. Zie voor een uitvoerig verslag: Venema, *Doopsgezinde gemeente Dantumawoude*, 15-20. Zie ook, 1-2 voor Pasma; hij leidde de herdenkingsbijeenkomst in 1917 (zie noot 1). Over Pasma's wellicht iets te behoedzame rol als ADS-voorzitter leze men de doctoraalscriptie van Lies Brussee-van der Zee, *Doopsgezinde Broederschap en het Nationaal-Socialisme in de jaren 1933-1945* (Universiteit van Amsterdam, 1985), passim.

20 Minnema, *Dantumadeel 1940-1945*, 94-100. Zie aldaar 95 voor Hedman Wiegers Annema's rol van stakingspropagandist. Hij is niet te verwarren met de verzetsman en coördinator van de staking, Hedman Jans Annema uit Damwâld (schuilnaam Berghuis), die boekhouder was op de zuivelfabriek te Akkerwoude, de 'Dokkumer Wâlden'. De staking ging met veel commotie gepaard: van werkwillige melkrijders werden de wagens onklaar gemaakt, en van weigerachtige boe-

ren werd de melk over straat of in de sloten gegooit. Zie voor een mooie beschrijving van deze clash tussen bevolking en bezetter in de naburige gemeente Kollumerland: Oebele Vries, *Boer Gerben Feitsma; portret van een Friese NSB-burgemeester* (Gorredijk, 2008), 140-148.

21 Minnema, *Dantumadeel 1940-1945*, 30. De daar vermelde namen zijn vergeleken met de gemeentelijke lidmatenlijst van 1 januari 1938. Van de Meer heeft daar nummer 142. Hij was net als meester Jacob Klok (zie noot 23) lid van de SDAP, zamelde geld in voor de illegaliteit, was later ordonnans van de BS en vorderde daarvoor auto's in. Meinsma, *Dantumadeel 1940-1945*, 30, 42, 159-160, 254, 303 en 358.

22 In Tresoar, Leeuwarden, inv. nr. 271-09; het poststempel is van 9 mei 1943, twee dagen nadat de verordening werd geproclameerd! Stukadoor Lolke Kramer was door dorpsgenoot Hedman J. Annema bij het verzetswerk betrokken geraakt; hij onderschepte poststukken en zorgde voor geheime wapentransporten: Minnema, *Dantumadeel 1940-1945*, 30, 172, 198, 232, 235-236 en 336.

23 De Hoop, *Fytsbok prakkesaasjes*, 63-78. De onderduik werd gecoördineerd door de socialist Jacob Klok, openbaar schoolmeester te Akkerwoude, en later geëerd als een der moedigste verzetsmensen van Dantumadeel. In 1999 werd te Akkerwoude een standbeeld voor hem opgericht. Minnema, *Dantumadeel 1940-1945*, passim. Zie voor Klok ook *Wikipedia*.

24 Kerkenraad, d.d. 17-10-1944. Het bijzondere van deze vergadering blijkt ook uit het slot van de door broeder Andringa opgemaakte notulen: 'Toch gaan we nog niet naar huis en volgt nog een algemene bespreking over den ernst der tijden die we beleven. Deze bespreking is van dien aard, dat naar de indruk dier besprekingen en der omstandigheden waarin we leven, behoefte gevoeld wordt ons te buigen voor den Almachtige en we met den voorz. bidden om Gods onmisbare steun. Geroerd en gesterkt, verlaten we zwijgend onzen geliefden Kerkekamer.'

25 Noch is zulks gebleken uit de geraadpleegde literatuur, noch uit de interviews.

26 De 'Nationaal-Socialistische Nederlandsche Arbeiderspartij' (NSNAP), ooit in 1931 opgericht, maar later zeer verdeeld en versplinterd geraakt, werd in 1941 gedwongen op te gaan in de NSB.

27 Op z'n Fries gezegd was 'Tunnissen wat in aparteling, in núvern ien'. Hij was pas in augustus 1946 gearresteerd. Bij het bewaard gebleven proces-verbaal van 25-9-1946 van Paul August Knijft, tijdens de oorlog veldwachter te Akkerwoude en verzetsman, in '46 marechaussee der Rijkspolitie (in: Tresoar, Leeuwarden, inv. nr. 271-09), is een verzoek om clementie gevoegd, dat onder meer door J.U. Venema (de hier veel geraadpleegde auteur) ondertekend is, samen met nog vijf anderen. Daarin staat te lezen dat 'zij beschouwen hem als een zielig figuur, met vreemde ideeën. Naar hun overtuiging is hij niet geheel normaal [...] Hoewel hij verzekeringsagent is, besteedt hij vrijwel al zijn tijd aan historische studiën, en is zeker niet te beschouwen als een persoon die in het heden thuis is, en au serieux genomen wordt in het dorp.' Op 23 augustus 1942, de dag van de herdenking van het 175 jaar oude kerkgebouw, was broeder Teunissen kennelijk nog wel 'normaal' genoeg geweest om tijdens het middagprogramma een historisch exposé te geven! Venema, *De doopsgezinde gemeente 'Dantumawoude' in de oorlogsjaren*, 16.

28 Minnema, *Dantumadeel 1940-1945*, 23, 25 en 47; Kooistra, *Strijders*, 230. Zie voor de NSB in Friesland, die met name onder de boeren nogal wat aanhang verwierf: R.H. van Mourik, 'Bezettingstijd en NSB in zuid-oost Friesland', in: G. Abma et al., *Tussen goed en fout; nieuwe gezichtspunten in de geschiedschrijving 1940-1945* (Franeker, 1986), 75-79.

29 Minnema, *Dantumadeel 1940-1945*, 120-131. Hij werd in Groningen geliquideerd door de KP. Jasper Keizer, *De zwarte wagon; verraders in Friesland* (Leeuwarden, 2009), 81-82.

30 Venema, *De doopsgezinde gemeente 'Dantumawoude' in de oorlogsjaren*, 26. De distributie werd gecoördineerd door broeder Andringa. Na de spoorwegstaking van september 1944 moest alles per particulier vervoer worden getransporteerd.

31 Huizinga, *Friesland en WO II*, 145-148 en 174-176. In de hervormde kerk van Murmer-

woude werd voor katholieke vluchtelingen zelfs een altaar ingericht om missen te kunnen houden. Venema, *De doopsgezinde gemeente 'Dantumawoude' in de oorlogsjaren*, 29. De Hoop, *Fytshok prakkesaasjes*, 79-82.

32 Kerkenraad, d.d. 18-04: die winter waren gedurende 25 weken 2.182 boeken uitgeleend, gemiddeld 87 per week!

33 Minnema, *Dantumadeel 1940-1945*, 49.

34 Minnema, *Dantumadeel 1940-1945*, 277-286.

35 De Hoop, *Fytshok prakkesaasjes*, 83; Venema, *De doopsgezinde gemeente 'Dantumawoude' in de oorlogsjaren*, 30.

36 Aanvankelijk kwam men bijeen in hotel 'De Kroon'; vanaf 1939 ging de voorkeur uit naar een etablissement van een doopsgezinde eigenaar: dat vond men in het chique 'Oranje Hotel' aan de Stationsweg. 'Notulenboek van den Ring Dantumawoude 10 Dec. 1920-1950', 192. Het 'Notulenboek' werd ons ter beschikking gesteld door Roelof Akse, pastoraal werker van de Doopsgezinde Gemeente Leeuwarden, waarvoor onze hartelijke dank.

37 Zie de dagboeknotitie van Romke van Reenen in Berlikum van 12 augustus 1943: 'Vanmorgen bij het opstaan hoorden we dat ds. Kater en Andela Boomsma waren opgehaald door de Duitse polizei. Ben direct even naar de pastorie geweest waar me het werd bevestigd. Groot was de verslagenheid der leden, wat dit nu weer moet betekenen.' Relie Koning-van Reenen (red.), *Dagboek in en rond Berlikum 1930-1947 opgetekend door R. van Reenen* 2e dr. (Groningen, 2005), 66. Boomsma kwam na twee dagen al vrij, maar Kater werd van de gevangenis in Leeuwarden via die te Groningen overgebracht naar Scheveningen, waar hij pas op 18 december 1943 weer ontslagen werd. De reden van zijn arrestatie was de hulp die hij had geboden om onderduikers onder te brengen. Zie ook de site van Watse Hendriks Posthumus, *Oh, dy Berltsumers* (2010-2013), onder: 'Berltsumer minnisten (2)'

38 Ameland en Holwerd waren niet vertegenwoordigd. Van Berlikum waren present: ds. Kater en de broeders J. Kuperus, G. Miedema en O. de Vries; van Sint Annaparochie: ds. Van der Meulen en M.G. Jensma (pennm.); Oudebildtzijl: ds. Bremer, H. Cuperus, M.F. Broekens en D. Post; Hallum: ds. Hoekema (secr.), R. Meinsma en Y.D. van der Werff; Ternaard: ds. Meijer; Dokkum: mej. ds. A.M.L. Frevel en br. Hiddema; Zwaagwesteinde: zr. L. van der Meer-Glijnsma en A.W. Wybenga; Damwâld: ds. Gaaikema (voorz.), D.R. Andringa en Tj.W. Lei; Veenwouden: ds. A.J. van der Sluis en W.A. de Vries; Surhuisterveen: ds. Faber en M. Schiere; Rottevalle: ds. Dj.E.W. Siccama en zr. A. van der Weg-Oostra. 'Notulenboek van den Ring Dantumawoude 10 Dec. 1920-1950', 253-266, waar de vergadering uitvoerig door ds. Van der Sluis vastgelegd is, de nieuwe secretaris die Hoekema opvolgde. C.P. Hoekema was hier voor het laatst, omdat hij een beroep uit Haarlem had aanvaard.

39 Huizinga, *Friesland in WO II*, 181-182. Minnema, *Dantumadeel 1940-1945*, 363.

40 Huizinga, *Friesland in WO II*, 191-192. Voor de tribunalen in Friesland (te Harlingen, Heerneeve, Leeuwarden en Sneek) werden in 497 zittingen 3.513 zaken behandeld tegen 2.589 personen. 2.100 strafadviezen werden gehonoreerd, 38 zaken doorverwezen naar de kantonrechter en 255 zaken aan de procureur-fiscaal van het Bijzonder Gerechtshof voorgelegd. Daarnaast werd er een Centraal Orgaan voor de Zuivering van Overheidspersoneel in het leven geroepen. Zie: Kooistra, *Strijders*, 11-13.

41 Ze is in enigszins gecomprimeerde vorm aan het slot van de brochure opgenomen. Omdat ze hier reeds wordt samengevat, is ze in de teksteditie weggelaten.

42 Uit 'Notulenboek', 261-262. We hebben de voorkeur gegeven aan de hierin gepresenteerde versie van de discussie, omdat zij vollediger en chronologisch correcter is, dan het verslag dat Gaaikema ervan gaf.

43 Overigens moesten de cijfers toch ook boekdelen spreken: in Drenthe waren 25.000 mensen opgepakt, in Groningen 20.000 en in Friesland slechts 5.000. 'Notulenboek', 264.

44 Navrant is dat de facto Amsterdam, de ADS, in januari 1941 via een circulaire de predikanten had opgeroepen om in de prediking te wijzen ‘op de betekenis van de enkeling, de waarde van zijn individuele persoonlijkheid die nooit mag opgaan in wat hij voor het geheel betekent.’ Dit was de facto bedoeld als een verkapte afwijzing van het nazidom. Brussee-van der Zee, *Broederschap en Nationaal-socialisme*, 38-39, waar blijkt dat die circulaire ook wees op handhaving van dat juist in de praktijk van de oorlogstijd nogal halfzacht uitwerkende twee-rijkenbeginsel. Dat vormde een jaar later immers een van de overwegingen van de ADS om, anders dan alle andere betrokken kerken, de gezamenlijk vastgestelde kanselafkondiging van 19 april 1942 niet in de broederschap te laten uitspreken. ADS-voorzitter Pasma gaf als verklaring achteraf dat wij ‘van oudsher minder politiek georiënteerd zijn. Wij zijn klein en anders van aard.’ Brussee-van der Zee, *Broederschap en Nationaal-socialisme*, 42-43.

45 ‘Notulenboek’, 263-264. De term ‘herrijzend Nederland’ (die tevens terugkwam op de omslag van de gedrukte versie van Gaaikema’s rede als ‘Bij Nederlands herrijzenis’) is een verwijzing naar de proclamatie van koningin Wilhemina die onder de titel ‘Nederland herrijst, leve het Vaderland’ op 8 mei 1945 gepubliceerd werd.

46 ‘Notulenboek’, 264-265. Dit besluit werd in de brochure tevens als voetnoot afgedrukt: ‘Op Maandag 14 Mei 1945 kwam de ring Dantumawoude in de consistorie van de Doopsgezinde kerk te Leeuwarden in buitengewone vergadering bijeen. Door den voorzitter Ds. Mr. H.H. Gaaikema te Dantumawoude, werd een lezing gehouden, waarvan de inhoud, op sommige punten aangevuld, in dit geschrift is afgedrukt. Ook de discussie wordt, althans wat de hoofdzak betreft, als een toevoegsel opgenomen. De vergadering heeft het wenschelijk gevonden aan deze dingen meerdere bekendheid te geven.’ De Ring heeft de uitgave ook bekostigd, ‘Notulenboek’, 268.

47 Ferdinand van Melle, *Johanna Kuiper 1896-1956; gewaagd leven* (dissertatie VU Amsterdam, 2015), 276. Tussen 25 juli 1945 en 21 maart 1952 werden in totaal 42 mensen door een vuurpeloton geëxecuteerd. In totaal zijn er 154 doodvonnissen uitgesproken, waarvan er 110 bij gratie werden omgezet in een levenslange hechtenis. Twee gedetineerden zouden zelfmoord plegen. Kooistra, *Strijders*, 12.

48 Dat Gaaikema spreekt over antimilitarisme en niet over pacifisme of weerloosheid zal te maken hebben gehad met het nog vooroorlogse gevoel van Frits Kuiper en anderen dat weerloosheid geen principe was, maar een uitvloeisel van het principe der goddelijke liefde. Zie Gabe Hoekema, ‘Lijst van publicaties betreffende het dopers vredesgetuigenis 1890-1996’, in: *Doopsgezinde Bijdragen* 24 (1998), 281-309, m.n. 283. Daar wordt ook geconstateerd dat direct na 1945 het vredesgetuigenis zich nog concentreerde op verzet tegen militarisme en het leger. Overigens komt Gaaikema’s tweede brochure niet in Hoekema’s bibliografie voor, wat een reden te meer is om de tekst hier weer te geven.

49 Aldus de voetnoot van de tweede brochure, *Bij Nederlands herrijzenis II*, die 16 pagina’s telt, en die Gaaikema voltooid had in juli 1945. Kennelijk kon de kerkenraad zich niet geheel achter de inhoud van deze tweede brochure scharen, gezien de nogal neutrale formulering: ‘De kerkenraad [...] heeft van den inhoud van dit geschrift kennis genomen’. De onkosten voor druk en verspreiding van deze tweede brochure werden door de gemeente gedragen. ‘Notulenboek’, 268.

Gedreven door een nieuwe wereld

Frits Kuiper, studie- en vormingsleider voor
Vrij Nederland (1945-1947)

PIETER POST

De doopsgezinde predikant Frits Kuiper (1898-1974) was een socialistisch theoloog die de bijbelse verkondiging van gerechtigheid en vrede met raad en daad, en op alle vlakken van het leven, of het nu politiek, maatschappelijk of pastoraal was, volstrekt ernstig nam. In dit kleine portret over deze, zoals hij wel wordt omschreven: niet rooie, maar ‘vuurrooie dominee’, plaatsen we hem in de eerste paar jaren na de bevrijding van de Duitse bezettingsmacht. Tussen 1945 en 1947 probeerde hij zijn ideaal van een nieuwe wereld via *Vrij Nederland* (hierna: VN) van H.M. van Randwijk, gestalte te geven.

Daaraan moet vooraf gaan hoe hij zich vlak voor, maar zeker ook tijdens de bezettingsjaren rekenschap gaf van de weerloosheid die hem als doopsgezinde in het bloed zat, maar waardoor hij ook tot op het bot getergd werd in een wereld die in lichterlaaie stond. Dat hij daarmee afstand nam van zijn geloof in een nieuwe wereld van gerechtigheid en vrede, is niet gezegd. Zeker, zijn hoop op dat visioen werd het hevigst overschaduwd door zijn woede over de executie van twee van zijn neven door de Duitsers, maar de indringendheid daarvan moet voor hem niet hebben opgewogen tegen de kracht van het visioen. Daarvan geeft het uitroepen van de staat Israël in 1948 door David ben Goerion blijk, wat voor hem een belangrijk bewijs was om de hoop op een nieuwe wereld niet te verliezen. In vrijwel alle publicaties die Kuiper tot zijn dood schreef, zag hij het staatkundige Israël niet los van de bijbelse geschiedenis en meende daarin zelfs de vervulling te zien van ware humaniteit voor de hele wereld. Zijn geschreven werken ademen dan ook een welhaast profetische onverzettelijkheid, ‘die niet zal rusten voordat het recht op aarde gezegevierd heeft’ (Jesaja 42:4).

Dat visioen over een nieuwe wereld deelde hij al enige jaren vóór 1948. Samen met verzetsman Van Randwijk was hij de overtuiging toegedaan dat de Sovjet-Unie samen met de Verenigde Staten en de ‘koloniale en half-koloniale volken’ een grote rol zouden gaan spelen in een nieuwe wereld, zodra het over was met de gruwelen van de Tweede Wereldoorlog. Kuiper, die niet al-

Frits Kuiper (ca. 1960).

leen visionair maar ook praktisch ingesteld was, had de uitnodiging van Van Randwijk aangenomen om deel te nemen aan de verzetskrant *VN*. En daarmee had Van Randwijk iemand binnengehaald die krachten wist te bundelen, want dat was een opvallende kant van Kuiper. Dat zien we onder meer terug in zijn ijver voor de totstandkoming van de illegale krant *De Vrije Alkmaarder*, die onder zijn leiding een samengaan was van het *Roze bulletin*, *Het Parool*, *Vrij Nederland*, *Je maintiendrai* en *De Waarheid*. Dat ‘krachten bundelen’ kwam dan ook goed van pas in zijn nieuwe rol als studie- en vormingsleider voor het bezinnings- en vormingscentrum *Vrij Nederland*, waaraan hij begon na zijn periode als predikant in Alkmaar.

Zijn taak en functie bestonden uit het coördineren, onderhouden en leggen van contacten met diverse maatschappelijke organisaties, bladen en instituties, van hoog tot laag, inclusief met parlementsleden, het departement van Sociale Zaken en koningin Wilhelmina, zij het via haar secretaris, die alle eigenlijk maar één belang nastreefden: van Nederland een nieuwe natie te maken. Kort gezegd, Kuiper was een netwerker. Voor plaatselijke *VN*-afdelingen

regelde hij zaal en spreker, maar als vormingsleider sprak hij ook voor jeugdleiders uit het buurtwerk die zich bekommerden over ongeschoolde jongeren uit arbeidersgezinnen van onder de twintig jaar. Immers, de jeugd heeft de toekomst, en wat kan je daar beter aan verbinden dan een nieuwe geestverwantschap, te vormen uit de relatie christendom en humanisme? Kuiper zocht samenwerking op allerlei terrein, wat op het eerste gezicht gemakkelijker gezegd lijkt dan gedaan. Het geeft slechts minimaal weer hoe zwaar het gewicht van zijn nieuwe functie woog. Want hoe krijg je op lager en hoger niveau, en van links tot rechts, en van vrijzinnig tot rechtzinnig de handen zo op elkaar dat verzuilde gezichten één kant op kijken? Velen verschilden dan ook van mening over de impact van ideologie en geloof op de samenleving, over barrièrevorming en vooruitgang. Hoe zat het met een nieuw opkomende partij als de Partij van de Arbeid? Wat voor betekenis zou de Nederlandse volksbeweging dan nog hebben? Bovendien deden geruchten de ronde over een nieuwe communistische beweging. En zou een werkverband niet ook mogelijk kunnen zijn van VN met Kerk en Wereld, een protestantse instantie die onder leiding van zijn vriend Feitse Boerwinkel een nieuw christelijk ethos had ontworpen? Kerkleer en dogmatiek stonden daarmee op gespannen voet en maakten samenwerking vooralsnog niet mogelijk. Als buitengewoon pijnlijk ervoer Kuiper het contact met zijn eigen doopsgezinde broederschap, die weinig voeling had met de maatschappelijke problematiek.

Andersom wisten maatschappelijke groeperingen de vormingsleider ook als vraagbaak te vinden: hoe kan ervoor gezorgd worden dat oud-illegalen weer aansluiting vinden in de maatschappij, wier gezindheid VN per slot van rekening maar al te goed kon inschatten?

Met alle ijver, en hoopvolle overtuiging op een nieuwe wereld, ervoer deze visionair enorme teleurstelling. Dat was er eigenlijk al direct in 1946, toen de fusie van de sociaaldemocratisch georiënteerde Nederlands Verbond van Vakverenigingen met de communistische Eenheids Vakcentrale strandde in de samenwerking voor nieuwe arbeidsverhoudingen. Of een beroep vanuit de doopsgezinde gemeente Amsterdam op hem daardoor goed uitkwam? Hoe dan ook, Kuiper liet in zijn ontslagbrief weten met diepe dankbaarheid aan deze periode van zijn leven terug te denken. Als hij aan het eind van zijn leven daarop nog eenmaal terugblijkt, concludeert hij dat het al spoedig duidelijk was dat van een nieuwe geestelijke en politieke oriëntering in Nederland geen sprake was, om maar te zwijgen over een samenwerking tussen de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten. 'Van een daverend succes was weliswaar geen sprake, van een fiasco echter nog minder' (F. Kuiper, *Met de gemeente de wereld in* (1969), 36-37).

Mammie Mies

Een geschreven portret van Mies Boissevain-van Lennep

MIEKE KREBBER

Adrienne Minette van Lennep werd geboren in Amsterdam op 21 september 1896. Haar ouders waren Karel van Lennep (1866-1923) en Anna Elize Homans (1871-1943). Karel van Lennep kwam uit een doopsgezind geslacht. Hij was de kleinzoon van Jacob van Lennep, de schrijver. Karel van Lennep was bankdirecteur en de drijvende kracht achter de Vereniging ten behoeve van de Arbeidersklasse – maar geen socialist.

Mies bezocht de Openbare Handelsschool. Daar leerde ze Jan Boissevain kennen. Wellicht kenden ze elkaar ook via de kerk, omdat beide families doopsgezind waren. Mies volgde in 1913 een verpleegstersopleiding in het buitenland. Zij behaalde in 1916 de MO-acte Engels in Utrecht, maar zij heeft op basis van die studie nooit een beroep uitgeoefend. In 1917 deed Mies op 21-jarige leeftijd belijdenis in de doopsgezinde gemeente in Amsterdam. Op 17 juni 1919 trouwde Mies met Jan Boissevain in de Singelkerk.

In het Stadsarchief bevindt zich het testament van Mies, gedateerd 16 juni 1919, waaruit blijkt dat zij voornemens is in gemeenschap van goederen [...] in het huwelijk te treden met de heer Jan Boissevain. Deze was op 14 mei 1895 geboren in Montreal (Canada). Zijn ouders kwamen begin twintigste eeuw naar Nederland. Jan deed in 1913 belijdenis in de doopsgezinde gemeente Amsterdam. Na hun huwelijk vertrokken Jan en Mies naar Schiedam, waar Jan een baan kon krijgen. Daar werden twee zoons geboren: Jan Karel (1920) en Gideon Willem (1921), ook wel Janka en Gi genoemd. In 1922 keerde het gezin terug naar Amsterdam. Jan werd directeur van de Maatschappij voor Industrie en Handelsbelangen. Aanvankelijk woonden zij in de Eerste Constantijn Huygensstraat, van 1926 tot 1940 aan de Keizersgracht 484 en vanaf 1940 in de Corellistraat 6. Er werden in Amsterdam nog drie kinderen geboren: François (1922), Anna Maria (1925) en Sylvia (1926).

In 1919 werd het kiesrecht voor vrouwen ingevoerd. Voor veel vrouwenorganisaties was het hoofddoel nu bereikt. Maar onder invloed van de crisis werd arbeid voor vrouwen moeilijker gemaakt. Een aantal vrouwenorganisaties verenigde zich in 1930 tot de Vereniging voor Vrouwenbelangen en Ge-

lijk Staatsburgerschap. In 1934 besloot een paar jongere vrouwen, waaronder Mies Boissevain, tot de oprichting van het Jongeren Werk Comité. Mies was enige tijd voorzitter. Doel was: bescherming van vrouwenarbeid en bewaren van de vrede. Dat laatste werd als een specifieke taak voor vrouwen gezien. Mies' vader had zich al ingezet voor de arbeidersklasse. Mies zelf richtte zich vooral op werkende vrouwen. Om te bewijzen dat ze in haar eigen onderhoud kon voorzien, was Mies in 1930 op de bovenverdieping van het grote huis aan de Keizersgracht een schoonheidssalon begonnen.

In de jaren dertig deed zich nog een ander probleem voor. Stromen Joodse vluchtelingen kwamen naar Nederland, vooral uit Duitsland. Met een aantal vriendinnen zette Mies zich in voor de opvang van deze vluchtelingen en voor het ophalen van Joodse kinderen uit Duitsland en Oostenrijk. Eind jaren dertig heeft een Joodse jongen, Theo Olof (1924), een aantal jaren bij de familie Boissevain aan de Keizersgracht in huis gewoond. Hij was in 1933 met zijn moeder naar Nederland gevlucht en woonde aanvankelijk in de vluchtelingenopvang. Zijn moeder was violiste. Een van de dames van het vluchtelingencomité bemerkte dat ook Theo aanleg had. Zij bracht hem in contact met Oscar Back, die bereid was hem les te geven. Oscar Back was bevriend met Mies Boissevain en zo kwam Theo Olof als pleegzoon bij het gezin Boissevain in huis. Theo had later nog herinneringen aan Mies en de Keizersgracht:

Lid van dit comité was o.a. een van de actiefste, bewonderenswaardigste en beminlijkste vrouwen, die ik ooit heb leren kennen: Mammie Mies Boissevain. Opdat ik niet te eenzellig zou worden, namen tante Mies en oom Jan Boissevain [...] mij na enige jaren als pleegzoon op in hun gezellig, groot gezin, [...] In dat grote huis aan de Keizersgracht beleefde ik de mooiste tijd van mijn jeugd.

Met Janka speelde Theo schaaktoernooien en met Gi tafeltennis. In de schoonheidssalon van Mies kregen leerlingen ook van Theo les.

Ik werd met gloeiende hars [...] aan alle kanten geëpileerd, behoogtezond en uitgeknepen. [...] Toen de familie kleiner ging wonen [1940], kreeg ik een tweede gastvrij tehuis. Bij de familie Adler.

Theo overleefde de oorlog in België, mede dankzij de contacten die Mies ook daar had. Na de oorlog woonde Theo met zijn vrouw Thera nog enkele jaren bij Mies in huis in de Hondecoeterstraat.

De familie verhuisde in 1940 naar de Corellistraat, maar het pand aan de Keizersgracht bleef in beheer bij Jan Boissevain. Hester, de veel jongere zus-

Een tekening van Mies Boissevain van de hand van Leo Delitz (Agram, Oostenrijk 1882-Londen, 1966). Aanwezig in Stadsarchief Amsterdam, rechthebbende onbekend.

ter van Mies, zette onder haar naam op 1 mei 1940 de schoonheidssalon aan de Keizersgracht voort. Hester ging waarschijnlijk ook in het pand wonen. Zij zat in het verzet en leerde daar Sandor Baracs kennen met wie zij in 1944 trouwde. Vanaf 1945 stond Sandor Baracs als bewoner van Keizersgracht 484 ingeschreven.

Tijdens de Duitse bezetting zette Mies zich op allerlei terreinen in. Zij heeft met Truus Wijsmuller-Meijer samengewerkt om Joodse kinderen te redden. Ook Mies' zonen Janka en Gi waren bij het verzet betrokken. Zij vormden samen met anderen de verzetsgroep CS6. Deze groep was onder andere verantwoordelijk voor het in brand steken van het Rembrandt-theater, waar pro-Duitse films werden vertoond. Over deze periode in het leven van Mies is veel geschreven (zie vooral het boek van Els Meulendijks). Jan en zijn zoons Janka

en Gi overleefden de oorlog niet. Janka en Gi werden in 1943 gefusilleerd in de duinen bij Overveen en Jan stierf op 19 januari 1945 in Buchenwald (volgens Theo Olof overleed Jan op 25 januari in Dachau, waarnaartoe hij getransporteerd was vanuit Buchenwald). Mies overleefde de kampen Vught en Ravensbrück. Ze werd met een ziekentransport van het Rode Kruis in 1945 naar Zweden gebracht. Na enkele maanden keerde ze terug naar Amsterdam.

Mies kwam broodmager, maar ongebroken terug in Amsterdam. Ze heeft volgens dochter Sylvia ‘gedurende twee jaar alles van zich afgepraat. Achteraf ben ik daar blij om. [...] Maar wij werden er gek van.’ Ze bleef strijdbaar. In 1946 richtte ze een politieke partij van vrouwen op: Praktisch Beleid – een partij zonder programma maar gericht op praktisch werk. De partij deed mee aan de gemeenteraadsverkiezingen in 1946, maar behaalde geen zetel. Zij nam het initiatief voor de Feest-rok – een lapjesrok die het symbool was van nationale saamhorigheid.

Op 18 februari 1965 overleed Mies aan kanker. Zij werd gecremeerd in Westerveld. Na haar crematie werd haar as uitgestrooid over de erebegraafplaats Bloemendaal, waar Janka en Gi na de bevrijding waren herbegraven. In een uitzending van de Alle-dag-kerk (NCRV) op 24 februari besteede ds. Overduin aandacht aan haar overlijden. Hij citeerde een van haar laatste uitspraken: ‘toch zou ik niets van het leven gemist willen hebben’.

Jan was in Amsterdam directeur van de Maatschappij voor Industrie en Handelsbelangen. In 1923 werd het huis aan Keizersgracht 484 door de Maatschappij gekocht, zonder stal en koetshuis (in de Kerkstraat). Het pand omvatte vier verdiepingen, een zolderverdieping en een souterrain. De Maatschappij hield kantoor in het pand en in 1926 trok de familie erin. De familie had twee dienstmeisjes en een kokkin. Het was er altijd gezellig. Meestal zaten er bij de lunch wel 10 mensen aan tafel. De Maatschappij deed veel zaken met Duitsland, maar in de jaren dertig verbrak Jan die contacten. De verhuizing naar de Corellistraat was ook economisch noodzakelijk geworden. Het pand werd te duur in onderhoud.

Jan bezat een octrooi op het ‘Bouwsysteem Klyn’, een patent op betonplatenbekisting. Op verschillende plaatsen in Nederland werden volgens dit systeem huizen gebouwd. Daarvoor moest licentie worden betaald. Nog in de jaren vijftig kreeg Mies elk jaar een afrekening. In de Corellistraat waren ook huizen volgens dit systeem gebouwd. De gegadigde voor nr. 6 overleed plotseling. Het gezin Boissevain kon daar dus intrekken.

Jan bleef volgens de Gemeenteadministratie hoofdbewoner van Keizersgracht 484, maar verhuurde de verschillende verdiepingen, onder andere aan

familieleden. Zoals boven beschreven deed Mies belijdenis in de doopsgezinde gemeente Amsterdam. Ook haar man Jan Boissevain was lid van de gemeente. Zij trouwden in de Singelkerk. In een artikel in *De Haagse Post*, op 1 mei 1965, gewijd aan de familie Boissevain naar aanleiding van het overlijden van Mies, vertelt zoon Frans dat de kinderen uiterst sober werden opgevoed. 'Vader was o.a. diaken van de Doopsgezinde gemeente (van 1925-1929) [...] Bij ons thuis werd nooit gesnoept'. Noortje Olof-Elias, weduwe van Theo Olof en al jarenlang lid van de doopsgezinde gemeente Amsterdam, heeft echter Theo nooit horen reppen over de doopsgezinde achtergrond van de familie. Op de lidmatenkaarten van de doopsgezinde gemeente van Jan en Mies worden de kinderen wel genoemd; er wordt echter geen datum van hun belijdenis vermeld. Ook zuster Hester van Lennep komt niet voor in de ledenadministratie van de VDGA. Mies is tot het eind van haar leven lid gebleven. In het gemeenteblad *In dit Amsterdam* staat in het decembernummer van 1965 haar naam in de lijst van in dat jaar overledenen vermeld.

In 1995 verscheen een boekje *Indien ik u vergete*. Daarin wordt vermeld dat 'Mies Boissevain-van Lennep [...] met haar echtgenoot Frans [sic!] vele joodse baby's heeft gered. Beiden lid van de Amsterdamse gemeente'. Zij was dus in 1995 nog niet vergeten.

BRONNEN

Archief van de VDGA, berustend in het Stadsarchief Amsterdam, inv. nr. 1120.

Familiearchief van de familie Boissevain en aanverwante families, Stadsarchief Amsterdam, inv. nr. 394.

Familiearchief van de familie Van Lennep, Stadsarchief Amsterdam, inv. nr. 238.

Huygens Instituut: <http://resources.huygens.knaw.nl/>.

Ons Amsterdam, 2005.

In dit Amsterdam, maandblad van de VDGA, 1965.

Els Meulendijks, *Heden-verleden, blijmoedig gedragen; Mies Boissevain-van Lennep (1896-1965)* (Gouda, 1994).

Jolande Withuis, *Opoffering en heroïek* (Meppel/Amsterdam, 1990).

Theo Olof, *Daar sta je dan* (Den Haag, 1958).

Theo Olof, *Flarden* (Baarn, 2000).

Alle-dag-kerk; toespraak (opgenomen in archief familie Boissevain).

De Haagse Post, 1 mei 1965 (opgenomen in archief fam. Boissevain).

Het spoor terug. Mies Boissevain. Interviews, uitgezonden door de VPRO op 28 januari 1992 (te beluisteren via internet).

J. van der Meer et al. (red.), *Indien ik u vergete ... Vijftig jaar na dato* (Amsterdam, 1995).

Jan Hendrik Adriaan Gualthérie van Weezel (1911-1944)

Een ‘goede’ burgemeester tijdens de bezetting

ALLE G. HOEKEMA

Jan Hendrik Adriaan Gualthérie van Weezel werd in Den Haag geboren als derde kind van Johannes Gualthérie van Weezel en Augustina Anna Maria Modderman. Zijn vader was eerst reserve-luitenant-kolonel der genie en later inspecteur bij de Dienst volkshuisvesting in de noordelijke provincies; het gezin was nogal eens verhuisd. Jan Gualthérie van Weezel liet zich op 29 maart 1931 in zijn toenmalige woonplaats Groningen dopen in de doopsgezinde gemeente. Daar had hij de Gemeentelijke Hogere Burger School bezocht en studeerde hij medicijnen. Die studie vervolgde hij naderhand in Utrecht, maar brak hem noodgedwongen af. Als scholier en student was hij onder andere actief in de VCJC en ging ook wel eens voor in diensten in die kringen. Een serieuze jonge man.

Na zijn studiejaren richtte hij zich op het ambt van burgemeester. In 1936 en 1937 werkte hij als volontair op de gemeentehuizen van Barendrecht en Heerjansdam. Ook in Tiel deed hij ervaring op in 1938. Begin 1939 ging hij werken op het Departement van Binnenlandse Zaken, dat sinds 1931 werd geleid door mr. dr. K. J. Frederiks, die – niet onomstreden – gedurende de oorlog in functie zou blijven.

In februari 1939 liet Jan Gualthérie van Weezel zich vanuit Groningen overschrijven naar de doopsgezinde gemeente in Den Haag. Kort daarna trouwde hij met de remonstrantse Henriëtte Paulina Rombach. De kerkelijke inzegening vond plaats in de Remonstrantse Kerk van Den Haag. Zijn schoonvader was daar het jaar tevoren benoemd als advocaat-generaal van de Hoge Raad.

Eind 1941 moesten in Drenthe zes burgemeesters worden benoemd. Frederiks, die vanuit een ‘strategisch perspectief’ werkte en zoveel mogelijk betrouwbare ambtenaren op belangrijke plaatsen wilde hebben, slaagde er met succes in drie niet-Duitsgezinde kandidaten voor te dragen voor benoeming. Een van die drie was Jan Gualthérie van Weezel, die min of meer tot zijn verrassing burgemeester van Westerbork werd. Hij had gezien de omstandig-

Tweemaal Jan Gualthérie van Weezel (beide foto's: part. bezitmw. L. Gualthérie van Weezel).

heden afgezien van solliciteren naar zo'n functie. Sommige familieleden en vrienden spraken dan ook hun twijfels uit: 'Het is tegenwoordig geen onverdeeld genoeg als pas benoemd burgemeester in de krant te staan, want het is tegenwoordig een verdachte "eer",' schreef een van hen. Gualthérie van Weezel had zelf ook twijfels volgens een brief aan zijn vader: 'Uiteraard heb ik, – evenals in normale tijden het geval zou zijn – een steeds stijgende angst voor de verantwoordelijkheid'. Maar, Frederiks had hem verzekerd (aldus dezelfde brief): 'U krijgt een kring van goede (!) collega's om u heen en een uitnemende commissaris waartoe U zich steeds kunt wenden'. Commissaris van de Koningin was, tot zijn gedwongen aftreden in 1943, R.H. de Vos van Steenwijk en tot de 'goede' collega's behoorden de burgemeesters van Zuidlaren, Sleen en Zweeloo. Begin 1942 vroeg hij aan de kerkenraad van de Doopsgezinde Gemeente Den Haag om als lid overschreven te worden; omdat niet duidelijk was, of de attestatie naar Assen of Groningen gestuurd moest worden, duurde dat even. Het werd, niet verwonderlijk, opnieuw Groningen.

Toen Gualthérie van Weezel burgemeester werd, was het kamp Westerbork nog een opvangkamp voor Joodse vluchtelingen, door de Nederlandse overheid in 1939 gebouwd. Met de kampcommandant, Jacques Schol, kon hij het goed vinden. Wel noteerde hij eind 1941 in zijn agenda over het kamp: ‘Doch overigens sinister’. Dat werd alleen maar erger, toen de Duitsers het kamp medio 1942 transformeerden tot een *Durchgangslager*. Gualthérie van Weezel slaagde er helaas niet in om in het kamp een hulpsecretarie te mogen vestigen, maar hield vast aan zijn beleid, dat alle Joodse gevangenen ingeschreven werden in het bevolkingsregister. Soms konden zijn ambtenaren ongcensureerde brieven het kamp in- en uitsmokkelen.

Met andere, ‘goede’ burgemeesters in de omgeving had hij goed contact. Een van hen, oud-burgemeester Roukema van Zuidlaren, zou veel later verklaren – in de woorden van de dochter van Gualthérie van Weezel: ‘Vader hoorde voor hem bij degenen die je b.v. bij het in de jas helpen nog iets zei dat niet voor de anderen bestemd was’. In zijn benadering van de bevolking was hij, evenals verschillende andere jonge collega’s in zijn omgeving, eerder maatschappelijk en menselijk dan politiek georiënteerd. Zo zette hij zich in voor de bouw van goedkope woningen en ook voor natuurbehoud in Drenthe.

De verhouding tot de bezetter werd natuurlijk snel slechter. Zijn collega H.J. Wytema uit Beilen, die een goede vriend was geworden, werd in november 1942 ontslagen omdat hij niet wilde meewerken aan het transport van Joodse burgers uit zijn gemeente naar het *Durchgangslager*. Evenals Wytema zich beroepende op het volkenrecht, schreef Gualthérie van Weezel in februari 1943 aan Frederiks, dat hij niet bereid was om gemeentepersoneel naar Duitsland te laten gaan voor de *Arbeitseinsatz* en ook geen verantwoordelijkheid wilde nemen voor de arrestatie van personen die geen strafrechtelijke feiten hadden begaan. Als één of meer van zijn ambtgenoten

ten gevolge van het handelen in de geest, waarin ook ik meen te zullen moeten handelen [...], zou worden gevangen genomen of ontslagen, wil ik geacht worden ontslag te hebben aangevraagd, aangezien alsdan het vertrouwen van de bezettende macht in mij, en omgekeerd, verbroken zal zijn.

Zover kwam het echter niet. Terugkerend van een overleg tussen enkele ‘goede’ burgemeesters kwam hij in februari 1944 als passagier om het leven bij een auto-ongeluk in Vries (Tynaarlo), 32 jaar oud. Mogelijk had hij toen al besloten onder te duiken. Wytema werd, meteen na de oorlog, waarnemend burgemeester van Westerbork. We weten helaas niets van de betrokkenheid

van Jan Gualthérie van Weezel bij de doopsgezinde broederschap in zijn jaren in Westerbork. Met sommige doopsgezinde en remonstrantse familieleden en vrienden bleef hij contact onderhouden. Meer was in die jaren ook niet mogelijk.

BRONNEN

Archief Doopsgezinde Gemeente Den Haag, in Haags Gemeentearchief.

Archief Doopsgezinde Gemeente Groningen, in Groninger Archieven.

Robbert Jan van der Maal, 'Genealogie van de familie Gualthérie van Weezel', in: *De Nederlandsche leeuw* 127 (oktober 2010) 4/5, 152-156.

Lies Gualthérie van Weezel, 'Op zoek naar het dorp waar ik geboren ben' (oktober 2013) (on-gepubliceerd manuscript; verkort opgenomen in *Fragmenten*, periodiek van de Historische Vereniging Gemeente Westerbork, september 2014).

Peter Romein, *'Boosaardig bestuur'* (oratie UvA, Amsterdam, 2003).

Peter Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd; besturen onder Duitse bezetting* (Amsterdam, 2006).

Sibold Sicco Smeding en zijn Goereese geschiedenis

ELMA POSTHUMA-GRINWIS

Enkele maanden voordat de Tweede Wereldoorlog uitbrak, was Sibold Sicco Smeding vanuit Zeeland verhuisd naar het Zuid-Hollandse eiland Goeree-Overflakkee. Zijn beroep was journalist. Gedurende tien jaar was hij werkzaam geweest als directeur-hoofdredacteur van het provinciaal verschijnende dagblad *De Middelburgse Courant*. Als rayoncorrespondent voor het *NRC* vestigde hij zich op 44-jarige leeftijd met zijn gezin in het kleine stadje Goedereede, in een oud herenhuis aan de haven. Hij zou heel de oorlog in Goedereede doorbrengen en vriendschap sluiten met de Ouddorpse doopsgezinde dominee Thiessen. Toen Smeding het eiland verliet in februari 1946 was dat om als doopsgezind predikant werkzaam te zijn in het noorden des lands. Zijn inmiddels collega Thiessen had enkele maanden daarvoor een beroep aangenomen dat hem eveneens wegvoerde van de Kop van Goeree.

De oorlog resulteerde voor Smeding dus in een carrièreswitch. Het was niet zijn eerste, want voor hij journalist werd, had hij al gewerkt als rekenaar bij de Sterrenwacht van de Leidse Universiteit en nog weer eerder als stuurman op de grote vaart. Een veelzijdig man dus, van wie de academische studie beperkt bleef tot enkele collegereeksen, maar wiens interessegebieden zich uitstrekten van astronomie, meteorologie, filosofie, staatsinrichting, recht, politiek, cartografie, symboliek, verkeer, kunst, literatuur en statistiek tot, uiteindelijk, theologie. Over veel van deze onderwerpen publiceerde hij geschriften. Onder andere vanwege de publicatie van een boek over de filosoof Berkeley ontving hij in 1931 een eredoctoraat van de Universiteit van Kansas.

Tijdens de oorlog probeerde Smeding nog een tijdlang journalistiek te bedrijven. Hij nam zelfs in de zomer van 1941 nog deel aan het eerste van de zogenaamde ‘journalistenkampen’ op het landgoed de Cannenburgh, die door de Duitse bezetters georganiseerd werden om de Nederlandse pers te indoctrineren en in te schakelen voor propaganda. Misschien heeft dit als keerpunt gewerkt, want in het begin van de oorlog publiceerde Smeding nog wel brochures en artikelen die weliswaar niet pro-Duits waren, maar waar mogelijk wel affiniteit in doorklonk met het gedachtegoed van de Duitse po-

Sibold Sicco Smeding in zijn jonge jaren Sibold Sicco Smeding met zijn echtgenote (beide foto's: part. bezit).

litiek en staatsinrichting. Begin 1942 verzocht hij het betreffende tijdschrift om zijn nog niet gepubliceerde artikelen te annuleren en terug te sturen. Hij koos een omzichtige formulering, namelijk dat hij zich 'van de dingen dezer dagen wat meer dan tot dusverre wil distancieren.'

Op 4 april 1943, zo ongeveer halverwege zijn Goereese tijd, liet Smeding zich dopen in de Rotterdamse doopsgezinde gemeente. Zijn 'voornamelijk rationalistische bezwaren tegen een integrale aanvaarding van het begrip van een persoonlijk GOD' had hij overboord gezet, waarna de doop in de kerk van zijn ouders voor hem een logisch gevolg was. Dezelfde dag werd Thiesen bevestigd als predikant van de Doopsgezinde Gemeente Ouddorp. Zij waren 'zowat op alle terreinen elkanders tegenvoeters', zo schrijft Smeding. Maar er was tegelijkertijd een diepe bewondering voor Thiessen's 'getuigenis van een doorworsteld en rotsvast geloof, waarin hij met hoofd en schouders boven velen onzer, wellicht boven ons allen, uitstak'. Smeding betrad inmiddels ook geregeld de kansel en wel bij de Vereeniging van Vrijzinnig Hervormden op Goeree en Overflakkee. Daar leidde hij op zondag 6 mei 1945, een dag na de capitulatie van de Duitse bezetter, een dienst ter viering van de bevrijding, waarvan de preek in druk verschenen is. De bijbeltekst die centraal

stond was Johannes 14:27a, woorden van Jezus: 'Vrede laat Ik u, mijnen vrede geef Ik u; niet gelijkerwijs de wereld hem geeft, geef Ik hem u'.

Twee dagen later zou Smeding door het Militair Gezag benoemd worden tot waarnemend burgemeester van Goedereede. Dit was uiteraard al tijdens de bezetting voorbereid. Door de ondergrondse beweging in zijn woonplaats was Smeding gevraagd om lid te worden van een commissie van burgerlijk bestuur, bedoeld om in de openbaarheid te gaan fungeren in de eerste periode na de bevrijding. In de eerste nachtelijke vergadering in september 1944 werd hij aangewezen als voorzitter en tevens als voorlopig burgerlijk gezagsdrager.

In de zwartste dagen der bezetting heb ik alle ondergrondse vergaderingen dezer commissie geleid en samen met mr. L.J. den Hollander jr. te Middelharnis, heb ik de schriftelijke voorbereidingen der bestuursvername op geheel Goeree en Overflakkee ter hand genomen en grotendeels voltooid.

Uit dit citaat blijkt dat Smeding oog had voor de ruimere omgeving dan alleen Goedereede en contacten had met 'notabelen' uit andere plaatsen van het eiland. In februari 1945 vroeg Smeding aan de militaire commandant van het District Goeree en Overflakkee om na de bevrijding van deze aanwijzing tot burgerlijk gezagsdrager ontheven te worden, zodat hij zich 'onmiddellijk en volledig' aan zijn nieuwe taak, 'op het geestelijk terrein liggende', zou kunnen geven. Over zijn verlangen om de doopsgezinde broederschap te dienen, zei hij tijdens zijn afscheidsrede voor de gemeenteraad:

Reeds voor de bevrijding in zicht was, had ik maatregelen genomen, die er, naar ik hoopte, eens toe zouden leiden dat ik in het Kerkgenootschap, waartoe ik het voorrecht heb te behoren, tot predikant beroepen zou worden.

Zijn 'vriend en mentor' ds. Gorter van Rotterdam, die hem ook gedoopt had, speelde een belangrijke stimulerende rol in zijn keuze voor het predikantschap. Deze wending in zijn leven werd hem echter niet per direct gegund. Het verzoek van Smeding werd geweigerd met een beroep op zijn vaderlands plichtgevoel. Zo kwam het dus dat hij op 10 mei 1945, vijf jaar na het uitbreken van de oorlog, als waarnemend burgemeester een herdenkingsbijeenkomst leidde in de raadzaal van Goedereede. Hij bracht de gebeurtenissen van het begin in herinnering:

Dien ochtend om tien uur stond ik op dezelfde plaats als thans, maar toen was het om den luchtwachtdienst op den toren te installeren, waarvan ik in die dagen het hoofd was. Het waren vijf bewogen dagen: geen licht, geen stroom, geen telefoon, geen krant en geen post; wel was er nog een spaarzame radio. Van den toren zagen wij vliegstuigen brandend neerstorten, schepen stranden ... en het einde was: de roode vuurgloed aan de Noorderkim: het brandende Rotterdam. Kort daarop volgde een soortgelijke roode vuurgloed in het Zuiden: brandend Middelburg.

Het hele oorlogsverloop werd door Smeding gememoreerd voor zijn toehoorders. Punten van kritiek richting de lokale bevolking meed hij daarbij niet: 'Het gedrag der onvoorbeeldigen werd echter steeds erger, tot ergerniswekkend toe. Zelfs heel jonge kinderen hebben zich op zedelijk gebied diep te schamen!' Tegelijkertijd werd het leed benoemd dat de mensen was overkomen: steeds meer bezittingen die gevorderd werden, mijnenvelden, deportatie, enkele dodelijke slachtoffers. Hulde werd gebracht aan de EHBO-ploegen voor hun 'kranig en zeer snel optreden bij de beschieting van de tram'. Ook over de ondergrondse beweging, waar hij zelf deel van uitmaakte, vertelde Smeding. Echter:

Ik zal u niet alles verklappen [...] Ook in onze gemeente is gewerkt. Eerst voornamelijk voor de onderduikers [...]. Dan ook voor de illegale pers, het weekblad TROUW voornamelijk.

De redevoering van Smeding was mogelijk mede bedoeld om het vertrouwen van de bevolking te winnen. Hij noemde namelijk ook dat er 'een klein tweede ondergronds beweginkje' bezig was 'deze 'boljsewiekenbende' hier van achter de groene tafel weg te werken'. Blijkens een toespraak door Smeding in de gemeenteraadsvergadering eind augustus 1945 hebben deze tegenkrachten tijdelijk succes geboekt. Via een anonieme brief hadden zij de militaire commissaris op de hoogte gebracht van de uitingen door Smeding aan het begin van de oorlog. Smeding verdedigt zich:

Dat en hoe ik mij daarna van deze dingen afwendde, weet ook een ieder hier. Dit alles was in mijn vriendenkring, en ook bij de illegaliteit hier ter plaatse, niet onbekend; het in mij gestelde vertrouwen is hierdoor, op Goeree en Overflakkee, nimmer aangetast. [...] Mijn toenmalige uitingen hebben alléén blijk gegeven – en ik zeg nu: gelukkig! – van een verkeerde beoordeling der internationale politieke en militaire situatie. Vele onverdacht goede vaderlanders hebben zich in die dagen aldus vergist.

Sibold Sicco Smeding als jonge vader (foto: part. bezit).

Het Militair Gezag drong vervolgens, aldus Smeding, er bij hem op aan 'ge-ruischloos te verdwijnen of met vacantie naar Friesland te gaan en dan ziek te worden'. Dat was de eer van Smeding natuurlijk te na en hij diende publiekelijk zijn ontslag in als waarnemend burgemeester. De leden van de gemeenteraad betoonden zich solidair en wilden *en bloc* aftreden. Op verzoek van Smeding en in het belang van de gemeente deden zij dat echter niet. Via een omweg kregen de Goereeërs de situatie toch weer zo als ze die hebben wilden. Smeding werd gekozen in de gemeenteraad, die hem vervolgens unaniem tot wethouder benoemde en vervolgens tot locoburgemeester.

Nog enkele maanden heeft hij zo in Goedereede gewerkt voor de gemeentelijke overheid. Daarnaast was hij actief op andere gebieden, ofschoon er wel degelijk sprake is van raakvlakken. Zijn prediking is reeds genoemd. Samen met enkele notabelen van het eiland richtte Smeding in de nadagen van de bezetting het 'Wetenschappelijk genootschap voor Goeree en Overflakkee' op. Doelstelling hiervan was: 'zonder onderscheid van politieke kleur of richting samenwerken in de prae-politieke fase aan vraagstukken van algemeen Flakkeesch belang, op wetenschappelijk verantwoorde wijze'. Echter, een stukje volksverheffing werd met de stichting mede beoogd, blijkens de woorden die hij schreef in zijn functie van algemeen secretaris:

Dat, in ons geval de factor: groote stad wel eens te hoog aangeslagen zou kunnen zijn, en dat dus wat meer fierheid den plattelander tegenover den stedeling zou passen, en zelfs sieren, is niet onwaarschijnlijk.

De ledenlijst in het jaarboek over 1945 bevat een indrukwekkende rij namen met ingezetenen uit alle uithoeken van het eiland, waaronder ook ds. Jac. Thiessen uit Ouddorp. Thiessen was tevens lid van de 'geesteswetenschappelijke afdeling' van de raad van toezicht. Zo zijn we weer terug bij de vriendschap tussen deze beide bijzondere doopsgezinde predikanten, die in de oorlogsdagen is ontstaan. De vriendschap is gebleven, ook na hun vertrek van het eiland. Na het overlijden van Thiessen in 1963 schreef Smeding een 'in memoriam', zowel voor het *Doopsgezind jaarboekje* als voor het *Jaarboek* van het Wetenschappelijk genootschap. In laatstgenoemde haalde hij een huwelijksvoltrekking aan die direct na de bevrijding plaatsvond. Een jongeman uit Goedereede wilde zich in de echt laten verbinden met een Russische jonge vrouw, die hij van zijn gedwongen tewerkstelling in Duitsland had meegenomen. Als ambtenaar van de burgerlijke stand was Smeding degene die het huwelijk sloot. Hij had de gewoonte de toespraak te houden naar aanleiding van een bijbelgedeelte. Thiessens Russische achtergrond kwam hier bijzonder van

pas. Zowel de schriftlezing als toespraak, alsmede het formele gedeelte van de huwelijkssluiting herhaalde hij vloeiend in de moedertaal van de bruid. ‘Zodoende had het bruidje niet de indruk, met huid en haar in slavernij verkocht te worden [...]. Er zijn toen tranen gevloeid.’

Tot slot gaf Smeding ook blijk van historische belangstelling. In het jaarboek 1945 van het Wetenschappelijk genootschap wijdde hij een artikel aan de toren van Goedereede. Hij eindigde dit weer met een oorlogsanekdote. De twee Goereese torenklokken waren door de Duitsers weggehaald, teneinde voor de oorlogsindustrie versmolten te worden. Dit is echter niet gebeurd en reeds in november 1945 was men erin geslaagd beide klokken terug te vinden en ongeschonden weer op hun oude plaatsen te brengen.

Op den dag, waarop Goedereede, met de andere gemeenten van dit eiland, de zware razzia van 20 december 1944 in een kerkdienst herdacht, kon de zware Mariaklok van den Goereeschen toren de bevolking weer met haar bronzen stemme oproepen naar het bedehuis, teneinde Gode te danken voor ons behoud in die zware dagen.

Doorgewinterde leden van de Doopsgezinde Historische Kring weten natuurlijk wel dat Sibold Sicco Smeding de bedenker was van de slogan ‘dopen wat mondig is’ en wat daar verder op volgt. Dit korte gedichtje had hij ingestuurd naar aanleiding van een wedstrijd van het *Algemeen Doopsgezind Weekblad*. Het Makkumer wandbord met daarop de tekst van het gedicht is vanaf de jaren vijftig in productie genomen. Wanneer de prijsvraag precies was, is vooralsnog onbekend. Het had leuk kunnen zijn te melden dat Smeding deze tekst bedacht toen hij nog op Goereese grond rondliep. Maar ach, er moet iets te gissen overblijven.

Zoals ook te gissen overblijft waarom hij op een afscheidskaart aan een negenjarig Ouddorps meisje vijf bijbelteksten vermeldt, die allemaal gaan over de ‘morgenster’. Was het om antwoord te geven op een vraag naar aanleiding van één van zijn ongetwijfeld moeilijke preken, gehouden in Ouddorp na het vertrek van Thiessen? Wilde hij haar bemoedigen dat de tijden weer beter zouden worden na de oorlog? Dat de morgenster, theologisch gezien als verwijzing naar Jezus, toch sterker bleek te zijn dan het hakenkruis? Dat Smeding de moeite nam deze teksten voor haar op te zoeken en met een typemachine op een briefkaart te vermelden, tekent tenminste zijn gelovige betrokkenheid bij zowel de kleine als de grote dingen waar hij in zijn leven mee te maken kreeg.

BRONNEN

- Willem Stuve, *Leraren van de doopsgezinde gemeente Ouddorp, predikers en predikanten, 1638-2011* (Hellevoetsluis, 2011).
- Korte levensloop van Sibold Sicco Smeding* (1948, DDC in Doopsgezinde Bibliotheek).
- S.S. Smeding, 1940-mei-1945, *De VREDE, niet gelijkerwijs de wereld hem geeft Dienst ter viering van de bevrijding van Nederland* (Middelharnis, 1945).
- S.S. Smeding, 10 mei 1940-1945, *Een herdenking in de raadzaal van Goedereede* (Dirksland, 1945).
- Brief en redevoeringen uit resp. archieven Jan Baars en de Tweede Wereldoorlog (Den Bosch, inv. nr. 82) en voormalige gemeente Goedereede (Middelharnis, inv. nr. 1134).
- Jaarboeken Wetenschappelijk Genootschap voor Goeree en Overflakkee* (Middelharnis, 1945 en 1963).

Ruurd Geert Torenbeek (1914-1944)

Een schoenhandelaar uit Groningen

ALLE G. HOEKEMA

Ruurd Geert Torenbeek werd in 1914 geboren en kwam uit een Groningse doopsgezinde familie. Zijn ouders waren lid, zijn broer en twee zusters eveneens, en ook zijn even oude vrouw Nora van Everdingen uit de Platanenlaan in Bloemendaal. Hij had haar in 1939 in Haarlem ontmoet toen hij daar als militair gemobiliseerd was. Ook Nora's jongere broer Max en haar ouders waren doopsgezind en kwamen oorspronkelijk uit Hilversum. Toen Nederland had gecapituleerd voor het Duitse geweld, was Ruurd korte tijd krijgsgevangene. Daarna werd hij ontslagen uit militaire dienst. Begin december 1940 trouwden ze. Rond die tijd werd Nora vanuit Haarlem overgeschreven naar de Doopsgezinde Gemeente Groningen. Er werden twee kinderen geboren, Ewoud en Harmien. Torenbeek had een schoenenzaak in de Steentilstraat vlakbij de Winschoterkade, in het centrum van de stad.

Waarschijnlijk raakte hij begin 1944 betrokken bij de illegaliteit in een verzetsgroep, waarin zijn doopsgezinde broeder Frederik (Fré) Legger, verzekeringsagent, een belangrijke rol speelde. Ook Torenbeeks zwager Max van Everdingen maakte van die verzetsgroep deel uit. Het huis van de familie Torenbeek in de Steentilstraat was een doorgangshuis voor onderduikers, maar leek bovendien geschikt voor het verbergen van door de geallieerden afgevoerd wapens, munitie en buitgemaakte uniformen. In een niet meer gebruikte, dichtgemetselde w.c. werd een geheime bergplaats gemaakt. Toch liep het mis. Een Duitsgezinde evacuee uit Den Helder verried een van de medewerkers van de verzetsgroep, de heer Roelfsema. Daarbij werd ook een naamlijst van de Groningse knokploeg ontdekt. Dat had arrestatie van een aantal verzetslieden tot gevolg, waaronder Fré Legger en, kort daarna op zondag 12 november 1944 ook Ruurd Torenbeek. De geheime bergplaats werd ontdekt en Ruurd naar het 'Scholtenhuis' op de Grote Markt gevoerd, waar de *Sicherheitsdienst* zetelde. Hij werd verschillende malen hardhandig verhoord en daags erna naar het Huis van Bewaring in Helpman overgebracht. In zijn cel daar zaten ook enkele andere politieke gevangenen.

Intussen was ook zijn vrouw Nora verhoord, maar eerst weer vrijgelaten.

Ruurd Torenbeek, vermeld op de plaquette met 3 namen van Groninger doopsgezinden, omgekomen in het verzet (in doopsgezinde kerk Groningen).

Haar broer Max wist tijdig onder te duiken. Ruurds broer Azing moest het slechte nieuws aan hun vader vertellen. ‘Dat kost hem zijn leven’, kon deze alleen uitbrengen. Via een bevriende arts kreeg Nora nog een bericht van Ruurd toegespeeld. De winkel werd leeggehaald en de inventaris geroofd. Later zou een NSB collega-schoenmaker het pand opeisen. Nora probeerde verschillende keren in het Scholtenhuis vergeefs informatie over haar man in te winnen. Uiteindelijk werd ook zij opnieuw vastgezet.

Volgens berichten achteraf was Ruurd Torenbeek in het begin nogal teruggetrokken in de cel. Later nam hij ook wel opgewekt deel aan onderlinge gesprekken. Zijn broer Azing kwam eind november oog in oog met hem te staan, toen hij zelf werd verhoord. Ruurd gaf hem twee ringen, bedoeld voor zijn zoon en zijn vader.

Op vrijdag 8 december vroeg werd hij uit de cel gehaald. Samen met vier anderen werd hij diezelfde ochtend in Marum gefusilleerd als represaille voor een aanslag op de Drachtster tram, die nog met Duitsgezinde machi-

nisten reed. Hij werd eerst begraven in Marum, en op 11 mei 1945, daags na Hemelvaart, herbegraven in Groningen. Ds. L.D.G. Knipscheer leidde die plechtigheid. Azing Torenbeek herinnerde zich daarover:

Hij sprak lovende woorden over hetgeen Ruurd voor de bevrijding van ons land had gedaan en over de verschrikkingen van zijn gevangenschap. Nu het vrede was, wees hij op de noodzaak van eenheid in ons volk, eenheid tussen alle groeperingen om te komen tot een spoedige wederopbouw van ons door de oorlog zo gehavend land.

Enkele jaren geleden is Torenbeeks stoffelijk overschot overgebracht naar het Nederlandse Ereveld in Loenen.

Nora kon de plechtigheid op 11 mei 1945 gelukkig bijwonen. Tot 6 april 1945 zat zij vast in het Huis van Bewaring. Toen werd ze, met 21 andere vrouwen en meisjes in een geblindeerde bus naar kamp Westerbork gevoerd. Vijf dagen later moesten alle 116 in dat kamp aanwezige vrouwen aantreden. De bedoeling was, dat ze via Groningen en Friesland over de Afsluitdijk naar de nog bezette vesting Holland gevoerd zouden worden. Kampcommandant Gemmeker hield vanuit een motor met zijspan de colonne gevangenen in de gaten. De oprukkende Canadese troepen vrijdelden zijn plan. Op 13 april namen de SD'ers, die de groep vrouwen bewaakten, in Grijpskerk de benen en kon Gemmeker niet anders dan zeggen: 'Sie sind entlassen'.

De doopsgezinde gemeente Groningen werd zwaar getroffen in deze jaren. Want ook Torenbeeks medestrijder Fré Legger werd, 28 jaar oud, eind november 1944 nabij Norg vermoord. Zijn broer Herman wist gelukkig te vluchten. En begin januari 1945 werd de inspecteur van politie, Roelf Pentinga, 46 jaar oud, in de buurt van Norg geëxecuteerd, nadat de Duitsers enkele maanden lang jacht op hem hadden gemaakt. Legger en Pentinga moeten elkaar gekend hebben. Beiden waren in april 1938, een week na elkaar, in de Groninger vermaning gedoopt. De kerkenraadsnotulen van Groningen gedenken na de oorlog deze drie broeders wel met respect, echter zonder hun namen te noemen. Op een kleine plaquette in de kerk zijn die namen wel te vinden en in 1995 zijn de drie broeders in een herinneringsartikel in het blad van de doopsgezinde gemeente eveneens geëerd.

Met dank aan Harry Swaak, Gabe Hoekema en Beno Hofman

ALLE G. HOEKEMA

BRONNEN

Archief Oorlogs- en Verzetscentrum Groningen, in Groninger Archieven.

Archief Doopsgezinde Gemeente Groningen, in Groninger Archieven.

Archief Vereenigde Doopsgezinde Gemeente Haarlem.

Azing Torenbeek, 'Herinneringen aan mijn broer Ruurd Geert Torenbeek 1914-1944', (typoscript, 1984), in Groninger Archieven.

Wil Flikkema-van Schaick, 'De Doopsgezinde, Lutherse en Remonstrantse Gemeenten in Groningen, 1933-1950', (typoscript, 1979), in Groninger Archieven.

Bé Poppens, 'Oorlogsgeweld eiste slachtoffers in doopsgezinde kring', in: *Gemeenteblad Doopsgezinde Gemeente Groningen* (4 mei 1995).

Harmien Torenbeek, 'Familiekroniek van de familie Torenbeek', (typoscript, s.a.), 71-74.

Yad Vashem onderscheiding voor Miny te Winkel (1915-1995) en Willem Maillette de Buy Wenniger (1914-1996)

WIES BLOMJOUS-MAILLETTE DE BUY WENNIGER

Zoals het geval is bij de meeste kinderen van verzetsdeelnemers, is bij mij niet veel bekend over hoe het eigenlijk was om in die tijd in het verzet te zitten. Mijn ouders spraken er zo goed als nooit met ons over. En wat ze er over vertelden was voor mij als kind vaak heel moeilijk te begrijpen, want het ging om een oorlogssituatie – dat was het immers geweest, de ‘moffen’ hadden het voor het zeggen gehad en dat was heel verkeerd, zó werden we opgevoed. Hoe kon dit zo’n bijzondere tijd geweest zijn, een tijd haast van geluk, waarin ze zo ontzettend veel hadden gelachen? Pas veel later, na met hulp een lange tocht naar mijn eigen belevingen te hebben gemaakt, besepte ik een beetje hoe hun verbondenheid in alle angst en spanning toen ook hun ‘alles’ was. Iets wat ze na de oorlog niet meer terugvonden, niet in elkaar en niet in hun omgeving, omdat ze teruggeworpen werden op hele andere eisen die het leven, inmiddels met vier kinderen, aan hen stelde. Hun huwelijk hield niet langer dan negen jaar stand. Beiden hertrouwden in 1953. Mijn moeder heette daarna Miny Filz-te Winkel. Toch heeft de oorlog ze tot in hun laatste dagen bij elkaar betrokken gehouden.

Mijn vader was opgevoed in een academisch milieu dat maatschappelijk zeer betrokken en heel vooruitstrevend was. Zijn moeder was in 1902 in Amsterdam afgestudeerd als arts en zou in 1946 haar 40-jarig jubileum als huisarts vieren in Rotterdam. Haar dierbare vriendin Anne Mankes-Zernike schreef naar aanleiding van dat gebeuren een indrukwekkende column in het *Rotterdamsch Nieuwsblad* over haar. Maar Omi was niet doopsgezind. Ze was in Amsterdam, waar ze geboren was en had gestudeerd, lid geweest van de Vrije Gemeente, dus wel vrijzinnig georiënteerd. Ze was zich bovendien sterk bewust van allerlei maatschappelijke misstanden. Het vrouwenkiesrecht speelde, evenals bijvoorbeeld armoede en kindersterfte. Haar moeder verloor vier kinderen en bracht vijf kinderen groot. Zijzelf was de oudste. Zo was ze heel actief op het gebied van geboortebeperving in de

arme havenwijken van Rotterdam. Daarin werd ze met volle overtuiging gesteund door haar echtgenoot, mijn grootvader Lucas die Salvarsan – het eerste middel tegen syfilis – in Nederland introduceerde. Ze hadden samen in Amsterdam gestudeerd. Hij was huidarts geworden en was geneesheer-directeur van het Rotterdamse Havenziekenhuis. In die functie kwam hij dagelijks in aanraking met alle ellende van een grote havenstad. Voor mijn vader, de derde zoon, was het vak van arts dan ook de manier om betekenis te geven aan het bestaan en verbonden te blijven met zowel zijn vader, die hij jong moest missen, als met zijn moeder. Het zou bij hem tot aan het einde van zijn leven altijd gaan om het bijspringen met hulp ongeacht waar en wie het ook betrof.

Mijn moeders achtergrond was anders. Als één-jarige baby, werd ze bij de scheiding van haar ouders toegewezen aan haar vader, die marineofficier was en altijd moest varen. Later kreeg ze een halfzusje nadat haar vader opnieuw getrouwd was, maar altijd heeft ze het gevoel gehouden, dat ze alleen was en er niet toe zou doen, als het er echt op aankwam. Het gezin woonde, vermoedelijk na de pensionering van mijn grootvader (op vijftigjarige leeftijd destijds bij de marine!) een tijd in Haarlem. Die tijd was voor mijn moeder heel moeilijk. Haar eigen moeder was in Bagdad overleden tijdens een wereldreis toen ze veertien jaar was. Ze mocht niet op het gymnasium blijven omdat ze na het overlijdensbericht een periode niet goed presteerde en dus bleef zitten in de derde klas. Daarmee ging haar droom verloren om ooit kinderrechter te worden. Geen rechtenstudie was mogelijk zonder gymnasium. Ze ging naar de HBS en deed daar eindexamen. Ze werd in Haarlem ook gedoopt in de doopsgezinde gemeente, want haar vader en stiefmoeder waren doopsgezind, hoewel, voor zover ik weet, niet erg actief.

Miny te Winkel ging vervolgens in Amsterdam naar de School voor Maatschappelijk Werk waar ze onder andere les kreeg van ds. W. Banning. Zijn colleges hebben haar diep geraakt en haar vermoedelijk mede het zetje gegeven om politiek kleur te bekennen. Ze werd lid van de AJC, zéér tegen de wil haar vader en diens vrouw. Ze woonde in die studietijd in een huis waar ze Wies Matthes ontmoet en Hertha Tietz. Wies Matthes (later Schreinemachers-Matthes) ging ook naar die opleiding en werd één van haar liefste vriendinnen. Met Hertha, die medicijnen studeerde, raakte ze ook zeer bevriend. Vermoedelijk heeft ze dáár mijn vader ontmoet en ook kennis gemaakt met diens moeder, die voor haar een leven lang een voorbeeld werd en bleef. Vader studeerde medicijnen en was een jaargenoot van Hertha en haar verloofde, Mau(rits) Frenkel, was een goede vriend -en jaargenoot van hem. Wies

Miny te Winkel en Willem Maillette de Buy Wenniger op jonge leeftijd (foto: part. bezit).

Matthes was een volle nicht van mijn vader. Jong en vitaal, en ook goed op de hoogte van wat zich in Europa aan het afspelen was. Hertha was uit Frankfurt gevlucht, nadat het grote warenhuis van haar Joodse familie verboden was verklaard en was geconfisqueerd door de Nazi's. Zo raakten Miny en Willem door de Joodse vrienden en vriendinnen die ze hadden, betrokken bij het verzet. Beiden vanuit een heel diep besef van onrecht en het verlangen zich in te zetten voor anderen. Dat verlangen heeft hen tot in de kern verbonden tot aan het eind van hun leven.

De padvinderij voor meisjes, door vaders moeder in 1903 mede opgericht, speelde op de achtergrond ook altijd een rol. De idealen van de vrouwen-emancipatie, het voor elkaar opkomen, zelfstandig kunnen zijn, en met niets kunnen improviseren, heeft daarbij steeds een rol gespeeld. Het was ook vaak een betrouwbaar netwerk, zeker in het Gooi.

Toen de oorlog uitbrak – mijn ouders woonden toen al (heel ongewoon) samen – trouwden ze voor de kantonrechter, want de ouders van Miny waren tegen het huwelijk met deze onverantwoordelijke bohemien. In Amsterdam werd het toen snel te gevaarlijk voor ze. Vader was semiarts en kon niet verder

studeren, want de universiteit lag plat. Ze verhuisden naar Blaricum, waar ze een kamer konden krijgen bij de moeder van vriendin en nicht Wies Matthes. Toen korte tijd later bekend werd dat het clubhuis van de meisjespadvinderij in Laren aan het Raboes in beslag genomen zou gaan worden voor de Jeugdstorm, trokken mijn ouders daar in. Het was kadastraal niet beschreven, er was water en er stond een kachel. Ze konden goed kamperen en zo bouwden ze daar aan het Raboes in de 'Blokhut' hun leven op. Het bleek een ideale plek om mensen uit het zicht van de Duitsers te houden.

Ik ben daar geboren en ben er door de onderduikster Kitty Holtrop-Rijnveld de eerste acht maanden van mijn leven verzorgd. Kitty moest na een razzia plotseling weg en kon met hulp van het netwerk van vrienden en tenslotte van Wies Matthes in de Achterhoek onderduiken. Het ging niet altijd goed. Er zijn verschillende razzia's geweest en alles bij elkaar is mijn vader drie keer opgepakt. De eerste keer belandde hij ruim zes maanden in Scheveningen. Miny zette het helpen van Joodse onderduikers zelf voort. Al met al hadden ze zo'n dertig mensen voor langere of kortere tijd in de 'Blokhut'. Wat ik weet uit die tijd is vooral het verhaal van Kitty Rijnveld. Zij vroeg de Yad Vashem onderscheiding aan voor zowel mijn ouders als ook voor Wies Matthes. Daarnaast zijn er vooral de verhalen van een Joodse jongen, Joop Troeder, die veertien dagen nadat ik geboren was, onderdak kreeg op het Raboes en er nooit meer is weggegaan; zo werd hij mijn pleegbroer. Hij overleed in 2008 en maakte op zijn ziekbed een indrukwekkend getekend verslag, vooral voor ons, de vier kinderen, maar meer nog denk ik als eerbewijs aan mijn ouders. Het boekje is uitermate integer gemaakt, zonder achternamen, zodat je alleen herkennen kunt om wie het gaat, als je ervan weet.

Hoeveel doopsgezinde invloed er is geweest? Ik zou het niet weten. Mijn moeder is pas lang nadat ik uit huis was actief geworden in de Haagse gemeente. In de tijd dat ik nog thuis was, ging het gezin nooit naar de kerk. Haar diepe verlangen iets te realiseren van navolging van het evangelie was misschien alleen expliciet zichtbaar in de gezinssituatie, voor ons als kinderen met Kerstmis. Zij las dan altijd uit de Bijbel het kerstevangelie uit Lucas voor. Daarna las ze dan een zeer zorgvuldig uitgezocht kerstverhaal voor. Maar *Verzet en overgave* van Dietrich Bonhoeffer, las ik toen ik vijftien jaar oud was; het stond thuis in onze boekenkast bij moeder. Misschien was ze daarin wel heel erg doopsgezind. Ze praatte niet over waar ze voor stond, maar probeerde dat in daden in haar leven te verwerkelijken.

'Háár' Makkumer wandbord hangt nu in de kleine vermaning in Heemstede.

Fotokatern

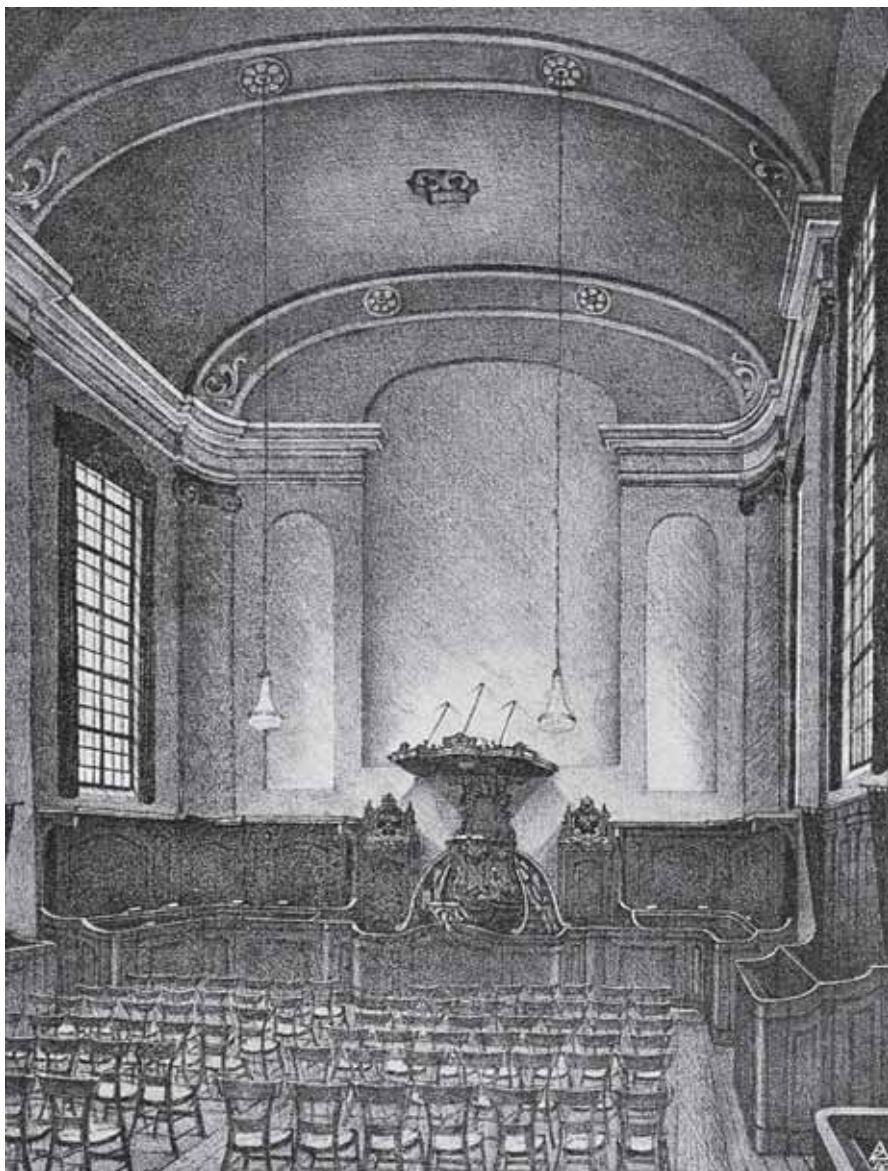
Frans Hendriks Pasma (1886-1970), voorzitter van de Algemene Doopsgezinde Sociëteit gedurende de oorlogsjaren (foto uit: *Doopsgezinden van Groun* (1930)).

De doopsgezinde kerk Vlissingen, ca. 1930 (foto: Ch.L. Dert: Beeldbank Zeeuwse Bibliotheek).

De verwoeste doopsgezinde kerk Vlissingen na het bombardement op 24 april 1942 (foto: Beeldbank Zeeuwse Bibliotheek).

Tekening door A.A. Zoethout van het interieur van de doopsgezinde kerk Rotterdam vóór 1940 (foto: Stadsarchief Rotterdam, XVIII 232.00.03).

De doopsgezinde kerk Rotterdam na het bombardement van 14 mei 1940 (foto F. van Rossem: Stadsarchief Rotterdam, XVIII 323.00.04.01).

Menno Huizinga, Duitse *Bekanntmachungen* en korte bevrijdingsbulletins aan een reclamezuil, Den Haag, 7 mei 1945 (foto: Nederlands Fotomuseum, HUI-1817).

De in 1944 verwoeste doopsgezinde kerk aan de Arminaanseplaats te Nijmegen (foto Jac. Trum: Regionaal Archief Nijmegen, GN 15701).

Menno Huizinga (1907-1947), fotograaf, maakte in de oorlogsjaren honderden illegale foto's van straatbeelden in Den Haag en van de afbraak van woonwijken t.b.v. de *Atlantikwall*, vervoersproblemen, brandstofnood en de hongerwinter daar. Zijn Leica-camera was verborgen in een kaaskistje voor op zijn fiets. Vele van zijn foto's werden naar de Nederlandse regering in ballingschap te Londen gesmokkeld. Menno Huizinga was een zoon van de doopsgezinde emeritus-predikant M. Huizinga en diens vrouw A.J.G. Huizinga-Sannes, die in de Irisstraat in Den Haag woonden, totdat deze wegens de bouw van de *Atlantikwall* afgebroken werd. De foto toont de evacuatie van bewoners van Wassenaar ten gevolge van het afschieten van V-2 raketten door de Duitsers, 11/12 september 1944 (foto: Nederlands Fotomuseum, HUI-1373).

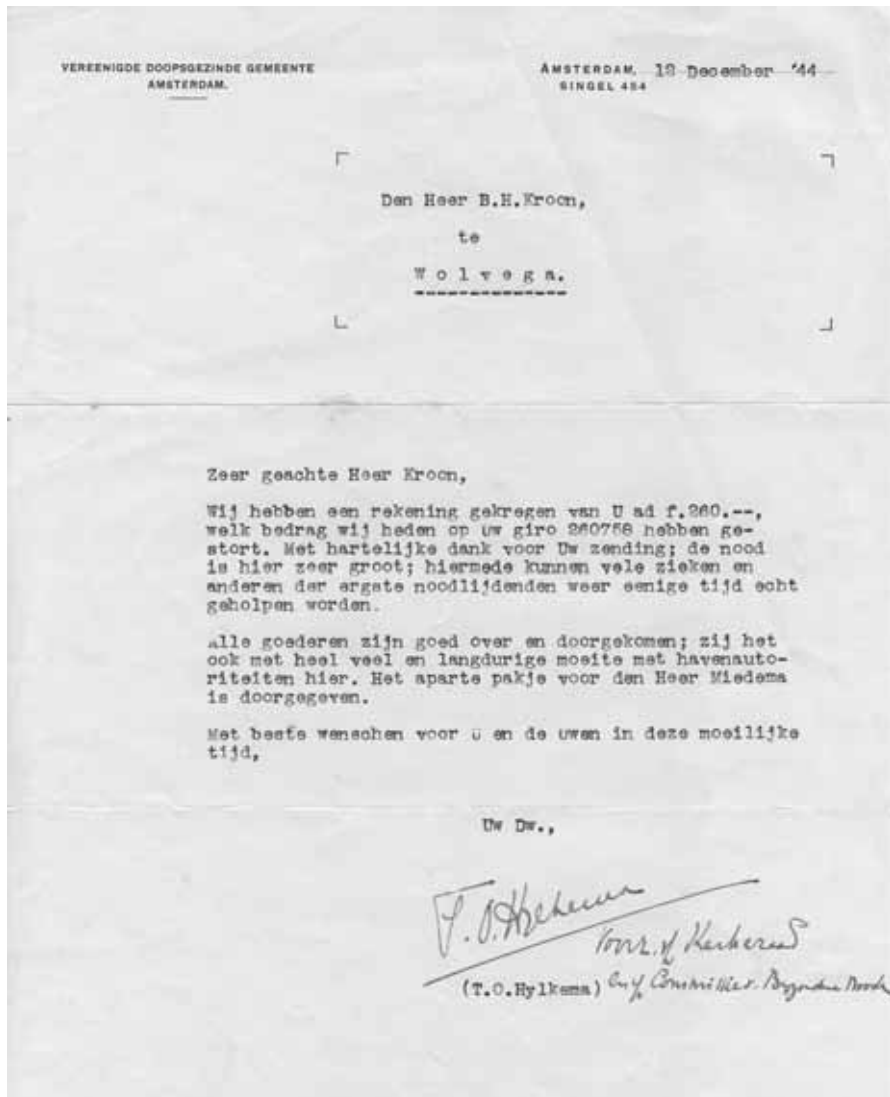

Menno Huizinga, Voedseluitdeling aan kinderen in Den Haag in een kerkelijke gaarkeuken tijdens de hongerwinter (foto: Nederlands Fotomuseum, HUI-2039).

Een groep kinderen gaat schep naar het noorden of oosten van het land om aan te sterken (foto Menno Huizinga: Haags Gemeentearchief).

FOTOKATERN

Bedankbrief van ds. T.O. Hylkema, Amsterdam, aan B.H. Kroon, directeur van de zuivelfabriek in Wolvega, 10-12-1944. De doopsgezinde Bin Klaas Kroon (1902-1954) verstuurde talloze pakketten met boter, kaas of melkpoeder naar hongerende mensen in het westen, en ook naar de doopsgezinde gemeente Amsterdam. Dat deed hij tegen de (lage) officieel vastgestelde prijs en soms werden boterwikkels ook nog eens meerdere malen gebruikt zodat veel meer gezonden werd dan de administratie van de zuivelfabriek aangaf (privécollectie B.B.R. Kroon, Nigtevecht).

VEREENIGDE DOOPGEZINDE GEMEENTE
AMSTERDAM.

AMSTERDAM, 26 Maart 1943
SINGEL 254

Bueno de Mesquita

kl 98009/6
9700/1

Herrn aus der F ü n t e n
Hauptsturmführer
Zentralstelle für Jüdische Auswanderung
Alana van Schiksmaplein 1
AMSTERDAM ZUID

Die „Vereingde Doopgezinde Gemeente Amsterdam“ erbittet
Ihre Hilfe betreffs Fr. Mathilde Bueno de Mesquita, Mauritsstraat 16,
hier. Sie wurde vergangene Nacht in die Hollandsche Schouburg Plantage
Middenlaan gebracht. Da sie bereits vor 1941 einer Christlichen Gemeinde
zugehörte, früher der Doopgezinde Gemeente nu Bussum und nun derselben
Gemeente hier, bitten wir höfll. sie nicht als Jüdin zu behandeln und sie
frei ausstellen.

Wir haben uns bereits an maßgebender Stelle deswegen nach dem
Haug gewendet, von wo uns mitgeteilt wurde, dass in dieser Angelegenheit
ein Telegramm an die Hollandsche Schouburg gesandt werde. Auch unserer-
seits bitten wir höfll., sie als nicht jüdische Bürgerin wieder frei zu
lassen.

De Kerkenraad der Ver. Doopgezinde Gemeente te Amsterdam
und in seinem Namen:

T.O. Hylkema Voornitter.
O van der Veen Naam. Secretaris.

Dr. T. O. HYLKEMA
Fr. v. Mierisstraat 61
AMSTERDAM (ZUID)

Brief van ds. T.O. Hylkema en ds. O. van der Veen namens de kerkenraad van de VDGA, op 26-3-1943 aan SS Hauptsturmführer Aus der Füntén, met het verzoek om een Joods gemeentelid vrij te laten uit Westerbork. Een dag later blijkt zij inderdaad vrijgelaten te zijn en stuurt de kerkenraad een vriendelijk bedankje aan Aus der Füntén 'für dieses frdl. Entgegenkommen' (Stadsarchief Amsterdam, Archief VDGA 1120, inv. nr. 875).

FOTOKATERN

KERKERAAD
DOOPSGEZINDE GEMEENTE

TE _____ 20 _____ 1942.

De Kerkeraad der Doopsgezinde Gemeente te _____
verklaart, dat _____

geb. _____ wonende _____
reeds van vóór 1 Januari 1941 „einer Christlichen Konfession angehörig“ is
(Doopsgezind).

Namens den Kerkeraad der Doopsgezinde Gemeente
te _____

Stempel van den Kerkeraad. Voorzitter.
Secretaris.

KERKERAAD
DOOPSGEZINDE GEMEENTE

TE _____ _____ 1942.

De Kerkeraad der Doopsgezinde Gemeente te _____
verklaart dat _____

geb. _____ wonende _____
reeds van vóór 1 Januari 1941 „einer Christlichen Konfession angehörig“ is
(Doopsgezind).

Namens den Kerkeraad der Doopsgezinde Gemeente
te _____

Stempel van den Kerkeraad. Voorzitter.
Secretaris.

Formulier, in 1942 door de ADS aan alle doopsgezinde gemeenten verzonden; hierop konden de namen van Joodse gemeenteleden vermeld worden, die vanaf 1941 lid van deze gemeente waren en zodoende op vrijstelling van deportatie mochten hopen. Een lijst met alle namen is in de ADS archieven niet terug gevonden (Haags Gemeentearchief, Archief Doopsgezinde Gemeente 0004/01 inv. nr. 58).

ALGEMEENE DOOPSGEZINDE
SOCIETEIT.

Grouw, Maart 1942.

Vertrouwelijk

Aan de Kerkeraden van Doopsgesinde Gemeenten en
Besturen van Doopsgesinde Vereenigingen.

Verschillende gemeenten hebben vanwege de Overheid de mededeeling ontvangen dat op kerkelijke vergaderruimten en vereenigingsgebouwen kaarten of borden dienen te worden aangebracht, welke het betreden van deze gebouwen aan Joden verbieden. Daar er onzekerheid heerschte over de toepassing dezer bepalingen, breng ik het volgende onder Uw aandacht:

Bij rondschriften, uitgaande van het Parket van den Procureur Generaal bij het Gerechtshof te Leeuwarden, d.d. 23 Febr. 1942 wordt aan Hoofden van Plaatselijke Politie, het volgende medegedeeld:

"Aan gebouwen en lokalen, welke uitsluitend gebruikt worden voor het houden van godsdienstoefeningen en religieuze besprekingen, behoeft geen kaart." (Voor Joden Verboden) "te worden aangebracht. Ook aan de z.g. retraitehuizen en dergelijke instellingen, welke toebehooren aan een kerkelijke gemeente, en welke gebruikt worden om in godsdienstige sfeer eenigen tijd door te brengen, behoeft geen kaart te worden aangebracht."

Uit bovenstaande volgt, dat als Uwe lokaliteiten ook voor andere dan religieuze doeleinden worden gebruikt, dit in het vervolg dient te worden nagelaten, wil men niet vallen onder de bepalingen van bedoelde verordening.

Voor het geval, dat vanwege Uwe gemeente of Vereeniging godsdienst-oefeningen of andere religieuze samenkomsten plagen te worden gehouden in een door haar gebruikte lokaliteit, die ook voor andere doeleinden wordt getesigd, adviseeren wij U die godsdienstoefeningen aldaar niet voort te zetten, tenzij een schikking kan worden getroffen, welke leidt tot verwijdering of afdekking van de kaart of het bord gedurende het godsdienstig samenzijn.

De Voorzitter der A.D.S.

F. H. Pasma.

K 6285

Brief van F.H. Pasma als voorzitter van de ADS in maart 1942 aan alle kerkenraden m.b.t. het plaatsen van bordjes 'voor Joden verboden' (Haags Gemeentearchief, Archief Doopsgesinde Gemeente 0004/01, inv. nr. 58).

Mededeling omtrent het gedwongen staken van de uitgave van *De Zondagsbode*, 1-7-1942 (Stadsarchief Amsterdam, Archief VDGA 1120, inv. nr. 875).

Bevestiging van de ontvangst van een Rode Kruispakketje door de krijgsgevangene korporaal C. Gorlee in M-Stammlager XVIII A, Wolfsburg, Duitsland, 12-7-1944 (Haags Gemeentearchief, Archief Doopsgezinde Gemeente 0004/01, inv. nr. 58).

Aan den Wledelgabor, Heer
 P. Scholten
 Secretaris van den Kerkeraad
 der Doopsgezinde Gemeente
 Paleisstraat 8 Den Haag

Heer Geachte Broeder Scholten,

Op deze wijze wilde ik U en
 met U de geheele Kerkeraad heel
 hartelijk danken voor de buitenge-
 wone verrassing, die mij eenige
 dagen geleden in de vorm van
 2 boeken bereikte. Ik mag U
 wel meteen verklappen, dat ik
 niet alleen genoege daarvan
 beleef, maar ook nog ongeveer
 twee honderd Nederlandische arbeiders.
 Vooral het boek van Havank wordt
 veel gevraagd. Het is dan ook
 werkelijk een buitengewoon voorrecht,
 naast ons werk een dergelijke
 ontspanning te mogen genieten.
 Met broederlijke groeten en
 de meeste hoogachting heb ik
 de eer te zijn

H.W. Stenvers.
 54 FAHL 178 11013
 Einsatz - Kuermark?
 Jansitz - M.R. (Deutschland)

Laußitz 21.6.44.

Bedankbrief van H.W. Stenvers, tewerkgesteld in Gaultitz, Duitsland, voor toezending van een pakje met enkele boeken door de Doopsgezinde Gemeente Den Haag (Haags Gemeentearchief, Archief Doopsgezinde Gemeente 0004/01, inv. nr. 58).

's-Gravenhage, 31 Augustus 1942.

56

Den Welcerwaarden Heer
Ds. A. Keuter
Teunisbloemlaan 12
A L H I E R

Amice,

Vrijgesteld van deportatie zijn de Joden, die tot een ander kerkgenootschap behooren. Als criterium van dit laatste zijn de Duitschers accoord gegaan met de volgende omschrijving:
"Als einer christlichen Konfession zu/an gehörig haben zu gelte"

1. die von der Kirche zugehörenden Eltern Geborenen;
2. die Besucher des Unterrichts in der christlichen Lehre;
3. die Besucher des Gottesdienstes, mit denen der Kirchenrat geistlichen Kontakt hat;
4. die Getauften;
5. die Konfirmierten.

De Kerkeraad moet dan een verklaring afgeven geteekend door voorzitter en secretaris en bij voorkeur voorzien van een officieel stempel der betreffende Doopsgezinde Gemeente, luidend als volgt:

"De Doopsgezinde Gemeente te 's-Gravenhage verklaart, dat
.....
geb.....wonende.....
voor 1 Januari 1941 "einer Christlichen Konfession angehörig" is. (Doopsgezind)
Namens den Kerkeraad der Doopsgezinde Gemeente te 's-Gravenhage:

Voorzitter:
Secretaris:

t.a.v.
A.J.Th. v.d. Vlugt

Met beste groeten

Brief van A.J.Th. van der Vlugt aan ds. A. Keuter met de bepalingen van vrijstelling van deportatie van Joodse gemeenteleden (Haags Gemeentearchief, Archief Doopsgezinde Gemeente 0004/01, inv. nr. 294).

Algemeene Doopsgezinde Sociëteit

Amsterdam 21 April 1942.

Zeer vertrouwelijk.

Aan de Kerken der Gemeenten.

Zondag, j. l. is in de Kerken van Hervormden, Gereformeerden, Lutherischen en Remonstranten een mededeeling gedaan, waarvan de inhoud U bekend zal zijn. Zij velen in onze Broederschap zal de Vraag opkomen, waarom de A.D.S. geen opdracht heeft gegeven, dat ditzelfde ook in onze samenvoegde geschieden zoude.

Terwijl uitvoerige mededeelingen hiervoor uitbraad kans nog niet mogelijk zijn, stelt het Dagelyksch Bestuur en prijft op reeds nu nog een lot uildrukking te brengen, dat het tegenover de beginselzaken van deren tijd niet anders staat dan de genoemde Kerkgenootschappen en zeer zeker aan de handhaving van de eenheid der Kerken groote waarde heeft.

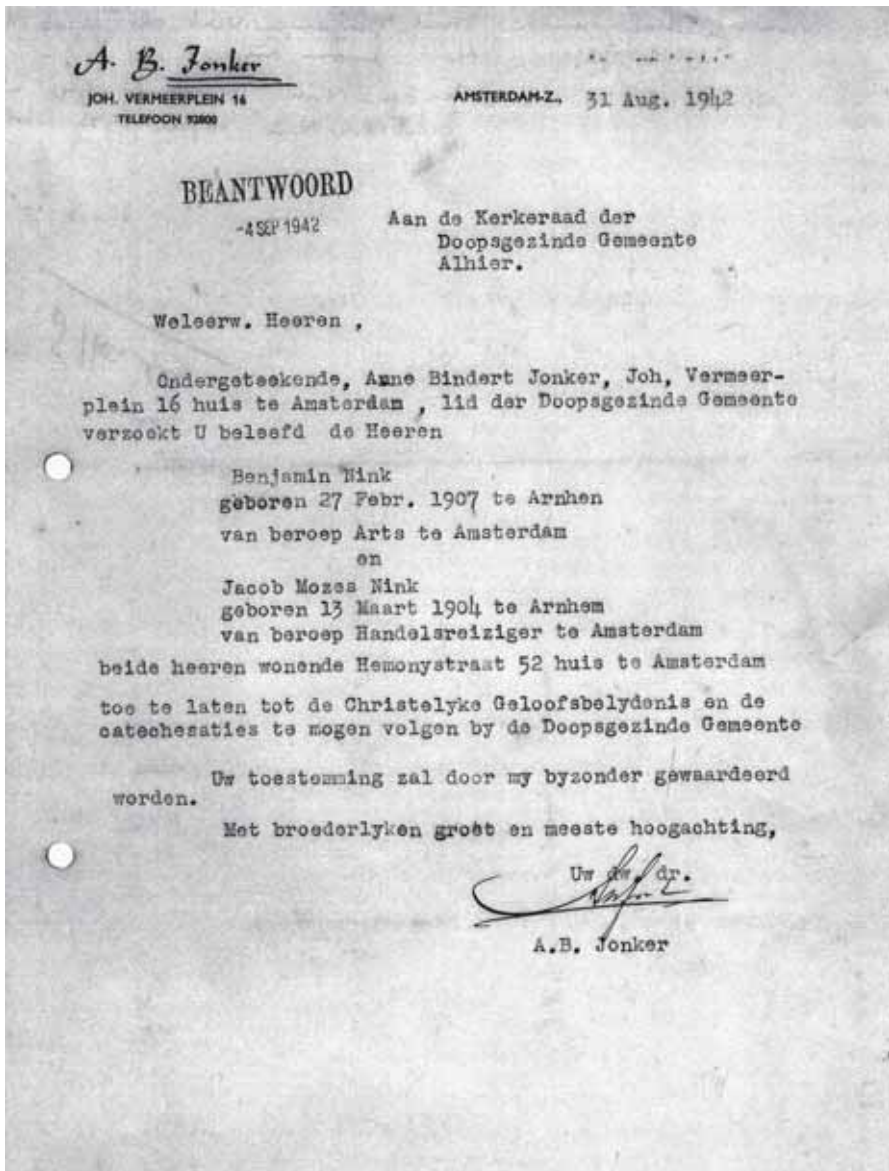
Na zeer ernstige overweging moet het D. B. echter tot het moeilijke besluit komen, dat onze Broederschap zich in de toekomst houden had. Dit geschiedde niet om den materioosen inhoud, maar wel om den vorm en den aard der mededeeling, waarvan wij gebonden waren en welke wij onaanvaardbaar oordeelden.

Wij mogen wel van U verwachten, dat Gij ook zonder dat wij U nader kunnen inlichten, zult vertrouwen, dat een zijp beraad ten grondslag heeft gelegen aan de genomen beslissing, welke naar het oordeel van Bestuurders is naar den geest onzer Broederschap.

Wij verzoeken U aan het vorenstaande in ruimen leing in Uw Kerkeraaden en Gemeenten bekendheid te geven, doch hiervan geen afkondiging in den dienst of publicatie in Ned. Gemeentebled te maken.

met Broedergroet
het Dagelyksch Bestuur
F. H. Pasma Voorzitter.
H. Craandijk
als d. Sec.

Vertrouwelijke brief van Pasma en Craandijk, 11-4-1942, met toelichting op de vraag waarom de ADS deze keer niet meedeed met een interkerkelijke kanslaffkondiging. De zaak zou tot heftige discussie leiden (Stadsarchief Amsterdam, Archief VDGA 1120, inv. nr. 874).

Verzoek door een gemeentelid van de VDGA gedaan op 31-8-1942 om enkele Joodse mede-
mensen te aanvaarden als katechumenen van de gemeente. Het is helaas niet gelukt om hen
op deze wijze vrijstelling van deportatie te verzorgen; beiden zijn vermoord (Stadsarchief
Amsterdam, Archief VDGA 1120, inv. nr. 875).

Yad Vashem

Lijst met namen van doopsgezinden die de erkenning van Yad Vashem (rechtvaardige onder de volken) ontvingen wegens hulp aan Joodse medeburgers in de Tweede Wereldoorlog

ALLE G. HOEKEMA

TOELICHTING

De *Yad Vashem* onderscheiding wordt toegekend door de overheid van Israël aan niet-Joodse mensen, die tijdens de Tweede Wereldoorlog Joden hebben verborgen en daarmee hun leven hebben gered. Zij kregen of krijgen deze onderscheiding (al dan niet postuum) op grond van getuigenissen van hun Joodse onderduikers. Uiteraard is deze lijst, die alleen al in ons land meer dan vijfduizend namen telt, nooit volledig. En natuurlijk hebben ook vele anderen hun leven gewaagd ten behoeve van Joodse medeburgers, zonder dat zulke getuigenissen aanwezig waren.

Op de website van *Yad Vashem* staat een aantal namen vermeld van ‘rechtvaardigen onder de volken’, die doopsgezind waren. Hieronder worden deze namen vermeld, voor zover ons via uiteenlopende bronnen bekend gemaakt: familie, geloofsgenoten, gegevens uit publicaties en een enkele maal gegevens van de *Yad Vashem* website zelf. In verschillende gevallen gaat het om gezinnen of echtparen; daarvan is soms slechts één doopsgezind geweest. In het geval van Walraven van Hall hebben we nog niet een bewijs van zijn doop in een doopsgezinde gemeente kunnen achterhalen, maar hij wordt door verschillende bronnen doopsgezind genoemd en stond in Zutphen als zodanig op de gezinskaart vermeld. De familie Haagsma was niet doopsgezind, maar zoon Meindert was (werd) dat wel.

In onderstaande lijst, die helaas onvolledig is, geven we aan uit welke plaats de onderscheiden personen kwamen, alsmede in welk jaar de onderscheiding werd toegekend. Verdere persoonsgegevens en de redenen waarom de onderscheiding werd toegekend, zijn te vinden op de website van *Yad Vashem*: www.yadvashem.org.

NAAMLIJST VAN DOOPSGEZINDEN,
DIE DE YAD VASHEM Onderscheiding Ontvingen

- Remmert Aten & Margaretha Aten-Hoekstra (Zaandam, 1972).
Familie Robert Lucas Boissevain – Helena Boissevain-van Tienhoven (Amsterdam/
Haarlem, 1980).
Simon C. Dierdorp & echtgenote Susanna Maria de Wit (Haarlem/Zutphen, 1999).
Raimond Dufour & Hester Dufour-van Hall (Haarlem/Aerdenhout, 2007).
Ds. Alexander Hubertus van Drooge & echtgenote Eddy van Drooge-ter Haar
(Makkum, 1997).
Thomas Haagsma, Tetje Haagsma-Ringia, Meindert Haagsma & Wijke Tichelaar-
Haagsma (Leeuwarden, 1997).
Martha ter Haar-Craandijk (Haarlem/Heemstede, 1981).
Walraven van Hall (Amsterdam/Zaandam, 1978).
Krijn van der Helm & Johanna Cornelia van den Helm-Logtenberg (Leeuwarden,
1982).
Hendrik van Huizen & Johanna Frederika van Huizen-Waller Zeper (Haarlem,
2011).
Catharine Maria Klumper-Schoemeyer (Amsterdam, 1995).
Willem Johan Kolff & Janke Cornelia Kolff-Huidekoper (Kampen, 2012).
Ds. Rudolph Christiaan de Lange & Anna De Lange-Elink Schuurman (Aalsmeer,
2001).
Ds. Helena Cornelia Leignes Bakhoven (Borne, 2000).
Willem Maillette de Buy Wenniger & Wilhelmina Maillette de Buy Wenniger-te Win-
kel (Laren NH, 1992).
Ds. Willem Mesdag & Sjoukje Mesdag-Hylkema (Sneek, 1993).
Geesje Nieuwenhuis-Brussé (Haarlem, 1991).
Geertje Pel-Groot & Trijntje Pel-Pfann (Zaandam, 2012).
Nicolaas Posthumus & Willemijn Posthumus-van der Goot & schoonzuster Annie
Diaz (Leiden/Laren NH, 2008).
Johannes Roostee & Petronella Maria Geertruida Roostee-Roeper (Arnhem/Bar-
neveld, 1980).
Johanna Schipper-Kuiper & ds. Klaas Abe Schipper (Etersheim, 2014).
Piet Schaft & Aafje Schaft-Vrijer (Haarlem, 2009).
Jan Schreur & Alida Schreur-Traast (Giethoorn, 1987).
Romke Visser & Gijsbertje Visser-Drijver (Irsum/Sneek, 1986).
Thijs Warner & Christine Huijgine Warner-Swart (Haarlem, 1989).

*Uiteraard ontvangen we graag aanvullende gegevens over andere personen, liefst recht-
streeks naar het e-mailadres: hockema@dds.nl*

Bibliografie

Lijst van documenten, monografieën en losse publicaties over de doopsgezinde broederschap tijdens WO II

- F.B. Bakels, *Nacht und Nebel; mijn verhaal uit Duitse gevangenissen en concentratiekampen* (Amsterdam, 1977).
- J.S. Bolt (red.), *Herdenkingsbundel Ds. A.J. du Croix* (Stadskanaal: Doopsgezinde Gemeente, 2005).
- Elisabeth I.T. Brussee-van der Zee, *De doopsgezinde Broederschap en het nationaal-socialisme in de jaren 1933-1945, doctoraalscriptie theologie* ([Amsterdam], 1985).
- E.I.T. Brussee-van der Zee, 'De Doopsgezinde Broederschap en het nationaal-socialisme, 1933-1940', in: *DB* 11 (1985), 118-129.
- Lineke H. Buijs, 'Frits Kuiper (1898-1974); kameraad van rood, vriend van de Jood', in: *DB* 31 (2005), 277-299.
- André J. du Croix, 'Weerloos weerbaar; het verzet van dominee André du Croix, (1910-1945)', in: *DB* 31 (2005), 223-262.
- Johan Frieswijk, 'Was er in Friesland een voedingsbodem voor het nationaal-socialisme?', in: *DB* 24 (1998), 263-271.
- Peter Gerritse & Ingrid Gouda Quint, 'Het fascinerende van "zeer foute vrouwen"', in: *De Opmaat; tijdschrift over veteranen in oorlog en vrede* 4 (1998) 7, 18-23. (Over Esmée van Eeghen, Ketock Tantri, Ans van Dijk en Miep Oranje.)
- Hans-Jürgen Goertz, 'Nationale Erhebung und religiöser Niedergang: missglückte Aneignung des täuferischen Leitbildes im Dritten Reich', in: H.J. Goertz (red.), *Umstrittenen Täuferium 1525-1975; Neue Forschungen* (Göttingen, 1975), 259-289.
- T. De Graaf & R. Nieuweboer, 'De taal der Mennonieten in Siberië en hun relatie met Nederland', in: *DB* 19 (1993), 175-189.
- S. Groenveld, 'Het "doopsgezind eigene" in historisch perspectief; enkele opmerkingen', in: *DB* 7 (1981), 11-30.
- Alle G. Hoekema, 'Een oorlogsdagboek van een Haagse predikantsvrouw, 1940-1945', in: *DB* 34 (2003), 105-126.
- Alle G. Hoekema, *'Bloembollen' voor Westerbork; hulp door Zaanse en andere doopsgezinden aan (protestants-)Joodse Duitse vluchtelingen in Nederland, 1939-1945* (Hilversum: Verloren, 2011, Manuscripta Mennonitica IV).
- Alle G. Hoekema, 'Dutch Mennonites and German Jewish Refugee Children, 1938-1945', in: *MQR* 87 (April 2013), 133-154; ook vertaald, in de *Mennonitische Geschichtsblätter* 70 (2013), 55-76.

- Gerlof Homan, 'Nederlandse doopsgezinden in de Tweede Wereldoorlog', in: *DB* 21 (1995), 165-197.
- Gerlof Homan, 'De Marcus-zending in het voormalige Nederlands Nieuw-Guinea', in: *DB* 38 (2012), 259-270.
- Gerlof D. Homan, "'We hebben ze lief gekregen". Het verblijf van Russische mennonieten in Nederland van 1945 tot 1947', in: *DB* 32 (2006), 225-253.
- Gerlof D. Homan, 'Een doopsgezinde gemeente in oorlogstijd: Zuid-Limburg, Heerlen', in: *DB* 31 (2005), 263-276.
- I.B. Horst, 'Het vredesgetuigenis op de Doopsgezinde Wereldcongressen', in: *DB* 9 (1983), 45-52.
- B.B.R. Kroon, *Hongerwinter 1944-1945. Brieven aan mijn ouders*, uitgave van foto's en documenten in eigen beheer (Nichtevecht, 2013).
- Marietje E. Kuipers, 'Wilhelmina Baier-Nikkel, 1895-1984', in: *DB* 28 (2002), 211-260.
- J.F. Kuipers-Postma, 'De geweldloze weg van de gemeente: in de wereld, niet van de wereld – een woord of een vuist', in: *DB* 3 (1977), 33-40.
- John A Lapp & Ed van Straten, 'Doopsgezind Wereldcongres: van een Europees-Amerikaanse conferentie tot een wereldwijde Koinonia', in: *DB* 29 (2003), 151-193.
- Diether Götz Lichdi, *Mennoniten im Dritten Reich; Dokumentation und Deutung* (Weierhof, 1977).
- J. van der Meer, M.C. Stubbe & M. Wierda-Boer, *Indien ik u vergete ... vijftig jaar na dato* (Amsterdam: VDGA, 1995)
- H.W. Meihuizen, 'De Nederlandse doopsgezinden van 1938 tot 1948', in: *Doopsgezind jaarboekje* 43 (1949), 19-31.
- Els Meulendijks, *Heden-verleden, blijmoedig gedragen. Mies Boissevain-van Lennep (1896-1965)* (Gouda: Het Zuidhollands Verzetsmuseum, 1994).
- Anita van Ommeren & Ageeth Scherphuis, 'De oorlog van Esmee van Eeghen', in: *Vrij Nederland* 13-9-1986 (37), 4-29.
- F.H. Pasma, 'A.D.S. voorzitter in oorlogstijd', in: *Stemmen uit de doopsgezinde broederschap* 12 (1963) 1, 1-40 (ook als afzonderlijke brochure verschenen).
- Hanneloes Pen, *Een gegeven leven; een Zaanse vrouw, een Joodse baby en een daad van verzet* (Amsterdam, 2015).
- Feiko H. Postma, 'Mennonieten tussen vrijheid en dictatuur. Nederlands-Russische onenigheid in de spiegel van na-oorlogs repatriëringsbeleid', in: *DB* 26 (2000), 111-120.
- Evelyn C.M. de Regt, *Menno Huizinga, fotograaf van de bezetting in Den Haag 1940-1945* (Den Haag: Haags Gemeentemuseum, 1984).
- Th.B. Roep, *Frits Kuiper en de Doopsgezinde gemeente Alkmaar in crisis en oorlogstijd (14 visies)* (Alkmaar, augustus 1993) (ongepubliceerd typoscript, 31 pp + bijlage).
- J.J. Schiere, 'De architectuur van doopsgezinde kerken', in: *DB* 3 (1977), 71-100.
- Nine Treffers-Mesdag, 'De pastorie in Sneek onder de bezetting. Enige persoonlijke

BIBLIOGRAFIE

- indrukken van de positie en de houding van doopsgezinden in de Tweede Wereldoorlog', in: *DB* 24 (1998), 273-280.
- E.A. Veen, 'Ons Doopsgezind Broederschapshuis in Schoorl', in: *Doopsgezind jaarboekje* 44 (1950), 49-58.
- S. Voolstra, 'Voortdurende beeldenstorm; doperse geschiedschrijving en doopsgezinde identiteit', in: *DB* 15 (1989), 13-24.
- H.D. Woelinga, 'De theologie van Frits Kuiper', in: *DB* 3 (1977), 21-32.

Personalia auteurs

Wies Blomjous-Maillette De Buy Wenniger werd in 1972 predikant in het Academisch Ziekenhuis van de VU. Zij was één van de oprichters van een in Duitsland begonnen internationale en interculturele organisatie voor pastorale zorg en counseling (SIPCC). Daarnaast was zij psychoanalytisch psychotherapeut (pastoral counselor) van 1994-2007, in het Centrum voor Specialistische Psychotherapie in Oegstgeest, en voorzitter van de ADS-commissie ter begeleiding van gemeenten en predikanten in hun onderlinge relatie.

Gerke J.J. van Hiele is doopsgezind predikant in Wageningen. Hij was docent geloofsverdieping van de cursus Doperse theologie in Elspeet, en trad er vanaf 2003 tevens op als coördinator. Hij was eindredacteur van *Aangeraakt door de Eeuwige; geloofsboek ten behoeve van doopsgezinde gemeenten*. Hij publiceert regelmatig op het terrein van gemeenteontwikkeling en spiritualiteit. Samen met zijn vrouw Corien van Ark werkt hij in de Arboretumkerk *Vrijzinnig op weg* in een vitale gemeenschap voor mensen van alle leeftijden.

Alle G. Hoekema was docent in dienst van de Doopsgezinde Zending, predikant en docent aan het Doopsgezind Seminarium en tenslotte universitair hoofddocent missiologie aan de Vrije Universiteit. Zijn publicaties betreffen de theologische ontwikkelingen in Azië, in het bijzonder Indonesië, en daarnaast de contemporaine geschiedenis van de Nederlandse doopsgezinden.

Gabe G. Hoekema begon in 1969 als predikant in Bolsward. In 1985 werd hij beroepen in de doopsgezinde gemeente Aalsmeer, waar hij in 2008 met emeritaat ging. Binnen de broederschap was hij zeer actief, onder andere als voorzitter van de Doopsgezinde Vredesgroep en de Commissie voor Geestelijke Zaken. In 2001 gaf hij samen met zijn broer Alle en Piet Visser het gevangenisdagboek van Cor Inja uit.

Ruth M.M. Hoogewoud-Verschoor, em. doopsgezind predikant van Haarlem, publiceerde o.a. over de Joodse jeugdleider Lion Nordheim (1995), en over de Haarlemse Rabbijn Simon Philip de Vries (1996), en gaf bij het symposium over ds. Frits Kuiper een schets van het Nederlands zionisme (2014). Lid ADS-commissie inz. verhouding Joden-Christenen.

Gert van Klinken (1960) is docent kerkgeschiedenis aan de Protestantse Theologische Universiteit te Amsterdam. Hij is redactielid van het *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800* en van het *Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme na 1800*. In zijn onderzoek richt hij zich momenteel op het vrijzinnig protestantisme in Nederland en op de geschiedenis van Nes Ammim in Israël.

Mieke Krebber (1942) studeerde theologie aan de Universiteit van Amsterdam. Van 1976 tot 2007 werkte zij in de Universiteitsbibliotheek van de UVA. Zij nam deel aan het transcriptie-

project van de notulen van de doopsgezinde gemeenten van Amsterdam van ca. 1650 tot 1850. Zij is lid van de Doopsgezinde Gemeente Amsterdam en vervulde enkele bestuursfuncties in de gemeente en de doopsgezinde broederschap.

Alex Noord was eerder predikant van de Doopsgezinde Gemeente Utrecht en is sinds 2014 als zodanig werkzaam in de Verenigde Doopsgezinde Gemeente Haarlem. Daarnaast is hij rector van het Doopsgezind Seminarium te Amsterdam.

Pieter Post is doopsgezind theoloog en werkzaam als predikant in de Verenigde Doopsgezinde Gemeente IJmond. Hij promoveerde op de geschiedenis van het doopsgezinde kerklied (1793-1973). In de periode daarvoor doceerde hij voor het Doopsgezind Seminarium aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, en was hij predikant in verscheidene gemeenten.

Elma Posthuma Grinwis is opgegroeid in de Doopsgezinde Gemeente Ouddorp, waar zij als tiener participeerde in de nieuwe ontwikkelingen en lid werd op 19-jarige leeftijd. Van 1996 tot 2000 was zij er in dienst als jeugdwerk-adviseur. In 2011 was zij als eindredacteur verantwoordelijk voor een rapport over de toekomst van de gemeente. Zij heeft bedrijfskunde gestudeerd aan de Erasmus Universiteit Rotterdam met als specialisatie 'Management van Verandering'.

Klaas Prins (1928) gedoopt te Zaandam in maart 1947, diende 40 jaar het onderwijs als onderwijzer, leraar, directeur, conrector en leerplanontwikkelaar. Hij was actief voor het Broederschapshuis Schoorl, schreef de jubileumbijdrage 50 jaar Schoorl, was boekhouder van DoRe Deventer, was lid van de Hiemwar van Fredeshiem en redacteur van de Fredeshiempost. Hij is nog lid van het Hiemteam en daarnaast boekhouder van DG Steenwijk.

Annie Rekker-van der Werff is predikant van de Doopsgezinde Gemeente Damwâld en was voorheen predikant van de Doopsgezind gemeenten Rottevalle en Surhuisterveen.

Thomas B. Roep (1936-1997) was als geoloog verbonden aan de Universiteit van Amsterdam en de Vrije Universiteit; hij schreef vele artikelen over aspecten van de geschiedenis van de doopsgezinde gemeente Alkmaar, waarvan hij bij leven lid was.

Piet Visser was tot 1 juni 2014 hoogleraar in de geschiedenis van het doperdom en aanverwante stromingen aan het Doopsgezind Seminarium en de Faculteit der Godgeleerdheid van de Vrije Universiteit te Amsterdam.

Matthijs de Vries werd zijn opleiding in Amsterdam doopsgezind predikant in de combinatie van de doopsgezinde gemeenten Beemster, Middelie en Purmerend. Tegenwoordig is hij werkzaam in de combinatie Blokzijl, Giethoorn en Steenwijk, en als leraar Godsdienstig Vormend Onderwijs op openbare basisscholen.

Lies (Elisabeth I.T.) van der Zee was onder meer doopsgezind predikant in Giethoorn, Apeldoorn en Enkhuizen en van 1998 tot 2007 docent praktische theologie aan het Doopsgezind Seminarium. Ze publiceerde over de ADS in oorlogstijd en was auteur van een boek over 'mediation' in het pastoraat.

PERSONALIA AUTEURS

ADRESSEN AUTEURS (verwijderd in online versie)

DOOPSGEZINDE BIJDRAGEN

nieuwe reeks 41 (2015)

ISBN 978-90-8704-526-5

Doopsgezinde Historische Kring
Singel 454, 1017 AW Amsterdam
www.dhkonline.nl

De Doopsgezinde Historische Kring (DHK) stelt zich ten doel

- de bestudering van het doperdom en aanverwante stromingen in de Nederlanden;
- de bezinning op de doperse traditie ten dienste van de kerk- en cultuurhistorie in het algemeen en de Doopsgezinde Broederschap in het bijzonder.

De DHK tracht dit te verwezenlijken door

- het houden van halfjaarlijkse studiebijeenkomsten en/of excursies;
 - het publiceren van het jaarboek *Doopsgezinde Bijdragen*;
- het bevorderen van (lokaal)historische studies en van tekstedities van egodocumenten en andere historisch relevante bronnen;
 - het digitaal beschikbaar stellen van wetenschappelijk verantwoorde databases;
- het uitbreiden van het historisch bronnenbezit ten behoeve van de Doopsgezinde Bibliotheek en het Doopsgezind Documentatiecentrum;
 - het verspreiden van boeken en brochures over doopsgezinde geschiedenis

Leden, donateurs & abonnees

De contributie voor gewone *leden* (individueel) bedraagt € 30,00 per jaar. *Instanties*, zoals doopsgezinde gemeenten en instellingen, kunnen *donateur* worden voor € 35,00 per jaar. Zowel leden als donateurs ontvangen het jaarboek *Doopsgezinde Bijdragen* gratis. Een abonnement op de *Doopsgezinde Bijdragen* bedraagt € 35,00 per jaar. Contributies dienen overgemaakt te worden op Postbank 4349337, t.n.v. de Doopsgezinde Historische Kring. Aanmelding kan geschieden via het bovenstaande postadres of via www.dhkonline.nl

Kopij/manuscripts

Schrijvers van wetenschappelijke artikelen, onderzoeksverslagen en/of recensies op dopers en aanverwant terrein worden van harte uitgenodigd hun bijdragen aan de redactie voor te leggen. De kopij dient in definitieve, persklare vorm en voorzien van rechtenvrije illustraties te worden ingeleverd (zowel op papier als digitaal) bij de hoofdredacteur. Raadpleeg voor adressen en de vereiste kopij-instructies: www.dhkonline.nl.

Authors of scholarly articles, research notes and book reviews in the field of Dutch Anabaptism/Mennonitism and related subjects are kindly invited to submit their contributions to the Board of Editors. Manuscript (both in a printed and digital copy) should be sent to the Chief Editor in a final prepress form, including illustrations free of copyright charges. See for further information and style sheet instructions: www.dhkonline.nl.

DE UITWERKING VAN DE TWEDE WERELDOORLOG OP LOKAAL GEBIED

Haarlem, Wageningen, Alkmaar, Den
Haag en de Friese Wâlden.

DE INVLOED ERVAN OP HET PACIFISME?

De Doopsgezinde Vredesgroep in de
naoorlogse jaren. Fredeshiem in de
oorlogsjaren.

DE SPIJTSWAM VAN DE IDEOLOGIE IN DE OORLOG

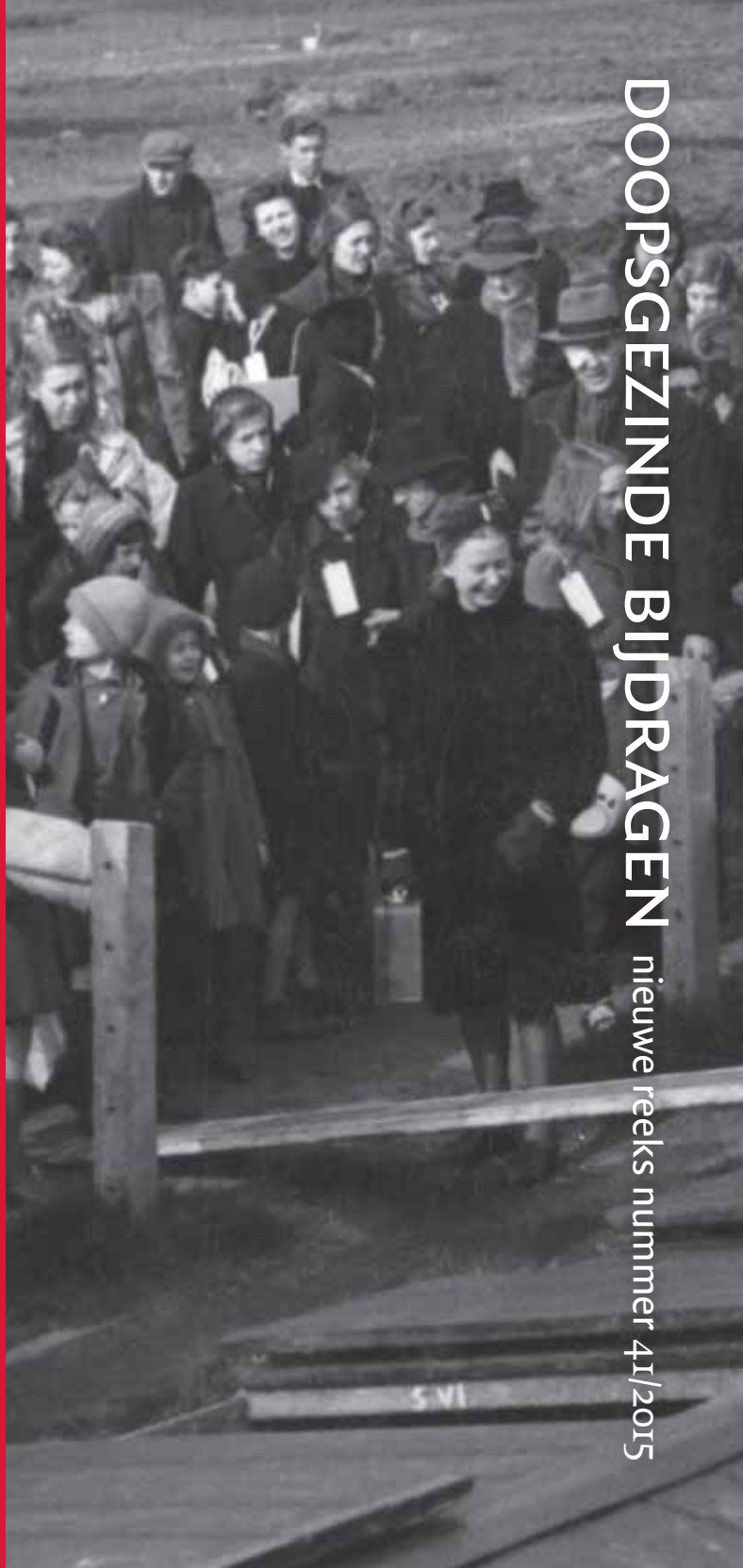
Medewerking aan deze ideologie versus
verzet er tegen.

Omslagillustratie:

Een groep kinderen gaat scheep naar
het noorden of oosten van het land om
aan te sterken

Foto: Menno Huizinga

Bevindt zich in: Haags Gemeentearchief

DOOPSGEZINDE BIJDRAGEN nieuwe reeks nummer 41/2015

9 789087 045265